

DEEL
100

THEMA: KONING REDBAD

Sinds 1839

De Vrije Fries

Jaarboek

uitgegeven door het
Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur
en de Fryske Akademy

Deel 100
2020

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 100
2020

Sinds 1839

De Vrije Fries

Deel 100
2020

Jaarboek uitgegeven door het Koninklijk Fries Genootschap voor
Geschiedenis en Cultuur/Koninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis
en Kultuer en de Fryske Akademy

Redactie

Prof. dr. Ralf Futselaar, Drs. Martha Kist,
drs. Otto Knottnerus, drs. Binne Keulen (secr.),
prof. dr. Hans Mol, dr. Han Nijdam (eindred.),
dr. Jelte Olthof, Doeke Sijens (voorz.), Hans Zijlstra

Eindredactie: Jan Ybema MA

Redactieadres

Redactie De Vrije Fries
p.a. Fryske Akademy
Postbus 54
8900 AB Leeuwarden

Ontwerp en opmaak

Van der Let & Partners, Heerenveen

Illustraties omslag

Boven: *Portret van koning Radboud, vervaardiger
onbekend. De familie Van Sminia kocht dit portret
in 1834 op een veiling van de nalatenschap van
rijksarchivaris Van Wijn. Momenteel in particulier
bezit. Foto: Bob Goedewaagen*

Onder: *Fysiek geweld bij een ruzie over een kaartspel:
schilderij uit de kring van Jan Bruegel de Oudere naar
Pieter Bruegel de Oudere. Kunsthistorisches Museum,
Wenen, Wikimedia Commons, Publiek Domein*

ISBN 978-90-6171-026-4

FA-nummer 1122

NUR-code 680

Het wetenschappelijk jaarboek De Vrije Fries biedt
een platform voor wetenschappelijke en essayistische
bijdragen op het terrein van de Friese geschiedenis,
kunst, literatuur en archeologie. De plaatsing van de
Friese 'stof' in een bredere context is daarbij gewenst.
In het themagedeelte is er aandacht voor actuele thema's
of onderwerpen die wetenschappelijk vernieuwend zijn
en tegelijkertijd breed en maatschappelijk relevant zijn.

Kopij dient digitaal te worden aangeleverd, opgemaakt
volgens richtlijnen die bij het redactiesecretariaat
kunnen worden opgevraagd. De Vrije Fries kent een
dubbele peer review-procedure en is geïndexeerd door
de European Science Foundation (ERIH PLUS). Deze
bijdragen zijn in de inhoudsopgave gemerkt met een *.

Inhoud

	Van de redactie	6
	THEMA: KONING REDBAD	
OTTO KNOTTNERUS EN HAN NIJDAM	Koning voor eens en altijd. Inleiding op het thema Redbad	10
GILLES DE LANGEN EN HANS MOL	Koning Redbad en zijn bewegingsruimte	28
MARCO MOSTERT	Koning van de Friezen: wat we te weten kunnen komen over het koningschap van Redbad	42
PATRICK BRETERNITZ	Radbods verpletterende nederlaag in de slag bij Dorestad Het bericht in de <i>Gesta Francorum</i> opnieuw bezien	50
REDBAD VEENBAAS	De legende van Cunera en het <i>Gudrunlied</i>	60
HANNO BRAND	De Friese kroon in de Bourgondische machtspolitiek: een stand van zaken	74
MARK RAAT EN PETER SWART	'Geplaatst en opgehangen tot een eeuwige gedagtenisse' Een portret van koning Radboud en zijn relatie met de stad Medemblik	92
SIMON HALINK	Van 'Gods vijand' tot nationaal icoon De verbeelding van Redbad en andere 'heidense helden' in vergelijkend perspectief	102
THEO MEDER	<i>Redbad</i> : over het vuren van de pijl en het kruis als icoon. Een historische verbeelding van een hedendaagse boodschap	120
	BIJDRAGEN	
RONALD PLANTINGA EN HARRY VELLENGA*	Van lokaal geworteld naar mondiaal verbonden. Een organisatorische geschiedenis van de Friese zuivelindustrie, 1950-1997	132
JOKE MOOIJ*	De boerenleenbanken in Opsterland tot 1940	150
KEES VEELENTURF	Hoe God verscheen in Jorwerd Een christelijke amulet in het Fries Museum	168
GOFFE JENSMA, MET MEDEWERKING VAN PITER VAN TUINEN	Drie doctoren en een stadhoudelijk lichaam De obductie op Willem Lodewijk in 1620	184
HANS MOL	Geweld op het Friese platteland 1524-1530	204
	BOEKBESPREKING	
RALF FUTSELAAR	Bespreking van Hessel de Walle, <i>De mannen van de Overval: Heroïek en tragiek in 26 levensverhalen</i>	226
	Jaarverslag Koninklijk Fries Genootschap over 2019	234
	Over de auteurs	238

Van de redactie

Dit is het honderdste nummer van *De Vrije Fries*! Een mijlpaal in de geschiedenis van het Koninklijk Fries Genootschap, dat werd opgericht in 1827. Toen dit genootschap in 2002 het 175-jarig bestaan vierde, gebeurde dat onder meer met een speciale aflevering van *De Vrije Fries*. Dit is de reden dat de redactie heeft besloten om nu geen extra aandacht te geven aan ons jubileum en een regulier nummer te maken. Maar een mijlpaal blijft het.

Iedereen kan er op rekenen: jaarlijks verschijnt op het einde van het jaar *De Vrije Fries*. Deze regelmaat is echter niet altijd vanzelfsprekend geweest. Omdat het initiatief voor het eerste jaarboek al in 1839 werd genomen, was de uitgave van *De Vrije Fries* overduidelijk niet altijd constant. Na de oprichting van het Fries Genootschap verscheen er eerst zes maal een *Jierboeckjen*, dat steeds met moeite met bijdragen in het Fries gevuld kon worden. Omdat het Fries Genootschap prijs stelde op contacten buiten de provincie, werd besloten over te gaan tot de publicatie van een geschiedkundig-, oudheid- en taalkundig ‘mengelwerk in de Nederlandse taal, alsmede van stukken, zowel in proza als dichtmaat, in eenig oud of nieuw Friesch dialect opgesteld’ zoals de bestuursnotulen vermelden.

Sinds 1839 zijn er vele jaarboeken van *De Vrije Fries* verschenen, maar vaak met grote tussenpozen. Dit veranderde toen in 1955 de samenwerking met de Fryske Akademy begon. Hierdoor werd de basis van het jaarboek veel sterker. Het heeft een serie prachtige uitgaven opgeleverd, met artikelen die steeds nieuwe informatie presenteren over een breed scala aan onderwerpen, zoals geschiedenis, archeologie, kunst en numismatiek.¹ De redactie bouwt met elk nieuw nummer voort op deze traditie.

De redactie kiest de laatste jaren altijd voor een thema om daarmee in te spelen op de actualiteit. Zo vormde vorig jaar Leeuwarden als Culturele Hoofdstad het leidende thema. Voor deze jaargang is gekozen voor Redbad, de legendarische koning van Fryslân. In 2019 was het 1300 jaar geleden dat hij overleed. Tegelijkertijd is dat een van de weinige vaststaande feiten over zijn leven. Wat de stand van zaken is rond het onderzoek naar Redbad, vindt u in een serie artikelen in dit jaarboek. Deze stukken zijn gebaseerd op lezingen die gehouden werden tijdens het succesvolle Sieperdacongres van 12 oktober 2019. ‘Over welk gebied heerste Redbad’ was de vraagstelling van dit congres, dat veel mensen naar het Historisch Centrum Leeuwarden bracht.

Herdenkingen leveren vaak frisse gezichtspunten op, omdat bestaande informatie opnieuw wordt geïnterpreteerd of weer eens tegen het licht gehouden wordt. Dit is bij Redbad het geval, maar ook bij de in 2020 precies vijfhonderd jaar geleden overleden Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg, die in Fryslân de naam ‘Us Heit’ heeft gekregen. Zijn leven en werk staat door deze herdenking opnieuw in de belangstelling, ook in *De Vrije Fries*. Goffe Jensma schrijft over de graaf naar aanleiding van een zeer bijzonder document: een verslag van de obductie die door drie artsen uitgevoerd werd op het lijk van Willem Lodewijk. In zijn artikel staat Jensma niet alleen stil bij de biografie van ‘Us Heit’, het lugubere document is voor hem tevens aanleiding tot een veel bredere beschouwing over de omgang met leven en dood in de zeventiende eeuw.

Twee andere artikelen gaan minder ver terug in de tijd. Hoe de boerenleenbanken in Opsterland functioneerden, wordt beschreven door Joke Mooij en haar bijdrage geeft een goed beeld van de ontstaansgeschiedenis van de Friese Rabo-

---

¹ De jaargangen 1839 tot en met 2016 van *De Vrije Fries* zijn te vinden op <https://www.friesgenootschap.nl/index.php/nl/online-artikelen> of via www.friesgenootschap.nl

banken, waarvan de voorlopers zich aansloten bij de Centrale Raiffeisenbank te Utrecht. Het artikel bevat veel sprekende details, afkomstig uit het archief van de Rabobank Heerenveen. ‘Van lokaal geworteld naar mondiaal verboden’, een artikel van Ronald Plantinga en Harry Vellenga, analyseert de groei die de zuivelindustrie in Fryslân doormaakte, die van een grotendeels regionaal georganiseerde sector evolueerde tot een mondiaal bedrijf. In het artikel ligt de nadruk op de veranderende organisatiestructuren – fusies tussen fabrieken, de structuur van topcoöperaties en hun verhouding tot de dorpsfabrieken – en het laat daarmee zien hoe de rol van lokale instellingen wezenlijk veranderde.

In het Fries Museum wordt een middeleeuwse amulet bewaard, gevonden in de terp van Jorwert. Kees Veelenturf beschrijft en analyseert deze amulet uitvoerig en geeft vervolgens een antwoord op de vraag wanneer dit voorwerp gemaakt zou kunnen zijn. Ook het artikel van Hans Mol, ‘Geweld op het Friese platteland 1524-1530’ bevat veel nieuwe informatie. Hij onderzocht of boerengemeenschappen van de arme veen- en zandgebieden van Zuidoost-Fryslân bijvoorbeeld eerder geneigd waren het recht in eigen hand te nemen (met een dolk of een mes) dan in gebieden in het noordwesten van de provincie. Het onderzoek, gebaseerd op tot nu toe nauwelijks gebruikte bronnen, geeft verrassende inzichten.

Een ander jubileum, de viering in 2020 van vijfenzeventig jaar Bevrijding, heeft aanleiding gegeven tot een lawine aan publicaties over de oorlog. *De Vrije Fries* besteedt aandacht aan een daarvan, ‘De mannen van de overval’, geschreven door Hessel de Walle. Een boek met grote verdiensten en boeiend en stilistisch sterk geschreven, maar ook met enige gebreken.

Ook in deze tijd hapert er wel eens iets aan de planning van *De Vrije Fries*. Door de corona-crisis was het voor de vele vrijwilligers die betrokken zijn bij het archeologische werkveld niet goed mogelijk om informatie aan te leveren. Daarom dit keer geen Archeologische Kroniek, die volgend jaar echter beslist zal terugkeren.

Namens de redactie,
Doeke Sijens (voorzitter)

REDBAD

Koning voor eens en altijd

Inleiding op het thema Redbad

OTTO S. KNOTTNERUS EN HAN NIJDAM

De verhalen rond de Friese koningen spreken nog altijd tot de verbeelding. De beroemdste van hen, Radbod of Redbad, gestorven in 719, heeft in de loop van de twintigste eeuw een vaste plek in de Nederlandse geschiedenis gekregen. Zijn dertienhonderdste sterfjaar werd in 2019 dan ook herdacht met drie wetenschappelijke boeken, een artikel, een roman, een openluchtspel en een spektakelfilm.¹

Op 12 oktober 2019 organiseerden het Koninklijk Fries Genootschap en de Fryske Akademy bovendien in het Historisch Centrum Leeuwarden het vierde Sieperda Symposium, met als titel 'De *legacy* van Redbad, koning van alle Frieslanden vanaf de middeleeuwen tot nu'.² In dit symposium werd Redbad in zijn eigen tijd geplaatst en werden zijn achtergronden nader onderzocht. Daarnaast werd er aandacht besteed aan de manier waarop Redbad gedurende de middeleeuwen en daarna is herinnerd.

De artikelen die zijn voortgevloeid uit dit symposium worden in dit themanummer van *De Vrije Fries* bijeengebracht. In deze inleiding willen wij niet alleen de afzonderlijke bijdragen in hun context plaatsen, maar tevens enkele nieuwe inzichten aanreiken over de voorgeschiedenis van Redbad en de 'nieuwe' Friezen, die vanaf de vijfde eeuw n.Chr. neerstreken aan de zuidelijke Noordzeekust. Dit vormt een aanvulling zowel op ons eerdere artikel als op de bijdragen in dit themage-deelte.³

Redbad in vogelvlucht

Als eerste bespreken we Redbad min of meer in vogelvlucht. Dit als kader voor de overige bijdragen in dit themanummer.⁴ Redbads naam duikt in vroegmiddeleeuwse Latijnse bronnen op; hij wordt soms *rex* 'koning', dan weer *dux* 'hertog, legeraanvoerder', soms ook *princeps* 'vorst' van de Friezen genoemd. Op basis van zijn status mogen we ervan uitgaan dat hij wel degelijk een 'koning' was, waarbij we ons echter terdege bewust moeten zijn dat die titel in het Westen sinds de vroege middeleeuwen een behoorlijke ontwikkeling heeft ondergaan.

We weten dat hij in 719 gestorven is. Zijn geboortjaar is onbekend, maar vanaf het jaar 680 duikt hij in de – schaarse – geschreven bronnen op. Vlak daarvoor, in de winter van 678/679 wordt er melding gemaakt van de Friese koning Aldgisel, die daarna niet meer voorkomt. Het lijkt er dus op dat Redbad zijn opvolger was, en wellicht zijn zoon, hoewel dat nergens expliciet gezegd wordt.

Redbad was koning der Friezen in een periode dat de Frankische zuiderburen bezig waren hun macht naar alle windstreken uit te breiden. Bovendien gaat het om een periode waarin het oude Merovingische koningshuis zwakker werd, terwijl de Pippiniden of Karolingen zich stapsgewijs van hofmeiers tot koningen opwerkten. Redbad was een tijdgenoot van de vorsten Clovis III (691-695), Childebert III (695-711), Dagobert III (711-715), Chilperic II (715-721) en Chlotharius IV (717-

1 Sven Meeder en Erik Goosmann, *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis* (Houten 2018); Luit van der Tuuk, *Radbod. Koning in twee werelden* (Utrecht 2018); Arian de Goede, *Redbad. Koning van Friesland*, bew. door Julius de Goede (2^e dr. Utrecht 2018); Han Nijdam en Otto S. Knottnerus, 'Redbad, the Once and Future King of the Frisians', in: Simon Halink (red.), *Northern Myths, Modern Identities: The Nationalisation of Northern Mythologies since 1800* (Leiden / Boston 2019), 87-114; Idem, 'De erfenis van Redbad', *Fryslân. Historisch Tijdschrift* 24 (2018), nr. 6, 14-17; Willem Schoorstra, *Redbad. Koning der Friezen* (Leeuwarden 2018), vertaling van *Rêdbâd. Kronyk fan in kening* (Leeuwarden 2011).

2 <https://sieperda-symposium.nl/>.

3 Vgl. Nijdam en Knottnerus, 'Redbad'.

4 Zie de literatuur in noot 1.

719), en van de hofmeiers Pippijn II (635-714) en Karel Martel (689-741).⁵

Dat Redbads koningschap een machtsfactor was waar de Franken ter dege rekening mee moesten houden blijkt wel uit het feit dat Redbad zijn dochter Theudesinde in 711 uithuwelijkte aan de zoon van Pippijn II, Grimoald, die echter al in 714 overleed. Het huwelijk diende kennelijk als bevestiging van de vrede die omstreeks 695 tussen de Franken en de Friezen was gesloten. Pippijn en Redbad hadden elkaar in de jaren daarvoor hard bevochten. Wellicht is uit het huwelijk van Theudesinde en Grimoald een zoon gesproten, een zekere Theudoald, wiens naam in de bronnen voorkomt. Het bewijs hiervoor is echter niet geleverd; het belangrijkste argument is de naam zelf, die is opgebouwd uit elementen van die van beide ouders.

Redbad komt voor in een aantal Frankische en Angelsaksische annalen, en daarnaast in de heiligenlevens van enkele missionarissen die in deze tijd het christelijke geloof onder de Friezen verkondigden: Willibrord, Bonifatius en Wulfram. Voor al deze bronnen geldt dat ze geschreven zijn vanuit een blik die de Friese koning niet welge-zind was: de Frankische bronnen zijn voornamelijk op de hand van de opkomende Karolingen, en voor de heiligenlevens was Redbad de heidense koning die zich maar niet wilde laten bekeren tot het christendom (zie de bijdrage van Patrick Breternitz in het themadeel).

Na de dood van Redbad zijn de bronnen weer uiterst zwijgzaam over Friese koningen: in 734 wordt nog een Friese leider Bubo (*Poppo) genoemd, die door de Franken bij de Boorne verslagen werd. In de loop van de achtste eeuw werden de Friezen ingelijfd in het Frankische imperium en verdween het Friese koningschap voor altijd uit de geschiedenis. Redbad was dus de grootste, bekendste en tevens een van de laatste Friese koningen. In de *Vita Wulframni* is het beroemde verhaal over Redbads mislukte doop overgeleverd. Wulfram

had – zo vertelt het heiligenleven – Redbad bijna weten te overtuigen dat deze zich moest laten dopen. Toen Redbad echter met één voet in het doopvont stond, vroeg hij aan Wulfram of hij na zijn dood zijn voorouders en de (overige) Friese koningen in de hemel die hem te wachten stond zou zien. Toen het antwoord ontkennend was – zij waren immers als heidenen gestorven en bevonden zich in de hel – antwoordde Redbad, zijn voet uit het vont trekkend, dat hij dan liever bij zijn voorouders in de hel dan bij een stelletje armzalige christenen in de hemel wilde zijn.

Redbad is vooral door dit verhaal de geschiedenis ingegaan als een verstokte heiden. Dat maakte het lange tijd moeilijk hem als held te vereren. De herwaardering kwam eigenlijk in twee golven. Eerst werd hij in de *Chansons de geste* en de daaruit voortkomende middeleeuwse ridderromans omgepoold tot medestander van Karel de Grote en daarmee tot een christelijk koning (waarover hieronder meer). In de loop van de twintigste eeuw ging de herinnering aan zijn koningschap deel uitmaken van de ideologische munitie van de Friese Beweging. Sinds het begin van de eenentwintigste eeuw herdenkt men hem zelfs als heidense held. Dit gebeurt in een tijdvak waarin het christendom zodanig is geërodeerd dat het verhaal over Redbads doopweigerings niet langer op weerstand stuit maar eerder in zijn voordeel lijkt te werken. Daarover gaan de bijdragen van Simon Halink en Theo Meder in het themadeel.

De naam Radbod / Redbad

In de Oudfriese rechtsbronnen heet hij meestal Redbad, zoals in de sage *Fan dae koningen Karle ende Redbad*, waar Redbad een Deense koning wordt genoemd die met Karel de Grote strijdt om de heerschappij over Friesland.⁶ De Hollandse geschiedschrijvers kennen de Friese koning daarentegen als Radboud. Zo werd de dertiende-eeuwse dwangburcht van Medemblik volgens

⁵ De jaartallen die bij de Merovingische koningen vermeld worden zijn regeringsjaren; bij de hofmeiers levensjaren.

⁶ Wybren Jan Buma en Wilhelm Ebel (ed. en vert.), *Das Rüstinger Recht* (Göttingen 1963), 36, 134; Wybren Jan Buma et al. (ed. en vert.), *Westerlauwerssches Recht I. Jus Municipale Frisonum* (Göttingen 1977), 126-131; Marijke Carasso-Kok (red.), *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* (Den Haag 1981), 230-231 (nr. 206); Henk D. Meijering, 'Widekin, thi forma asega', in: Teake Hoekema et al. (red.), *Flecht op 'e kooi. Stúdzjes oanbean oan Prof. Dr. W.J. Buma ta syn sechstichste jierdei* (Leeuwarden 1970), 53-61.

de fantasievolle *Divisiekroniek* uit 1517 gebouwd door Floris V op de fundamenten van de Friese koningsburcht, de zetel van ‘coninc Rathboldt van Vrieslant’. Franse, Duitse en Scandinavische ridderromans kennen hem als Rembaut li Frison, Rambault, Rembauz, Ranbiaus, Robuet, Rabel, Rabeu, Rapoto of Reinbaldr. De Oostfriese historici noemen hem Rebbolt, Richoldus of Ritzert en ook Hollandse kronieken gebruiken soms de naam Ritsaert. De oudste middeleeuwse bronnen spreken echter uitsluitend over Radbodus, Rathbodus, Raedbodus, Rathbedus, Redbodus of Rabbodus.⁷

De naam Radbod is een tweestammige Noordzeegermaanse naam, waarvan het eerste lid ‘raad’ of ‘besluit’ betekent. Het tweede lid betekent ‘gebieder’ of ‘bevelhebber’, maar er komt tevens een verwisseling met het etymon *boud* < Gm. *bal- ‘stoutmoedig’ voor.⁸ De taalkundige Henk Miedema gaat uit van een dubbele vorm, waarbij het Noordzeegermaanse *Rēdbad/*Rēdbed tegenover het continentale *Rādbod staat.⁹ Het Oudfriese etymologische woordenboek van Boutkan en Siebenga stelt daarentegen dat de alleroudste vorm eerder *Rēdbod moet zijn geweest (Fig. 1).¹⁰ Uit Engeland kennen we Rathbed (bij Beda), Radbod, en *Rædbæld*, uit Vlaanderen Radbout (naast Radbode), uit Duitsland Ratpot / Rapot (een afleiding van *Rātbot).¹¹ Zo was de Beierse marktgraaf Ratpot (ov. 854) vermoedelijk een

Noordzeegermaans	
Oudengels	Oudfries
* <i>Rēdbed</i> / * <i>Rædbod</i>	* <i>Rēdbad</i> / * <i>Rēdbod</i>
<i>Rædbæld</i>	<i>Rēdbald</i>
Continentaal Germaans	
Oudnederlands	Oudhoogduits
<i>Rādbod</i>	<i>Rātbot</i> / <i>Rātpot</i>
<i>Rādbald</i>	<i>Rātbold</i>

Fig. 1: Verschillende vormen van de naam Radbod (aangepast naar Miedema)

voorvader van de grafelijke familie der Rapotonen in Opper-Oostenrijk.

De naam Radbod is niet uniek. Frankische bronnen uit de achtste en negende eeuw verwijzen naar meerdere personen met deze naam. Een van hen was de edelman Radobodus, die in 744 op een concilie in Soissons aanwezig was.¹²

De roem die Redbad had vergaard, straalde bovendien af op latere generaties. Toen Vikingenleider Rollo omstreeks 880 de Friezen een nederlaag toebracht bij Walcheren en hen tot in het Zuiderzeegebied achtervolgde, ontstond het verhaal dat hij Radbodus, de *princeps* van de Friezen, had verslagen. Dit vertelt althans de Normandische geschiedschrijver Dudo van Saint-Quentin. De overwinning op de *Frixones* kreeg later een plek op Rollo's grafmonument; de nederlaag van deze *Rembaut*, die zich liever dood wilde

7 Vgl. Karl Brunner, ‘Der fränkische Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert’, in: Herwig Wolfram (red.), *Intitulatio II: Lateinische Herrscher- und Fürstentitel im neunten und zehnten Jahrhundert* (Keulen / Wenen / Graz 1973), 179-340, hier 235-239.

8 P.J. Meertensinstituut: Nederlandse voornamenbank: Radbod. URL: www.meertens.knaw.nl/nvb/verklaring/naam/Radbod (geraadpleegd 10 augustus 2020).

9 Henk T.J. Miedema, ‘De tweetalige naam van de Friese koning *Rēdbād*-*Rādbōd* aan het begin der Friese en Nederlandse taalgeschiedenis’, *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 44 (1968), 38-54, 46; Idem, ‘Het ontstaan van Fries, Engels, Nederlands en de Noordzeegermaanse ontrondingen’, in: *Taal en Tongval* 40 (1988), 20-34, hier 23.

10 Dirk Boutkan en Sjoerd Michiel Siebenga, *Old Frisian Etymological Dictionary* (Leiden / Boston 2005), 55, 314.

11 William G. Searle, *Onomasticon Anglo-Saxonicum: A List of Anglo-Saxon Proper Names from the Time of Beda to that of King John* (Cambridge 1897), 392-393, 395; Menno F.P. Dijkstra, *Rondom de mondingen van Rijn en Maas: Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*, Leiden 2011, 483 (Redbald op Wieringen); W.W.J. Pijnenburg en T.H. Schoonheim (red.), *Vroegmiddelnederlands woordenboek (1200-1300)* (Den Haag 1980 – Leiden 1986), art. Radbode, Radbout, Rabbout. De Oudfrankische vorm Radbaldus (695) in: Alexandre Brunel (ed.), *Recueil des chartes de l'abbaye de Cluny* (Parijs 1880), dl. 2, 417 (nr. 1346)

12 Reinhard Rau (ed.), *Die Briefe des Bonifatius: Willibalds Leben des Bonifatius nebst einigen zeitgenössischen Dokumenten* (Darmstadt 1968), 384-389; vgl. S.L. Uckelman, ‘Rabot’, in: Idem (red.), *The Dictionary of Medieval Names from European Sources, Edition 2019, no. 1*. <http://dmnes.org/2019/1/name/Rabot>.

vechten of verdrinken dan zich overgeven, werd bezongen in de *Roman de Rou*.¹³ In werkelijkheid zal het eerder om de Friese graaf Gerulf zijn gegaan, een voorvader van het Hollandse gravenhuis, dan wel om een ander familielid dat prestige ontleende aan bekende namen uit het voorgeslacht. Gerulfs kleinzoon Radbod van Teisterbant oefende later het gezag uit over een deel van het Hollandse en Gelderse rivierengebied.¹⁴

Tot Redbads directe afstammelingen behoorde naar verluidt Radbod, de veertiende bisschop van Utrecht (900-917), wiens moeder van Friese komaf was. In het bisdom Utrecht werd deze later als heilige vereerd.¹⁵ Andere naamgenoten waren aartsbisschop Radbodus van Trier (883-915), twee bisschoppen van Doornik (989-997 en 1068-1098), abt Ratbald van het rijksklooster Werden (1001-1015) en zijn tijdgenoot Radbod, abt van de Sint-Pietersabdij te Gent. De Radboud Universiteit van Nijmegen ontleent zijn naam aan de Utrechtse bisschop. De bekende steenkolenmijn Radbod te Hamm-Bockum-Hövel uit 1905 is vermoedelijk vernoemd naar de aartsbisschop van Trier. De eerste directeur, Heinrich Janssen uit Carolinensiel (1864-1919) stelde later dat het om de Friese koning Redbad ging. Historici betwijfelen dit echter en benadrukken dat deze uitleg vooral gezien moet worden in het licht van de anti-Franse sentimenten na de Eerste Wereldoorlog.¹⁶

De vroegste Friezen en hun koningen

Wie was Redbad? En wie waren de Friezen over wie hij regeerde? De bronnen suggereren zoals gezegd dat hij een directe nakomeling was van Aldgisl, een heerser over de Zuid-Hollandse kuststreek en het achterliggende rivierengebied, wiens invloed zich vermoedelijk tot voorbij de monding van het Vlie uitstrekte.¹⁷ Deze koning was een belangrijke tegen-speler van de Franken, maar geen uitgesproken tegenstander van het christendom. De Engelse missionaris Wilfrid van York werd in 678 of 679 gastvrij in zijn hoofdkwartier – mogelijk in Utrecht of Dorestad – onthaald en sommige van zijn volgelingen lieten zich zelfs dopen.

Aldgisl en Redbad waren hoogstwaarschijnlijk meer dan alleen regionale machthebbers. De naam Aldgisl (een combinatie van *ald- ‘oud’ of *auda- ‘bezit, welstand, geluk’ met *gīsil- ‘pijlschacht, speer’ of *gīsila- ‘gijzelaar’) wijst mogelijk op verwantschapsbanden met leidende kringen uit het Frankische rijk dan wel met legendarische Angelsaksische koningen.¹⁸ De namen *Adujislū* en *Jisuhild* komen al voor op een zesde-eeuws runestaafje uit Westeremden. Een verwante naam duikt tevens op bij een van de vorsten uit de volksverhuizingstijd: koning Eadgils van de Myrgingen sneuvelde aan de oevers van de Eider volgens de dichter van het minstreegedicht *Widsith*, dat in eerste aanleg uit de zesde of zevende eeuw dateert. Hij werd gedood door Offa, leider van de Angelen, die op zijn beurt als stamvader van

13 Dudo van Saint-Quentin, *History of the Normans*, ed. Erik Christiansen (Woodbridge 1998), 33, 62 (II 150; III, 184); Stephan Albrecht, ‘Das Grabmal als Politikum. Die mittelalterlichen Herrschergrabmäler in der Kathedrale von Rouen’, *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 31 (2004), 83-103, 102; Glenn S. Burgess en Elisabeth M. C. Van Houts (red.), *The History of the Norman People: Wace’s “Roman de Rou”* (Woodbridge 2004), 18.

14 Kees Nieuwenhuijsen, ‘De afstamming van de Hollandse graven’, *De Nederlandsche Leeuw* 126 (2009), 29-39; Dick E.H. de Boer en Erik H.P. Cordfunke, *Graven van Holland* (Zutphen 1995, 2e dr. 2010), 17.

15 Herre Halbertsma, *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang* (Utrecht 2000), 92, 103-104.

16 Wikipedia Duits: Zeche Radbod (geraadpleegd 10 augustus 2020).

17 Voor de belangrijkste teksten: André Looijenga et al. (vert.), *Een meelijwekkend volk. Vreemden over Friezen van de oudheid tot de kerstening* (Leeuwarden 2017). Zie ook de bijdrage van Hans Mol en Gilles de Langen aan dit themanummer.

18 Robert Nedoma, ‘Die voraltfriesischen Personennamen der Runeninschriften auf dem Webschwert von Westeremden, dem Schwertchen von Arum und anderen Denkmälern’, in: Rolf H. Bremmer jr., Stephen Laker en Oebele Vries (red.), *Advances in Old Frisian Philology* (Amsterdam 2007), 299-324, hier 305-306; Henk T.J. Miedema, ‘De naam van de Friese koning Aldgisl of Adgillus’, *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 29 (1989), 121-129; Idem en A.M. Reith, ‘De verhouding tussen de oudgermaanse namen Adugis, Eadgil en Athils’, *Naamkunde* 21 (1989), 65-71; Kenneth Sisam, ‘Anglo-Saxon Royal Genealogies’, *Proceedings of the British Academy* 39 (1953), 287-348 (Withgils, Trigils, Cueldgils, Wilgis, Cyneigils); Hermann Reichert, *Lexikon der altgermanischen Namen*, dl. 1.2 (Wenen 1990), 458, 519, 522; bezwaren bij: Halbertsma, *Frieslands oudheid*, 85.

het koningshuis van Mercia in Midden-Engeland werd beschouwd. Redbad zou – aan zijn naam te oordelen – in theorie een verre verwante kunnen zijn van koning Rædwald van East Anglia (c. 599 – c. 624), wiens stoffelijke resten in het beroemde scheepsgraf van Sutton Hoo worden vermoed.¹⁹

De Friese koningen waren nieuwkomers in het gebied, kennelijk afstammelingen van Saksische en/of Angelsaksische krijgsheren die met hun volgelingen in de vijfde en vroege zesde eeuw in meerdere golven met roeischepen kwamen aanvaren uit het Elbegebied en zuidelijk Jutland. Over hun herkomstgebieden zijn we slechts spaarsaam ingelicht.²⁰ De Engelse kroniekschrijver Beda Venerabilis kenschetst rond 730 de immigranten met terugwerkende kracht als Saksen, Angelen en Juten.²¹ Dat is sindsdien een ijkpunt geworden. Of deze groepen al in de oudheid als zodanig bekend stonden, valt echter te betwijfelen. De *Widsith* situeert hier niet alleen *Seaxnum*, *Ongle* en *Ytum*, maar ook tribale groepen als *Eowum*, *Sycgum*, *Wernum*, *Myrgingum*, *Swæfum* en *Rondingum* die verder weinig sporen hebben nagelaten.²² De klassieke bronnen kennen deze streken als de woongebieden van *Chauci*, *Aviones*, *Sigulones*, *Varni*, *Suevi*, *Angeli*, *Reudigni*, *Charudes* en *Eudoses*.²³ De

meeste van hen behoorden volgens Tacitus tot een ritueel verbond dat de moedergodin Nerthus vereerde. Dat maakt het waarschijnlijk dat zij een Noordwest-Germaanse dialect spraken dat afweek van de dialecten in Scandinavië.²⁴ Over de Saksen en Juten bestaat onduidelijkheid. De naam van de Juten is taalkundig niet zomaar af te leiden van hun voorouders, de *Eudoses* of *Eudusii*, die eerder in Noord-Jutland woonden. De *Saxones* en hun eilanden worden voor het eerst rond 150 n.Chr. in geschriften van Claudius Ptolemaeus genoemd, maar dat is mogelijk een verschrijving voor *Aviones*, de kustbewoners uit het huidige Sleeswijk-Holstein (*aujo- ‘rivieroever, eiland’).²⁵

Over sommige tribale groepen valt nog iets meer te zeggen. De Chauken worden in Nedersaksen gesitueerd. De Sueven meestal in Holstein: hun naam keert onder andere terug in de plaatsnaam Schwabstedt en zij zouden mogelijk identiek zijn aan de Myrgingen. Deze laatste naam komt uitsluitend in Angelsaksische bronnen voor. De mythe van Offa’s overwinning op een van de Engelse buurkoninkrijken werd kennelijk teruggeprojecteerd op het moederland. Omdat Offa als stamvader van de koningen van Mercia (*Miercna*) gold, kon men zijn geboortegrond als het land der

19 Sam Newton, *The Origins of 'Beowulf' and the Pre-Viking Kingdom of East Anglia* (Cambridge 1993).

20 Vgl. Elmar Seebold, ‘Die Herkunft der Franken, Friesen und Sachsen’, in: Ernst Taayke et al. (red.), *Essays on the Early Franks* (Eelde 2003), 24-34.

21 John Baker en Jayne Carroll, ‘The Afterlives of Bede’s Tribal Names in English Place-names’, in: Ryan Lavelle and Alexander Langlands (red.), *Land of the English Kin: Studies of Wessex and Anglo-Saxon England in Honour of Barbara Yorke* (Leiden 2020), 112-153; Hans Kuhn, ‘Angelsachsen: Sprachliches’, in: Heinrich Beck et al. (red.), *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* (Berlijn / New York 1973), 304-306 (hierna RGA).

22 Kemp Malone (ed.), *Widsith* (Kopenhagen 1962), 24; Leonard Neidorf, ‘The Dating of *Widsith* and the Study of Germanic Antiquity’, *Neophilologus* 97 (2013), 165-183; Dagfinn Skre, ‘Rulership and Ruler’s Sites in 1st-10th-century Scandinavia’, in: Idem (red.), *Rulership in 1st to 14th Century Scandinavia: Royal Graves and Sites at Avaldsnes and Beyond* (Berlijn / Boston 2020), 193-243, hier 198-201; Lotte Hedeager, *Iron Age Myth and Materiality: An Archaeology of Scandinavia AD 400-1000* (Londen 2011), 177-190; kritisch daarentegen Eric Weiskott, ‘The Meter of *Widsith* and the Distant Past’, *Neophilologus* 99 (2015), 143-150; Klaus Dietz, ‘Widsith’, in: RGA 33 (2006), 573-577.

23 Ludwig Rübkeil, ‘Singularität in jütischen Ethnika’, in: Melanie Augstein en Matthias Hardt (red.), *Sächsische Leute und Länder. Benennung und Lokalisierung von Gruppenidentitäten im ersten Jahrtausend* (Braunschweig 2019), 65-78; Robert Rix, *The Barbarian North in Medieval Imagination: Ethnicity, Legend, and Literature* (New York / Londen 2015), 91-97; Baker en Carroll, ‘The Afterlives’, 113; Günter Neumann, *Namenstudien zum Altgermanischen* (Berlijn / New York 2008) (betreft vooral bijdragen aan RGA); Alexander Sitzmann en Friedrich Grünzweig, *Die altgermanischen Ethnonyme. Ein Handbuch zu ihrer Etymologie* (Wenen 2008).

24 Neumann, *Namenstudien*, 386.

25 Matthias Springer, *Die Sachsen* (Stuttgart 2004), 27-31; Idem, ‘Sachsen. Historisches’, in: RGA 26 (2004), 31-44, hier 33-34; vgl. echter Robert Flierman, *Saxon Identities, AD 150-900* (Londen / New York 2017), 26-27.

Myrgingen kenschetsen; beide namen betekenen namelijk ‘grensbewoners’.²⁶ Archeologen menen slechts een aantal cultuurgebieden duidelijk te kunnen identificeren, zoals de Over-Jerstal-groep, die rond 200 n.Chr. uit Midden-Jutland werd verjaagd.²⁷ Hun vermoedelijke nakomelingen, de Warnen, zijn in Thüringen beland, wellicht met een deel van de Angelen en Sueven. Andere op drift geraakte tribale groepen kwamen terecht aan de Donau of zelfs in het Zwarte Zeegebied. De ontvolkte gebieden werden door Deense krijgsheren met hun volgelingen uit het huidige Zuid-Zweden bezet. Zij mengden zich met de achterblijvers, die hun taal en cultuur overnamen. Gezamenlijk gingen deze groepen zich uiteindelijk *Iuthar* (Juten) noemen, kennelijk ter onderscheiding van hun burenen. De oorsprong van dit woord is duister; mogelijk is het verwant met Oud-Noors *ýtar* ‘mensen’.²⁸

Voor de Saksen, waarschijnlijk vernoemd naar hun typerende zwaardvorm (*sahs*), geldt iets vergelijkbaars. In Noord-Duitsland ontstond vanaf de zesde eeuw een confederatie van aristocratische krijgers die pas door aanhoudende conflicten met het Merovingische rijk zijn definitieve vorm kreeg. De Angelen verdwijnen al snel van de kaart: we komen ze pas later weer in Engeland tegen. Hun identiteit werd vanaf de achtste

eeuw met terugwerkende kracht op het land van herkomst geprojecteerd.²⁹

De opkomst van dergelijke *warlords* in Noord-Duitsland en Zuid-Scandinavië was vooral een reactie op de groeiende invloed van het Romeinse Rijk, die tot een militarisering van de bestaande stamverbanden leidde.³⁰ Succesvolle militaire entrepreneurs maakten – vaak na een loopbaan in Romeinse dienst – gebruik van wapens, prestigegoederen, nieuwe kennis en technieken om hun aanhangers aan zich te binden en buurvolkert te brandschatten, al dan niet in opdracht van derden. Het streven naar rijkdom en aanzien werd de aanjager van een vrije markt waarin geweld en intimidatie centraal stonden. We mogen aannemen dat de Friese koningen afstammelingen waren van zulke *Kleinkönige* uit de volksverhuizingstijd.

Deze geweldswedloop zette zich ook op zee door. Chaukische piraten overvielen vanaf het midden van de eerste eeuw met enige regelmaat de Romeinse grensprovincies. Vanaf het midden van de derde eeuw werd deze rol overgenomen door groepen Franken, daarna door Saksen, soms vergezeld van Friezen, Denen, Juten (*Euciis*, *Euthio*) en/of Sueven (*Suevi*, *Norsavi*). De invallers duiken rond het midden van de vierde eeuw voor het eerst in het Nederlandse rivierengebied op, daarna ook

26 John D. Niles, *Old English Heroic Poems and the Social Life of Texts* (Turnhout 2007), 93-94; Frank M. Stenton, *Anglo-Saxon England* (Oxford 1943, 3^e2001), 13, 40; Eilert Ekwall, ‘Tribal Names in English Place-Names’, *Namn och Bygd* 41 (1953), 129-177, hier 141; vgl. Malone, *Widsith*, 164, die Myrgingen ten onrechte afleidt van het district Mauringa in Mecklenburg dan wel van de riviernaam Vidå; Idem, ‘The With-Myrgings of *Widsith*’, *The Modern Language Review* 39 (1944), 55-56; daartegen Dietz, ‘*Widsith*’, 576.

27 Per Ethelberg, ‘Slesvig as Borderland in the 1st and 2nd centuries AD’, in: Sarah Semple et al. (red.), *Life on the Edge: Social, Political and Religious Frontiers in Early Medieval Europe* (Wendeburg 2017), 157-167; Idem, ‘Anglerriget – storhed og fald’, *Skalk* 3 (2017), 15-27; Matthias Springer, ‘Warnen’, in: *RGA* 33 (2006), 274-281; Rix, *Barbarian North*, 68-69.

28 Neumann, *Namenstudien*, 350 (Eutii, Eucii); vgl. Ulf Näsman, ‘The Ethnogenesis of the Danes and the Making of a Danish Kingdom’, in: Tania Dickinson en David Griffiths (red.), *The Making of Kingdoms* (Oxford 1999), 1-10; Søren Sindbæk, ‘The Lands of Denemearce: Cultural Differences and Social Networks of the Viking Age in South Scandinavia’, *Viking and Medieval Scandinavia* 4 (2008), 169-208.

29 Rix, *Barbarian North*, 52-61, 116-151; Magali Coumert, ‘Les Angles dans les coins. L’identité ethnique angle en Angleterre du Ve au VIIIe siècle’, in: Alban Gautier en Sébastien Rossignol (red.), *De la Mer du Nord à la Mer baltique. Identités, contacts et communications au Moyen Âge* (Lille 2018), 45-59.

30 Stefan Burmeister, ‘Aufstieg germanischer Kriegsherren. Germanisches Kriegswesen und römische Militärpolitik’, in: Idem en Heidrun Derks (red.), *2000 Jahre Varusschlacht. Konflikt* (Darmstadt 2009), 392-402; Daniël A. Gerrets, *Op de grens van land en water. Dynamiek van landschap en samenleving in Frisia gedurende de Romeinse tijd en de Volksverhuizingstijd* (Groningen 2010), 185-190, 199.

2. De zogenaamd 'koningfibula' van Wijnaldum, datering c. 600, toonbeeld van zeer rijke elite. Foto: Fries Museum

in Frankrijk en vervolgens in Engeland.³¹

De identificatie van deze groepen is vaak lastig. Nieuwe tribale namen als Saksen, Franken, Saliërs en Alamannen lijken vooral gemunt te zijn door rondtrekkende militaire entrepreneurs die hun gevechtservaring en groepsloyaliteit in dienst stelden van succesvolle heersers. Dat geldt wellicht ook voor de Friese elite.

De invallers troffen – halverwege de vaarroute naar Engeland – een grotendeels verlaten gebied aan. Zij eigenden zich de naam van de oorspronkelijke bewoners toe, waardoor de Hollandse en Friese kuststreek in de loop van de zesde eeuw als het woongebied der *Frisiones* bekend kwam te staan.³² Flinke delen van het kustgebied, met name rond de Zuiderzee- en de Scheldemonding, waren geheel of grotendeels ontvolkt geraakt door de eerdere trek naar het westen en de tol

die aanhoudende oorlogen hadden geëist.³³ Ook bodemdaling, kusterosie en inklinking, vernatting van het achterland, klimaatverslechtering en de opkomst van nieuwe infectieziekten als malaria zullen hun invloed hebben laten gelden. De culturele invloed van de immigranten – vooral hun typerende aardewerk – reikte dieper landinwaarts en veel verder oostelijk voorbij de Eemsmonding. De eerste immigratiegolf wordt gewoonlijk op het tweede kwart van de vijfde eeuw gedateerd, gelijktijdig met het begin van de massa-immigratie in Engeland. Een tweede golf, die vooral traceerbaar is aan de hand van sieraden en kunstvoorwerpen in Scandinavische stijl, zou zich in de eerste helft van de zesde eeuw hebben voorgedaan. Kennelijk ging het toen eerder om een aristocratische elite, wellicht afkomstig uit Jutland.³⁴

³¹ Springer, *Die Sachsen*, 32-46; Francis Michael Morris, 'Cross-North Sea Contacts in the Roman Period', *Oxford Journal of Archaeology* 34 (2015), 415-438, hier 429-430; John Haywood, *Dark Age Naval Power: A Reassessment of Frankish and Anglo-Saxon Seafaring Activity* (1991, 3^e herz. dr. Hockwold-cum-Wilton 2006).

³² Jos Bazelmans, 'The Early-Medieval Use of Ethnic Names from Classical Antiquity: The Case of the Frisians', in: Ton Derks en Nico Roymans (red.), *Ethnic Constructs in Antiquity: The Role of Power and Tradition* (Amsterdam 2009), 321-337.

³³ Jan N. Lanting en J. (Hans) van der Plicht, 'De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie VI: Romeinse tijd en Merovingische periode, deel A: Historische bronnen en chronologische thema's', *Palaeohistoria* 51/52 (2009/2010), 27-168, hier 75-77.

³⁴ Johan A.W. Nicolay, *The Splendour of Power: Early Medieval Kingship and the Use of Gold and Silver in the Southern North Sea Area (5th to 7th Century AD)* (Groningen 2014); Idem, 'Power and Identity in the Southern North Sea Area: The Migration and Merovingian Periods', in: John Hines en Nelleke L. IJssennagger, *Frisians and Their North Sea Neighbours: From the Fifth Century to the Viking Age* (Woodbridge 2017), 75-92,

De oude naam *Frisii* liet zich in het Germaanse dialect van de veroveraars gemakkelijk interpreteren als groepsnaam in de betekenis van ‘vrij en eigen’, ‘wederzijds geliefd’ en ‘onderling beschermd’.³⁵ De verteller van de *Widsith* noemt de Friezen samen met de Franken en de *Frumtingas*, mogelijk een deel van de Sueven in Spanje (*Mid Froncum ic wæs ond mid Frysum ond mid Frumtingum*). Het middeleeuwse stafrijm ‘frank en vrij’ is echter gemakkelijk uit te breiden met het adjectief ‘vroom’ (Oud-Engels *fram* ‘krachtig, moedig, sterk’).³⁶ De alliteratie *franc o frison* komt voor in de roman *Girart de Rousillon* (rond 1160).³⁷ In Maerlants relaas over het ontstaan van het Frankenrijk vinden we voor het eerst de combinatie *vranc* en *vri*, in een betoog ontleend aan de Pseudo-Turpijn dat opvallende overeenkomsten vertoont met de mythe van de Friese vrijheid:

Ende Karel maectene harde vri
Van allen dienste vort bidi.
Hier af es dit wort gevallen,
Dat die Fransoyse heeten die Gallen;
Want *vranc* dats in Dietsch *vri*.³⁸

Het Hoogduitse stafrijm *vrum unde vri* was tenminste rond 1200 bekend. De bekende drinkspreuk *frisch, fro, frey* is gedocumenteerd sinds het einde van de veertiende eeuw; vanaf de zestiende eeuw werd daar het woord *fromm* standaard aan toegevoegd.³⁹ Ook al waren de *Frumtingas* een bestaande tribale groep, de naam wordt – als deze

hypothese steek houdt – kennelijk in de *Widsith* gebruikt als een vorm van ‘epische verdichting’ om de martiale reputatie van Franken en Friezen te versterken.

Het verhaal van de eerste Friezen blijkt dus nauw verweven te zijn met hun latere tegenspelers, de Saksen en de Franken. De vertrekkende ‘oude’ Friezen (en hun naamgenoten de Frisiavonen) mengden zich kennelijk met de Saksische, Frankische en Suevische bevolkingsgroepen die als kolonisten zich ten zuiden van de *Limes* vestigden dan wel als huursoldaten in de *Litus Saxonicum*, de Romeinse verdedigingsgordel aan weerszijden van het Kanaal.⁴⁰ Sommige groepen werden onderworpen, anderen namen juist deel aan overvallen op deze kuststreken. Op hun beurt pleegden ook de nieuwe Friezen aanslagen vanaf zee. Het elfde-eeuwse levensverhaal van heilige Melorius bewaart de herinnering aan een krijgshoofd met de fictieve naam Corsoldus, die met zijn *Frixones* in het begin van de zesde eeuw Bretagne onveilig zou hebben gemaakt.⁴¹ De Saksische en Frankische kustbewoners die met enige regelmaat het Nederlandse rivierengebied binnenvielen zouden dus evengoed Friezen of zelfs Chauken kunnen zijn geweest.⁴² Sterker nog, de term Saksen – zo betoogt historicus Matthias Springer – lijkt aanvankelijk vooral te hebben gefungeerd als verzamelnaam voor piratenvolk van heel verschillende komaf.⁴³

De eerste die de Friezen uitdrukkelijk noemt is de Byzantijnse historicus Procopius van

35 Vgl. Neumann, *Namenstudien*, 358-361; Sitzmann en Grünzweig, *Ethnonyme*, 130-133; Denis H. Green, *Language and History in the Early Germanic World* (Cambridge, 2002), 39-44; Olivier van Renswoude, *Namen van Nederlandse stammen: Frisii*, <https://taaldacht.nl/2012/11/13> (geraadpleegd 1 september 2020).

36 Malone, *Widsith*, 25, 152; Idem, ‘The Frumtings of “Widsith”’, *English Studies* 14 (1932), 154-158; vgl. Heinrich Tiefenbach, *Studien zu Wörtern volkssprachiger Herkunft in den karolingischen Königsurkunden* (München 1973), 52-56 (*francus*); Marlies Philippa et al. (red.), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands* (Amsterdam 2006-2009), s.v. *frank*.

37 W. Mary Hackett, *Girart de Rousillon. Chanson de geste* (Parijs 1953), dl. 2, 287 (r. 6347).

38 De Vries en Verwijs, *Spiegel historiael*, vierde partie (1863), 205 (r. 59-63).

39 Hartmann von der Aue, *Iwein. Studienausgabe* (Berlijn 1959), 60 (r. 1959); Georg Büchmann, *Geflügelte Worte. Der Citatenschatz des Deutschen Volkes* (Berlijn 1880), 463-464; Georg Scharf, *Die handschriftliche Überlieferung der deutschen Cyrilus-Fabeln des Ulrich von Potenstein* (Breslau [Wrocław] 1935), 35.

40 Donald A. White, *Litus saxonicum: The British Saxon Shore in Scholarship and History* (Madison, WI 1961), 29, 62, 70-71, 78-79.

41 André-Yves Bourguès, *Le dossier hagiographique de saint Melar, prince et martyr en Bretagne. Texte, traduction, commentaires* (Landévennec-Lanmeur 1997), 80.

42 Lanting en Van der Plicht, ‘Chronologie’, 67; Haywood, *Naval Power*, 65.

43 Springer, *Die Sachsen*, 37, 46.

Caesarea, die omstreeks 540 bericht hoe de Franse koning groepen Angelen (*Aggeloi*), Friezen (*Frissones*) en Kelten (*Brittones*) toestaat om zich vanuit Engeland in zijn rijk te vestigen. Ieder volk wordt volgens hem door zijn eigen koning geregeerd.⁴⁴ Of de nieuwe Friezen op hun beurt ook op grote schaal participeerden in de verovering van Engeland is verre van zeker. Procopius plaatst hen wellicht ten onrechte op het Britse schiereiland. De schaarse Friese toponiemen in Engeland lijken immers uit een latere tijd te dateren; ze duiden vooral op het bestaan van Friese handelsposten en op Friese deelname aan grootschalige kustontginningen.⁴⁵ Friese strijders namen bovendien deel aan de veroveringstochten die groepen Vikingen in de negende eeuw ondernamen. Een van hen was de krijgshoofd Ubba of *Ubbo fresicus* uit East-Anglia, die zich liet omringen door sterke mannen uit het Scheldegebied.⁴⁶

Volgende generaties Friezen breidden hun invloed verder naar het zuiden en oosten uit. De nakomelingen van de landverhuizers zullen zich met de overwonnenen hebben vermengd; hun Anglo-Friese of Proto-Friese dialect kwam in de plaats van de Keltische en Germaanse talen die hier eerder werden gesproken.⁴⁷ In de zevende

eeuw bereikten Friese kolonisten de kwelders en hogere gronden aan de overzijde van Wezer, terwijl anderen omstreeks die tijd terugkeerden naar hun oorspronkelijke woongebieden ten noorden van de Eider, waar ze zich tussen de Deense nieuwkomers vestigden.⁴⁸ Helgoland fungeerde als tussenstation, terwijl er bovendien Friese handelskolonies in Ribe en Haithabu ontstonden. Toen Willibrord op Helgoland strandde, zo beweert althans Alcuinus, trof hij daar Redbad aan, die de bisschop dwong een godsoordeel te ondergaan, omdat deze de heilige bron van het eiland had bezoedeld.⁴⁹

DNA-onderzoek biedt eveneens zicht op migratiegeschiedenis, ook al staat dit vakgebied nog grotendeels in de kinderschoenen. Het is nu eenmaal niet eenvoudig om in de troebele Noordwest-Europese genenpoel uit de Bronstijd afzonderlijke afstammingslijnen te identificeren.⁵⁰ Toch laten Engelse studies zien dat een belangrijk deel van de vroegmiddeleeuwse immigranten – althans het mannelijke deel daarvan – uit Noord-Duitsland of Zuidelijk Scandinavië afkomstig moet zijn geweest. De nieuwe Friezen tellen tot hun meest directe verwanten; ook taal en rechtstelsel vertonen veel overeenkomsten en beide groepen deelden

⁴⁴ Procopius van Caesarea, *History of the Wars: The Gothic War*, vert. H.B. Dewing, dl. 5 (Londen / New York 1928), 255 (VIII.20.7).

⁴⁵ Rolf H. Bremmer jr., 'Frisians in Anglo-Saxon England', *Fryske Nammen* 3 (1981), 45-94. Lanting en Van der Plicht, 'Chronologie', 74.

⁴⁶ Nelleke IJssennagter, *Central because Liminal: Frisia in a Viking Age North Sea World* (Groningen 2017), 149-151.

⁴⁷ Peter Schrijver, 'Frisian between the Roman and the Early Medieval Period: Language Contact, Celts and Romans', in: Hines en IJssennagter, *Frisians*, 43-52.

⁴⁸ Friedrich Laux en Matthias D. Schön, 'Gräberfelder und Kirchen des frühen Mittelalters', in: Hans-Eckhard Dannenberg en Heinz-Joachim Schulze (red.), *Geschichte des Landes zwischen Elbe und Weser*, dl. 1: Vor- und Frühgeschichte (Stade 1995), 317-354, hier 318, 336-351; Nils Århammar, 'Die Herkunft der Nordfriesen und des Nordfriesischen', in: Horst Haider Munske et al. (red.), *Handbuch des Friesischen / Handbook of Frisian Studies* (Tübingen 2001), 531-537; Martin Segschneider, *Die Marschen der Insel Föhr und der Wiedingharde, Kreis Nordfriesland. Eine siedlungsarchäologische Studie* (Kiel 2004), dl. 1, 49, 145-146.

⁴⁹ Marco Mostert, *754, Bonifatius bij Dokkum vermoord* (Hilversum 1999), 23-24.

⁵⁰ Inigo Olalde et al., 'The Beaker Phenomenon and the Genomic Transformation of Northwest Europe', *Nature* 555 (2018), 190-196.

dezelfde materiële cultuur.⁵¹ Isotopenonderzoek in het vroegmiddeleeuwse grafveld van Oosterbeintum laat zien dat meerdere dorpsbewoners uit Scandinavië en/of Engeland afkomstig waren.⁵²

Hedendaags DNA-onderzoek lijkt dit beeld nog eens te bevestigen. Het grotendeels ontbreken van oudere haplotypen rond de Zuiderzeemonding (met name R1b-S116) en de opeenhoping van andere haplotypen die doorgaans met de Angelsaksische migratiestroom in verband worden gebracht (namelijk R1b-U106 en R1b-L48) kan erop wijzen dat de immigranten hier in een grotendeels ontvolkt gebied terecht kwamen.⁵³ Opvallend is verder het voorkomen van het Scandinavische haplotype R1b-Z18, dat in grote delen van Engeland juist lijkt te ontbreken.⁵⁴ In het rivierengebied en in Zuid-Holland vormden de nieuwkomers kennelijk een beperkte bovenlaag die veel minder genetische sporen heeft nagelaten. Hetzelfde geldt voor Groningen en Oostfriesland, waar we een aantoonbare Chaukische restbevolking mogen verwachten.

De sagen uit de tijd van de Friese veroveraars klinken vooral na in de *Beowulf*, de *Widsith* en het *Finnsburg-fragment*, waarin de strijd tussen de Friese krijgers en hun Jutse helpers aan het hof

van de Friese koning Finn Folcwalding, de leider van het Friese stamverband (*Fresna cynne*) wordt bezongen.⁵⁵ Hier wordt Finns zwager (de broer van zijn vrouw Hildeburh), de Deense prins Hnaef gedood. Dit verhaal wordt ook aangestipt in de *Beowulf*, maar zodanig dat het publiek het verhaal al moet hebben gekend, zodat de informatie die daar gegeven wordt voor de moderne lezer onvoldoende houvast biedt. Speculaties over de localisering van Finns koningspalts in Wijnaldum, waar goudsmeedwerk ‘van onmiskenbaar koninklijke allure’ werd gevonden, zijn dan ook uit de lucht gegrepen.⁵⁶

Een ander verhaal dat via de *Beowulf* fragmentarisch tot ons is gekomen, betreft Hygelac, vermoedelijk de koning der Gotlanders (*Gēata cyning*). Deze was tijdens een overval op Friesland gedood door een Frankische kampvechter. De kroniekschrijver Gregorius van Tours (538-594) noemt hem Chlochilaichus, koning van de Denen, en stelt dat deze gebeurtenis zich dieper in het binnenland heeft afgespeeld, vermoedelijk omstreeks 525. Zijn reusachtige skelet werd eeuwen later nog ergens in het Hollandse kustgebied aan bezoekers getoond.⁵⁷

51 Rebecca A.B. Collieran, *Keeping it in the Family: Disentangling Contact and Inheritance in Closely Related Languages* (Edinburgh 2016), 21-25; Christian Capelli et al., ‘A Y Chromosome Census of the British Isles’, *Current Biology* 13 (2003), 979-984; Michael E. Weale et al., ‘Y Chromosome Evidence for Anglo-Saxon Mass Migration’, *Molecular Biology and Evolution* 19 (2002), 1008-1021; Stephan Schiffels et al., ‘Iron Age and Anglo-Saxon Genomes from East England Reveal British Migration History’, *Nature Communications* 7 (2016), 10408; Stephan Schiffels en Duncan Sayer, ‘Investigating Anglo-Saxon Migration with Ancient and Modern DNA’, in: Harold Meller et al. (red.), *Migration und Integration von der Urgeschichte bis zum Mittelalter. Migration and Integration from Prehistory to the Middle Ages [...]* (Halle 2017), 255-266; Jörg Feuchter, ‘Mittelalterliche Migrationen als Gegenstand der “Genetic History”’, in: Felix Wiedemann et al. (red.), *Vom Wandern der Völker. Migrationserzählungen in den Altertumswissenschaften* (Berlijn 2017), 347-370, hier 357-359; Han Nijdam, ‘A Comparison of the Injury Tariffs in the Early Kentish and the Frisian Law Codes’, in: Hines en IJssennagger (red.), *Frisians and their North Sea Neighbours*, 223-242.

52 Ellen McManus et al., ‘“To the Land or to the Sea”: Diet and Mobility in Early Medieval Frisia’, *The Journal of Island and Coastal Archaeology* 8 (2013), 255-277.

53 Eveline Altena et al., ‘The Dutch Y-Chromosomal Landscape’, *European Journal of Human Genetics* 28 (2019), 287-299. Met dank aan Léon Boer, die ons hierop attendeerde.

54 Iain McDonald, *U106 Explored: Its Relationships, Geography and History. The 2015 Report to the U106 Group (September update)* (z.pl. 2015), <https://warburton.one-name.net/DNA/U106History.pdf> (geraadpleegd 1 september 2020).

55 J.R.R. Tolkien, *Finn and Hengest: The fragment and the Episode* (Londen 1982); twijfel over deze bronnen bij Bazelmans, ‘The Early-Medieval Use of Ethnic Names’, 330.

56 Jos Bazelmans, Danny Gerrets en Arent Pol, ‘Metaaldetectie en het Friese koninkrijk. Kanttekeningen bij de centrumfunctie van noordelijk Westergo in de vroege Middeleeuwen’, *De Vrije Fries* 78 (1998), 1-48, hier 10, 41 (noot 20); vgl. Danny Gerrets, ‘Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin?’, *Paleoaktueel* 8 (1997), 115-117

57 Halbertsma, *Frieslands oudheid*, 295-297; Skre, ‘Rulership’, 204, naar Bo Gräslund, *Beowulfkvädet. Den nordiska bakgrunden* (Uppsala 2018), 55-77; Gerhard Krutzler, *Kult und Tabu. Wahrnehmungen der ‘Germania’ bei Bonifatius* (Münster 2011), 43-45; Lanting en Van der Plicht, ‘Chronologie’, 78.

Het grootste raadsel blijft echter de afkomst van Aldgisl en Redbad. Johan Nicolay vermoedt weliswaar op grond van goud- en zilverbonden het bestaan van een zesde-eeuws koninkrijk in hun latere machtsgebied, maar verdere aanwijzingen ontbreken. Opvallend is in dit verband een passage bij Procopius die verhaalt over een koning der Warnen (*Warini*), die zich kort voor de ineenstorting van het rijk der Thüringers in 531 met zijn aanhang in het Hollandse kustgebied bevond. Deze Hermegisklos had zijn zoon Radigis verloofd met een Engelse koningsdochter, maar toen de vader stierf, werd Radigis door de leiders van het volk gedwongen diens weduwe Theudechilde, de zuster van de Merovingische koning Theudebert I te huwen. Uit wraak landde de prinses met vierhonderd schepen en honderduizend krijgers in de Rijnmond en dwong alsnog het beloofde huwelijk af.⁵⁸ De naambestanddelen *rād- en *gīsil suggereren wellicht een verre verwantschap met Aldgisl en Radbod.⁵⁹

De geloofwaardigheid van Procopius wordt op dit punt soms betwist.⁶⁰ Het thema klinkt echter onmiskenbaar door in de legende van de heilige Ursula van Keulen, die met elf schepen kwam aanvaren over de Rijn om een heidense prins te gaan trouwen. In de oudste versie van het verhaal uit de tiende eeuw heet zij Pinnosa of Vinnosa, dochter van de koning van Brittannië en leidt ze – zoals de tekst impliceert – twaalf legioenen. Latere teksten stellen dat Ursula's eigen schip werd gevolgd door elf schepen met ieder duizend bemanningsleden. Zoals bekend werden de opvarenden vermoord door de Hunnen, waarna ze alsnog terugkeerden in de gestalte van zwaar bewapende spookgestalten of walkures die wraak namen op hun moordenaars.⁶¹

De hierboven genoemde Angelsaksische en Franse bronnen bieden ons een onvolledige blik – als het ware door een kiertje in het gordijn – op de heldenliederen uit de volksverhuizingstijd. De namen en gebeurtenissen die onafhankelijk van elkaar en vooral in de Angelsaksische bronnen worden genoemd, bevestigen dat we hier te maken hebben met een samenhangend corpus van verhaalmateriaal dat slechts in fragmenten tot ons is gekomen. Daarmee schieten ze tekort om een goed beeld te krijgen van de vroegste nieuwe Friezen en hun exacte relatie tot Denen, Angelen, Saksen en Juten. Zodoende kunnen we ook Redbads koningschap moeilijk interpreteren. Vast staat in elk geval dat de Friese koningen een stevig verankerde plek hadden in het vroegmiddeleeuwse culturele landschap rond de Noordzee.

Het Koninkrijk der Friezen: de herinnering aan Redbad

Na de volksverhuizingstijd luidde het tijdperk van de Karolingers een volgende belangrijke fase van politiek-culturele verandering in Noordwest-Europa in, met als apotheose de regeringsjaren van Karel de Grote (748-814). De hele middeleeuwen door zou men van zijn daden blijven zingen, in de zogenaamde *Chansons de Geste*, waarvan de wortels in de tiende eeuw liggen. In deze liederen speelde Redbad een rol.

Redbads koninkrijk reikte volgens de overlevering van Vlaanderen tot Denemarken. De Oudnoorse *Karlamagnús saga* uit de dertiende eeuw verhaalt hoe Karel de Grote zijn kampvechter *Reinbaldr friski* – het alter ego van Redbad – laat trouwen met zijn zuster en hem met drie witte vaandels terug naar zijn koninkrijk laat gaan. Het laatste is misschien een verwijzing

⁵⁸ Procopius, *Gothic War*, dl. 5, 253-262 (VIII.20.1-41); Matthias Käble, 'Ethnogenese und Herzogtum Thüringen im Frankenreich (6.-9. Jahrhundert)', in: Helmut Castritius, Dieter Geuenich en Matthias Werner (red.), *Die Frühzeit der Thüringer. Archäologie, Sprache, Geschichte* (Berlijn / New York 2009), 329-414, hier 339; Heike Grahn-Hoek, 'Das Recht der Thüringer und die Frage ihrer ethnischen Identität. Mit einer Bemerkung zur Entstehung von Begriff und Institution "Adel"', in: *Ibidem*, 415-456, hier 417, 448; Springer, 'Warnen'.

⁵⁹ Vgl. Reichert, *Lexikon*, 519, 522, 591; Norbert Wagner, 'Namenkundliches zur Herkunft des großthüringischen Königsgeschlechts', *Beiträge zur Namensforschung* n.r.16 (1981), 258-268, hier 267.

⁶⁰ Dijkstra, *Mondingen*, 345-349; Lanting en Van der Plicht, 'Chronologie', 58-59, 74

⁶¹ Albert Gier, 'Ursula, Hl.', in: Rudolf Wilhelm Brednich (red.), *Enzyklopädie des Märchens*, dl. 13 (Berlijn / New York 2013), 1271-1276; Willy Krogmann, 'Die heilige Ursula auf Helgoland', *Classica et Mediaevalia. Revue danoise de philologie et d'histoire* 19 (1958), 177-211, hier 194.

naar de witte banen in het Friese wapenschild. De roman werd vertaald uit het Frans, maar de Oudnoorse tekst maakt hoogstwaarschijnlijk gebruik van een in de Franse traditie niet bewaard gebleven *Geste de Raimbault et Hamon*.⁶² Redbad werd zo de eerste heerser over het graafschap Holland, dat tot het begin van de twaalfde eeuw nog simpelweg Friesland (*Frisia*) werd genoemd.⁶³

De overlevering wist ook te melden dat Redbads rijk tot Nijmegen reikte. ‘Hier eindigt het recht van Stavoren’, meldde een grenssteen uit 1533 bij de Nijmeegse Hezelpoort.⁶⁴ In de ridderromans is deze stad de zetel van de wrede landdrost Geirarðr oftewel Gaufrói de Frise, die zijn meester verraadt, terwijl zijn tegenspeler Reinbaldr juist trouw blijft aan Keizer Karel.⁶⁵

Opvallend is dat Redbad – ondanks zijn wisselende reputatie – overal werd gezien als heerser over heel Friesland, een gebied dat in Oudfriese teksten wordt beschreven als reikend van de Westerscheldemonding (*Sincfal*) tot aan de Wezer. Die gebiedsbepaling strookt met de laat-achtste-eeuwse *Lex Frisionum*, waarvan een eerste druk in 1557 in Basel verscheen. Volgens dezelfde teksten reikte de invloedssfeer van de Friezen tot voorbij Hamburg of zelfs tot aan de Eider.⁶⁶ De *Spiegel Historiae* van Jacob van Maerlant noemt hertog Radbod de ‘heer van

Vrieselant’, wiens heerschappij zich kennelijk uitstreckte over alle Friezen:

T Folc dat up ter zee woent al
Tusscen d’ Wesere en Sincval
Dat wi Vrieselant heten bi namen.⁶⁷

De Luikse geschiedschrijver Jean d’Outremeuse (1338-1400) verbond de geschiedenis van de heidense Friezen met die van de Hunnen of Hongaren, die in de vijfde eeuw Keulen hadden verwoest. Daardoor werd het mogelijk Redbads echtgenote als een Hongaarse koningsdochter af te schilderen. Er werd zelfs gesproken over twee Redbads: een heidense grootvader met zijn christelijke kleinzoon, die met zijn vrouw Amarra begraven zou liggen op het Radboutskerkhof te Egmond-Binnen. Deze traditie kreeg vervolgens een plek in de familiestamboom van het adellijke huis Egmond en daarmee tevens in het voorgeslacht van hertog Karel van Gelre (1467-1538).⁶⁸ Een bijzondere variant is de zeventiende-eeuwse sage van ridder *Radibolt von Egenmont, aus Friesenland ein herre*, die na een ongelukkige liefdesaffaire in 797 de burcht Starý Herštejn in Bohemen zou hebben gesticht. Verschillende adellijke geslachten, nakomelingen van de Beierse edelman Heinrich Nothhaft die van 1418 tot 1422 tesorier van Holland, Zeeland en Hene-

⁶² Nijdam en Knottnerus, ‘Redbad’, 97; Gustav Adolf Beckmann, ‘Pierrepoint at a crossroads of literatures: An instructive parallel between the first branch of the *Karlsmagnús Saga*, the Dutch *Renout* and the Dutch *Flovent*’, *Neophilologus* 89 (2005), 587-603, hier 390.

⁶³ Norbert Voorwinden, ‘Friesland und die Friesen in der deutschen Literatur des Mittelalters’, in: Rolf H. Bremmer, Thomas S.B. Johnston en Oebele Vries (red.), *Approaches to Old Frisian Philology* (Amsterdam / Atlanta, GA 1998), 303-318, hier 305.

⁶⁴ Friedrich Gorissen, ‘Huc usque ius Stauriae’, *Numaga* 2 (1955), 16-25.

⁶⁵ Barbara Nelson Sargent (ed.), *Le livre du roy Rambaux de Frise* (Chapel Hill NC 1967).

⁶⁶ Halbertsma, *Frieslands oudheid*, 69, 220; Bo Sjölin, *Die "Fivelgoer" Handschrift*, dl. 1 (Den Haag 1970), 36, 242; vgl. Oebele Vries, ‘Waren die Strandfriesen wirklich Nordfriesen?’, *Nordfriesisches Jahrbuch* n.s. 49 (2014), 1-26.

⁶⁷ Matthias de Vries en Eelco Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant's Spiegel historiael* (Leiden 1863), dl. 3, Partie III en IV, 113, 163.

⁶⁸ Johannes a Leydis, *Chronicon Egmundanum seu Annales regaliū abbatum Egmundensium*, ed. Anthonius Matthaeus (Leiden 1692), 25-26; Wim Schmelzer (ed.), *Afbeeldinge ende Levens Beschryvinge van de Heeren en Graven van Egmond* (Egmond 2002, digitale versie, bijgewerkt in 2012), 190. URL: www.egmont-herenengraven.nl/egmondlowres.pdf (geraadpleegd 10 augustus 2020); Anteun Janse, ‘Vergane glorie? Een Hollands adelskroniekje in de Bourgondisch-Habsburgse periode’, *Leidschrift* 15 (2000), 14-35; Luit van der Tuuk en Johanna Maria van Winter, ‘Rondom Egmond. Denen en West-Friezen in Kennemerland’, *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 39 (2007), 276-298, hier 286.

gouwen was, voerden hun stamboom terug op deze Radipoldus.⁶⁹

De hertogen van Gelre en de graven van Egmond waren niet de enigen die beweerden van Redbad af te stammen. Dat deden (via de vrouwelijke lijn) ook de adellijke families Brederode, Van Adelen te Sexbierum en Botnia te Marrum. Op Ameland meenden de Cammingha's dat een van Redbads dochters tot hun voorgeslacht behoorde. In Hollum bevonden zich de ruïnes van een kasteel dat 's Konings Haag werd genoemd.⁷⁰ Iets dergelijks geldt voor het Groningse adelsgeslacht Ripperda, dat afkomstig meende te zijn van een verdronken kasteel in de Eemsmonding. Zij bezaten daarmee een sleutelpositie aan de oude handelsweg van Oostfriesland naar Groningen, die ook wel Koning Radbodiweg, Konrebbersweg of Rubbertiweg werd genoemd.⁷¹ Men geloofde dat deze weg midden in zee eindigde, waar Redbads kasteel op het verdronken hoogveeneiland Bant had gestaan.⁷²

In het hele kustgebied van Zeeland tot Oldenburg kende men dergelijke Radbodswegen en Radbodsdijken; alleen in de provincie Fryslân lijken ze te ontbreken. Oostfriesland had een Rabbelsberg, een Rapelsberg en een Robodes Werff, waar de legendarische leider zou hebben gewoond dan wel begraven zou zijn.⁷³ Op Helgoland bevonden zich volgens zeventiende-eeuwse oudheidkundigen sporen van een kasteel bij de Radbodsberg, met een begraafplaats waar zijn stoffelijke resten zouden liggen. Vaak gaat het om sagen van het bekende type van de *Rex iustus rediturus*: de rechtvaardige koning

die uit de dood zal opstaan als het volk hem nodig heeft.⁷⁴

In de Friese overlevering – traceerbaar vanaf de dertiende eeuw – was Redbad een heidense koning uit Denemarken. Hij werd ook wel *thi unfrethmon* oftewel de vredeverstoorder genoemd. Het betreft een oude betiteling voor landverraders die tevens uit Engeland en Scandinavië bekend is. De teksten uit verschillende streken noemen hem de *thi Deniska kining* en brengen hem in verband met de duivel zelf.⁷⁵ Redbad werd zodoende het prototype van *thina wilda witzing* (de wilde viking), de wrede koning uit het hoge noorden die de Friezen tot slaaf had gemaakt en hen dwong een houten halsband te dragen. Zijn rijk werd betiteld als het overzeese land *in tha grimma herna*, de grimmige contreien waarvan de middeleeuwse Friezen dachten dat ze dicht bij de poorten van de hel lagen.

In de laatste decennia van de zestiende eeuw ontstond in de huidige provincie Fryslân een apocriefe traditie van geschiedschrijving, die Redbad opnieuw waardeerde en hem een plek gaf in een lange rij van Friese koningen. Fantasierijke auteurs als Cornelius Kempius, Andreas Cornelius, Suffridus Petrus, Bernard Furmerius en Pierius Winsemius beschreven een complete vorstendynastie, geïllustreerd met tal van anekdotes die nog niet eerder uit de literatuur bekend waren.⁷⁶ Zij lieten er geen twijfel over bestaan dat de Friese vorsten oorspronkelijk regeerden over een reusachtig gebied dat zich van Frankrijk tot Jutland langs de Noordzee uitsterkte. Ze verplaatsten het legendarische hoofdkwartier van de Friese

69 Th. von Karajan, 'Ritter Radibolt', *Zeitschrift für deutsches Alterthum* 6 (1848), 60-62; Franz Alexander Heber, *Böhmens Burgen, Vesten und Bergschlosser*, dl. 1 (Praag 1844), 202-210; Familie Notthafft, <http://www.notthafft.de> (geraadpleegd 1 september 2020) (met verdere literatuurverwijzingen).

70 Paul N. Noomen, 'Suffridus Petrus en de Friese identiteit', *It Beaken* 56 (1994), 146-18, 158; Idem, 'St. Magnus van Hollum en Celdui van Esens. Bijdrage tot de chronologie van de Magnustraditie', *De Vrije Fries* 69 (1989), 7-32, hier 15, 28 (noot 51).

71 Otto S. Knottnerus, *Natte voeten, vette klei. Oostelijk Fivelingo en het water* (Bedum 2007, 2015), 39.

72 G. Sello, 'Radbod-Erinnerungen', *Upstalsboom-Blätter* 10 (1921-1922), 1-16, hier 10-11.

73 Harm Wiemann en Johannes Engelmann, *Alte Wege und Straßen in Ostfriesland*. Ostfriesland im Schutze des Deiches 8 (Pewsum 1974), 109-114; Herre Halbertsma, 'Friesische Königssagen', *Philologia Frisica Anno 1969* (Groningen 1970), 76-90.

74 Kees Samplonius, 'REX NON REDITVRVS. Notes on Theodoric and the Rök-Stone', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 37 (1993), 21-31.

75 R.H. Bremmer Jr., 'Willibrord through Anglo-Saxon and Frisian Eyes: from History to Myth', in: V.F. Faltings *et al.* (reds.), *Friesische Studien I* (Odense 1992), 1-28, hier 12-13; Idem, "'Thi Wilde Witsing': Vikings and Otherness in the Old Frisian Laws', *Journal of English and Germanic Philology* 119 (2020), 1-26, hier 16.

76 Noomen, 'Suffridus Petrus'.

koningen echter naar hun eigen regio en noemden deze ‘*t oude ofte groot Vrieslant*, met als veronderstelde hoofdstad Stavoren. Dit in navolging van Tacitus, die grote en kleine Friezen onderscheidde, zonder deze groepen overigens nader te situeren. Het gewest West-Friesland was in de ogen van deze geschiedschrijvers een kolonie van het grote Friesland die zij daarom *cleyn Vrieslant* doopten, een betiteling die eveneens gebruikelijk was voor de Groninger Ommelanden en Noord-Friesland.⁷⁷

De autoriteit van deze geleerde auteurs zorgde ervoor dat hun verhalen ingesloten raakten en lange tijd voor waar werden gehouden. Volksschrijvers bleven de namenreeks herhalen, hoewel de historische bronnenkroniek al snel wist aan te tonen dat het hier om pertinente verzinsels moest gaan. De Groningse historicus Edzo Hendrik Waterbolk slaagde er uiteindelijk in 1952 in deze verhaaltraditie in een historiografische context te plaatsen, waardoor bleek dat het hier vooral om een geconstrueerd zelfbeeld van de katholieke Friese adel uit de zestiende eeuw ging, die uit dit verre verleden de legitimatie meende te halen om zijn bedreigde positie binnen de regionale elite en de nationale staatsorde te kunnen consolideren. De grondslag hiervoor werd vermoedelijk gelegd in kringen rond het Brusselse hof, met name door de raadsheren Viglius van Aytta en Joachim Hoppers.⁷⁸

Hier eindigen wij deze korte inleiding, die hopelijk Redbad voldoende heeft geïntroduceerd om ten volle van de hierna volgende bijdragen te kunnen genieten.

De bijdragen aan het thema Redbad

Het Redbadsymposium was – we zeiden het al – inhoudelijk opgedeeld in twee delen. Tijdens het ochtendprogramma boog een groep specialisten uit Leeuwarden, Utrecht en Keulen zich over de vraag wie Redbad eigenlijk was, in welke historische context hij opereerde, hoe de kennis over hem tot ons is gekomen, hoe we deze op waarde moeten schatten en hoe we hiaten eventueel kunnen aanvullen met kennis die we uit andere culturen hebben.

Gilles de Langen en Hans Mol trappen af met het artikel ‘Koning Redbad en zijn bewegingsruimte’, waarin ze via een ruimtelijke analyse heel *Frisia* oftewel het vroegmiddeleeuws Friesland van het Sincfal, de oude westgrens uit de *Lex Frisionum* (in feite de grens tussen Zeeland en Vlaanderen), tot aan de Wezer in Duitsland laten zien, geïllustreerd met kaarten en voorzien van een uitleg hoe dit gebied uit verschillende *pagi* of gouwen was opgebouwd. Op basis van deze analyse kijken ze opnieuw naar het dossier Redbad en komen ze tot een afweging hoe zijn oorspronkelijke machtsbasis, in Holland en West-Friesland beoordeeld moet worden. Daarnaast geven ze een nieuw antwoord op de vraag waar *Frisia Citerior* lag.

In de tweede bijdrage buigt Marco Mostert zich in zijn artikel ‘Koning van de Friezen: Wat we te weten kunnen komen over het koningschap van Redbad’ vanuit een heel andere invalshoek over dit probleem. Hij vertrekt vanuit het groeiende inzicht in menselijke universalia, waarbij hij gebruikt maakt van de antropologische studies naar zogenaamde ‘vroeg staten’. Aan de hand van het klassieke werk van Henri Claessen en Peter Skalnik uit 1978, met de daarin gepresenteerde lijst van kenmerken van vroeg staten bespreekt Mostert wat we ten aanzien van vroegmiddeleeuws Friesland en hun koningen zouden mogen verwachten en wat er daadwerkelijk is gevonden. Daarmee wijst hij tevens de weg voor toekomstig onderzoek.

Patrick Breternitz sluit het deel over de historische Redbad af met het artikel over Redbads nederlaag in de slag bij Dorestad Met als ondertitel ‘Het bericht in de *Gesta Francorum* opnieuw bezien’. Hierin geeft hij door middel van *close reading* een nieuwe analyse van het door de Frankische bril gekleurd verslag van de slag bij Dorestad in 697, waarbij Redbad het onderspit delfde tegen Pippijn de Middelste.

Na de lunch verschoof de focus van het symposium zich naar het *Nachleben* oftewel de herinneringen aan Redbad in de eeuwen die op zijn leven volgden. Dit besloeg vanzelfsprekend

⁷⁷ Pierius Winsemius, *Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslant [...]* (Franeker 1622), 4, 22, 36, 133; Felicien de Tollenaere, ‘Frisia Minor’, in: Hoekema et al. (red.), *Flecht op ‘e koai*, 25-33.

⁷⁸ Edzo Hendrik Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving* (Groningen 1952).

3. Deel van de vrouwelijke cast van het iepenloftspul *Rêdbâd*. Foto: Angela Dekens

een lange periode, en daardoor had het middagprogramma meer iets van een rijkgeschakeerd palet dan van een toegespitste discussie zoals die 's ochtends had plaatsgevonden.

Als eerste boog Redbad Veenbaas zich over de legende van Cunera en het *Gudrunlied*. In het volksboek over het leven van *Sinte Kunera* uit het begin van de zestiende eeuw figureert een Rabbodus als de 'coninck vanden Rijn', een bondgenoot van de Hunnen die de heilige maagd Cunera uit het verwoeste Keulen smokkelt en haar meeneemt naar zijn residentie te Rhenen, waar zijn bloeddorstige koningin haar alsnog vermoordt.⁷⁹ Rhenen ligt vlakbij de Heimenberg, een zevende-eeuwse ringwalburg genoemd naar Haimo, Redbads legendarische kompaan uit de ridderromans. Veenbaas probeert de chronologische lagen die in de legende van Cunera en ook in het *Gudrunlied*, dat deels met de legende van Cunera in verband is gebracht, te ontwaren en

daarmee de weinige bronnen die we hebben voor de situatie zowel in de Merovingische als in de Vikingtijd van de negende eeuw iets toegankelijker te maken.

Zoals wij in onze artikelen over Redbad ook al hebben laten zien, heeft de middeleeuwse herinnering aan Redbad die via de *Chansons de Geste* en de daaruit ontstane ridderromans liep een zeer belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van de twee heraldische wapens van Friesland die vanaf de dertiende eeuw ontstonden. Een daarvan werd de Friese vlag met de *pompeblêden*, de ander het Friese wapen met de twee leeuwen.⁸⁰ In de vijftiende eeuw gebruikten de Bourgondiërs dit gegeven om een claim op een koningskroon te doen gelden. Hanno Brand diept dit gegeven verder uit in zijn bijdrage 'De Friese kroon in de Bourgondische machtspolitiek' en komt tot nieuwe inzichten.

⁷⁹ Edmond M.Th. Emonds, *De legende van Sinte Kunera in de Middeleeuwen* (Leiden 1922), 26, 76.

⁸⁰ Nijdam en Knottnerus, 'Redbad', 98-101; Han Nijdam en Otto S. Knottnerus, 'De erfenis van Redbad', *Fryslân. Historisch Tijdschrift* 24 / 6 (2018), 14-17.

4. Cast en crew van het iepenloftspul *Rêdbâd*. Foto: Steven Swart

Wij noemden hiervoor de apocriefe Friese geschiedschrijving, die in de zestiende eeuw leidde tot een hele reeks gefantaseerde Friese koningen, teruggaand tot de mythische Friso, die Friesland zou hebben gesticht. Wij suggereerden al dat de beroemde geleerden Joachim Hopperus en Viglius van Aytta hier wellicht een rol in gespeeld hebben. Uit de correspondentie tussen deze twee mannen stamt in elk geval de eerste vermelding van een portret van Redbad. Het oudste bewaarde voorbeeld van zo'n portret hangt in Medemblik. Mark Raat en Peter Swart bespreken deze portrettraditie in hun artikel 'Geplaatst en opgehangen tot een eeuwige gedagtenisse', waarin het portret van 'koning Radboud' en zijn relatie met de stad Medemblik centraal staat. Naar aanleiding van dit onderzoek hebben ze ook twee lang verloren gewaande Redbadportretten weer boven water weten te halen.

We gaan naar de moderne tijd voor de laatste twee artikelen. Simon Halink zorgt voor een comparatieve noot in zijn artikel 'Van "Gods vijand" tot nationaal icoon: De verbeelding van Redbad en andere "heidense helden"'. Hierin laat hij zien hoe oorspronkelijk heidense leiders in de

recente geschiedenis toch weer tot 'held' konden uitgroeien. De parallellen uit andere gebieden van Scandinavië tot Zuid-Amerika zijn zeer verhelderend.

Ten slotte zorgt Theo Meder voor de afsluiting met zijn artikel '*Redbad*: over het vuren van de pijl en het kruis als icoon: Een historische verbeelding van een hedendaagse boodschap'. Dit artikel is gewijd aan de film *Redbad* die in 2018 zijn première beleefde, onder regie van Roel Reiné en productie van Klaas de Jong. De film flopte jammerlijk.

Het is opmerkelijk dat terwijl Nederland het moest doen met een mislukte film, het publiek in Friesland in 2018 getraakteerd werd op twee zeer succesvolle producties. In 2011 had Willem Schoorstra namelijk de historische roman *Rêdbâd. Kronyk fan in kening* geschreven. Het werd een van de weinige Friese literaire producten die uitverkocht raakte, zo succesvol was het. Schoorstra's *Rêdbâd* raakte een snaar bij een Fries publiek dat na de successen van *Lord of the Rings*, *Vikings* en *Game of thrones* en nadat Redbad in 2004 tot beroemdste Fries aller tijden was uitgeroepen eindelijk weer openstond voor de veronderstelde

vroegmiddeleeuwse wortels van de Friese identiteit. Daarom werd in 2018 gekozen voor een tweede editie, maar tegelijkertijd ook voor een Nederlandse vertaling. Als knipoog naar de film werden de boeken voorzien van een sticker met 'Het echte verhaal'.

Eveneens in 2018 ging in Broeksterwâld een spectaculair opgezet *Iepenloftspul* in première dat – in tegenstelling tot de film – wel expliciet gebaseerd was op de roman van Schoorstra. Onder de regie van Tiffany van der Wal werd in de zomermaanden van 2018 en door het daverende succes zelfs nog een keer in de reprise in het voorjaar van 2019 een spektakel opgevoerd waarvoor de complete Theatertuin van Broeksterwâld op de schop was gegaan. De rest van Nederland zou echter nauwelijks van dit regionale succesverhaal horen.

Het is dan ook passend om deze inleiding af te sluiten met enkele woorden die Willem Schoorstra uitsprak bij de opening van het Sieperdasymposium. Dit om de cirkel weer rond te maken. Schoorstra ging in op de wisselwerking tussen wetenschap, onderwijs en kunst. Als schrijver acht hij het zijn taak de verhalen van het Friese verleden weer tot leven te brengen. Daarbij maakte hij in het geval van *Rêdbâd* zoveel mogelijk gebruik van de inzichten die de wetenschap stukje bij beetje heeft aangeleverd. Schoorstra sprak zijn waardering uit voor dit wetenschappelijke werk, maar constateerde dat deze kennis het grote publiek niet bereikt. Ook het onderwijs laat het hier afweten, was zijn bevinding. Over de taak die hij zichzelf stelde met de roman *Rêdbâd*:

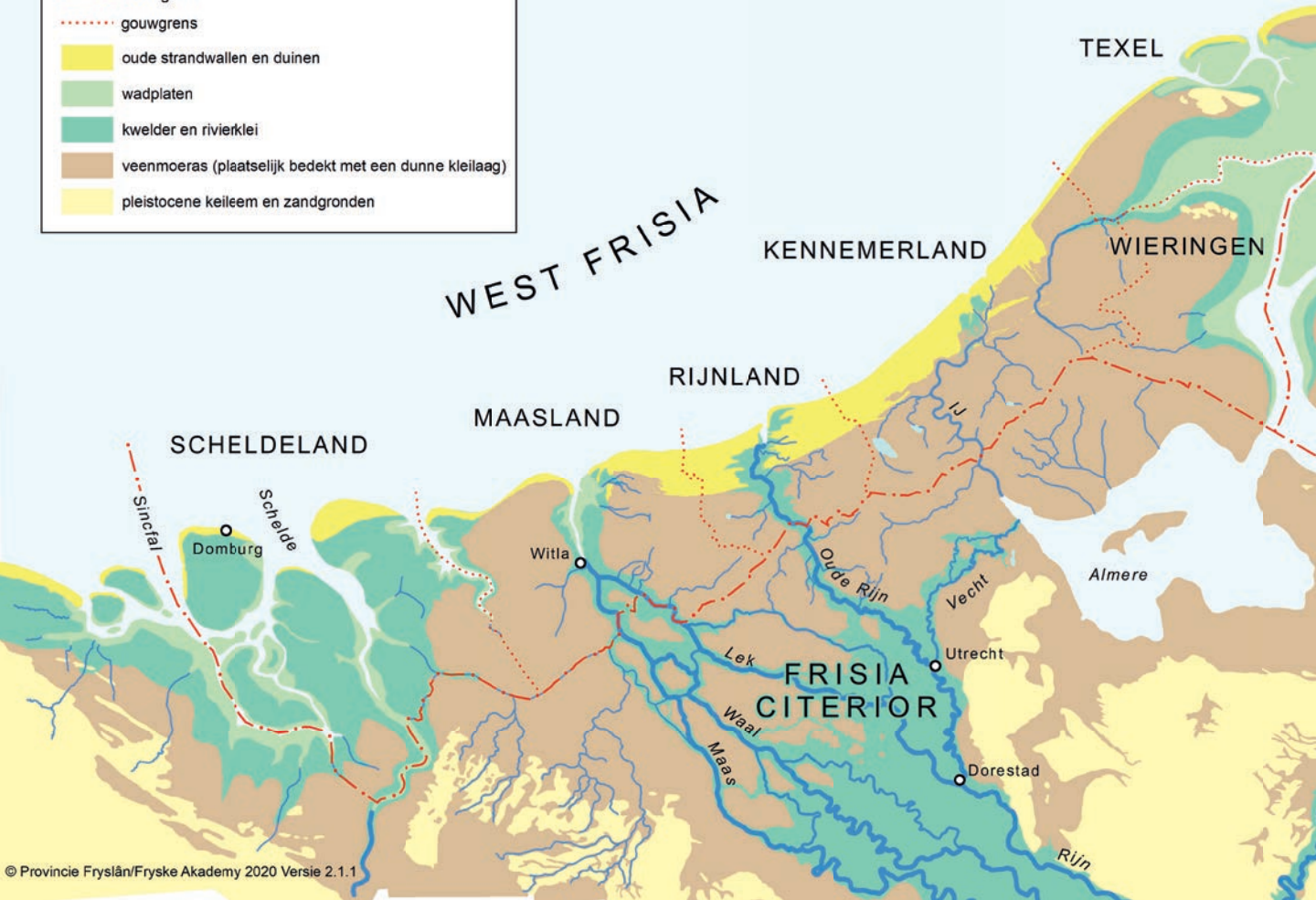
De man die niet bestond, behalve in folkloristische anekdotes, heb ik opnieuw uitgevonden, gereconstrueerd en geremythologiseerd. Consciëntieus, en waar mogelijk in samenwerking met de wetenschap. Want het schrijven van een historische roman betekent voor mij ook: het nakomen van onze verplichting aan de doden. Integriteit woog zwaar tijdens het schrijven van *Redbad-Koning van de Friezen*. Mij stond een eerlijk verhaal voor ogen, zonder moderne of postmoderne invloed, geschreven in een rijk, archaisch Fries.

Mythologiseren is iets wat schrijvers moeten, maar wetenschappers niet mogen doen. De wisselwerking tussen kunst en wetenschap blijft dus lastig,

maar is uitermate prikkelend en indien hij slaagt uitermate bevredigend. Wij hopen evenwel dat de lezer minstens zo bevredigd zal zijn na het lezen van de rijke bijdragen aan het thema Redbad, die in dit themanummer volgen.

FRISIA CA 700 AD

- hoofdgrens
- ... gougrens
- oude strandwallen en duinen
- wadplaten
- kwelder en rivierklei
- veenmoeras (plaatselijk bedekt met een dunne kleilaag)
- pleistocene keileem en zandgronden

Koning Redbad en zijn bewegingsruimte

GILLES DE LANGEN EN HANS MOL

1. Vroegmiddeleeuws Frisia met zijn gouwen tussen Singfal en Weser rond 700 AD. Kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, Provincie Fryslân/Fryske Akademy

Inleiding

De positie van de machthebbers in vroegmiddeleeuws Frisia is voortdurend onderwerp van debat. Dat heeft ermee te maken dat er maar weinig rechtstreekse gegevens over hen beschikbaar zijn. Wanneer we de legenden terzijde leggen, kennen we van slechts enkele Friese leiders de naam. Ze figureren in de heiligenlevens en de Frankische rijksgechiedschrijving: Poppo, een legeraanvoerder die in 734 sneuvelde in de door Friezen verloren Slag aan de Boorne, en Aldgisl, de koning die in de winter van 678/679 de missionaris Wilfrid van York in zijn paleis ontving en hem bescherming bood, maar zich niet tot het christelijk geloof bekeerde. Of Poppo een koning was, weten we niet, net zo min als bekend is waar het paleis van Aldgisl heeft gestaan. Van Redbad, de figuur die vóór Poppo en na Aldgisl aan de macht was, is iets meer bekend omdat hij in verschillende bronnen opduikt. Evenals laatstgenoemde wordt hij in Angelsaksische teksten als koning aangeduid. Hij resideerde een tijd lang in Utrecht, verloor in 695 de Slag bij Dorestad, maar bleef macht uitoefenen tot zijn dood in 719 en huwelijkte in 711 zijn dochter uit aan de zoon van Pepijn van Herstal, de belangrijkste Frankische heerser van zijn tijd. Dit huwelijk, alsmede de lange regeerperiode van de Friese vorst, die een economisch strategisch gebied beheerste, geven aan dat hij een man van staatur was.

Het ligt voor de hand om greep op Redbad te willen krijgen door hem vanuit de geschreven, vooral Frankische teksten te benaderen. Over de omgeving die deze bronnen voortbracht, is immers meer bekend dan over de interne Friese machtsverhoudingen. Een verscherpte *close reading* van

alle beschikbare teksten en tekstfragmenten heeft de afgelopen jaren zeker het nodige opgeleverd.¹ Het gevaar ervan is echter dat de Friese achtergrond van Redbad te weinig aandacht krijgt, wat gaat wringen wanneer hij in zijn handelen wordt neergezet als Frankische aristocraat in plaats van als een autonome vorst. In deze bijdrage kiezen wij daarom voor een andere benadering. Wij proberen de discussie te dienen door een ruimtelijke analyse te geven van het toenmalige Friese landschap in de breedste zin van het woord.² Eerst reconstrueren wij dat landschap, waarbij we bodemkundige en archeologische gegevens koppelen aan de gegevens over de oudste territoriale parochies in de Friese gouwen, om daarna de bekende gegevens over het optreden van Redbad en de Frankische heersers opnieuw te bezien.

Het heterogene Friese landschap

Rond 800 werden alle zuidelijke kustgebieden van de Noordzee ten oosten van de Britse eilanden samen Frisia genoemd. Volgens de *Lex Frisionum* lagen deze woongebieden globaal tussen de waterloop het Sincfal, ter hoogte van de huidige Westerschelde, en de monding van de Weser, ten noorden van Bremen (afb. 1).³

Dit Frisia vormde geen aaneengesloten gebied, omdat het in delen werd opgesplitst door rivieren en getijdestromen. In het binnenland sloten de Friese gouwen niet aan op achterliggende territoria omdat zich achter de kustzone een nauwelijks doordringbare veenwildernis uitstreckte. De Friese gouwen leken qua hoofdstructuur in zoverre op elkaar dat ze elk bestonden uit een relatief dunne strook bewoonbare grond tussen zee en veengebieden. Alleen in het Frisia tussen Vlie en Boorne,

1 Zie onder meer W.S. van Egmond, 'Radbod van de Friezen, een aristocraat in de periferie', *Millennium* 19 (2005), 24-44; J.B. Volquartz, 'Der fränkisch-friesische Konflikt (690-734) aus Sicht mittelalterlicher Quellen', *Emder Jahrbuch* 98 (2018), 9-32; S. Meeder en E. Goosmann, *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis* (Utrecht 2018).

2 Een uitgebreidere versie vindt men in het eerste deel van ons opstel (Gilles de Langen en Hans Mol), 'Landscape, Trade and Power in early Medieval Frisia', te verschijnen in: John Hines and Nelleke IJssennagger (red.), *Frisians of the Early Middle Ages* (Woodbridge 2020).

3 Opgenomen ook als afb. 1 in De Langen en Mol, 'Landscape, Trade and Power'. Onze reconstructie van het landschap van Frisia rond 700 is gebaseerd op P.C. Vos, *Origin of the Dutch coastal landscape* (Groningen 2015), voor het Nederlandse deel, en P.C. Vos en E. Knol, 'Holocene landscape reconstruction of the Wadden Sea area between Marsdiep and Weser', *Netherlands Journal of Geosciences* 94 (2015), 157-183, voor het Duitse deel. Op enkele belangrijke punten zijn we het echter oneens zijn met deze auteurs. Zie voor Holland de verantwoording in ons opstel 'Church, Landscape and Power in 'Holland' Frisia up to the middle of the eleventh century', *The Medieval Low Countries* 7 (2020), in druk. Voor andere bronnen zie de noten 14-17.

dat wil zeggen in de gouw Westergo, was er een aanzienlijk bredere zone die geschikt was voor het vestigen van nederzettingen. De regio's stonden in onderling contact met elkaar via scheepvaartverkeer langs de zeekust en bij de zeeboezems en riviermondingen. Landverbindingen met het achterland waren er nauwelijks. De relaties daarmee werden onderhouden via scheepvaart over de rivieren die Frisia op een beperkt aantal plaatsen doorsneden.

Nu was zeker voor kustbewoners die leefden op en langs het water, scheepvaart een relatief makkelijke en snelle manier van verkeer. Het is dan ook niet vreemd dat de kustgebieden al vroeg in de middeleeuwen een gedeelde materiële cultuur, taal en identiteit ontwikkelden. Deze 'maritieme factor' laat echter onverlet dat Frisia landschappelijk en economisch gezien geen eenheid was.⁴ Het was eerder een samenstel van regio's, ieder met specifieke geografische kenmerken en een eigen geopolitieke en economische positie. Omdat er in de bestaande literatuur geen eenstemmigheid heerst over de omvang en betekenis van het vroeg-middeleeuwse Frisia, lijkt het ons goed eerst zijn grenzen te bepalen, om landschappelijke verschillen tussen de delen te onderscheiden, maar ook om na te gaan welke oorspronkelijk niet-Friese gebieden op een gegeven moment toch werden beschouwd als behorend tot Frisia.

Leven op de kwelders in Centraal- en Oost-Frisia

De Friese gouwen tussen Vlie en Lauwers, dat wil zeggen Westergo en Oostergo, komen in de *Lex Frisionum* als het eigenlijke Frisia naar voren, in die zin dat afwijkend gewoonterecht in West-Frisia, ten westen van het Vlie gelegen, en Oost-Frisia, ten oosten van de Lauwers, apart wordt vermeld. Westergo en Oostergo vormden dus in Frankische ogen en mogelijk eveneens in de beleving van de Friezen zelf de kern van Frisia, iets waarnaar ook de naamgeving van beide gouwen verwijst. Hier, als trouwens ook verder oostelijk,

tot aan de monding van de Weser, leefden de mensen op open, onbedijkte kwelders die het best bereikbaar waren via het water. Van deze kweldergebieden was het gebied tot aan de Lauwers het grootst, met Westergo dus als de diepste en breedste nederzettingszone. Dit Centraal-Frisia was ook het dichtstbevolkt en het rijkst, wat de achterliggende verklaring zal zijn voor zijn prominente rol in de *Lex Frisionum*.⁵

Tot het midden van de elfde eeuw leefden de inwoners van Centraal- en Oost-Frisia voornamelijk in deze kleizone langs de zee, hoewel sinds de achtste eeuw of misschien zelfs iets eerder, pioniers zich vestigden in overgangszones langs de nog steeds hooggelegen veengebieden in het zuiden, om er de eerste ontginningen te starten. Verschillende grote en kleine getijdenstromen hielden de kweldergebieden open. Achter de Waddeneilanden, die als een soort buffer fungeerden, lagen de kwelders enigszins beschermd tegen stormvloed. Dankzij hun karakteristieke verhoogde woonheuvels – de welbekende terpen – konden de kwelderbewoners het hoofd bieden aan overstromingen, zolang ze maar tijdig hun vee en eigendommen in of naast hun hooggelegen boerderijen verzamelden. Stormvloed zou pas na 1100 grote schade aanrichten toen de bouw van dijken een nieuw bewoningspatroon mogelijk maakte dat zich niet meer beperkte tot het wonen op terpen, maar dat ook risicovol was. De systematische bedijking verhinderde weliswaar dat de zee de kwelder op een breed front onder water zette, maar leidde tot hoge buitendijkse waterstanden en grotere risico's en dramatische gevolgen in geval van doorbraken.

In het algemeen was de zeeklei hier vruchtbaar en goed te bewerken, afhankelijk van de hoogte en de afwateringsmogelijkheden. Wat betreft de leefomgeving van de bewoners, was lang de opvatting gemeengoed dat ze vóór de dijkaanleg te maken hadden met een zilte omgeving waarin het beste veeteelt kon worden bedreven. De Friese boeren van de vroege middeleeuwen zouden daar-

⁴ Voor (het principe achter) de onderlinge, maritieme contacten van de kuststreken van de Noordzee zie: N.L. IJssennagter, *Central because Liminal. Frisia in a Viking Age North Sea World* (Groningen 2017).

⁵ Frisia tussen Vlie en Lauwers zou derhalve gewoon met Frisia aan te duiden zijn. Om echter verwarring met geheel Frisia te voorkomen duiden wij dit gebied aan met de naam Centraal-Frisia.

om eerst en vooral veehouders zijn geweest, die veeteeltproducten exporteerden en akkerbouwproducten zoals graan moesten importeren. Dat zou er dan toe geleid hebben dat ze zich mede specialiseerden in het drijven van handel. Dankzij hun vee beschikten ze over het nodige kapitaal, en er waren genoeg jongere zoons voorhanden die in de zomer op de boerderij gemist konden worden om op handelsmissie te gaan.⁶

Dit beeld is inmiddels ingrijpend herzien. Sinds omstreeks 1980 weten terponderzoekers dat bepaalde landbouwgewassen goed konden gedijen op de buitendijkse kwelders. In de afgelopen tien jaar is namelijk bij opgravingen herhaaldelijk vastgesteld dat op of rond de terpen, zowel op kunstmatig opgeworpen velden naast de terpen als op de hoogste natuurlijke kwelderruggen, op relatief grote schaal akkerbouw is bedreven. Dit heeft het idee doen postvatten dat akkerbouw op de kwelder eerder regel dan uitzondering is geweest.⁷ De terpbewoners lijken er een gemengd bedrijf te hebben uitgeoefend op een manier die in veel opzichten niet veel verschilde van die van hun laatmiddeleeuwse collega's.⁸ Met andere woorden: de agrarische economie van Centraal- en Oost-Frisia kan goed geleken hebben op die van West-Frisia, in de zin dat er geen ingrijpende beperkingen in de landbouw waren die hen zouden hebben aangezet tot het bedrijven van langeafstandshandel.

Er is nog een andere aanwijzing dat de Friezen ten oosten van het Vlie allerminst vanwege een door het landschap afgedwongen veeteeltspecialisatie zich met verre handel zijn gaan bezighouden. Dat is het gegeven dat vondsten van Frankische gouden munten en Frankisch draaischijfaardewerk, die op handelsactiviteit duiden, niet gelijkmatig over Centraal- en Oost-Frisia verspreid

blijken te zijn, terwijl de omstandigheden voor landbouw in beide regio's hetzelfde waren. Ze worden het meest in Westergo aangetroffen.⁹

De grenzen van Oostergo

Hoe zijn nu de grenzen van Frisia met het achterland in de vroege middeleeuwen vast te stellen? Dit kan het beste door het reconstrueren van de kerkelijk-ruimtelijke structuren van omstreeks 1000. Dat was de tijd dat de eerste territorialisering van de Kerk, in de zin van de afbakening van vaste parochiegebieden, haar beslag kreeg. Daarbij werden als vanzelf ook de achtergrenzen in grote lijnen vastgelegd. We zouden dat voor elk van de Friese gebieden kunnen nalopen, van Sincfal tot Weser, maar dat zou te veel bladzijden in beslag nemen. Om het principe te demonstreren stellen we hierna eerst de lens scherp op het district Oostergo in Centraal-Frisia, om dan de conclusies te toetsen voor de Eemsgouw in Oost-Frisia, en daarna voor Kennemerland en het district Rijnland, beide in West-Frisia gelegen. Op grond van de waargenomen patronen bekijken we dan vervolgens de situatie in de gouwen Maasland en Scheldeland.

In de achtste en negende eeuw vielen de Friese woongebieden nog hoofdzakelijk samen met de smalle zones langs de kust en de grote rivieren. In de tiende eeuw zou dit snel veranderen toen de bewoning zich sterk uitbreidde als gevolg van de systematische exploitatie van de aangrenzende veengebieden. Omdat de inrichting en afbakening van de oudste territoriale parochies in dezelfde tijd zijn beslag kreeg, stelt een reconstructie van de kerkgebieden ons in staat de belangrijkste grenzen van de *pagi* uit de tijd vóór de ontginningen te bepalen, en vervolgens

⁶ J.F. Niermeijer, 'De Friese handel', in: W.J. Alberts en H.P.H. Jansen (red.), *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen* (Den Haag 1964), 20-38; B.H. Slicher van Bath, 'The economic and social conditions in the Frisian districts from 900 to 1500', *A.A.G. Bijdragen* 13 (1965), 97-133.

⁷ M. Schepers, *Reconstructing vegetation diversity in coastal landscapes* (Eelde 2014).

⁸ M. Schepers en G.J. de Langen, 'Efficiënte kwelderboeren: resultaten van een buitendijks experiment', *De Vrije Fries* 99 (2019), 161-163.

⁹ J.A.W. Nicolay, *The splendour of power. Early Medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)* (Groningen 2014); en A. Kaspers, 'Wat scherven vertellen over terpen en handel', *De Vrije Fries* 99 (2019), 169-174.

2. Territoriale parochies en hun kerken rond 1000 AD in de gouwen Westergo en Oostergo. Kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, *Provincie Fryslân/Fryske Akademy*

die van Frisia als geheel.¹⁰ Met dit terugschrijven van de gebiedsgrenzen van de volle naar de vroege middeleeuwen, willen wij overigens niet claimen dat de grenzen van de gouwen en daarmee ook Frisia als geheel toen al precies zo (en fysiek) vastgelegd lagen; wél dat het principe achter de begrenzing met het achterland toen zal hebben gegolden, eens te meer omdat – zoals onder zal blijken – de gebiedsverdeling op het oorspronkelijke natuurlijke landschap geënt was.

De eerste kerken in Centraal-Frisia stammen uit het einde van de achtste eeuw, toen de definitieve vestiging van de Frankische macht de weg vrijmaakte voor de kerstening. Het is aannemelijk dat met de oprichting van cultuscentra in Stavoren, Franeker en Dokkum de gouwen Westergo en Oostergo hun eerste zendingsposten ontvingen

(zie voor hun ligging afb. 2).

Iets later, in het begin van de negende eeuw, kwamen andere missiekerken tot stand, in Westergo in Tzum en Bolsward, evenals op Terschelling, en in Oostergo in Holwerd, Ferwert, Leeuwarden en op Ameland. Mogelijk hebben deze vroege kerkelijke stichtingen geprofiteerd van de introductie van de kerkelijke tienden in de laat-Karolingische periode. De Kerk als instituut zal echter nog niet sterk hebben gestaan. Bedenk daarbij maar dat twintig jaar na Karel Martels overwinning in de Slag bij de Boorne in 734 er in Centraal-Frisia nog zoveel weerstand tegen de nieuwe religie bestond, dat Bonifatius in 753 en 754 geen bezoek kon brengen aan Westergo en Oostergo zonder een gewapend escorte van vijftig man, wat uiteindelijk niet verhinderde dat hij in de

¹⁰ G.J. de Langen en J.A. Mol, 'Church Foundation and Parish Formation in Frisia in the Tenth and Eleventh Centuries. A Planned Development?', *The Medieval Low Countries* 4 (2017 [2018]), 1-55; idem, 'Church, Landscape and Power in 'Holland' Frisia'.

buurt van Dokkum werd gedood. In de daaropvolgende decennia stuitten missionarissen minstens op evenveel verzet in de districten ten oosten van de Lauwers. Deze regio werd pas in 784 onderdeel van het Karolingische rijk toen Karel de Grote de opstand van de Saksen – met wie de Oost-Friezen zich verbonden hadden – had neergeslagen.

In dit licht bezien had de Kerk weinig tijd haar structuur goed op te bouwen. In de loop van de negende eeuw werd de politieke situatie in het kustgebied immers instabiel als gevolg van een toenemend aantal invallen van Noormannen en een interne machtsstrijd in het centrum van het rijk. De Vikingraids moeten rampzalig zijn geweest voor de kerken in West-Friesland, waarvan de eerste al in de eerste helft van de achtste eeuw was gesticht.¹¹ In de periode dat West-Frisia werd gedomineerd door Deense krijgsheren, lijkt heel Centraal- en Oost-Frisia los te hebben gestaan van het continentale centrum. Volgens een overzicht van de toenmalige bezittingen van de Utrechtse kerk in West-Frisia en de omgeving van Utrecht, opgemaakt enige tijd na het vertrek van de Denen, zijn daar veel kerken en goederen verloren gegaan. Aangenomen mag worden dat dit ook in Centraal- en Oost-Frisia het geval is geweest. De Karolingische abdijen die in al deze gebieden bezittingen hadden, zullen eveneens aanzienlijke verliezen hebben geleden.

In de tweede helft van de tiende eeuw wist de Kerk zich echter krachtig te herstellen, en zelfs een systematische uitbreiding op grote schaal te realiseren. Het gevolg daarvan was dat omstreeks het jaar 1000 parochiekerken in een overkoepelend diocesaan systeem waren geplaatst, waarbinnen alle regelingen met betrekking tot de pastorale zorg en de plichten van de gelovigen territoriaal konden worden georganiseerd. Om de vier jaar bezocht de bisschop van Utrecht of zijn plaatsvervanger de verschillende regionale kerkbijeenkomsten; in andere jaren was de leiding per district in handen van de landdeken. Tijdens deze vergaderingen was de lokale of regionale elite standaard aanwezig, waardoor duidelijk werd

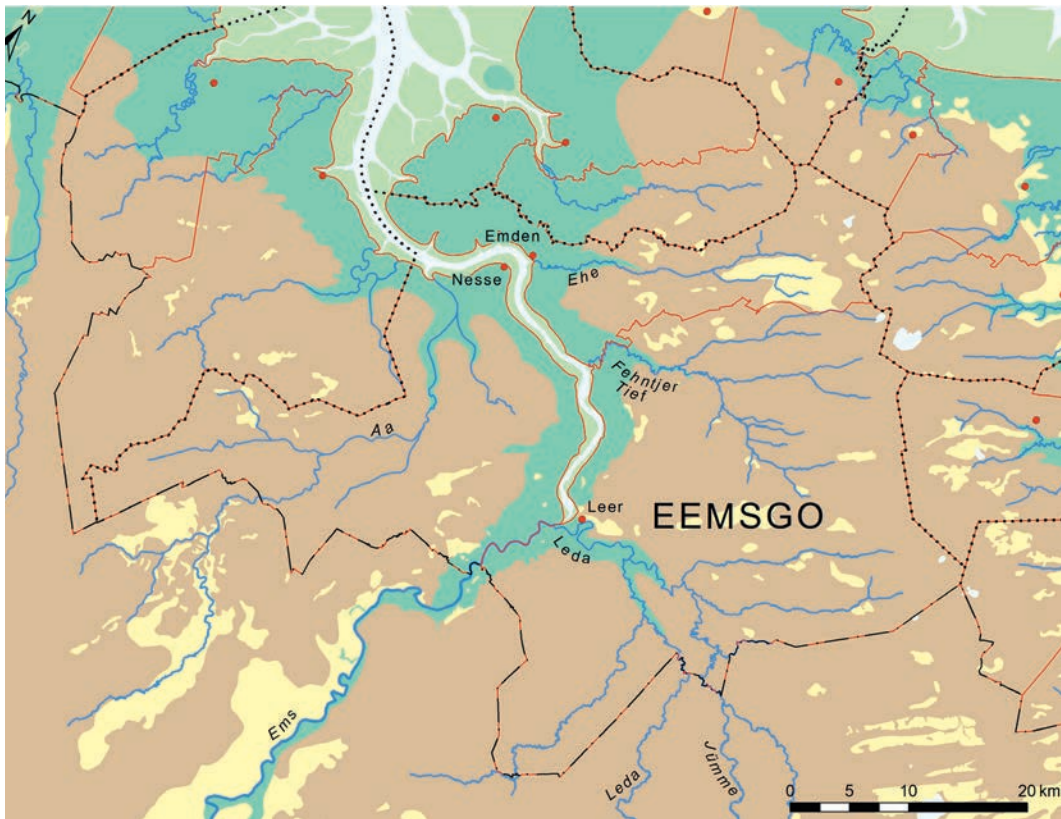
dat Centraal-Frisia een belangrijk onderdeel van het bisdom was. Deze organisatie was allerminst uitzonderlijk: het systeem werd ook in andere bisdommen zoals Munster, Bremen en Osnabrück geïmplementeerd, op dezelfde manier en globaal ook in dezelfde tijd.

De vestiging van de synodale rechtspraak of seend in Centraal-Frisia vormde een essentieel onderdeel van deze planmatige uitbreiding. Recent onderzoek naar de omvang en grenzen van de parochies in de zestiende eeuw, naar de patroonheiligen en bezittingen van de afzonderlijke moederkerken en hun dochters, en naar hun functie binnen de synodale rechtspraak, maakte het mogelijk de oudste centra te 'isoleren' uit de meer dan 360 kerken die Westergo en Oostergo in 1500 samen telden, om ze vervolgens en met hun nog ongedeelde parochiegebieden te reconstrueren (afb. 2).¹²

Als we nu die vroegste kerkterritoria ontlede in relatie tot wat bekend is over de dynamiek van het landschap, dan wordt duidelijk dat ze allemaal overeenkomen met, of passen in, stroomgebieden of delen ervan. Daarbij blijkt tevens dat rivieren bij hun monding gebieden aan weerszijden van de stroom van elkaar scheidden maar deze in het achterland juist met elkaar verbonden. In Centraal-Frisia kunnen we dit het beste waarnemen bij de rivier De Boarn, die stroomopwaarts, in de veengebieden, alle ontginningsnederzettingen aan beide zijden van de hoofdstroom en aan weerszijden van de zijrivieren samenbracht in één kerkelijk district onder de vroegste moederparochie van Aldeboarn. De zuidgrens van dit stroomgebied vormde de afbakening met het niet-Friese stroomgebied van de Tsjonger en maakte daarmee meteen ook deel uit van de achtergrens van geheel Frisia. Stroomafwaarts echter, waar De Boarn overging in de getijdengeul van de Middellzee, scheidde ze de gouw Westergo van die van Oostergo en was zij dus een intern-Friese grens. Ze stroomde daar tussen een aantal afzonderlijke oude kerkdistricten met bewoningskernen langs kleine zijrivieren die in haar samenvloeiden.

¹¹ G.J. de Langen en H. Mol, 'Vikingen en de Kerk in de Friese landen', in: Marlies Stoter en Diana Spiekhout (red), *Wij Vikingen. Friezen en Vikingen in het kustgebied van de Lage Landen* (Zwolle 2019), 22-41.

¹² De Langen en Mol, 'Church Foundation and Parish Formation in Frisia'.

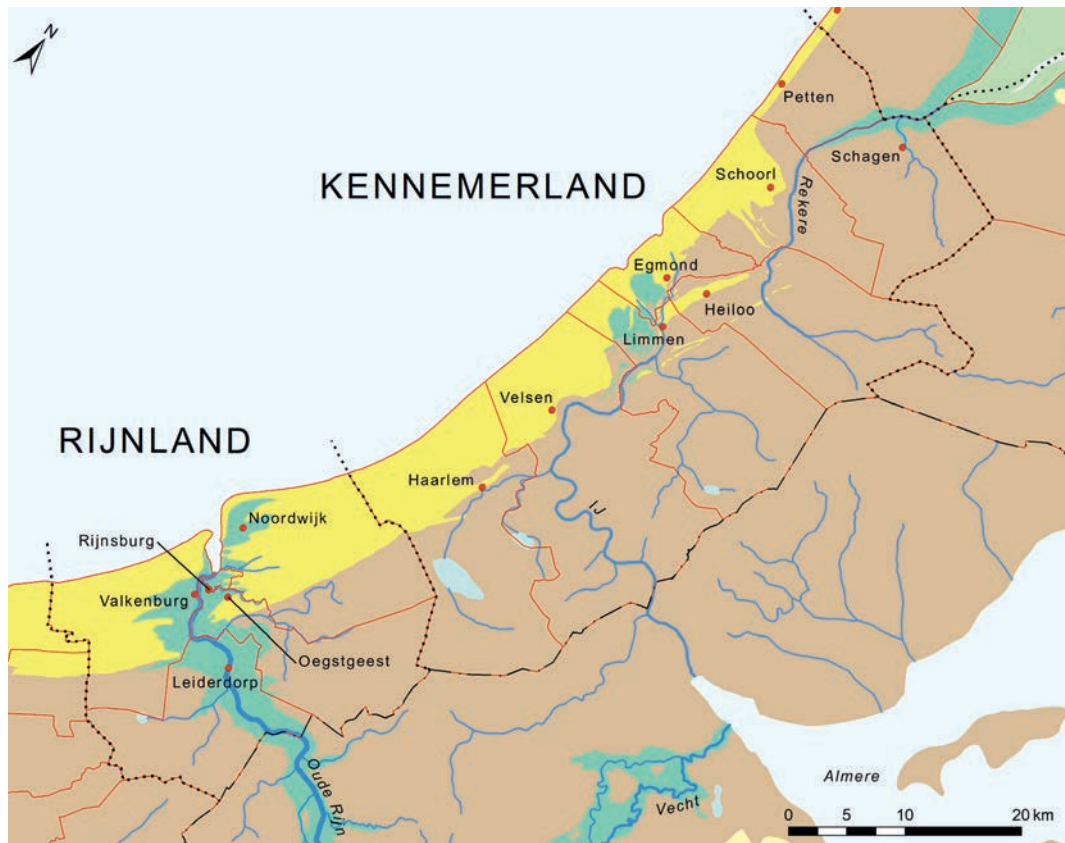
3. Territoriale parochies en hun kerken rond 1000 AD in de gouw Eemsgo. Kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, Provincie Fryslân/Fryske Akademy

Ook leerzaam is de situatie langs de oostgrens van Oostergo, waar de rivier de Lauwers bij haar uitmonding in de Waddenzee als scheidingslijn tussen de bisdommen Utrecht en Münster fungeerde, maar in het achterland kleinere gebieden aan weerszijden van de beek met elkaar verbond, met als gevolg dat het latere district Achtkarspelen hier het enige deel van laatmiddeleeuws Fryslân werd dat kerkelijk onder het bisdom Münster viel. Dat de hydrologie de toenmalige kerkelijke administratieve indeling bepaalde, ligt voor de hand. Het verzekeren van een goede waterdoorstroming was zo belangrijk voor de landbouw, dat het de mensen niet alleen administratief en politiek, maar ook kerkelijk samenbracht.

Eemsgo in Oost-Frisia

Als we dit waterscheidingsprincipe testen voor het district Eemsgo (afb. 3), dat door Liudger als deel van een Friese enclave in zijn bisdom Munster is opgenomen, dan blijkt het te kloppen.¹³ De kerk van Leer, gelegen op de plek waar de grote veenrivier de Leda uitmondt in de brede, daar onder invloed van de getijden staande rivier de Eems, kon vóór de Vikingperiode nog dienen als missiecentrum voor een zeer uitgestrekt gebied. Met de territorialisering van de Kerk aan het eind van de tiende eeuw werd haar het grootste deel van het stroomgebied ten oosten van de riviermonding toegewezen, zij het dat het stroomgebied van de Ehe verder naar het noorden onder de nieuwe kerk van Emden kwam te vallen.

¹³ We baseren ons voor het Munsterse gedeelte van Ostfriesland vooral op L.K.W.A. von Ledebur, *Die fünf münsterschen Gaue und die sieben Seelande Friesland's: ein Beitrag zur Geographie des Mittelalters* (Berlijn 1836).

4. Territoriale parochies en hun kerken rond 1000 AD in de gouwen Kennemerland en Rijnland. Kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, Provincie Fryslân/Fryske Akademy

Tegelijkertijd werd ten zuiden van Emden en aan de overkant van de rivier de Eems de nieuwe oerparochie van Nesse gesticht om de woongebieden aan de westelijke oever van de Eems en aan weerszijden van het Aa-stelsel te bestrijken.¹⁴ Waar de hoofdwaterscheiding niet als grens kon functioneren – in dit geval waar de Westerwoldse Aa en de Eems stroomopwaarts doorliepen – moest de grens halverwege tussen het kweldergebied en de bewoonde pleistocene zandbodems worden getrokken. In het geval van het district Eemsgo viel deze globale gebiedsgrens meteen ook samen met de grens van het bisdom (tussen Munsters Frisia en het bisdom Osnabrück).

De grenzen van Kennemerland en Rijnland

De woongebieden van West-Frisia hadden landschappelijk een andere structuur dan die van Centraal- en Oost-Frisia. Ten westen van het Vlie leefde men niet op terpen maar op een reeks zandruggen parallel aan de kust en op de smalle kleizones langs de rivieren IJ, Oude Rijn en Maas, afgezien van de pleistocene stuwwalstructuren van Texel en Wieringen en de aangrenzende, relatief smalle kwelders in het hoge noorden (afb. 1). De noord-zuidoriëntatie van deze zandruggen, bestaande uit oude strandwallen en duinen, maakten dat de gouwen van Texel, Kennemerland

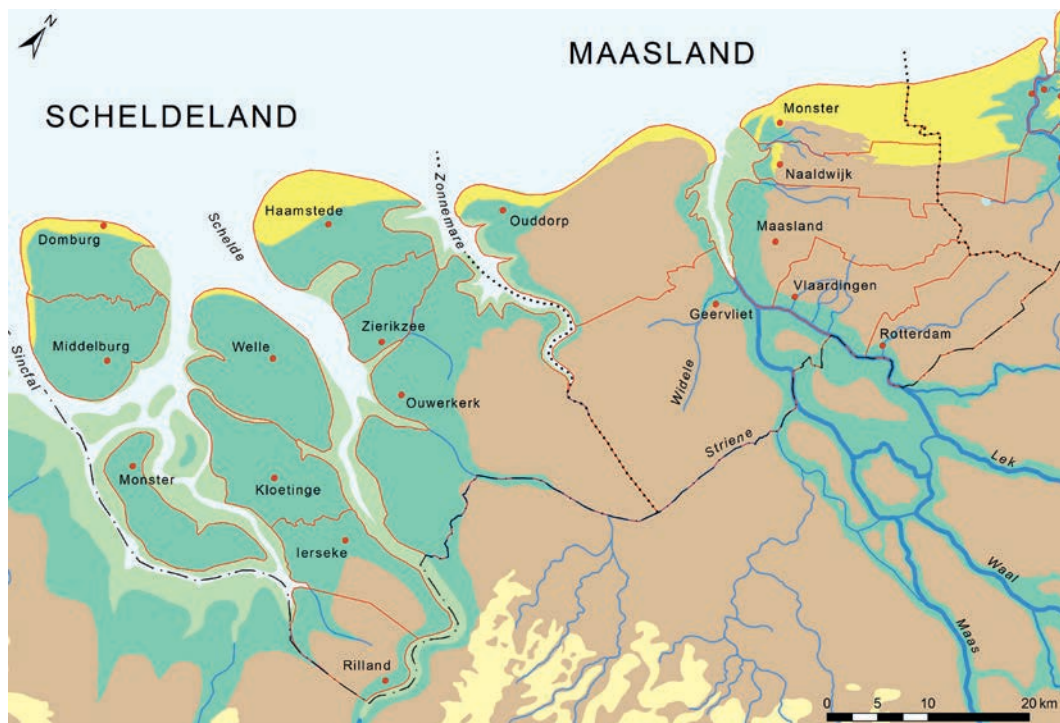
¹⁴ Bij de reconstructie van het Oost-Groningse gebied hebben wij ons laten inspireren door O. Knottnerus, *Natte voeten, vette klei. Oostelijk Fivelingo en het water* (Bedum 2008), en idem, 'Het Oldambt en het Reiderland in de dertiende eeuw', in: H.A. Groenendijk en R. Bärenfänger (red.), *Gelaagd landschap. Veenkolonisten en kleiboeren in het Dollardgebied*. Bedum (tweede druk, Bedum 2012), 58 (kaart).

en het noordelijke deel van Rijnland met elkaar verbonden waren en dus over land goed door elkaars bewoners bereikt konden worden. Het zuidelijke deel van het Rijnland en het noordelijke deel van Maasland sloten daar weer op aan, als men bedenkt dat de Oude Rijn bij de monding makkelijk met vaartuigen over te steken viel.

In het centrale deel van West-Frisia (Kennemerland en Rijnland; afb. 4) is te zien dat de achterste grenzen van de parochiegebieden onder de moederkerken van Kennemerland, zoals die van Velsen en Heiloo, zelf gelegen op de oude strandwallen, samenvallen met de waterscheiding over een aantal noord-zuid verbonden veengebieden op de middellijn van de huidige provincie Noord-Holland. Verder naar het zuiden geldt dit ook voor de oostelijke grens van het district Rijnland. Opvallend is dat de Rijn bij haar uitmonding in zee aan beide zijden parochies van elkaar scheidt, maar de achterliggende gebieden met elkaar verbindt. Dit blijkt uit de vorm van de laat tiende-eeuwse parochie Leiderdorp, die zich aan beide zijden van de rivier uitstrekte.

De opbouw van de gouwen Maasland en Scheldeland

Hoe de uitloper van dit strandwallencomplex ten zuiden van Hoek van Holland er in de vroege middeleeuwen heeft uitgezien, is nog grotendeels onbekend, vanwege de grootschalige erosie die zich later in de mondingen van de Maas en de Schelde heeft voorgedaan. Het is moeilijk te schatten hoe dicht dit westelijke deel van Frisia in de vroege middeleeuwen werd bewoond. Het belang zal zeker groot zijn geweest, omdat er in de Frankische tijd enkele grote koninklijke domeinen gelegen waren. We weten ook niet of de mondingen van de Maas en de Schelde toen even scheidend waren als later. Mogelijk begon hun verbreding pas in de loop van de achtste eeuw, toen de zee aan beide zijden van de Schelde het strandwallencomplex begon aan te tasten, wat uiteindelijk zou leiden tot het verlies van onder meer het *emporium* bij Domburg. Tegelijkertijd maakten nieuwe kleiafzettingen de kwelders langs de venen stroomopwaarts steeds meer bewoonbaar, wat hun kolonisatie in de late achtste eeuw

5. Territoriale parochies en hun kerken rond 1000 AD in de gouwen Maasland and Scheldeland. Kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, Provincie Fryslân/Fryske Akademy

en daarna in gang zette.¹⁵

Toch is wel aan te geven hoe de situatie er in de vroegste middeleeuwen ongeveer heeft uitgezien (afb. 5). Maasland, om te beginnen, bestond net als Rijnland uit een strandwallencomplex langs de kust en een achterliggend veengebied. Dit geheel werd doorsneden door de Maas, met bewoonbare kleistroken aan weerszijden. Ten zuiden van de Maas maakte het stroomgebied van de Striene nog deel uit van Frisia.¹⁶ Ten noorden ervan vormde de oostgrens van het stroomgebied van de Rotte de grens van Frisia. Ook hier zien we dus dat de kleinste eenheden uit afzonderlijke stroomgebieden waren opgebouwd en dat de grens met het achterland langs de grote doorgaande rivieren halverwege de kust en de woongebieden van het Centraal-Nederlandse rivierengebied was getrokken.

Zetten we nog een stap verder in onze hypothetische benadering, dan kunnen we aan de hand van de opbouw van Maasland en Rijnland veronderstellen dat ook Scheldeland, voordat het door de vroegmiddeleeuwse en latere verspoelingen is opengebrouwen, uit bewoonde strandwallen langs de zee-kust en een woongordel van klei aan weerszijden van de rivier heeft bestaan. De uiterste grenzen zijn dan deels te begrijpen als veenscheidingen en deels als de benedenlopen van veenstromen die uitliepen in of aansloten op getijdenbekkens, en als zodanig een duidelijke loop hadden maar van een geringere betekenis dan die van de doorgaande rivier de Schelde. Een situatie die nog in gage staat voor de Romeinse tijd wordt gepostuleerd.¹⁷

Frisia citerior

Uit de opbouw van de hier beschreven gouwen, in relatie ook tot Frisia als geheel, mag worden opgemaakt dat het oudste Frisia bestond uit de woon-

gebieden langs de kust. Zij vormden de kernen van territoria waarvan de achtergrenzen over de (oorspronkelijke) waterscheidingen van de achterliggende veengebieden waren getrokken. Daar waar sprake was van doorgaande rivieren werd de gouw-grens met het achterland gelegd in het midden tussen de kust en de belangrijkste woongebieden op pleistocene gronden landinwaarts.

De *pagus* Rijnland was, zo blijkt uit bovenstaande, een territoriaal geheel op zichzelf. Het was zeker geen gebied dat in de zevende en achtere eeuw door een *limes* in tweeën werd gedeeld. Dit botst met het nog steeds in de literatuur voorkomende maar nooit overtuigend gefundeerde beeld dat de Rijn als oude Romeinse grensrivier de dominante grens tussen *Frisia citerior* en *Frisia (propria)* of *Frisia ulterior* zou hebben gevormd.¹⁸ Bij nader inzien moeten we concluderen dat daarvoor geen enkele aanwijzing is. Frisia, gezien vanuit Frankisch perspectief, kon niet anders zijn dan het Noordzeeland achter de veenscheiding. *Frisia citerior* – het Frisia aan deze zijde, ten tijde van de Frankische expansie aan het eind van de zevende eeuw – moest en moet dan wel samenvallen met het toen tijdelijk of permanent door Friese koningen gecontroleerde Midden-Nederlandse riviergebied aan deze kant van de veenwildernis.

Discussie

Frisia bestond dus sinds de Volksverhuizingstijd uit een langgerekte dunne kuststrook. *Frisia citerior* lijkt daar oorspronkelijk geen deel van te hebben uitgemaakt. Ten oosten van het Vlie leefde men in hoofdzaak op kwelders. Ten westen concentreerde de bewoning zich op een uitgebreid strandwallencomplex. Dit verschil in landschappelijke structuur had gevolgen voor de interne communicatie, niet zozeer voor de dagelijkse economie. De verschillende delen van Frisia hadden elk toegang

15 R.M. van Dierendonck, 'The Early Medieval Circular Fortresses in the Province of Zeeland, The Netherlands: Ten Years After', in: M. Segschneider (red.), *Ringwälle und verwandte Strukturen des ersten Jahrhunderts n. Chr. An Nord- und Ostsee* (Neumünster 2009), 249-274.

16 Wij volgen in onze reconstructie die van C. Hoek, 'De heren van Voorne en hun heerlijkheid', in: H.C.R. Ariese e.a. (red.), *Van Westvoorne tot St. Adolfsland. Historische verkenningen op Goeree-Overflakkee* (Ouddorp 1979), 115-145.

17 R.M. van Dierendonck, 'Romeinse tijd', in: P. Brusse en P. Henderikx, *Geschiedenis van Zeeland I, Prehistorie – 1550* (Zwolle 2012) 42-55, aldaar 43 (kaart).

18 Dit beeld vindt men onder meer bij H. Halbertsma, *Frislands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang* (Utrecht 2000), 76.

tot hun onmiddellijke achterland via de doorgaande rivieren (en vice versa). Scheepvaart was de aangewezen vorm van verkeer. Dit, en de ligging aan de Noordzee, maakte dat Frisia niet alleen in verbinding stond met het achterland, maar ook met de andere kuststreken langs de Noordzee.

Keren we nu terug naar Redbad. Zoveel is wel zeker dat, toen hij in 695¹⁹ door Pepijn van Herstal was verslagen in de Slag bij Dorestad, hij niet zijn positie als zelfstandig vorst verloor.²⁰ Wel denken men dat het toen gedaan was met zijn directe heerschappij over *Frisia citerior*. De vraag is overigens of onder *Frisia citerior* (op dat moment nog) het gehele centrale rivierengebied moet worden begrepen, en of ook de zuidelijk gelegen deltagebieden van Schelde en Maas er toen deel van uitmaakten. Dat laatste willen wij niet aannemen, aangezien deze van oorsprong Fries waren en voorbij de venen lagen. Wel kunnen deze oorspronkelijke delen van Frisia tijdens het eerste opdringen van Pepijn in Frankische handen zijn geraakt. De landschappelijke opdeling van Frisia – lees in dit geval: de zelfstandigheid van de belangrijke rivieren Schelde en Maas ten opzichte van de Rijn – heeft zeker strategische en tactische gevolgen voor de machtsuitoefening gehad. Het kan zijn dat Redbad zijn al dan niet directe greep op de omgeving van de Scheldemonding en zelfs de gebieden langs de Maas al vóór 695 is kwijtgeraakt en dat hij toen in het rivierengebied alleen de oevers van de Oude Rijn en de Vechtstreek controleerde. Dat hij overeind bleef, kan in dit verband slechts betekenen dat hij zijn kerngebied elders had. En dat kan dan moeilijk anders gezocht worden dan in de kustreek. Deze was voor de Franken moeilijk te veroveren omdat dit een langdurige maritieme campagne vereiste, waarmee ze weinig ervaring hadden. En echt nodig was het op dat moment niet meer, aangezien het uiteindelijk mogelijk bleek met Redbad tot een akkoord en samenwerkingsverband te komen.

De vraag is dan natuurlijk waar langs de kust Redbad dan precies zijn kerngebied had en waaruit zijn machtsbasis daar bestond. Daar

6. Volmideleeuwse grafelijke hoven in Frisia tussen Zonnemare en Vlie geprojecteerd op het landschap rond 900 AD. Kaart S. de Bruijn, G.J. de Langen & J.A. Mol, Provincie Fryslân/Fryske Akademy

voor moeten we terug naar de informatie over de geloofsverkundiging in Frisia, zoals die van start ging na de dood van Redbad in 719. Het blijkt dan dat de Kerk in West-Frisia al vroeg in de achtste eeuw door de Frankische koning met omvangrijke delen uit zijn grootgrondbezit is begunstigd. Dat laat twee conclusies toe: ten eerste dat er sprake was van koninklijke domeinen in Frisia, en ten tweede dat voor de vorming daarvan grootgrondbezit is geconfisqueerd. Grootgrondbezit dat dus al vóór 719, in de tijd van Redbad en zijn voorgangers, moet zijn opgebouwd. De kernen van dit

¹⁹ Voor de datering van de slag bij Dorestad volgen we Van Egmond, 'Radbod', 28.

²⁰ De belangrijkste aanwijzing daarvoor is dat hij zijn dochter Theudesinde in 711 uithuwelijkte aan Pepijns zoon en beoogde opvolger Grimoald.

pre-Frankische koningsgoed vinden wij terug in latere grafelijke hoven, die in hun aard uit grote agrarische bedrijfseenheden bestonden (afb. 6). Deze hoven of domaniale centra met een kring van horige hoeven vinden we wél ten westen, maar niet ten oosten van het Vlie.

Voor machtsvorming blijkt het landschap hier de bepalende factor te zijn geweest: op de doorgaande zandruggen van West-Frisia was het opbouwen van complexen grootgrondbezit kennelijk beter mogelijk dan op de kwelders van Centraal- en Oost-Frisia. Dat zal ermee te maken hebben dat nederzettingen op de strandwallen onderling goed bereikbaar waren en snel en efficiënt door bewapende ruiters gecontroleerd konden worden. Voor het terpengebied met zijn vele landschappelijke scheidingen tussen de afzonderlijke nederzettingen geldt dit in veel mindere mate. Op basis hiervan kunnen we veronderstellen dat Redbad over een flink aantal geconcentreerde bezitseenheden in 'Hollands' West-Frisia heeft beschikt en dat hij deze eenheden direct of indirect van Aldgisl had overgenomen, aangenomen dat ze in de kern al uit de zevende of zesde eeuw stamden. Als hij al landgoederen ten oosten van het Vlie heeft gehad, dan is zijn verhouding tot de inwoners daar een andere geweest dan die in West Frisia.

Aldus doorredenerend komen wij tot de volgende hypothese: de belangrijkste West-Friese machthebber en grootgrondbezitter is in de zevende eeuw in staat geweest zijn heerschappij uit te breiden van de kustzone naar een deel van het centrale rivierengebied, aan de andere zijde van de grote veenscheiding. Of dat hem de status van koning heeft opgeleverd, of dat hij die waardigheid al bezat, kunnen wij niet uitmaken. Wel is het waarschijnlijk dat zijn versterkte greep op het verkeer via het Vlie (dankzij de controle van de Vechtstreek) én de (door)ontwikkeling van Dorestad als handelscentrum hem extra rijkdom, aanzien en militaire armslag hebben gegeven. Hij was en bleef echter een Friese vorst, een zelfstandig heerser, die niet alleen naar de Frankische

wereld keek, maar ook rekening moest houden met de rest van de Friese kustregio en met andere streken rondom de Noordzee. Deze niet-Frankische en deels niet-christelijke wereld was voor hem cultureel, economisch en militair van grote betekenis, al was het maar omdat hij daarbinnen als koning werd beschouwd, een status die de Franken moeten hebben erkend.

De Franken op hun beurt, kunnen niet als een monolithisch machtsblok worden gezien. De meest dominante heerser van het moment, de Austrasische hofmeier Pepijn van Herstal,²¹ moest feitelijk steeds met lokale machthebbers tot overeenstemming komen en had in zijn groeiende rijk meer aan zijn hoofd dan het nastreven van de directe controle over een gefragmenteerde Noorzeekust achter ondoordringbare venen. Het is waarschijnlijk dat zolang Redbad leefde, Pepijn en zijn opvolger Karel Martel genoeg namen met hun dominantie in het Schelde- en Maasgebied, en een overeenkomst met de Friese koning prefereerden boven een onderwerping van alle Friezen.

Want er was meer aan de hand. Het feit dat Redbad in het zadel bleef en zelfs zijn aanzien behield, kan niet alleen worden teruggevoerd op zijn positie in Rijnland, Kennemerland en de noordelijk aangrenzende gouwen van West-Frisia. Redbad moet de Friezen uit de gebieden ten oosten van het Vlie achter zich geweten hebben. Deze Friezen waren fervente tegenstanders van het christelijk geloof, zoals de ontwikkelingen in de achtste eeuw laten zien. Zij zullen Redbad als Fries vorst hebben willen steunen tegen de Frankische dreiging, maar tegelijk hebben verwacht dat hij - ook al wisten ze dat hij in de Frankische politieke wereld handelde - zich niet tot het christendom zou bekeren. Redbad, van zijn kant, zal deze strategische en tactische *back-up* niet van zich hebben willen vervreemden, welke houding zich dan uitte in zijn legendarische afwijzing van de doop.

Pepijn en Karel Martel hebben dit gerespecteerd door de christelijke missie binnen het territorium van Redbad geen voorrang te geven. Zij

21 Over de ontwikkeling van zijn machtspositie: Ian Wood, *The Merovingian Kingdoms 450-751* (Londen/New York 1994).

zetten Willibrord en de zijnen eerst in binnen hun reeds gepacificeerde gebieden ten zuiden van de grote rivieren. Voor Taxandria is die vroege inzet wel bekend. Voor het Scheldeland zijn de gegevens schaarser en niet helemaal betrouwbaar. Wij sluiten echter niet uit dat in de als fictief gekwalificeerde berichtgeving over een vroege missie van Willibrord bij Antwerpen een kern van waarheid schuilt, gezien de mogelijkheid dat het gebied rond de Schelde al vroeg uit de invloedssfeer van Redbad was losgeweekt: ná 695, maar mogelijk al eerder. Dat de missie rond Utrecht niet op gang kwam zolang Redbad aan de macht was, zal de Kerk zeker hebben geïrriteerd. Reden genoeg voor haar vertegenwoordigers om de Friese vorst als een verstokte heiden af te schilderen. Redbad zal het anders hebben gezien. Dat hij zich niet liet dopen, had niet zozeer met zijn voorvaders te maken, als wel met de gezindheid van zijn Friese achterban, vooral van de kwelderbewoners, maar vermoedelijk ook van een belangrijk deel van de West-Friezen onder zijn eigen bewind. Het is niet voor niets dat tijdens het begin van de missie in Frisia het hart van Kennemerland nog gold als 'dicht(er) bij de heidenen'.

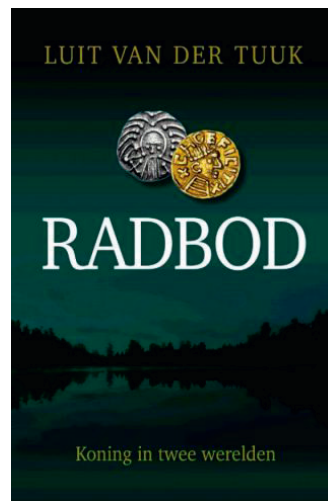
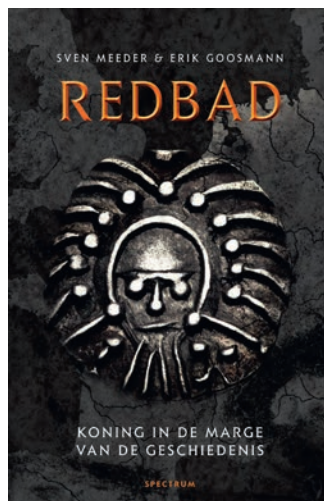

Koning van de Friezen: wat we te weten kunnen komen over het koningschap van Redbad

MARCO MOSTERT

In 2018 zijn er twee boeken verschenen over de historische Redbad. *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis*, geschreven door de historici Sven Meeder en Erik Goosmann, en *Radbod. Koning in twee werelden*, geschreven door Luit van der Tuuk, 'onafhankelijk onderzoeker, publicist en conservator van Museum Dorestad'.¹ De twee boeken verschillen in hun opzet. Meeder en Goosmann houden zich aan de (min of meer) contemporaine bronnen over Redbad, en onderwerpen die aan een gedegen historische kritiek. Zij zetten de bronnen 'in hun context' en proberen 'hun politieke boodschap te ontcijferen', waardoor het mogelijk wordt 'om mens en beeldvorming van elkaar te onderscheiden'.² Dat levert een boeiend verhaal op over Redbad tussen enerzijds de Friezen en anderzijds de Franken. Hoewel hij als heiden wordt beschreven in de bronnen, die voor het grootste deel door christelijke Franken werden geschreven, blijkt hij zijn dochter Theudesinde geaccepteerd te krijgen als echtgenote van de Frankische hofmeier Grimoald II, en hun zoon Theudoald is, na de dood van zijn vader, in 714 even hofmeier.

Deze inbedding van Redbad in de hoogste Frankische families weerhoudt hem er niet van om als koning in Friesland slag te leveren met de Franken bij Dorestad, mogelijk een eerste keer in 692 en daarna nog een keer in 697. En nadat zijn kleinzoon in de Frankische politieke verwikkelingen het veld heeft moeten ruimen voor Karel Martel, die in 717 hofmeier wordt, is Redbad de enige die Karel Martel op het slagveld de baas is, in het voorjaar van 716. Meeder en Goosmann laten ook zien dat de houding van Redbad tegen-

over het christendom grotendeels bepaald wordt door de politieke situatie van het moment. Het is een overtuigend verhaal, juist door het gebruikmaken van de oude, vertrouwde historische kritiek. Lezing van Van der Tuuk voegt niet veel toe aan het verhaal van Meeder en Goosmann. Hij citeert en parafraseert ook latere bronnen en legenden, maar zonder die bronnen aan de historische kritiek te onderwerpen. Ook de min of meer contemporaine bronnen worden niet onderzocht. Dat is jammer, want zo moet de lezer die zich bij lezing afvraagt, 'hoe weet je dat allemaal?', dat werk alsnog zelf doen.

Er zijn tussen beide boeken ook overeenkomsten. Beide boeken hebben een ondertitel waarin Redbad 'koning' wordt genoemd (terwijl hij in de Frankische bronnen toch stevast 'hertog' genoemd werd, om zo aan te geven dat hij was

¹ Sven Meeder en Erik Goosmann, *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis* (Houten 2018); Luit van der Tuuk, *Radbod. Koning in twee werelden* (Utrecht 2018).

² Meeder en Goosmann, *Redbad*, achterzijde.

opgenomen in de Frankische politieke hiërarchie, zij het maar een trede lager dan de Merovingische koning).

De auteurs zijn het ook met elkaar eens, dat Redbad niet over het héle Friese gebied regeerde, van het Zwin in het zuiden tot voorbij de Weser in het noorden, maar slechts in het westelijke deel van vroegmiddeleeuws Friesland, dat zich ruwweg uitstreckte van het Zwin in het zuiden tot het Vlie in het noorden. En bovendien laten zij open of Redbad zijn gezag uitoefende in dat hele westelijke deel van Friesland, of slechts in een deel daarvan. Redbad en zijn ‘onderdaan’ Wursing (die voor langere tijd in verbanning onder de Franken moest leven, zo lijkt het) worden vooral gezien langs de Kromme Rijn (bij Dorestad en Utrecht) en aan de Vecht. Dat betekent uiteraard niet, dat Redbad niet ook elders kon opduiken (zo heeft hij ook op ‘Fositesland’, waar dat eiland ook gesitueerd mag worden, gezag, volgens het *Leven van Willibrord*,³ en gaat hij met Karel Martel in de slag ten zuiden van Luik). Maar de bronnen zijn niet bepaald spraakzaam over hem.

Het gaat om negen teksten die niet langer dan een eeuw na de gebeurtenissen geschreven werden én waarin Redbad met name genoemd wordt.⁴ Het is nog vrij veel aan teksten, als men ze zo onder elkaar ziet. En veel meer dan we over veel andere spelers op het politieke toneel hebben.

Het is niet mijn bedoeling om deze bronnen hier door te exerceren. Ze worden in het boek van Meeder en Goosmann goed in hun tijd geplaatst, met aandacht voor de bedoelingen die de auteurs met deze teksten hadden. De beide historici zeggen dat we het hier mee moeten doen, en verontschuldigen zich ervoor, dat ze geen volledige biografie konden schrijven. Toch komen ze tot een uitstekend leesbaar, én nieuw, verhaal over de relaties tussen Franken en Friezen ten tijde van Redbad.

De titel van mijn artikel moet niet worden begrepen als een suggestie, dat ik dat verhaal beter of uitvoeriger kan vertellen. Meer bronnen zijn er niet. Wel wil ik een paar suggesties aan de hand doen, over hoe we middels vergelijkingen wellicht iets verder kunnen komen in het begrijpen van het koningschap van Redbad.

³ Wilhelm Levison (ed.), *Vita Willibrordi Archiepiscopi Traiectensis auctore Alcuini*, c. 10-11, in: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Merovingicarum* 7 (Hannover en Leipzig 1919), 124-126. De passage is vertaald in het Nederlands en Fries in André Looijenga, Anne Popkema en Bouke Slofstra, *Een meelijwekkend volk. Vreemden over Friezen van de oudheid tot de kerstening* (Leeuwarden 2017), 166-167. In deze bloemlezing wordt vreemd genoeg niet verwezen naar de edities die aan de vertalingen ten grondslag liggen.

⁴ Hieronder worden de bronnen opgesomd in de volgorde waarin ze worden genoemd in Meeder en Goosmann, *Redbad*, met als toevoeging een brief uit 719 aan Bonifatius, die melding maakt van de dood van Redbad. Die brief wordt genoemd door Van der Tuuk, *Radbod*, en lijkt over het hoofd gezien te zijn door Meeder en Goosmann. Wilhelm Levison (ed.), *Vita Wulframni episcopi Senonici auctore pseudo-Iona*, c. 4-10, in: *Monumenta Germaniae Historica* 5 (Hannover en Leipzig 1910), 663-670 (c. 9, p. 668 over de gemankeerde doop van Redbad); Bruno Krusch (ed.), *Liber historiae Francorum* c. 49-53, in: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Merovingicarum* 2 (Hannover, 1888), 323-327 (c. 49, pp. 323-324 onder meer over de slag bij Dorestad in 697); Bruno Krusch (ed.), *Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Scholastici Continuationes*, c. 6-10, *ibidem*, 172-174 (c. 6, p. 172 over de Slag bij Dorestad in 697; c. 7, 172-173 huwelijk van Redbads dochter; c. 8-9, p. 173-174 slag met Karel Martel); *Annales Mettenses Priores*, onder de jaren 691-692, 697, 711, 714, 716, pp. 320-323 (o.a. over de Slag bij Dorestad in 697 en een slag in 692); Levison (ed.), *Vita Willibrordi* c. 5, 9-10, 13-14; 120-121, 123-125, 127-128 (over Redbad en de missie); Wilhelm Levison (ed.), *Vita Wilfridi*, c. 25-26, en cf. 28, in: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores Rerum Merovingicarum* 6 (Hannover en Leipzig 1913), 219-220, 220-221 (c. 26, p. 220 over Aldgis, de vader van Redbad); Bertram Colgrave en R.A.B. Mynors (ed. en vert.), *Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*, V, c. 9-10, in: idem, *Bede, Ecclesiastical History of the English People*. Oxford Medieval Texts (Oxford 1969), 478-480; Georg Heinrich Pertz (ed.), *Alfridi Vita Liudgeri*, c. 1-5, in: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* 2 (Hannover 1829) 405-406 (over Liudgers voorouders, o.m. over Wursing); de brief van Bugga aan Bonifatius werd uitgegeven door Michael Tangl (ed.), *Die Briefe des Heiligen Bonifatius und Lullus*, in: *Monumenta Germaniae Historica. Epistole Selectae* 1 (Berlijn 1916), als nummer 15, 26-28 (o.m. over de dood van Redbad). Looijenga, Popkema en Slofstra, *Een meelijwekkend volk*, geven van een aantal fragmenten een vertaling. De teksten, die werden uitgegeven in de *Monumenta Germaniae Historica*, zijn te vinden op <https://www.dmg.de> (geraadpleegd op 25 februari 2020). Ze zijn ook te vinden in Stéphane Lebecq, *Marchands et navigateurs frisons du haut moyen âge*, 2 dln. (Lille 1983), deel 2, en in de Friese vertaling van dat werk, *Fryske keaplju en seefarders fan de iere midsieuwen*, 2 dln. (Leeuwarden 1994), deel 2.

Een eerste mogelijkheid ligt in het vergelijken van Redbads situatie met die van soortgelijke politieke leiders die de Franken tegenover zich zagen. Een daarvan kunnen we vinden in de persoon van de ‘opstandige’ Widukind, die ‘opstanden’ van de ‘heidense’ Saksen leidde en die tussen 777 en 785 niet al te ver van het Friese gebied wordt vermeld. Hij werd neergezet als rebel en heiden.⁵ Dat nodigt uit tot vergelijken. Maar er zijn toch grote verschillen tussen Redbad en Widukind. Wanneer we de aantallen plaatsen bezien waar in de Saksenoorlogen tussen de Karolingische koningen en de Saksische opstandelingen gevochten werd, dan zijn dat er beduidend meer dan die waar de Friese koning Redbad met de Franken slaags raakte.⁶ En Widukind werd in 785 gedoopt te Attigny,⁷ terwijl Redbad ongedoopt, als ‘heiden’, gestorven is. Widukind werd na zijn doop zelfs mogelijk monnik; hij werd althans op de Reichenau gevangen gezet, en is daar mogelijk ingetreden rond 785. In de lijst van monniken die hun professie deden op de Reichenau wordt althans een ‘*dominator Vuituchi*’ genoemd, een ‘geweldheerser’, van wie de eigenaam *Vuituchi* door een kopiist wel eens verrommeld geworden kan zijn.⁸ Historische vergelijkingen gaan altijd wel ergens mank – alhoewel ze soms ook verhelderend kunnen zijn.

Menselijke universalia

Zijn er misschien andere manieren om verder te kunnen komen? Misschien kunnen we een beroep doen op de etnografen en antropologen. Sommigen onder hen hebben geprobeerd onder de zeer vele observaties van individuen, stammen en volkeren in het veld een zekere ordening aan

3. Widukind Monument in Herford, Nordrhein-Westfalen, 1959. Foto door Rainer Freder (1967) via Wikimedia Commons, Publiek Domein

te brengen. Antropologen zijn immers geïnteresseerd in wat mensen, ongeacht hun omstandigheden, met elkaar gemeenschappelijk hebben. In 1991 publiceerde de antropoloog Donald E. Brown zijn boek *Human Universals*, waarin hij een lange lijst geeft van zaken die kenmerkend zouden zijn voor alle culturen, waar ook ter wereld en wanneer ook.⁹ Die lijst is tot stand gekomen door

5 Zie Babette Ludowici (red.), *Saxones*, (Darmstadt 2019), uitgegeven bij de gelijknamige tentoonstelling die in het Landesmuseum Hannover (5-4 tot 18-8-2019) en vervolgens in het Braunschweiger Landesmuseum (22-9-2019 tot 2-2-2020) werd georganiseerd.

6 Matthias Hardt, ‘Totschlag, Raub und Brandstiftung. Karolingische Hausmeier und Könige und die Sachsen östlich des Rheins’, in: *Saxones*, 276-278, 282-283, kaart op p. 277.

7 Zie Robert Flierman, *Saxon Identities, AD 150-900* (Londen 2017) en Ingrid Rembold, *Conquest and Christianization. Saxony and the Carolingian World, 772-888* (Cambridge 2018), en de publicaties van Gerd Althoff in de volgende noot.

8 Gerd Althoff, ‘Widukind. Herzog in Sachsen (777-785)’, in: *Saxones*, 300-301, onder verwijzing naar Gerd Althoff, ‘Der Sachsenherzog Widukind als Mönch auf der Reichenau. Ein Beitrag zur Kritik des Widukind-Mythos’, *Frühmittelalterliche Studien* 17 (1983), 251-279 en Joanne Autenrieth, Dietrich Geuenich en Karl Schmid (red.), *Das Verbrüderungsbuch der Abtei Reichenau. Register, Faksimile* (Hannover 1979: *Monumenta Germaniae Historica. Libri memoriales et necrologia, Nova series* 1).

9 Donald E. Brown, *Human Universals* (New York etc. 1991).

te kijken naar wat etnografen konden waarnemen aan gedrag en taalgebruik. Zaken die vrijwel alle culturen kennen (maar niet alle) zijn niet verdisconteerd, evenmin als zogenaamde *conditional universals* (van het type: als een cultuur A heeft, dan heeft het ook B). Na 1991 zijn er nog wat nieuwe *universals* aan de lijst toegevoegd.¹⁰

Wat betekent dat voor de kennis van het koningschap van Redbad? Welnu, als alle culturen (om maar wat te noemen) bestuur, leiders, recht, territorialiteit, instellingen, verzet tegen misbruik van macht, collectieve identiteiten, ethocentrisme, en sociale structuur kennen, dan moet de cultuur van de Friezen rond het jaar 700 die ook gekend hebben, ook al hebben we niet de beschikking over geschreven bronnen waarin we zonder al te veel problemen bewijs voor het bestaan van dergelijke *universals* kunnen opmaken. En ook al hebben we bovendien geen contemporaine geschreven bronnen waaruit we kunnen opmaken welke vormen, bijvoorbeeld, die Friese collectieve identiteiten en dat Friese ethocentrisme precies hadden. Maar als we, met Brown en andere antropologen, mogen aannemen dat de Friese cultuur in ieder geval *enigerlei* vorm van collectieve identiteiten en ethocentrisme kende, dan kunnen we er mogelijk toch naar zoeken, bijvoorbeeld, voor wat betreft het recht, in de optekeningen daarvan uit later tijden (waarvan de oudste die van de *Lex Frisionum* zijn, uit de tijd van Karel de Grote).¹¹ En gezien het feit dat ook Meeder en Goosmann bronnen gebruiken voor Redbad die dateren van ná de regering van Karel de Grote, zouden we mogelijk, na het toepassen van de bronnenkritiek op de *Lex Frisionum*, iets te weten kunnen komen over hoe het recht een eeuw eerder ook (min of meer) gefunctioneerd kan hebben. Daarmee zouden we dan een bron te pakken kunnen hebben die iets kan zeggen over de tijd van Redbad zonder

dat Redbad zelf erin genoemd wordt.

Het probleem met Brown's boek is dat zijn *universals* over van alles en nog wat gaan, en niet alleen over zaken die met het uitoefenen van de macht, of, in het geval van de toepassing op de cultuur waarin Redbad leefde, met de ideeën over en de praktijk van zijn koningschap. Er zijn echter ook antropologen die zich in het bijzonder met machtsuitoefening bezighouden.

Vroege staten

In 1978 verscheen het boek *The Early State*, uitgegeven door de Leidse antropoloog Henri Claessen en zijn Tsjechische collega Peter Skalník.¹² In dit boek worden 21 *case studies* vergeleken van wat de editeurs 'vroege staten' noemen. Er zijn dus 21 hoofdstukken te vinden over individuele vroege staten, en daarna geeft Claessen 51 stellingen die statistisch 99 of 100 procent significant zijn voor vroege staten in het algemeen.¹³ Die stellingen gaan over zaken als het territorium van de vroege staat, zijn onafhankelijkheid, de infrastructuur, handel en markten, sociale stratificatie, ongelijkheid, de legitimatie van de heerser, en de 'weldoende heerser'. Het is onder middeleeuws historici usance om schrikachtig te worden bij het gebruik van de term 'staat' als aanduiding voor zaken die iets te maken hebben met uitoefening van de macht in de middeleeuwen, en dan vooral als het gaat om de vroege middeleeuwen. Daar hebben die historici gelijk in, omdat het moderne begrip 'staat', klakkeloos toegepast op de vroege middeleeuwen, leidt tot misverstanden. Het gevaar van het toekennen van eigenschappen van de moderne staat aan vroegmiddeleeuwse vormen van heerschappij ligt dan op de loer.

Claessen en Skalník houden zich echter verre van het *begrip* staat; ze gebruiken wel de *term* staat, maar met de toevoeging 'vroeg'. En ze geven

10 De lijst van Brown wordt, met de uitbreidingen, behandeld in Steven Pinker, *The Blank Slate. The Modern Denial of Human Nature* (Londen 2003), met op pp. 435-439 'Appendix. Donald E. Brown's List of Human Universals'.

11 Karl August Eckhardt en Albrecht Eckhardt (ed.), *Lex Frisionum* (München 1982: *Monumenta Germaniae Historica. Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi* 11). Zie over deze tekst ook Harald Siems, *Studien zur Lex Frisionum* (Ebelsbach am Main 1980).

12 Henri J.M. Claessen en Peter Skalník (red.), *The Early State* (Den Haag, Parijs en New York 1978: *New Babylon: Studies in the Social Sciences* 32).

13 Henri J.M. Claessen, 'The Early State. A Structural Approach', in: *The Early State*, 533-596; zie ook Peter Skalník, 'The Early State as a Process', in: *The Early State*, 597-618.

een lijstje van zeven criteria waaraan de vorm van heerschappij die zij een vroege staat noemen, moet voldoen.¹⁴ Ik ga die criteria kort langs, met in het achterhoofd de vraag of de heerschappij van Redbad in westelijk Friesland misschien ook kan worden aangeduid als een vroege staat in de betekenis die Claessen en Skalnik daaraan geven.

1. Er moet een voldoende grote bevolking zijn om lagen in de bevolking te kunnen onderscheiden, en specialisatie. Daaraan lijkt te zijn voldaan.
2. Hoe je een onderdaan van Redbad werd, is niet duidelijk (Claessen en Skalnik hebben het over *citizenship of the state* op basis van geboorte of woonplaats). Dat is een punt voor nader onderzoek.
3. Het bewind is gecentraliseerd, kan orde en veiligheid bewaken door middel van gezag en geweld. We weten niets over eventuele rebellie tegen Redbad binnen zijn gezagsgebied en kunnen hooguit via vergelijkend onderzoek een uitspraak doen over dit punt.
4. De vroege staat is onafhankelijk, ten minste *de facto*. Met die laatste toevoeging lijkt aan dit criterium te zijn voldaan. Voorlopig kunnen de Friezen van Redbad zich verdedigen tegen dreigingen van de Franken.
5. Er zijn in het Friesland waarover Redbad regeert inderdaad tekenen van sociale stratificatie (denk aan Wursing en zijn familie, die deel uitmaken van een aristocratie).
6. Er lijkt ook een overschot geproduceerd te worden: zonder zo'n overschot is het immers uiterst onwaarschijnlijk dat Redbad zich als koning zou kunnen handhaven.
7. Tenslotte is er in een vroege staat een algemeen geaccepteerde ideologie, waarop de legitimiteit van de heersende laag gebaseerd is. Wat die ideologie nu precies geweest is vóór het aanvaarden van het christendom, kunnen we eigenlijk alleen

maar afleiden uit wat er veranderde mét het christendom. Dat er zaken ingrijpend veranderden, kunnen we bijvoorbeeld afleiden uit de redenen waarom Redbad zich toch maar niet liet dopen (ook al komt dit verhaal uit een wel erg late tekst, het *Leven van Wulfram*).¹⁵ We kunnen er echter van uitgaan dat er een, veranderende, ideologie moet zijn geweest, die de legitimiteit van de heersende laag bepaalde.

Het is nog niet zo eenvoudig om voor het Friesland van Redbad vinkjes te zetten bij die zeven criteria, die zouden moeten gelden voor alle vroege staten. Claessen en Skalnik maken daarom onderscheid tussen drie types van vroege staten. Het Friesland van Redbad lijkt een 'beginnende vroege staat' te zijn geweest.¹⁶ Interessant is, dat er inderdaad sprake is van het door de twee antropologen als kenmerk van een beginnende vroege staat genoemde beperkt voorkomen van voltijdse specialisten. Dat doet dan weer denken aan de bewoners van het Kromme Rijngebied, in Dorestad en stroomafwaarts, bij Leidsche Rijn, die een bestaan als zeevarende handelaars combineerden met dat van boeren. En daarover weten we dan weer meer op basis van wat de archeologen hebben gevonden.¹⁷

De antropologen suggereren ons vooral vragen voor verder onderzoek. Daarvoor kunnen we in eerste instantie gebruikmaken van geschreven bronnen die iets kunnen zeggen over de tweede helft van de zevende eeuw en het eerste kwart van de achtste eeuw. Kunnen we met behulp van archeologische data datgene wat we uit de geschreven bronnen kunnen opmaken, aanvullen? Het probleem daarmee is, dat we geen volledig overzicht hebben van het vondstmateriaal. Wel hebben we een handzaam overzicht van de belangrijkste vindplaatsen van materiaal uit de periode 400-700, opgenomen als 'Kleine encyclo-

¹⁴ Claessen, 'The Early State', 586-589.

¹⁵ Zie noot 4. Vertaling van de passage in Looijenga, Popkema en Slofstra, *Een meelijwekkend volk*, 157-158.

¹⁶ Claessen, 'The Early State', 589: 'The inchoate type we associated with dominant kinship, family and community ties in the field of politics, a limited existence of full-time specialists, vague and ad hoc forms of taxation, and social contrasts that were offset by reciprocity and direct contacts between the rulers and the ruled'.

¹⁷ Voor Dorestad, zie Annemarieke Willemsen, *Dorestad. Een wereldstad in de Middeleeuwen* (Zutphen 2009). Voor Leidsche Rijn de samenvatting in Marco Mostert, 'News from early medieval Utrecht. Archaeological finds challenging the historical narrative', in: N. Kivilicim Yavuz en Richard Broome (red.), *Transforming the Early Medieval World. Studies in Honour of Ian N. Wood* (Lees 2002) (ter perse).

pedie van vroegmiddeleeuws Nederland' in het door Annemarieke Willemsen geschreven boek *Gouden Middeleeuwen. Nederland in de Merovingische wereld, 400-700*, uitgegeven ter gelegenheid van de gelijknamige tentoonstelling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden in 2014.¹⁸

Van de in die 'kleine encyclopedie' van vindplaatsen in de provincies Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht, opgenomen op een handzame kaart, kunnen we die vindplaatsen selecteren (het gaat om nederzettingen, grafvelden en schatvondsten), die (mogelijk) gedateerd kunnen worden in de periode 650-725. En vervolgens kunnen we zien of er in die selectie vindplaatsen zijn die iets bijzonders laten zien: sporen die kunnen wijzen op gespecialiseerde handelsactiviteiten of productie, of plaatsen waar schatvondsten zijn gedaan die wijzen op een meer dan gemiddelde concentratie van rijkdom. Of, tenslotte, een bootvormig graf (zoals gevonden te Den Haag, Solleveld).¹⁹ Het valt op dat er van de vele in de 'encyclopedie' opgenomen vindplaatsen maar vrij weinig zijn, die mogelijk iets te maken hebben met de eigenschappen van de samenlevingen die verondersteld worden bij de vroege staten van de antropologen en die dan ook nog materiaal opleveren uit 650-725. Het Friese koningschap lijkt in het vondstmateriaal vrijwel onzichtbaar.

Maar het gaat me hier niet om een compleet beeld. Het gaat me erom, dat het interessant kan zijn om, met behulp van het begrip van de 'vroege staat', de geschreven bronnen nog eens door te lezen op betrouwbare gegevens voor het Friesland van Redbad. En om, als daar mogelijkheden voor

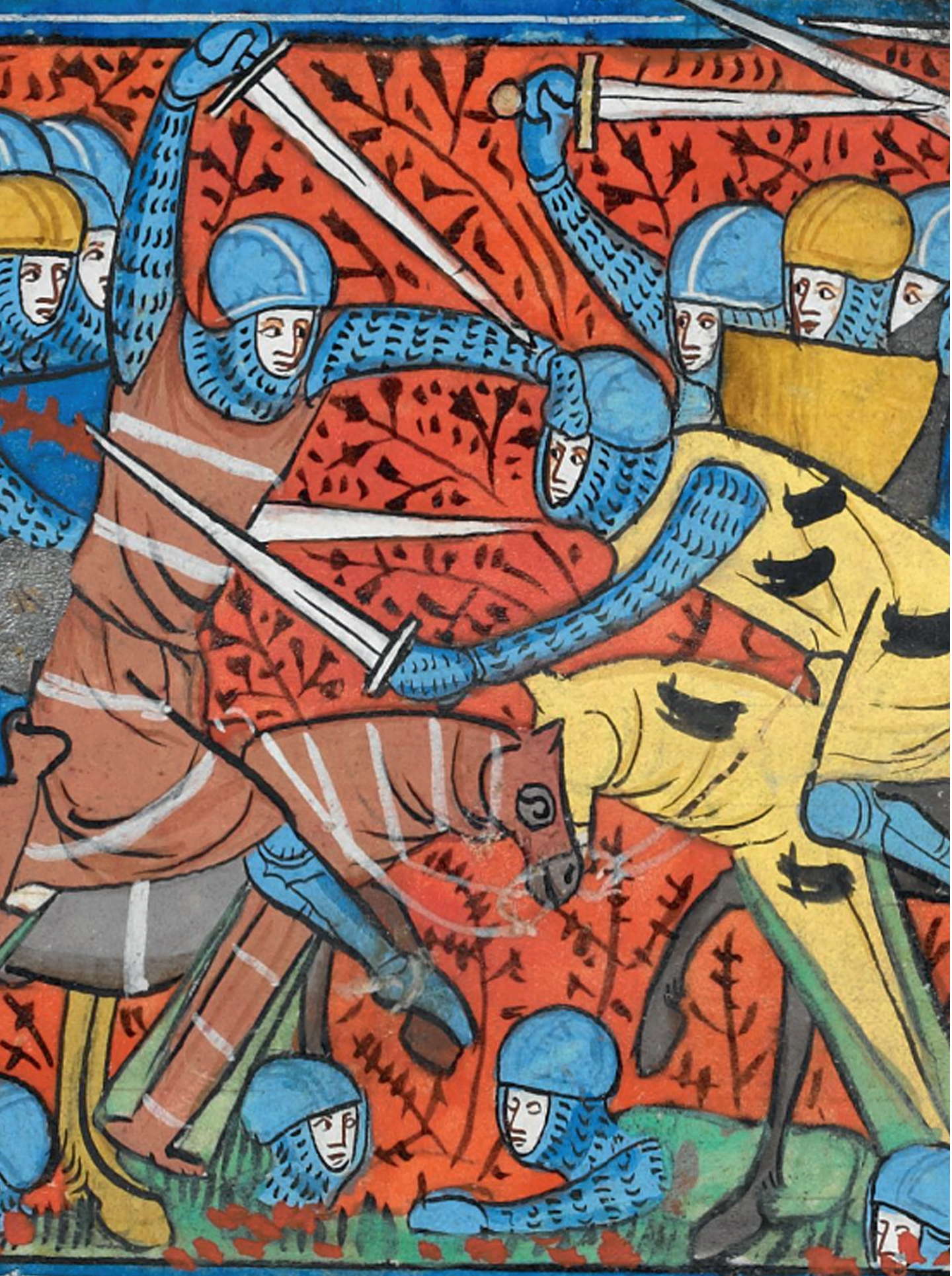
zijn, de geschreven bronnen uit te breiden met de materiële bronnen die de archeologie aan het licht heeft gebracht. Wellicht dat, als we verder kijken dan 'de belangrijkste archeologische vindplaatsen' die in de 'kleine encyclopedie van vroegmiddeleeuws Nederland' zijn opgenomen, en alle vondsten bij het onderzoek betrekken,²⁰ we toch weer meer kunnen zeggen over het koningschap van Redbad dan in het boek van Meeder en Goosmann en in dat van Van der Tuuk staat.

¹⁸ Mette Langbroek en Josje van Leeuwen, 'Kleine encyclopedie van vroegmiddeleeuws Nederland', in: Annemarieke Willemsen, *Gouden Middeleeuwen. Nederland in de Merovingische wereld, 400-700 na Chr.* (Zutphen 2014) 199-211.

¹⁹ Het gaat dan om de volgende plaatsen. In Noord-Holland: Medemblik (nederzetting en haven); in Zuid-Holland: Den Haag, Solleveld (grafveld met bootvormig graf) en Oestgeest, Nieuwe Rhijngest Zuid (nederzetting + handel); in Utrecht: Elst (grafveld), Leidsche Rijn (nederzetting + productie), Remmerden (schatvondst), Utrecht, Domplein, en Wijk bij Duurstede (Dorestad).

²⁰ Daarvoor zouden we bijvoorbeeld kunnen kijken naar de literatuur die is vermeld in Jan C. Besteman en Herbert Sarfatij, 'Bibliographie zur Archäologie des Mittelalters in den Niederlanden 1945-1975', *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 5 (1977), 163-233 en in E.H. Smink, 'Bibliography of Dutch medieval and post-medieval archaeology, 1976-1987', in: J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands: Studies presented to H.H. van Regteren Altena* (Assen en Maastricht 1990: *Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie, Studies in Prae- en Protohistorie* 4' *Stichting Middeleeuwse Archeologie, publicatie* 1), 325-379. Het is te hopen dat deze twee nuttige bibliografieën van een vervolg zullen worden voorzien.

Radbods verpletterende nederlaag in de Slag bij Dorestad

Het bericht in de *Gesta Francorum* opnieuw bezien¹

PATRICK BRETERNITZ

Onder de hofmeiers Pippijn de Middelste (679/687-714) en Karel Martel (714/717-741) kwam het tot drie militaire botsingen tussen Franken en Friezen.² In de Slag bij Dorestad in 697 overwon Pippijn de Middelste de Friese heerser Radbod, die in de omgeving van Utrecht en Dorestad heerste.³ Recent onderzoek kon aantonen dat de kloof tussen de Friese en Frankische wereld in de tijd van Radbod veel kleiner was dan in ouder onderzoek werd benadrukt. Wolfert van Egmond omschreef Radbod dan ook treffend als een aristocraat in de periferie van de Frankische wereld.⁴ In deze context wordt de Slag bij Dorestad minder gezien als een maat voor onderwerping dan als een poging om Radbod op zijn plaats te zetten en hem dichterbij Pippijn te brengen.⁵

Dat Radbod tot de Frankische wereld behoorde, komt het duidelijkst naar voren in zijn huwelijksverbond met Pippijn enkele jaren later, dat werd gevormd door een huwelijk tussen Radbods dochter Theudesinde en Pippijns zoon Grimoald de Jongere. Of Grimoalds zoon Theu-

doald, die na de dood van Pippijn voor korte tijd Frankisch hofmeier was, uit deze alliantie met Theudesinde voortkwam, is omstrede. De bronnen benadrukken Theudoalds onwettige geboorte uit een concubine en geven de naam van zijn moeder niet. Zijn naam, die afgeleid zou kunnen zijn van de namen Theudesinde en Grimoald, zou een aanwijzing kunnen zijn dat Theudesinde die anonieme concubine was en dat de verbintenis pas na Theudoalds geboorte werd opgewaardeerd tot een volwaardig huwelijk.⁶

Toen Pippijn de Middelste in 714 overleed, waren zijn twee zonen Grimoald en Drogo, die door hem als opvolgers waren opgeleid, al overleden. Het Frankische Rijk raakte in een diepe crisis.⁷ De Neustriërs verhieven Raganfrid tot hofmeier en probeerden de situatie te gebruiken om de kracht van de Austrische Pippiniden van zich af te schudden. Radbod greep in het conflict aan de Neustrische kant in. In de streek van Keulen kon hij in 716 Pippijns zoon Karel Martel de enige nederlaag in diens lange militaire carrière toebrengen.

¹ Ik dank Sören Kaschke en Karl Ubl (beide Keulen) voor hun advies en Han Nijdam (Leeuwarden) en Bart van Hees (Wuppertal) die het Nederlandse manuscript hebben verbeterd.

² Een overzicht van de botsingen geven Dirk Peter Blok, *De Franken in Nederland* (Bussum 1974), 41-59; Stéphane Lebecqz, 'Francs contre Frisons (VIe-VIIIe siècles)', in: *La guerre et la paix. Frontières et violences au moyen âge* (Parijs 1978), 53-71; Luit van der Tuuk, *De Franken in België en Nederland. Heersers in de vroege middeleeuwen* (Utrecht 2016), 115-140.

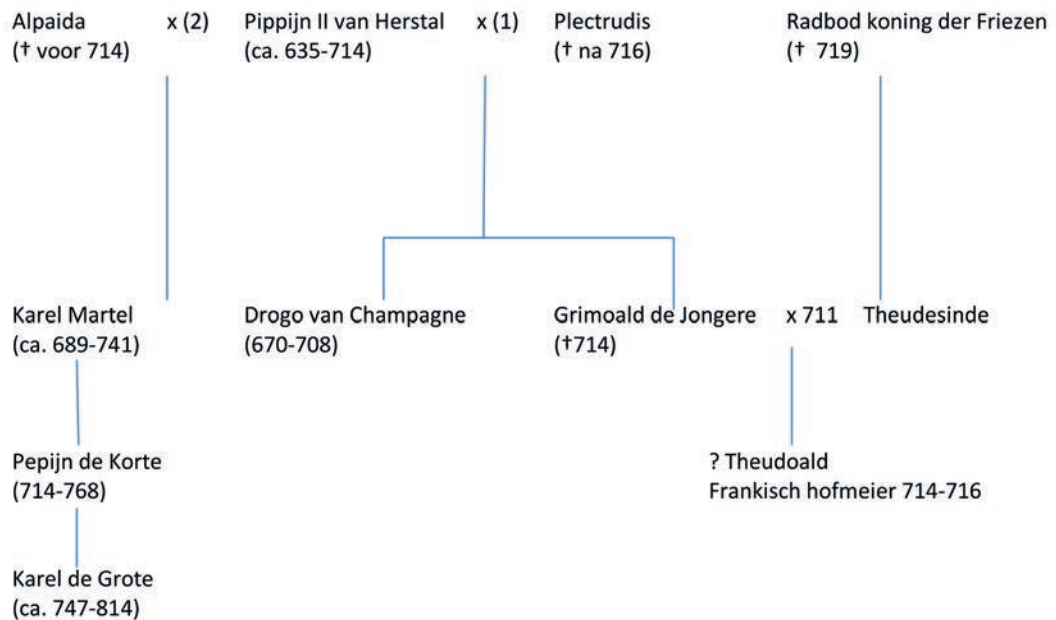
³ Het laatst Gilles de Langen en Hans Mol, 'Koning Redbad en zijn omgevingsruimte', in dit themadeel.

⁴ Wolfert S. van Egmond, 'Radbod van de Friezen. Een aristocraat in de periferie', in: *Millennium* 19 (2005), 24-44.

⁵ Sven Meeder en Erik Goosmann, *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis* (Houten 2018).

⁶ Bijvoorbeeld *ibidem*, 116-110. De these werd geponeerd door Roger Collins, 'Deception and Misrepresentation in Early Eighth Century Frankish Historiography', in: Jörg Jarnut, Ulrich Nonn en Michael Richter (red.), *Karl Martell in seiner Zeit* (Sigmaringen 1994), 227-247, hier 235. Anders bij voorbeeld Ulrich Nonn, 'Theudoald', in: *Lexikon des Mittelalters* 8 (1997), 688-689; Andreas Fischer, *Karl Martell. Der Beginn karolingischer Herrschaft* (Stuttgart 2012), 46; Rudolf Schieffer, *Die Karolinger* (Stuttgart 2014), 33, 250; Karl Ubl, *Die Karolinger. Herrscher und Reich* (München 2014), 15.

⁷ Josef Semmler, 'Zur pippinidisch-karolingischen Sukzessionskrise 714-723', in: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 33 (1977), 1-36; Paul Fournier, *The Age of Charles Martel* (London 2000), 57-78; Fischer, *Karl Martell*, 50-66.

1. Vereenvoudigd schema van de verwantschap tussen koning Radbod, de Pepiniden en de vroege Karolingers

Drie jaar later stierf Radbod in 719 zonder dat er een tweede botsing met Karel Martel had plaatsgevonden.⁸ Wie hem opvolgde als heerser over het gebied rond Dorestad en Utrecht, is onduidelijk.⁹ Sommige onderzoekers zien Bubo (Poppo) als zijn opvolger en soms zelfs als zijn zoon. Bubo trad echter op in het gebied van de huidige provincie Fryslân, dat wil zeggen in een gebied waarover Radbod nooit had geregeerd, voor zover de bewaarde bronnen aangeven. Er zijn ook geen aanwijzingen voor een vader-zoon relatie in de bronnen.¹⁰ Dus er is veel dat erop wijst dat Radbod en Bubo op verschillende momenten over verschillende Friese groepen en gebieden hebben geregeerd. Bubo verschijnt slechts één keer in de bronnen, toen hij in 734 door Karel Martel werd verslagen in de Slag aan de Boorne.

De Fries-Frankische conflicten van de zevende en achtste eeuw zouden uitlopen op de uiteindelijke onderwerping van de Friezen door Karel de Grote. Door het gebrek aan bronnen is het verloop van de conflicten over het algemeen echter moeilijk te achterhalen. Een beoordeling wordt verder bemoeilijkt door het feit dat alleen de Frankische visie op de gebeurtenissen in de bronnen wordt weerspiegeld, terwijl bronnen vanuit het Friese standpunt niet zijn bewaard en waarschijnlijk ook nooit zijn geschreven. Zoals zo vaak hebben ook in dit conflict de overwinnaars de geschiedenis geschreven.

In dit artikel staat de interpretatie van de Slag bij Dorestad in de Frankische bronnen centraal. Tot het begin van de negende eeuw wordt deze veldslag in drie bronnen genoemd, namelijk in het *Liber historiae Francorum* (ca. 727), in de *Gesta*

⁸ Meeder en Goosmann, *Redbad*, 143.

⁹ Inmiddels zijn de meeste onderzoekers van mening dat de Friezen in de zevende en achtste eeuw zoals de naburige Saksen niet tot een Fries Rijk (*Magna Frisia*) waren verenigd, maar dat er tegelijkertijd verschillende heersers over verschillende Friese groepen heersten. Een overzicht van de discussie geeft Menno Freerk Pieter Dijkstra, *Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (Leiden 2011), 362-363.

¹⁰ Het laatst Han Nijdam en Otto S. Knottnerus, 'Redbad. The Once and Future King of the Frisians', in: Simon Halink (red.), *Northern Myths, Modern Identities. The Nationalisation of Northern Mythologies since 1800* (Leiden en Boston 2019), 87-114, hier 88.

2. Afbeelding van De Slag bij Keulen, (716) in *Les Grandes Chroniques de France* (1332-1350). De Frankische koning Chilperik II verslaat hier Karel Martel. Chilperiks bondgenoot Radbod is niet afgebeeld. British Library, Londen, Royal MS 16 G VI f. 116

Francorum, ook wel bekend als de voortzetting van de zogenaamde kroniek van Fredegar, en in de *Annalen van Metz* die rond 806 zijn geschreven. Het is duidelijk dat de drie verslagen onderling afhankelijk zijn. De *Gesta Francorum* bewerkten het verslag van het *Liber historiae Francorum*, en de *Annalen van Metz* recipieerden op hun beurt de beschrijving van de *Gesta Francorum*. Wat opvalt, is dat de representatie van de veldslag steeds uitgebreider wordt en dat er steeds meer details aan bod komen in de verhalen. Het lijkt er dus op, dat de drie bronnen niet zozeer een waarheidsgetrouwe representatie van de veldslag weergeven, maar eerder als indicaties kunnen dienen, hoe de verschillende auteurs zich in hun eigen tijd de slag herinnerden - of misschien wel wilden herinneren.¹¹

De volgende overwegingen concentreren zich op de interpretatie van het bericht van de *Gesta Francorum*, maar natuurlijk moet zijn voorbeeld, de beschrijving in het *Liber historiae Francorum*, ook aan bod komen. Ten eerste zullen de *Gesta Francorum* en de geschiedenis van het ontstaan en de uitgave ervan kort worden besproken. Vervolgens zal de beoordeling van het verslag van de Slag

bij Dorestad in recent onderzoek worden gepresenteerd. Deze interpretatie wordt dan gecontrasteerd met een alternatieve interpretatie van het relaas van de slag. Tot slot zal de bedoeling van de auteur worden onderzocht en zullen de resultaten van het onderzoek worden samengevat.

De Gesta Francorum

De beoordeling van de *Gesta Francorum* is de afgelopen jaren fundamenteel veranderd.¹² Het werk bestaat uit een bewerking van de oudere kroniek van de zogenaamde Fredegar (tot 642) en voortzettingen tot het jaar 768. De editie van Bruno Krusch uit 1888 hield geen rekening met dit feit, dat duidelijk zichtbaar is in de handgeschreven traditie. In plaats daarvan heeft Krusch uit de *Gesta Francorum* alleen de voortzettingen en twee tussenvoegsels uitgegeven.

Hij beperkte zich dus tot de onafhankelijke delen van de *Gesta Francorum*, die nieuwe informatie konden bieden, terwijl de herziening van de kroniek van Fredegar niet zijn interesse had. Krusch kan in dit opzicht niets worden verweten, aangezien deze beslissing overeenkwam met de normen en de wetenschappelijke interesses van de

¹¹ Meeder en Goosmann, *Redbad*, 38.

¹² Roger Collins, *Die Fredegar-Chroniken* (Hannover 2007), 82-145; Helmut Reimitz, *History, Frankish Identity and the Framing of Western Ethnicity, 550-580* (Cambridge 2015), 309-326.

negentiende eeuw. Moderne historici zijn echter niet alleen geïnteresseerd in de originele versie van hun bronnen, maar ook voor een groot deel in latere redacties die informatie kunnen geven over hoe ten tijde van de redactie werd teruggekeken op de geschiedenis. De *Gesta Francorum* zijn dan ook een waardevolle bron over hoe de Merovingische periode in het midden van de achtste eeuw werd gezien.

In bijna alle manuscripten eindigen de *Gesta Francorum* met de dood van Pippijn de Korte en de troonsbestijging van zijn zonen Karel de Grote en Karloman de Jongere in 768.¹³ Na de beschrijving van Pippijns verheffing tot koning in 751 vermeldt een colofon, dat slechts in één manuscript wordt overgeleverd, dat de *vir inluster* graaf Childebrand, een oom van koning Pippijn, deze *historia vel gesta Francorum* tot aan deze gebeurtenis liet optekenen en dat zijn zoon graaf Nibelung vanaf dat punt verantwoordelijk was voor de optekening.¹⁴

Sommige onderzoekers concluderen dat Childebrand verantwoordelijk was voor de herziening en voortzetting tot 751 en Nibelung alleen voor de voortzetting tot 768. Anderen leggen echter de nadruk op een gedetailleerde berekening van het lopende jaar in hoofdstuk 16 en denken dat in totaal drie voortzetters de pen voerden, namelijk een anonieme voortzetter tot 734 (tot en met hoofdstuk 17), een voortzetter in opdracht van Childebrand van 734 tot 751 en ten slotte een voortzetter in opdracht van Nibelung van 751 tot 768. Het aantal gepostuleerde voortzettingen heeft geen invloed op het auteurschap van de drie

hoofdstukken met Fries-Frankische botsingen.

Daarnaast wordt ook het standpunt ingenomen dat het colofon helemaal niet verwijst naar het werk, maar alleen naar het manuscript (nu in het Vaticaan) tot aan de plaats van het colofon.¹⁵ Het debat over het colofon en de discussie of het twee of drie voortzettingen zijn, is nog niet beslist. Er zijn goede argumenten voor en tegen twee of drie voortzettingen. Hetzelfde geldt voor de verschillende beoordeling van het colofon. Deze discussies, die al in de negentiende eeuw intensief werden gevoerd, lijken echter minder belangrijk tegen de achtergrond van het feit dat, ongeacht de vraag naar het aantal voortzettingen, het verslag van alle drie de veldslagen tussen Friezen en Franken afkomstig is van een en dezelfde redacteur.

Ook al wordt de titel *Gesta Francorum* door sommige onderzoekers afgewezen, wordt hij hier toch als term gebruikt voor het hele ensemble van de herziene kroniek van Fredegar en de voortzettingen tot 768, zonder een standpunt te willen innemen over de omstrede vraag of Childebrand en Nibelung er verantwoordelijk voor waren.

De Slag bij Dorestad

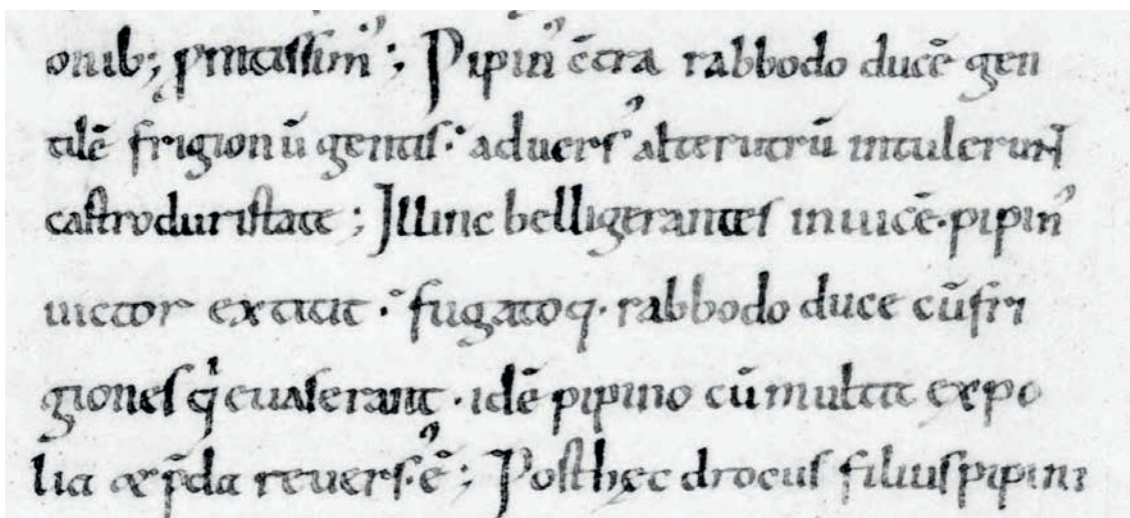
Om de beschrijving van de Slag bij Dorestad in de *Gesta Francorum* te kunnen beoordelen, moet eerst het voorbeeld in het *Liber historiae Francorum* worden bekeken: ‘Pippijn voerde ook veel oorlogen tegen de heiden Redbad en de andere *principes*, tegen de Zwaben en tegen vele volkeren.’¹⁶ Dit korte verslag vertelt feitelijk niets over de slag, zelfs de plaats is niet genoemd. Het is duidelijke

13 In enige handschriften eindigen de *Gesta Francorum* reeds met hoofdstuk 24, maar dat is duidelijk een secundair fenomeen. Zie Collins, *Fredegar-Chroniken*, 123-129.

14 Het colofon wordt alleen overgeleverd in het handschrift Vaticaan, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. 213. Bruno Krusch (ed.), ‘Continuatio Fredegarii’ c. 34, in: idem (ed.), *Fredegarii et aliorum chronica. Vitae sanctorum* (Hannover 1888), 168-193, hier 182: ‘*Usque nunc inluster vir Childebrandus comes, avunculus praedicto rege Pippino, hanc historiam vel gesta Francorum diligentissime scribere procuravit. Abhinc ab inlustre viro Nibelungo, filium ipsius Childebrando, itemque comite, succedat auctoritas.*’ Nederlandse vertaling: ‘Tot nu toe liet de *vir inluster* graaf Childebrand, de oom van de genoemde koning Pippijn, deze geschiedenis of daden van de Franken zorgvuldig optekenen. Vanaf hier stond het optekenen onder toezicht van de *vir inluster* Nibelung, zoon van Childebrand, die ook een graaf was.’

15 Het laatst Ludger Körntgen, ‘Pippins Königserhebung (751) und der Papst. Die Narrative der Reichsannalen und der Fredegar-Fortsetzung’, in: Patrick Breternitz en Karl Ubl (red.), *Pippin der Jüngere und die Erneuerung des Frankenreichs* (in druk), die ook de alleen in dit colofon genoemde titel *Historia vel gesta Francorum* afwijst.

16 Nederlandse vertaling van Meeder en Goosmann, *Redbad*, 35. Bruno Krusch (ed.), ‘*Liber historiae Francorum*’ c. 49, in: idem (ed.), *Fredegarii et aliorum chronica*, 238-328, hier 323-324: *Pippinus quoque multa bella gessit contra Radbodem gentilem vel alios principes, contra Suevos vel quam plurimas gentes.*

3. Vermelding van Radbod in de *Gesta Francorum*. Parijs, Bibliothèque nationale de France, lat. 4883A, fol. 123rb

lijk dat deze zin enkel het doel heeft, Pippijns militaire successen te prijzen. Wel interessant is, dat de nadruk op Radbod ligt als persoon en de Zwaben als volk. De *Gesta Francorum* geven veel meer informatie:

Pippijn trok op tegen Redbad, de heidense leider van het volk der Friezen. Bij het fort Dorestad raakten zij verwickeld in een veldslag. Pippijn trad als winnaar naar voren, nadat Redbad vluchtte met die Friezen die hadden weten te ontsnappen. Daarop keerde Pippijn met een grote buit huiswaarts.¹⁷

Een reeks van aanvullende details springt in het oog: de vermelding van de plaats, het benoemen van Radbods Friese identiteit, Pippijns overwinning (in het *Liber historiae Francorum* heeft hij eigenlijk alleen oorlog tegen Radbod gevoerd), Radbods vlucht en tenslotte de grote buit. Terecht hebben Sven Meeder en Erik Goosmann betoogd

dat we niet meer kunnen achterhalen waar deze aanvullende details vandaan komen. Of de schrijver reeds verloren gegane verslagen kende, mondelinge verhalen of liederen verwerkte of zijn fantasie de vrije loop liet, blijft onzeker.¹⁸

In de *Gesta Francorum* kunnen we niet alleen een toename van details zien, maar ook een afname van informatie. De oorlogen tegen de andere *principes* en vooral tegen de Zwaben en vele volkeren ontbreken. Wat oorspronkelijk een opsomming van militaire successen was, wordt nu tot een bericht, dat op een enkele slag is gefocust. Boeiend is de vraag, waarom de *Gesta Francorum* de slag zo beschrijven, dat de andere oorlogen niet meer vermeld werden in dezelfde passage. Meeder en Goosmann voeren Karel Martels overwinning op Bubo in 734, toen Karel Martel zijn gezag aan Friesland tot aan de Lauwers oplegde, als reden aan en beschouwen het verhaal over Pippijns overwinning als voorgeschiedenis van Karel

¹⁷ Nederlandse vertaling van Meeder en Goosmann, *Redbad*, 35. Krusch (ed.), 'Continuatio Fredegarii' c. 6, 172: 'Pippinus contra Radbodem duces gentilem Frigionum gentis adversus alterutrum bellum intulerunt castro Duristate, illinc belligerantes invicem. Pippinus victor extitit; fugatoque Rabbode duce cum Frigiones qui evaserant, idem Pippinus cum multa spolia et praeda reversus est.'

¹⁸ Meeder en Goosmann, *Redbad*, 47.

Martels overwinning.¹⁹ In dit artikel zal de Slag bij Dorestad in de *Gesta Francorum* minder als voorgeschiedenis van Karel Martels overwinning in 734 worden geïnterpreteerd dan als poging om Karels nederlaag tegen Radbod in 716 te relativeren.

Cum multa spolia et praeda

Allereerst moet het verslag over de Slag bij Dorestad nader worden bestudeerd. Er wordt verteld dat er bij Dorestad een strijd plaatsvond tussen de Franken onder Pippijn enerzijds en de Friezen onder Radbod anderzijds. Radbod en de Friezen verloren en de overlevenden vluchtten. De Franken plunderden de onbeschermden bevolking en keerden met grote buit naar huis. Vanuit Pippijns perspectief was dit een typische succesvolle veldtocht. Interessanter is het gedrag van Radbod, vooral in vergelijking met het *Liber historiae Francorum*. Als nieuw element in het verslag wordt de ontsnapping van Radbod met de overlevende Friezen toegevoegd. De redacteur gebruikt het werkwoord *fugere* (vluchten) niet in de actieve vorm, maar het werkwoord *fugare* (op de vlucht jagen) in de passieve vorm. De handelende, de drijvende kracht is dus Pippijn, Radbod daarentegen is de reagerende, de op de vlucht gejaagde. Door de vlucht van Radbod en zijn overgebleven

krijgers werd de weerloze lokale bevolking aan Frankische plundering overgelaten, zodat de Franken met grote buit konden terugkeren. Maar het lijkt erop dat het niet alleen geplunderde buit was waarmee de Franken terugkeerden. Daarom wil ik pleiten voor een andere vertaling van de tekst op dit punt. Dit betekent niet dat de vorige vertalingen van de tekst verkeerd zijn. Het gaat er veeleer om dat de tekst op verschillende manieren kan worden vertaald en dat moet worden overwogen welke vertaling dichterbij de bedoeling van de auteur komt.

Herbert Haupt vertaalt de woorden ‘*cum multa spolia et praeda*’ als ‘mit vieler und reicher Beute’, Meeder und Goosmann geven deze woorden weer met ‘met een grote buit’.²⁰ In het Latijn staan twee woorden voor ‘buit’, en wel *spolia* aan de ene kant – wat eigenlijk *spoliis* in de ablativus (meervoud) moet zijn – en *praeda* aan de andere kant. Op die manier vertaald, beschouwen de vertalers ‘*cum multa spolia et praeda*’ als een zogenoemde hendiadys, een stijlfiguur uit de antieke literatuur. Hendiadys betekent een door twee, dus een zaak wordt door twee termen uitgedrukt, om op subtiele manier de hoeveelheid te beklemtonen.²¹ In hun Franse vertaling reproduceren Oliver Devillers en Jean Meyers het hendiadys van het origineel.²² Op de zelfde manier vertaalt John

¹⁹ *Ibidem*: ‘Het kon daarom geen kwaad om de lezer te wijzen op de lange traditie van Friese opstanden tegen het Frankisch gezag, waaraan Karel nu een einde had gemaakt. Deze voorgeschiedenis versterkte de glans van Karels prestaties alleen maar.’ Deze slag vond plaats na de voltooiing van het *Liber historiae Francorum*, zodat de *Gesta Francorum* in dit geval deze bron niet konden verwerken. Krusch (ed.), ‘Continuatio Fredegarii’ c. 17, 176: ‘Itemque, quod superius praetermissimus, gentem dirissimam maritimam Frigionum nimis crudeliter rebellantem, praefatus princeps audacter navale evectioe praeparat; certatim alto mare ingressus, navium copia adunata, Unistrachia et Austrachia insulas Frigionum penetravit, super Bordine fluvio castra ponens. Bubonem gentilem ducem illorum fraudolentum consiliarium interfecit, exercitum Frigionum prostravit, fana eorum idolatria contrivit atque combussit igne; cum magna spolia et praeda victor reversus est in regnum Francorum.’ Nederlandse vertaling van André Looijenga, Anne Popkema en Bouke Slofstra, *Een meelijwekkend volk. Vreemden over Friezen van de oudheid tot de kerstening* (Leeuwarden 2017), 178: ‘Tevens [– daaraan zijn we boven voorbijgegaan –] bereidde genoemde koning op gedurfde wijze een zee-expeditie voor tegen het zeer woeste kustvolk van de Friezen, dat met geweld rebelleerde. Hij drong de Friese schiereilanden Westergo en Oostergo binnen, en richtte een kamp op bij de rivier de Boorne. Hij doodde hun leider Bubo [...], de bedenker van de verraderlijke plannen, sloeg het Friese leger neer en verpulverde en verbrandde hun afgodentempels. En hij keerde met veel buit als overwinnaar terug naar het Frankische koninkrijk.’

²⁰ ‘Continuatio Fredegarii’ c. 6, ed. Krusch, 172: ‘[...] idem Pippinus cum multa spolia et praeda reversus est. Herbert Haupt, ‘Die Fortsetzungen der Chroniken des sogenannten Fredegar’, Herwig Wolfram (red.) in: *Quellen zur Geschichte des 7. und 8. Jahrhunderts* (Darmstadt 1982), 272-325, hier 281: ‘[...] Pippin [...] kehrte mit vieler und reicher Beute zurück, [...]’ Meeder en Goosmann, *Redbad*, 35: ‘Daarop keerde Pippijn met een grote buit huiswaarts.’

²¹ Heinrich Lausberg, *Elemente der literarischen Rhetorik* (München 1967), 99.

²² Olivier Devillers en Jean Meyers, *Frédégairre. Chronique des temps mérovingiens* (Turnhout 2001), 211: ‘[...] le même Pépin revint chargé de dépouilles et de butin.’

Michael Wallace-Hadrill deze woorden.²³ Om voor een hendiadys nog het woord *multa*, ‘veel’, te zetten, is minder subtiel en stemt niet overeen met een goede stijl volgens de klassieke richtlijnen. Als we kijken naar de schrijfstijl van de *Gesta Francorum* in het algemeen, laat deze nogal te wensen over.²⁴ Er zijn basale fouten in de morfologie en de zinsbouw is eenvoudig. Dus in zo’n omgeving lijkt een hendiadys een beetje vreemd.

Spolia en *praeda* kunnen met ‘buit’ worden vertaald, maar *praeda* is het ruimere begrip en betekent simpelweg ‘buit’, terwijl *spolium*, meestal in het meervoud *spolia* gebruikt, specifiek doelt op de buitgemaakte, vijandelijke wapenen.²⁵ In Romeinse tijd ging het veroveren van *spolia* samen met groot prestige. *Spolia*, vooral van vijandelijke aanvoerders, werden bij triomftochten getoond.²⁶

Het woord *spolium* wordt niet gebruikt in de zogenaamde kroniek van Fredegar, de belangrijkste bron van de *Gesta Francorum*, terwijl het in de *Gesta Francorum* vaker wordt gebruikt.²⁷ De specifieke betekenis van *spolia* was duidelijk bekend bij de auteur van de *Gesta Francorum*. Want hij vertelt hoe Hector het gouden harnas van het dode lichaam van Palamedes wil trekken als hij

door Achilles van achteren verrast wordt, die deze *spolia* van hem afrukt en hem met een zwaardslag in de nieren doodt.²⁸ Het vertalen van *spolia* met ‘buit’ heeft op dit punt geen zin, aangezien het woord hier ongetwijfeld moet verwijzen naar een deel van het pantser. De bevinding dat de auteur van de *Gesta Francorum* in het midden van de achtste eeuw nog steeds het woord *spolium* kende in zijn klassiek-antieke, specifieke betekenis uit de militaire taal van de Romeinen kon worden ondersteund door een observatie van Alain Stoclet, die in zijn onderzoek naar de beschrijvingen van de terugkeer naar huis na succesvolle gevechten in de *Gesta Francorum* wees op een duidelijke nabijheid van de beschrijving van de Romeinse triomftochten.²⁹

In de meeste gevallen kan echter niet duidelijk worden vastgesteld of de betekenis van *spolia* beperkter of ruimer is. Opvallend is dat de Franken deels terugkwamen met ‘*multa spolia et praeda*’, deels alleen met ‘*multa praeda*’ en eenmaal zelfs met ‘*multa praeda vel equites et spolia*’. In het laatste geval, waar paarden expliciet als buit worden genoemd, ligt het voor de hand om *spolia* te begrijpen als ‘buitgemaakte wapenen’.³⁰ Veel

23 John Michael Wallace-Hadrill, *The Fourth Book of the Chronicle of Fredegar with its continuations* (London 1960), 86: ‘Pippin, the victor, returned with much spoil and buty, [...]’

24 Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters 1. Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts* (München 1911), 227: ‘Die Sprache, in welcher diese Fortsetzungen geschrieben sind, läßt erkennen, daß die Fertigkeit im lateinischen Ausdruck in der ersten Hälfte des 8. Jahrhunderts gegenüber dem 7. Jahrhundert noch tiefer gesunken ist. Alle diese Fortsetzer waren natürlich Geistliche, obwohl sie von kirchlichen Verhältnissen nichts berichten. Die geringste Fähigkeit im Ausdruck zeigt die dritte Fortsetzung; hier ist Formenlehre und Stil im hohem Grade barbarisch und auch die Orthographie ist wie im großen Werke und den übrigen Fortsetzungen äußerst verwirrt.’

25 Karl-Ernst Georges, *Ausführliches Lateinisch-Deutsches Handwörterbuch* (Gotha 1913), deel 2, 2769-2770, noemt de betekenissen ‘abgezogene [oder] abgelegte Haut eines Tieres’, ‘die dem Feinde abgenommene Rüstung, die Spolien, die erbeutete Rüstung, der Raub (im Gegensatz zu praeda, Viehbeute)’, ‘die Beute [überhaupt], und zwar die dem Feinde abgenommene Beute’, ‘jede Beute, jeder Raub’.

26 Gerhard Radke, ‘Spolia’, in: *Der kleine Pauly* 5 (1979), 320.

27 Het onderzoek naar het gebruik van *spolia* is beperkt tot de delen, die Bruno Krusch heeft uitgegeven en die gemakkelijk kunnen worden doorgezocht (*Historia Daretis Frigii de origine Francorum; Gesta Theoderici gestis; Continuationes*). Het grootste deel van dit werk, de omwerking van de kroniek van Fredegar werd nog niet uitgegeven.

28 Krusch (ed.), ‘Historia Daretis Frigii de origine Francorum’, in: idem (ed.), *Fredegarii et aliorum chronica*, 194-200, hier 197: ‘Haector Palamidem occidit. Habebat autem memoratus rex Palamides lorica auream indutam; cumque inclinasset se Haector, ut ipsam lorica detraheret, Achilles ex adverso veniens, percussit Hectore inclinato, detrahente spolia, in renibus suis gladio nec opinato inruitque eum atque occidit.’

29 Alain J. Stoclet, ‘On the Mayoralcy of Charles Martel’s sons. Trying to Make Sense of Childebrand’, in: Breternitz en Ubl (red.), *Pippin der Jüngere* (in druk).

30 Krusch (ed.), ‘Continuatio Fredegarii’ c. 44, 188: *Ipsi vero cum multa praeda vel equites et spolia cum gaudio reversi sunt ad propria*, ‘Maar zelf keerden ze vol vreugde met veel buit en paarden en buitgemaakte wapens terug naar huis.’ (Eigenlijk zijn *equites* ‘ruiters’, maar de auteur zal hier ‘paarden’ bedoeld hebben).

suggereert dus dat ‘*cum multa spolia et praeda*’ in de *Gesta Francorum* niet alleen een kwantitatief maar ook een kwalitatief verschil met ‘*cum multa praeda*’ zou moeten uitdrukken.

Volgens de *Gesta Francorum* hebben de Franken na de overwinning bij Dorestad niet alleen buit gemaakt van de bevolking, maar ook veel vijandelijke wapens en uitrusting verzameld op het slagveld. Er wordt niet expliciet vermeld van wie deze *spolia* afkomstig zijn. Hebben de Franken hen alleen van de dode krijgers afgepakt of hebben de overlevende Friezen ook hun wapens weggegooid om sneller en beter te kunnen vluchten? Dat laatste zou natuurlijk een teken van grote lafheid zijn, waardoor Radbod in een nog slechter daglicht zou komen te staan. De nadruk op de grote hoeveelheid *spolia*, zij het van de gevallen en/of de ontsnapten, is bedoeld om te benadrukken hoe verpletterend de nederlaag van Radbod was.

Conclusie

Dit beeld van de vluchtende Radbod en de hoeveelheid aan buitgemaakte *spolia* is geen toeval. Integendeel: de *Gesta Francorum* schetsen doelbewust dit beeld, en wel niet om Pippijns overwinning nog schitterender te beschrijven of om Karels overwinning in 734 voor te bereiden, maar om Karel Martels nederlaag tegen Radbod in 716 te relativieren. Ook in dit geval verwerkten de *Gesta Francorum* het bericht van het *Liber historiae Francorum*. Deze bron vertelt:

Maar ze [de Neustriërs] brachten wél een leger op de been, tegen Karel Martel, en trokken op tot aan de Maas. Van de andere kant trokken de Friezen onder leiding van Radbod op. Karel stortte zich ook op die Friezen, en liep daarbij zeer grote verliezen onder zijn soldaten op. Hij sloeg op de vlucht en ontsnapte.³¹

De *Gesta Francorum* breiden het verslag over de slag tussen Radbod en Karel Martel een beetje uit:

Terzelfder tijd brachten ze [de Neustriërs] een leger op de been en trokken op tegen de genoemde Karel; ze nodigden ook hertog Radbod uit, om met een leger van de Friezen van de andere kant op te rukken. De bovengenoemde Karel trok hem met zijn leger tegemoet en ze begonnen tegen elkaar te vechten; daar raakte Karel een hele boel dappere en edele mannen kwijt en trok zich terug, toen hij de nederlaag van zijn leger inzag.³²

Uit een vergelijking tussen Karels nederlaag in 716 en Radbods nederlaag in 697 blijkt de poging van de auteur om Karels nederlaag te relativieren. Zijn vijanden vielen Karel Martel van twee kanten aan. Hij was dus in een veel moeilijker situatie dan Radbod in de jaren negentig van de zevende eeuw. Karel Martel trok eerst tegen het vijandelijke leger uit het noorden en de twee legers stootten op elkaar. Radbods troepen waren hem veruit de baas. Na grote verliezen zag Karel Martel, de bedachtzame veldheer, in dat hij de slag niet kon winnen en trok zijn troepen terug. Hoewel hij op het slagveld in de ondergeschikte positie stond, wordt Karel Martel hier als een actieve speler geportretteerd. Dit effect wordt versterkt door het gebruik van de actieve uitdrukking *terga vertere* (vluchten, rechtsomkeert maken) in tegenstelling tot de passieve *fugare* waarmee Radbods ontsnapping wordt beschreven.

De indruk ontstaat dat Karel Martel geen echte nederlaag heeft geleden, maar eerder een hope-loze strijd heeft afgebroken. Zo kon Karel Martel zijn militaire slagkracht behouden, waardoor hij volgens de *Gesta Francorum* kort daarna een bittere nederlaag kon toebrengen aan het Neustrische leger bij Amel (Amblève) in het huidige

³¹ Nederlandse vertaling van Looijenga, Popkema en Slofstra, *Meelijwekkend volk*, 171. Krusch (ed.), ‘*Liber historiae Francorum*’ c. 52, 326: ‘*Eo nempe tempore denuo exercitum movent, usque ipsum fluvium Mosam contra Carlum dirigunt; ex alia parte Frigiones cum Radbode duce consurgunt. Carlus quoque super ipsos Frigiones inruit, ibique maximum dispendium de sodalibus suis perpessus est, atque per fugam delapsus, abscessit.*’

³² Krusch (ed.), ‘*Continuatio Fredegarii*’ c. 9, 173: ‘*Iterato quidem tempore, commoto exercito, contra memoratum Carlum dirigunt; ex alia parte idem cum hoste Frigionum venturo Radbode duce invitant. Contra quem praedictus vir Carlus cum exercitu suo consurgens, certamen invicem inierunt, sed non modicum ibi perpessus est damnum de viris strenuis atque nobilibus; cernensque lesum exercitum, terga vertit.*’

België. Achteraf gezien, bleek zijn overwinning bij Amel een keerpunt geweest te zijn. Terwijl Karel Martel tot dan toe in de machtsstrijd, die na de dood van Pippijn in 714 was uitgebroken, vooral had gereageerd op de acties van zijn tegenstanders, stelde de overwinning hem in staat om zelf het offensief aan te gaan en tenslotte zijn vader Pippijn als hofmeier van het hele Frankische Rijk op te volgen.³³

Dit is het contrast dat de auteur van de *Gesta Francorum* beoogde. Hij wist zijn verslag zo te presenteren dat er tussen de gedwongen ontsnapping van Radbod en de bedachtzame terugtocht van Karel in de moderne editie nog geen pagina zit – in werkelijkheid liggen de veldslagen ruim twee decennia van elkaar verwijderd.

Voor de middeleeuwse historiografen die de pen hebben opgepakt om het succes van de contemporaine heersers en hun voorouders te prijzen, was het een grote uitdaging om met hun nederlagen om te gaan. Het verbergen van tegenlagen, die eigenlijk algemeen bekend waren, was een optie die altijd het gevaar inhield dat de geloofwaardigheid van het hele werk in gevaar kwam. Middeleeuwse auteurs gebruikten daarom soms een verbazingwekkende creativiteit om de nederlagen van hun protagonisten in het best mogelijke licht te plaatsen.

Martin Clauss heeft systematisch onderzoek gedaan naar oorlogsnederlagen in de middeleeuwen en heeft vier verschillende strategieën geformuleerd om met nederlagen om te gaan, namelijk betekenis geven, contextualiseren, verbergen en herinterpreteren.³⁴ De auteur van de *Gesta Francorum* vertelt over de nederlaag van Karel in de nabijheid van de nederlaag van Radbod bij Dorestad enerzijds en de overwinning van Karel bij Amel anderzijds. In het model van Clauss kan zijn aanpak worden toegewezen aan de strategie van de contextualisering.³⁵ Het doel was om Karels nederlaag in 716 zo positief mogelijk weer te geven doordat hij Radbods nederlaag tegen Pippijn bijzonder verpletterend beschreef.

Maar daarover, hoe verpletterend Radbods nederlaag bij Dorestad werkelijk was, vertellen ons de *Gesta Francorum* helemaal niets.

³³ Semmler, 'Sukzessionskrise', 8-9; Fischer, *Karl Martell*, 53-54.

³⁴ Martin Clauss, *Kriegsniederlagen im Mittelalter. Darstellung – Deutung – Bewältigung* (Paderborn 2010), 254-305.

³⁵ Clauss, *Kriegsniederlagen*, 273, definieert deze strategie als volgt: 'Niederlagen werden auch dadurch bewältigt, dass die Historiographen sie in einen größeren Kontext einbetten und sie so in ihrer Bedeutung relativieren.'

De legende van Cunera en het *Gudrunlied*

REDBAD VEENBAAS

De legende van Cunera kennen we uit een Latijnse levensbeschrijving uit de eerste helft van de veertiende eeuw. Het zou gaan om een gebeurtenis uit de vierde eeuw.

Het verhaal gaat als volgt. Cunera, een Engelse prinses geboren op de Orkaden, begeleidde haar nicht Ursula met elfduizend andere maagden op een pelgrimage naar Rome. Op de terugweg werden ze in Keulen overvallen door de Hunnen, waarbij Cunera als enige werd gered. Dat gebeurde door de heidense koning van de Rijn die haar, getroffen door haar schoonheid, onder zijn mantel verborg en meenam naar zijn paleis in Rhenen. Deze koning wordt in enkele handschriften en in een zestiende-eeuws volksboek Radbodus of Rabbodus genoemd. Ze leefde daar verder en diende God door eenvoud en zorg voor de armen. Zij werd hierdoor de gunsteling van de koning die haar zelfs de sleutels van zijn rijk toevertrouwde. Dit maakte de koningin niet weinig jaloers en zij zong op wraak. Eerst beschuldigde ze Cunera van verkwesting van het brood ten behoeve van de armen. Maar toen de koning Cunera daarop wilde aanspreken bleek het brood in haar schort in houtspaanders te zijn veranderd.

De koningin gaf echter niet op en toen de koning eens op jacht was, wurgde zij Cunera bijgestaan door een kamenier met behulp van een doek, die eeuwenlang in de kerk van Rhenen zou worden bewaard. Ze begroeven haar in de paardenstal. Toen de koning terugkwam van de jacht, vertelde ze dat de ouders van Cunera waren gekomen en haar hadden meegenomen terug naar Engeland. Maar de paarden weigerden de stal in te gaan. Ook werden er brandende kaarsen in de vorm van een kruis waargenomen. De koning ontdekte de moord en pijnigde de koningin zozeer dat ze drie dagen als een waanzinnige rondzwierf en zich ten slotte van een nabijgelegen berg stortte. De koning wijdde zijn paleis voortaan aan de nagedachtenis van Cunera en trof hiervoor fi-

1. Houten beeld van Cunera door Dries Holthuys, bijgenaamd de Meester van Kleef, eind 15^e eeuw. Stadsmuseum Rhenen

nanciële voorzieningen. Driehonderd jaar later, omstreeks 700, vertelden de wijste mannen van

de stad het verhaal en de wonderen die aan haar werden toegeschreven aan Willibrord, die haar lichaam liet opgraven en naar een kerk overbracht.¹

Tot zover het verhaal. Haar naam duikt voor het eerst op in een liturgisch handschrift uit Exeter van rond 1050, te midden van een reeks heilige maagden, waaronder een groot deel uit Nederland en aangrenzende gebieden. Een volgende vermelding is opgenomen in het *Leven van de heilige Meinwerk*, uit het midden van de twaalfde eeuw en verwijst naar een gebeurtenis vlak na het jaar 1000. Zijn moeder Adela wil tien hoeven bij Rhenen schenken aan het klooster in Elten en enkele mannen zijn bereid dat te getuigen op de relieken van de heilige Cunera in een kerk of kapel die toen al aan haar was gewijd.² Dat is interessant, want dit leidt ons naar de familie van de graven van Hamaland, waartoe Adela behoorde.

Uit het begin van de vijftiende eeuw dateert het oudste handschrift van een Latijns *Leven van Cunera*, waarvan de kern - de *Passio* - voor het midden van de veertiende eeuw te boek moet zijn gesteld. In de vijftiende en zestiende eeuw volgen een aantal bewerkingen in het Middelnederlands, waarvan een op rijm.³

Tussen de vermeende gebeurtenis zelf, die in de vierde eeuw zou hebben plaatsgevonden, en het jaar 1000 is ons niets schriftelijk overgeleverd. Carasso-Kok vermoedt dat Cunera een zogenaamde adelsheilige was, gecreëerd door een adellijke familie met het doel om zelf ook in die heiligheid te delen. Dat gebeurde wel vaker. De kerk gedoogde zulke lokale heiligen, maar met enige terughoudendheid, omdat hun antecedenten niet altijd even controleerbaar waren. Maar zolang de ver-

ering een plaatselijk of regionaal karakter droeg, was er weinig aan de hand. Het verhaal moet, als het niet compleet verzonnen is, volgens haar mondeling zijn overgeleverd, in het bijzonder via de traditionele epische zangers. Een bekend voorbeeld van zo'n zanger is voor haar de Groningse bard Bernlef, over wiens capaciteiten om de daden van de voorouders en koningen te bezingen in louter superlatieven wordt bericht. Deze zangers waren vaak afhankelijk van adellijke broodheren.⁴

Een indicatie voor een kern van echtheid is voor haar het profane karakter van het verhaal, in de kern de tragische geschiedenis van de jaloezie tussen twee vrouwen, waarvan de een uit de gunst van de heerser wordt verdrongen door een nieuweling die krijgsgevangen is gemaakt. Het christelijke sausje, de goede daden van Cunera, die uitdeelt aan de armen en het brood dat in houtspaanders wordt veranderd als ze ter verantwoording wordt geroepen zijn bekende clichés uit heiligenlevens, die er met de haren lijken te zijn bijgesleept. Hetzelfde geldt voor de paarden die weigeren de stal te betreden en de brandende kaarsen in de vorm van een kruis. Een echte martelares voor het christendom lijkt ze niet te zijn, de jaloezie van de koningin staat hier los van.⁵ Om nog maar te zwijgen van Ursula en de elfduizend maagden die in Keulen zijn vermoord. Dat is een bekende legende, die er ergens tussen de elfde en veertiende eeuw aan is vastgeplakt. In de liturgische tekst uit Engeland uit het midden van de elfde eeuw komen weliswaar heilige maagden voor, maar ieder spoor van Ursula en haar gezellinnen ontbreekt. Bovendien vermeldt de legende van Ursula uitdrukkelijk dat niemand van haar gezelschap het bloedbad heeft overleefd.

1 Marije Carasso-Kok, 'Cunera van Rhenen tussen legende en werkelijkheid. Historische elementen en receptie van een Noord-Nederlands heiligenleven', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 4 (2001), 29-31. Fons van Buuren, 'Sint Cunera van Rhenen, een legende', in: Anneke B. Mulder-Bakker en Marijke Carasso Kok (red.), *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden* (Hilversum 1997), 109-111. Latijnse en Middelnederlandse teksten in: Edmond Maria Theodoor Emonds, *De legende van Sinte Kunera in de Middeleeuwen* (Leiden 1922) en J. Combrink (red.), *Dat leven van Kunera* (Rhenen, 1988). Vrij recent is het leven van Cunera in een stripverhaal weergegeven, dat de verschillende lagen in de overlevering op een originele manier in beeld brengt: Ype Driessen e.a., *De halsdoek van Cunera* (Utrecht 2015).

2 Franz Tenckhoff (ed.), 'Vita Meinweri Episcopi Patherbrunnensis', in: *MGH SS 59* (Hannover 1921), 70.

3 M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* ('s-Gravenhage 1981), 25-28.

4 Ibidem, 47; 52: Zie over Bernlef ook: Redbad Veenbaas, 'Caedmon on the continent. The *Heliand* Prefaces and Bernlef', *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 77/3-4 (2017), 493-520.

5 Ibidem, 44.

De zelfmoord van de koningin wordt in twijfel getrokken door Heidinga, omdat het een motief is dat iets te goed past in het onchristelijke beeld dat van de koningin wordt opgeroepen. Mensen die zelfmoord pleegden, waren immers voor altijd verdoemd. Waarschijnlijker is volgens hem dat ze is terechtgesteld, iets wat het verhaal eigenlijk al suggereert. De enige heuvel in de omgeving van Rhenen die in aanmerking komt voor een dodelijke val is de steile kant van de Grebbeberg. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat deze heuvel ooit diende als plaats voor terechtstellingen.⁶ Een tweede indicatie voor een kern van authenticiteit is voor Carasso-Kok het uitzonderlijke karakter van de naam Cunera. De naam is wel in verband gebracht met Oudgermaans *kun-* voor 'familie, geslacht', maar van verschillende kanten worden daar vraagtekens bij geplaatst. Er zijn in ieder geval geen andere vindplaatsen voor deze naam.⁷

Een verdere aanwijzing voor een graad van echtheid in het verhaal kan de sleutel zijn die aan Cunera wordt toevertrouwd. Het sleutelrecht van de echtgenote, uitgeoefend tijdens afwezigheid van de heerser, is in Merovingische tijden – ruwweg de tijd tussen de vijfde en zevende eeuw – een terugkerend motief.⁸ Hoe dan ook, op een gegeven moment wordt deze legende onderdeel van de plaatselijke en regionale overlevering in de omgeving van Rhenen, vanwege de wonderen bij haar graf, die haar doen uitgroeien tot een christelijke heilige.⁹

Rhenen van ca. 700-1000

Maar als het verhaal dan een kern van authenticiteit bevat, aan welke tijd moeten we dan denken? Wie vormden die elite in Rhenen en omgeving, waartoe de voorouders van Adela, de zogenaamde Meginharden, behoorden? Hun namen zijn overgeleverd vanaf ongeveer het jaar 700 en ze zijn

2. Houtsnede met de wurging van Cunera en de paarden die weigeren de stal te betreden uit: *Dat leven van Kunera*, ca. 1530. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

vooral rijk geworden door de ijzerproductie op de Veluwe.¹⁰ Een zekere Everhard krijgt tussen 695 en 711 goederen van koning Chilperik II in leen in Elst, maar verliest ze blijkens een oorkonde van Karel Martel in 726 omdat hij zich ontrouw heeft betoond en heeft samengespannen met andere opstandelingen. Mogelijk had hij in het conflict met koning Redbad diens zijde gekozen. Bij de ondertekenaars van de oorkonde komen we een graaf Meginhard en een graaf Folkari tegen.¹¹ De namen Everhard, Meginhard en Folker, duiken onder de elite in dit gebied bij herhaling op, wat op familie-relaties duidt. Een voorbeeld van zo'n ijzerbaron

⁶ H.A. Heidinga, 'From Kootwijk to Rhenen: in search of the elite in the Central Netherlands in the Early Middle Ages', in: J.C. Besteman, J.M. Bos & H.A. Heidinga (red.), *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena* (Assen/Maastricht 1990), 30.

⁷ Carasso-Kok, 'Cunera van Rhenen', 55-56.

⁸ Ibidem, 43.

⁹ Ibidem, 31-34; Van Buuren, 'Sint Cunera', 111-124.

¹⁰ Heidinga, 'From Kootwijk to Rhenen', 10-12.

¹¹ *Cartul. Radbod No. 2*, in: Arian de Goede, *Redbad. Koning van Friesland* (Enkhuizen 1937), 141-142.

was Folker, die in 855 een rijke schenking doet aan het klooster van Werden en vervolgens zelf ook intreedt, vermoedelijk op zijn oude dag. Hij schenkt onder andere hoeven in de omgeving van Rhenen, die hijzelf exploiteerde en waar hij waarschijnlijk ook woonde; maar het meeste bezit dat hij overdraagt bevindt zich rond de Veluwe.¹²

Er lopen trouwens meer lijnen naar het klooster van Werden en de evangelieprediker Liudger, die het omstreeks 800 stichtte en ook de leermeester was van de eerder genoemde zanger Bernlef.¹³ Zo schonk een voorouder van Adela, graaf Warachi van Hamaland, in 794 bezit in Wichmond bij Deventer aan Liudger en was Meginhard, de opvolger van deze graaf, volgens Wenskus identiek aan de gelijknamige voogd van het klooster van Werden rond het jaar 840.¹⁴ Een voogd was een wereldlijke gezagsdrager die toezicht hield op de landerijen die aan een klooster toebehoorden.¹⁵ De graven van Hamaland heersten over de Veluwe, de Achterhoek en het gebied langs de Rijn vanaf Arnhem tot in Duitsland, maar hadden blijkens onder andere het bezit van Adela ook in Rhenen nog een behoorlijke vinger in de pap. Dat laatste gold zeker voor Everhard Saxo, die in 885 Godfried de Zeekoning, de laatste Noormannenheerser in ons land, ombracht en van de koning van het Oost-Frankische rijk de titel van *dux* kreeg, legeraanvoerder over het rivierengebied en de rest van Frisia, in feite de machtigste man van Frisia. Dat bracht hem in aanvaring met een van de zonen van stamvader Gerulf van de Hollandse graven, Waldger, die een machtscentrum wilde

opbouwen rond het als handelsplaats opkomende Tiel en Everhard in 898 tijdens een jachtpartij van het leven beroofde.¹⁶

Dat Rhenen een belangrijke plaats was tussen ca. 700 en het jaar 1000 blijkt onder andere uit de omstandigheid dat Otto I van het Oost-Frankische rijk in de tiende eeuw over een koninklijk domein beschikte.¹⁷ Grote delen van Flethite, dat ruwweg het Gooi en de provincie Utrecht omvatte, behoorden tot Frankisch koningsgoed en in het beheer daarvan speelden de graven van Hamaland een belangrijke rol, ook al bleef hun kernland beperkt tot de Veluwe en de Achterhoek. Maar dat zet ons nog niet op het spoor van een heidense koning, die een adellijke jonge vrouw krijgsgevangen maakt en haar meetroont naar zijn paleis in Rhenen.

Rhenen tot ca. 700

Voor de geschiedenis van Rhenen tot ca. 700 zijn we aangewezen op de archeologie. Volgens de archeoloog Heidinga was Rhenen aan de voet van de heuvelrug en niet ver van de Rijn een belangrijk en natuurlijk centrum van het oude Chamavenland, genoemd naar een Frankische stam, die al opkwam in de Romeinse tijd.¹⁸ De Chamaven gaven ook hun naam aan het latere graafschap Hamaland, dat veel kleiner was. Hoe dan ook, de inwoners van Rhenen waren onderdeel van de Frankische stammen die het Romeinse rijk binnenvielen toen dat op zijn einde liep.

Een van de belangrijkste archeologische vondsten in de omgeving van Rhenen is ongetwijfeld die van drie halssnoeren, waarvan twee geheel van

12 Heidinga, 'From Kootwijk to Rhenen', 30-31.

13 'Altfredi vita' I c. 25-26; 'Vita II' I c. 21; 28, in: Wilhelm Diekamp (ed.), *Die Vitae Sancti Liudgeri* (Münster 1881), 30-31, 65-66, 73-75.

14 Dirk Peter Blok, *Een diplomatisch onderzoek van de oudste particuliere oorkonden van Werden. Met enige uitweidingen over het ontstaan van dit soort oorkonden in het algemeen* (Assen 1960), oorkonde 4, 158-159; Reinhard Wenskus, *Sächsischer Stammesadel und fränkischer Reichsadel* (Göttingen 1976), 204.

15 In een zogenaamd immuniteitsgebied van landerijen die aan een klooster waren geschenken, werden de grafelijke bevoegdheden uitgeoefend door de voogd van het betreffende klooster, die ook een wereldlijke autoriteit – vaak een graaf – was. De graaf in de gouw waarin de immuniteit lag, mocht zich daarmee niet bemoeien, tenzij deze door de immuniteitsheer expliciet als voogd zou zijn aangesteld (Dirk Jan Henstra, *Friese graafschappen tussen Zwin en Wezer. Een overzicht van de grafelijkheid in middeleeuws Frisia (ca. 700-1200)* (Assen 2012), 43).

16 Alfred G. Stern, 'Eberhard I van Hamaland 'De Saks' (881-898)', graafschap-middeleeuwen.nl/joomla/index.php/adel/graafschap/124-Eberhard-i-de-Saks.html (geraadpleegd 17-09-2019).

17 Heidinga, 'From Kootwijk to Rhenen', 31. Zie ook W. van Iterson, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek* (Assen 1960), 104-110.

18 Heidinga 'From Kootwijk to Rhenen', 13.

goud. Soortgelijke vondsten zijn gedaan in Velp, Beilen, Nijmegen en enkele plaatsen in Duitsland. De halssnoeren van gevlochten goud zijn alle aan het einde van de vierde eeuw vervaardigd in eenzelfde werkplaats ergens aan de Nederrijn. Het derde halssnoer uit Rhenen is afkomstig uit een Romeinse werkplaats, mogelijk uit Egypte of het Byzantijnse gebied. Dergelijke halssnoeren waren een teken van wereldlijke autoriteit. Voor zover ze ooit Romeins bezit zijn geweest, kunnen ze ook aan Germaanse heersers in de grensstreken zijn verstrekt vanwege hun rol bij de bewaking van de grenzen van het rijk.

Omdat de halssnoeren vrij kort na elkaar op verschillende plaatsen aan de bodem zijn toevertrouwd, denkt Heidinga aan een op elkaar afgestemde actie. Het meest waarschijnlijk lijkt hem een datering van deze actie in de eerste helft van de vijfde eeuw. Er vonden toen veel militaire campagnes plaats in Noord-Gallië, dat praktisch door de Romeinen was verlaten. Vanwege de geïsoleerde plek waarop de halssnoeren in Rhenen zijn gevonden, denkt hij aan een offer aan de goden om de zegen af te smeken over zo'n militaire campagne, maar het kan ook gaan om het verbergen van een schat met het oog op een naderend vertrek. Velp en Beilen laten in de tweede helft van de vijfde eeuw een lacune in de bevolking zien. Bij Rhenen is dat veel minder het geval, maar er is wel sprake van een verandering rond die tijd op de begraafplaats van de Rhenense Donderberg. Het betreft hier de ingebruikname van een nieuw deel van het grafveld, maar niets wijst hierbij op een ontvolking of een verandering in etnische cultuur. Mogelijk hebben regionale machthebbers in de eerste helft van de vijfde eeuw de streek verlaten op zoek naar een nieuw machtscentrum in Gallië. De begraafplaats op de Donderberg laat voor het overige een continu gebruik zien vanaf ca. 375 tot de achtste eeuw.¹⁹

In de graven uit de late vierde en vijfde eeuw zijn wapens en pronkgordels met ingekerfde versieringen aangetroffen in de mannelijke graven en

3. De dwale, de worgdoek waarmee Cunera zou zijn vermoord. Ethiopië of Egypte, 4^e of 5^e eeuw. Museum Catharijneconvent, Utrecht. Foto Ruben de Heer

fibulae in de vrouwelijke.²⁰ Een aantal graven uit de zesde eeuw is tamelijk rijk, met bijzettingen van paarden en grafgiften, een werpspies en bronzen

¹⁹ Ibidem, 14-24.

²⁰ Ibidem, 20.

schalen. De personen in kwestie moeten behoord hebben tot een regionale elite.²¹ Geen graf is echter zo rijk dat het behoord lijkt te kunnen hebben tot een maatschappelijke laag vergelijkbaar met die van de 'koning' van de halssnoeren, wiens graf dus elders zou moeten worden gezocht.²² Graven uit de zesde en zevende eeuw zijn verder gevonden op de nabijgelegen Laarseberg, maar het grootste deel van deze begraafplaats is verloren gegaan bij de aanleg van een nieuwbouwwijk. De jongste graven, rond 700, laten het christelijk gebruik van het achterwege laten van grafgiften zien.²³

Naar de tijd van de Volksverhuizingen verwijst ook de zogenaamde *dwale*, de doek waarmee Cunera door de koningin en haar kamenierster gewurgd zou zijn – een belangrijk onderdeel van de verering van Cunera in de middeleeuwen. De doek is bewaard gebleven en wordt tegenwoordig in het Museum Catharijneconvent in Utrecht tentoongesteld. Analyse laat zien dat het hier om een doek gaat uit de vierde of vijfde eeuw, waarvan de weefmethode sterk doet denken aan die van de Kopten uit Egypte. De doek zou verworven kunnen zijn in de tijd van de 'koning' van de halssnoeren, maar het is ook mogelijk dat deze op een later tijdstip in de buurt van Rhenen is terechtgekomen. Een grondige wasbeurt bij een restauratie in 1972 heeft verder onderzoek vrijwel onmogelijk gemaakt.²⁴

Archeologisch van belang is zeker ook de ringburgwal op de Heimenberg, de grootste en steilste heuvel in de omgeving. Deze is aangelegd en meermalen verbouwd tussen 650 en 710. Vermoedelijk veroverden de Friezen rond 650 ook de Utrechtse heuvelrug op de Franken In dat geval

diende deze brug om Frankische tegenaanvallen af te slaan. Maar tussen 695 en 710 zal het omgekeerde het geval zijn geweest.²⁵ Een bijzondere vondst is ten slotte de grootste vroegmiddeleeuwse muntschat in ons land, op twee kilometer van Rhenen. De schat bevat zo'n honderd gouden tremisses, waarvan meer dan de helft de naam draagt van de zevende-eeuwse muntmeester Madelinus uit Dorestad en 140 zilveren sceattas; deze muntschat verwijst naar dezelfde periode.²⁶

In het kader van de recente herdenking van koning Redbad in 2019 is het ongetwijfeld interessant om te vermelden dat Halbertsma een lans breekt voor een rol van deze koning in het gebeuren, rond de overgang van de zevende naar de achte eeuw. De ringburgwal stamt uit die tijd en hij acht het mogelijk dat Redbad hier actief was en dit verdedigingswerk gebruikte om de Rijn te controleren en mogelijk zelfs zijn aanval op Keulen voor te bereiden.²⁷ Maar waarschijnlijk is dat niet, want de domicilie van Redbad moet in West-Frisia worden gezocht.²⁸ De naam van Rabbodus of Radbodus in enkele van de handschriften kan ons ook niet verder helpen, want het blijkt om een latere toevoeging te gaan.²⁹ Het ligt voor de hand om in dit verband te denken aan de herwaardering die het oude Friese koningschap kreeg in de loop van de vijftiende eeuw, onder invloed van de koninklijke aspiraties van de Bourgondische hertogen.³⁰

De conclusie is dat het verhaal over de heidense koning en de krijgsgevangen jonge vrouw in zijn kern uit de Merovingische tijd zou kunnen stammen, ruwweg de vijfde tot de zevende eeuw. In Rhenen waren daarbij de voorwaarden voor een lange mondelinge overlevering aanwezig in de

21 A. Wagner, 'Rijke mannengraven in Rhenen', in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland. Van Traiectum tot Dorestad 50 v.C. - 900 n.C.* (Utrecht/Amersfoort 1994), 17.

22 Heidinga, 'From Kootwijk to Rhenen', 20.

23 Bert Huiskes, *Eeuwige rust op de Donderberg. Een groot vroegmiddeleeuws grafveld bij Rhenen* (Leiden 2011), 64.

24 Carasso-Kok, 'Cunera van Rhenen', 46; 46 n.64.

25 Huiskes, *Eeuwige rust*, 39.

26 Heidinga, 'From Kootwijk to Rhenen', 36.

27 H. Halbertsma, *Friesland's Oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang* (Utrecht 2000), 118-119.

28 Sven Meeder en Erik Goosmann, *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis* (Houten 2018), 31.

29 Carasso-Kok, 'Cunera van Rhenen', 49.

30 J. Verbij-Schillings, 'Het beeld van de Friezen in de Hollandse geschiedschrijving van de vijftiende eeuw', in: Ph.H. Breuker en A. Janse, *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen 1997), 119 n. 70. Zie ook het artikel van Hanno Brand in dit themanummer.

vorm van een continue bewoning in een relatief welvarende omgeving. Er zijn tekenen die wijzen op een ontstaan in het begin van deze periode, de vijfde eeuw: het gegeven dat er toen nog relatief zelfstandige vorsten actief waren in deze regio, de vele militaire campagnes in die tijd, de levendige uitwisseling met andere delen van het uiteenvallende Romeinse rijk en de datering van de gouden halssnoeren en de *dwale*. Maar meer dan indicatief is deze nadere datering niet.

Het Gudrunlied en de Cuneralegende

Het *Gudrunlied* is in zijn schriftelijk overgeleverde vorm waarschijnlijk tot stand gekomen tussen 1220 en 1250. Prinses Gudrun is de dochter van koning Hettel van Hegelingen. Vele edelen dingen naar haar hand, maar Herwig van Seeland overtuigt haar hart. Een afgewezen minnaar, Hartmut, ontvoert Gudrun echter per schip naar Normandië, als Hettel en Herwig elders op het oorlogspad zijn. Hartmut behandelt Gudrun goed en vraagt haar opnieuw ten huwelijk, maar ze blijft volharden in haar liefde voor Herwig. Hij draagt haar vervolgens over aan zijn moeder, terwijl hijzelf ten strijde trekt. Deze moeder, Gerlind, vernedert de koppige Gudrun. Ze wordt geïsoleerd van haar hofdames en moet zware arbeid verrichten, slecht gekleed en nauwelijks gevoed. Als ze bijna wil opgeven, bericht een engel in vogelgestalte haar dat Herwig in aantocht is met een bevrijdingsleger. Uiteindelijk verslaat Herwig Hartmut, die genade krijgt, omdat hij Gudrun goed heeft behandeld, maar Gerlind wordt gedood.³¹

Het *Gudrunlied* is als een mozaïek samengesteld uit verschillende elementen. Een van die elementen, en zeker een van de meest essentiële, is het lijden en geduldig volharden van Gudrun, die het goede belichaamt en zelfs nog tegenspuddert als haar kwelgeest, Gerlind, in dit geval de moeder van haar ontvoerder, uiteindelijk ter dood wordt gebracht. Gudrun is verloofd met Herwig, maar wordt ontvoerd door Hartmut. Hartmut behandelt haar goed, ondanks haar weigering om met hem te trouwen, maar moet haar aan zijn moeder

4. De verovering van Rhenen in 1499 door hertog Jan II van Kleef. 1^e helft 16de eeuw. Meester van Rhenen. Olieverf op paneel. Bruikleen Rijksmuseum, Amsterdam. Museum Catharijne convent, Utrecht. Foto Ruben de Heer. De afbeelding tegenover de titelpagina is een detail van dit schilderij

overdragen, omdat hij op het oorlogspad gaat. De kwellingen van de 'schoonmoeder' – zoals vernerende en uitputtende huishoudelijke klussen, ondervoeding en kleding die niet berekend is op de kou – hebben te maken met haar trouw aan haar oorspronkelijke verloofde, Herwig dus, die haar uiteindelijk komt bevrijden.

Van verschillende kanten is gewezen op een parallel tussen het lot van Gudrun en dat van vrouwelijke heiligen. Een vrouw kon zich niet met het zwaard verweren en voor bewonderenswaardig gedrag waren daarom andere criteria noodzakelijk en die boden legenden van deze heiligen, in het bijzonder van martelaressen. Het gaat dan

31 Uta Störmer-Caysa (red./vert.), *Kudrun. Mittelhochdeutsch/Neuhochdeutsch* (Stuttgart 2010).

om kwaliteiten als volharding en ongebrokenheid, maar ook behoud van de eigen waardigheid en niet in de laatste plaats maagdelijkheid. Volgens Schmidt, die dit thema vrij recent uitgebreid heeft behandeld, zijn legenden van martelaressen vaak op de volgende manier opgebouwd: 1. Voorgeschiedenis: afkomst en bijzondere deugden. 2. Confrontatie met de tegenstander, die naar het middel van marteling grijpt. 3. Contact met het goddelijke, waarbij de heilige op bijzondere wijze getroost wordt. 4. Gewelddadige dood. 5. Postume wonderen.³² In het *Gudrunlied* zijn de eerste drie aspecten eenvoudig te herkennen, maar het vierde en vijfde niet; het lijden van Gudrun vormt niet meer dan een onderdeel van het mozaïek van het epos, zij het een essentieel onderdeel.

In een poging om het type legende dat model zou kunnen hebben gestaan voor het epos nader af te bakenen heeft Schöbler de mogelijkheid geopperd dat hierbij gedacht zou moeten worden aan het motief van het zich standvastig weren tegen een verafschuwd huwelijk.³³ In dat kader denkt Peeters aan de *Vita Pharaïldis*. Pharaïldis is een koningsdochter, die in de eerste helft van de achtste eeuw zou hebben geleefd. Vele mannen dingen naar haar hand. Omdat ze maagd wil blijven en in een klooster wil intreden, wijst ze hen allen af. Tenslotte wordt ze door haar vader tot een huwelijk gedwongen. Zij blijft deze man, Guido, echter standvastig weigeren, ook als ze getrouwd zijn. Guido wordt steeds jaloers en begint zelfs geweld tegen haar te gebruiken. In uiterste nood roept zij God aan om hulp. Guido wordt niet lang daarna na een val van zijn paard met gebroken ledematen thuisgebracht en zij verpleegt hem, zonder hem liefde te betonen. Ten slotte sterft hij en wijdt ze zich aan een leven van eenvoud en gebed. Zij zou een dode gans tot leven hebben gewekt en broden in steen hebben veranderd. Na haar dood wordt ze heilig verklaard en tot patrones van Gent uitgeroepen, waar ze vanaf de negende eeuw wordt vereerd. Een bijkomend argument is voor Peeters hier de geografische context van het gedicht, die naar het kustgebied van de Nederlanden verwijst,

waarover later meer. Voorts zou Pharaïldis een latinisering zijn van Verelde oftewel Vrouw Hilde. Hilde is de naam van de vrouwelijke protagonist in een beknopte passage in het *Alexanderlied* (ca. 1150) die als een voorafschaduw van het *Gudrunlied* wordt beschouwd. Hilde is ook de naam van de moeder van Gudrun in het epos en aan haar is in het begin van het *Gudrunlied* een eigen bruidwervingsverhaal gewijd. Peeters neemt aan dat er een naamwisseling van Hilde naar Gudrun heeft plaatsgevonden in de uiteindelijk opgetekende versie.³⁴

Naar mijn idee is de nadere toespitsing tot heiligenlevens waarin een vrouw een huwelijk weigert omdat ze wil intreden in een klooster geen gelukkige. Hierin ontbreken enkele elementen die wezenlijk zijn voor het lijden van Gudrun: het krijgsgevangen zijn, ver van de eigen familie, en de tegenstelling tussen de goede behandeling van een heer en de kwade behandeling van een vrouw. Roswitha Wisniewski heeft geprobeerd de 'oerversie' van het *Gudrunlied* te reconstrueren op basis van de inhoud van het epos zelf. Zij komt tot de volgende reconstructie: een vrouw valt in handen van de vijand, mogelijk omdat haar familie in de strijd wordt gedood. Haar nieuwe heer behandelt haar goed, maar dat wekt de jaloezie van zijn vrouw, die haar kwelt en vernedert. Niettemin probeert zij haar waardigheid te handhaven. Zij vermoedt dat het in deze oerversie minder goed is afgelopen met de krijgsgevangen vrouw: zij zou uiteindelijk door haar rivale ter dood zijn gebracht. De bevrijdingsexpeditie van de oorspronkelijke bruidegom en de gelukkige afloop zouden dan latere toevoegingen zijn.

In dat kader verwijst zij ook naar de Herborg-passage in de *Eerste ballade van Gudrun* uit de *Edda*, die dicht bij de thematiek van het *Gudrunlied* komt:

Toen zei Herborg, koningin van de Hunnen:
 'Ik kan je een rauwer lot vertellen:
 mijn zeven zonen vielen in Zuidland,
 mijn man was de achtste die viel in de slag.

32 Kerstin Schmidt, *Poetik der Montage. Figurenkonzeption und Intertextualität in der 'Kudrun'* (Berlin 2002), 175-215.

33 Ingeborg Schöbler, *Wikingische und spielmännische Elemente im zweiten Teile des Gudrunliedes* (Halle 1934), 78.

34 L. Peeters, 'Kudrun und die legendendichtung', *Leuvense Bijdragen. Tijdschrift voor moderne filologie* 50 (1961), 59-85.

(...)

Ik was een gevangene, als krijgsbuit ontvoerd
dat voorval gebeurde in datzelfde jaar;
ik moest poetsen, schoenen dichtsnoeren
van de vrouw van de gouvvorst en dat iedere morgen.
Zij joeg schrik aan met haar jaloezie,
ze was ruw en sloeg bij het werk;
nooit beleefde ik een betere huisheer,
nooit echter een huisvrouw die erger was.³⁵

Naar mijn mening voldoet de legende van Cunera, die Wisniewski als Duitse mogelijk onbekend was, aan het profiel van wat zij als een oerversie beschouwt. Maar er is meer dat in de richting van Cunera zou kunnen wijzen. Lange epische gedichten zoals dat van Gudrun vormen onderdeel van een hofcultuur. Ze weerspiegelen machtsaanspraken op een land en de daarbij behorende loyaliteiten en vijandigheden. In het *Gudrunlied* gaat de sympathie uit naar Denen en Friezen, die gemeenschappelijk een territorium bewonen.³⁶ Nu zijn er in de loop van de geschiedenis twee regimes geweest, die zo'n Deens-Friese coalitie weerspiegelen. Om te beginnen is dat het rijk van koning Waldemar II in het begin van de dertiende eeuw, dat behalve Denemarken ook Dithmarschen, Stormarn en Holstein, met als bewoners ook de (Noord-)Friezen, omvatte. Deze vier geografische namen zijn alle terug te vinden in het *Gudrunlied*, dat vlak na die tijd is opgetekend.³⁷

Maar van grotere invloed op het gedicht is de tijd geweest dat de Vikingen hun invallen in ons land deden, in het bijzonder in de negende eeuw. Ingeborg Schröbler heeft aangetoond dat het *Gudrunlied* kennis van de wijze van oorlogvoering van de Vikingen verraadt en daaruit de conclusie getrokken dat een voorfase van het epos in het Nederfrankische gebied moet zijn ontstaan.³⁸ Het bekendst waren de gebroeders Rorik en Harald jr.,

die in de jaren dertig van de negende eeuw Walcheren en Dorestad bestookten, in het West-Nederlandse kustgebied. Ze spanden samen met Lotharius, de opstandige zoon van keizer Lodewijk de Vrome om in West-Nederland een voet aan de grond te krijgen. In 837 deelden ze een beslissende klap uit in een slag bij een eiland in de Scheldemonding, waar behalve graaf Ekkehard, die de keizer vertegenwoordigde, ook een oom van de broers, Hemming sneuvelde, met talloze anderen. De annalen vermelden verder nog dat bij die gelegenheid een groot aantal vrouwen werd geroofd.

Lotharius vergat de broers niet, want in 841 beleende hij ze officieel met de graafschappen Walcheren en Dorestad. Zij konden met hun kennis van maritieme oorlogvoering iets wat de Frankische machthebbers niet konden: overvallen van andere Vikingbendes tegenhouden. Harald jr. stierf enkele jaren later, maar zijn jongere broer Rorik zou tot zijn dood rond 875, dus bijna veertig jaar lang, de machtigste man blijven in het West-Nederlandse kustgebied. Vanaf 850 werd hij door iedereen erkend en hij was ondertussen ook gedoopt. Sindsdien gold hij als een christelijk vorst. Hij was *dux*, militair aanvoerder van het hele Nederlandse kustgebied. Zijn belangrijkste plaats was de havenstad Dorestad, nu Wijk bij Duurstede, maar de herinnering aan hem leeft voort in Noord-Holland. In Heiloo is er tot op de huidige dag nog een heilige put, de Runxputte, die naar hem is genoemd. Het was in de middeleeuwen een belangrijke belevingsplek, die het Lourdes van Noord-Holland werd genoemd. Rorik zou ook het kerkje van Adalbert in Egmond hebben beschermd.³⁹

Echo's van de broers en hun invallen in Walcheren zijn naar het zich laat aanzien terug te vinden in het *Gudrunlied*. Harald of Heriold junior kan erin worden herkend als Irold 'der junge', gebieder van de Friezen en heer van het nog onop-

³⁵ Roswitha Wisniewski, *Kudrun* (Stuttgart 1963), 57-58. De vertaling van de *Edda*-strofen is afkomstig uit: Marcel Otten (vert.), *Edda. De liederen uit de Codex Regius en verwante manuscripten* (Amsterdam 2008), 216. De *Edda*-liederen zijn opgetekend in de eerste helft van de dertiende eeuw.

³⁶ Voorwinden, Norbert 'Er was ze Friesen herre. Zum Verhältnis zwischen Friesen und Dänen in der 'Kudrun'', in: Klaus Zatloukal (ed.), *7. Pöchlarn Heldenliedgespräch. Mittelhochdeutsche Heldendichtung ausserhalb des Nibelungen- und Dietrichkreises (Kudrun, Ortnit, Waltharius, Wolfdietriche)* (Wenen 2003), 215, 223.

³⁷ Wisniewski, *Kudrun*, 43-44.

³⁸ Schöbler, *Wikingsche Elemente*.

³⁹ Luit van der Tuuk, 'Hroerekr (Rorik)', gjallar.nl/warlords-hroerekr.html (geraadpleegd 24-03-202).

gehelderde Ortlant.⁴⁰ De naam van Rorik of Rerik, in het Oudnoors Hrærekr, met een *h-*, wordt in het *Gudrunlied* mogelijk weerspiegeld in Herwîc, een Frankische versie van die naam; de naam komt in het eerder genoemde *Alexanderlied* voor als Herewîch. De onvaste *h-* in deze en andere namen is zowel in Deense als Zuid-Nederlandse bronnen uit die tijd terug te vinden en ook in het gedicht zelf.⁴¹ Herwîc wordt in het gedicht aangeduid als Herwîc van Seelant, van Sēwen of van Sēwenlant.⁴² Er is discussie over de vraag of hiermee de huidige provincie Zeeland wordt bedoeld of een ander gebied.⁴³ Hoe dan ook, Irold en Herwîc heersten over Friezen en Zeeuwen.

Een herinnering aan de invallen van de broers in Walcheren, in het bijzonder in 837, is terug te vinden in de Slag op het Wûlpensant, waar koning Hetel sneuvelt en Hartmut met de geroofde Kudrun en 62 vrouwen in haar gevolg ontsnapt. De dichter is op de hoogte met de situatie op dit eiland, in de Scheldedelta, vlak bij het Zeeuwse Cadzand, waar een klooster was gevestigd.⁴⁴ Irold en Herwig onderscheiden zich in deze slag beiden in dapperheid.⁴⁵

Er is nog een andere passage in de *Kudrun* die op een gebeurtenis in de Vikingtijd in de Nederlanden kan wijzen. Het betreft de passages over Sivřit en een medekoning, die een echo lijken te vormen van een rooftocht in 882 van de Vikingen

Sigifrid en Godfried. Na een strijd van twaalf dagen in een kamp in Elsloo bij Maastricht, waarbij ze worden belegerd door keizer Karel de Dikke, krijgen ze een eervolle uitweg aangeboden, mits ze de laatste helpen in zijn strijd tegen andere Vikingen. Godfried krijgt daarop de graafschappen van de inmiddels overleden Rorik in leen.⁴⁶

Last but not least is er de naam van Gudrun, in het Hoogduits van het epos *Kudrun*. De naam is afgeleid van het Germaanse *Günthrûn**, dat ‘zij die het geheim van de strijd kent’ betekent. Van verschillende kanten is echter beargumenteerd dat de vorm Gudrun naar alle waarschijnlijkheid verwijst naar het Nederlandse kustgebied, met weglating van de *-n* en verlenging van de klinker. In de Zuidoost-Duitse taal waarin het *Gudrunlied* is opgetekend werd dit tot Kudrun (met een *k-*). Er bestaat ook een Scandinavische naam Gudrun, maar die vertoont een korte eerste klinker.⁴⁷

Dat de namen van Cunera en Gudrun enigszins gelijkkluidend zijn, is misschien toeval. Zoals eerder is aangestipt, zijn herkomst en betekenis van de naam Cunera, die elders niet voorkomt, niet te achterhalen.⁴⁸ Maar van meer belang lijkt het volgende. Het verhaal van Cunera is overgeleverd in Rhenen, in het stroomgebied van de Rijn en op hooguit vijftientwintig kilometer van Dorestad. Dorestad was de belangrijkste plaats van het gebied van Rorik, zo belangrijk dat zijn graafschap in die

40 Störmer-Caysa, *Kudrun*, v. 1416; Peeters, *Historische Studien*, 96-99. Peeters denkt hierbij abusievelijk aan Harald Klak, beleend met Riustringen in 826. Maar Herioldus Junior is Harald jr., ter onderscheiding van zijn oom Harald Klak. Zie Luit van der Tuuk, ‘Haraldr ‘Junior’ (Harald Junior)’, gjallar.nl/warlords-haraldjunior.html (geraadpleegd 24-03-2020).

41 Peeters, *Historische Studien*, 87, 91.

42 Störmer-Caysa, *Kudrun*, vv. 675, 706 en 934.

43 Peeters, *Historische Studien*, 86. Met Zeeland zouden volgens Voorwinden ook de Oudfriese Zeelanden kunnen zijn bedoeld. Het is van belang in dit verband op te merken dat de aanduiding Frisia of Friesland vanaf ca. 1100 nog maar op een beperkt deel van het Nederlandse kustgebied betrekking had en dat de naam *Zeelandia* voor het gebied van de huidige provincie voor het eerst in de tweede helft van de twaalfde eeuw werd gehanteerd. Er was dus sprake van weinig continuïteit in deze aanduidingen (Voorwinden, ‘Friesen herre’, 227-228). Over een mogelijk verband tussen het vaandel van Herwic en de Friese vlag, zie: Han Nijdam en Otto S. Knottnerus, ‘Redbad, the Once and Future King of the Frisians’, in: Simon Halink, *Northern Myths, Modern Identities. The Nationalisation of Northern Mythologies since 1800* (Leiden/Boston 2019), 98-100.

44 Störmer-Caysa, *Kudrun*, vv. 847, 909 en 1121; Peeters, *Historische Studien*, 95.

45 Störmer-Caysa, *Kudrun*, vv. 866-868.

46 Peeters, *Historische Studien*, 58-60; Störmer-Caysa, *Kudrun* 2010, vv. 668-724, 831-836. De parallellen die Peeters aanvoert, zijn zo gedetailleerd dat de dichter van het *Gudrunlied* hierover direct of indirect een schriftelijke bron lijkt te hebben geraadpleegd. Zie voor dit laatste: ‘Annales Fuldenses-De Annalen van Fulda (882)’, gjallar.nl/bronnen.html (geraadpleegd 26 juli 2020).

47 H.W.J. Kroes, *Het Kudrunepos en zijn Nederlands-Friese inslag* (’s Gravenhage 1947), 13; Peeters, *Historische Studien*, 89; Voorwinden, ‘Friesen herre’, 216.

48 Carasso-Kok, ‘Cunera van Rhenen’, 55-56.

tijd Dorestad werd genoemd.⁴⁹ Tot dat graafschap behoorde ook het nabijgelegen Rhenen. Als de overlevering van Cunera uit de Merovingische tijd stamt en mondeling werd overgedragen, bijvoorbeeld door zangers, dan kan het niet anders dan dat deze ook Dorestad heeft bereikt. Daar, aan het Deens-Friese hof van Rorik of althans daar nauw mee gelieerd, kan het idee geboren zijn om het tragische verhaal van de krijgsgevangen vrouw die door haar rivale werd vermoord naar een tweede fase te tillen, precies zoals Wisniewski dat schetst: via een integratie met een verhaal over een vlucht van de vrouwenrovers, een strijd met de achtervolgers en uiteindelijk een bevrijding.⁵⁰ De vrouwelijke protagonist kreeg een naam die ook voor Deense oren toegankelijk was, maar wel op zijn Nederlands vormgegeven.

De opvolger van Rorik, Godfried de Zeekoning, wiens avonturen ook een plaats in het *Gudrunlied* zouden krijgen, werd zoals eerder is opgemerkt in 885 vermoord door Everhard Saxo, een van de graven van Hamaland, die hen opvolgden als de machtigste mannen in het Nederlandse rivierengebied.⁵¹ Daarmee kwam een einde aan de regeerperiode van Vikingen in ons land.

Op zijn laatst in de twaalfde eeuw was een versie van het gedicht bekend in de Moezelstreek, waar het *Alexanderlied* werd opgetekend, en ook in Zuid-Duitsland. In Beierse oorkonden uit die tijd komen de namen Cutrun, Chutrun en Chutrun voor en dat moet teruggaan op deze overlevering. In het tweede kwart van de dertiende eeuw wordt het epos dan op schrift gesteld in die omgeving, maar nog altijd met behoud van het Nederlandse karakter van de naam.⁵² Het idee van een Deens-Friese coalitie was toen al lang niet meer actueel en zeker niet voor een Beiers publiek: men genoot van het spannende verhaal.⁵³

5. Het *Gudrunlied* in het *Ambraser Heldenbuch*, fol. 145r (Zuid-Tirol, 1504-1517). *Österreichischer Nationalbibliothek*]

Conclusie

De legende van Cunera is uit verschillende lagen opgebouwd. De oudste laag betreft het verhaal van een krijgsgevangen vrouw die de gunsteling werd van haar nieuwe heer en daardoor de jaloezie opwekte van diens echtgenote, die haar kwelde en ten slotte ombracht. De overlevering moet in de Merovingische tijd (vijfde tot zevende eeuw) zijn ontstaan en groeide uit tot de legende van een

49 Na 850 was hij ook graaf in West-Frisia in een gebied dat onder andere Kennemerland omvatte (Henstra, *Friese graafschappen*, 66).

50 Wisniewski, *Kudrun*, 33.

51 Meginhard III, een broer van Everhard, volgde de laatste op als *dux Frisiae*, toen deze door een zoon van Gerulf werd vermoord (Alfred G. Stern (2017), *Meginhard III van Hamaland (898-902)*, *graafschap-middeleeuwen.nl* (geraadpleegd 12-05-2020).)

52 Voorwinden, 'Friesen herre', 216-218; Peeters, *Historische Studiën*, 89 n. 432; Kroes, *Het Kudrunepos*, 13.

53 Voorwinden, 'Friesen herre', 228-229. Het is mogelijk dat dit idee een opleving heeft gehad onder Waldemar II in het grensgebied van Denemarken en Holstein, zoals eerder aan de orde is gekomen. De in dit verband genoemde referenties aan geografische namen kunnen duiden op het voortleven van het verhaal in dit gebied.

christelijke heilige, die in Rhenen en omgeving werd vereerd.

Het *Gudrunlied* is als een mozaïek samengesteld uit verschillende elementen. Een essentieel element is het lijden en volharden van Gudrun, die haar waardigheid behoudt ondanks de kwellingen die ze moet ondergaan. Van verschillende kanten is gewezen op een parallel met vrouwelijke heiligenlevens. Een vrouw kon zich niet met het zwaard verdedigen; voor bewonderenswaardig gedrag waren daarom andere criteria nodig en die boden heiligenlevens.

Als voorbeeld heeft men daarbij gedacht aan heiligenlevens, waarbij de vrouw een haar opgedrongen huwelijk blijft weigeren, ook nadat het is gesloten en ondanks mishandeling door haar echtgenoot, omdat ze wil intreden in een klooster. Naar mijn mening ontbreken daarbij echter elementen die essentieel zijn voor het epos: het krijgsgevangen zijn en de tegenstelling tussen de behandeling van haar nieuwe heer en een vrouw uit diens naaste omgeving. Roswitha Wisniewski heeft een poging gedaan de ‘oerversie’ van het Kudrun-verhaal te reconstrueren. Zij kende als Duitse waarschijnlijk de legende van Cunera niet, maar haar reconstructie van een oerversie, een eerste fase, komt nagenoeg overeen met de oudste laag van deze legende.

Het *Gudrunlied* bewaart hoogstwaarschijnlijk herinneringen aan de Vikingtijd in het Nederlandse kustgebied, in de negende eeuw, waaronder de getuigenis van een Deens-Friese coalitie. De belangrijkste plaats in die tijd was Dorestad, vlakbij Rhenen. Als de overlevering van Cunera in die tijd al levendig was, dan moet deze ook Dorestad hebben bereikt. De vorm van de naam Gudrun verraadt een Nederlandse oorsprong. In Dorestad en omgeving kan het idee zijn ontstaan om de overlevering over het lijden van een krijgsgevangen vrouw uit te breiden met een vlucht van de ontvoerders, een slag met de achtervolgers en een uiteindelijke bevrijding door de bruidegom, in lijn met de door Wisniewski geschetste tweede fase.

...the
...non
...reale
...with

De Friese kroon in de Bourgondische machtpolitiek: een stand van zaken

HANNO BRAND

Bij twee gelegenheden, in Wenen in 1447 en in Trier in 1473, spatte de Bourgondische koningsdroom uiteen op de tegenstand van de Duitse keizer Frederik III. Beide keren vormde voor Filips de Goede en Karel de Stoute het legendarische koninkrijk Friesland een inspiratiebron in hun streven naar een soevereine machtspositie, los van het keizerlijk gezag. Huizinga en vooral Jongkees boden als eersten inzicht in de ontwikkeling van deze Bourgondische koningsideologie.¹ Sindsdien ontstond er een nog steeds lopend debat over de grondslagen van deze ideologie, het verloop van de diplomatieke missies en de vergeefse pogingen om een Friese kroon te vererven.² Jongkees was de eerste die aangaf hoezeer de koningsideologie doorspekt bleek met historische en literaire verwijzingen naar het oude Friese rijk waar de mythische koningen als Radboud en Gondebald de scepter zwaaiden.³ Na hem maakten onder andere Janse, Verbeij en Veenstra

aannemelijk dat de Bourgondiërs in de conceptualisering van hun Friese koningsdroom aansloten op literaire en historiografische verwijzingen naar een Groot-Friesland die al vóór 1400 aan het Hollands Hof bekend waren.⁴ Koning Radboud fungeerde als één van de referentiepunten in de historische onderbouwing en heraldische representatie van dit aspect van de Bourgondische machtpolitiek. In deze bijdrage wordt op grond van literatuuronderzoek de vraag aangekaart in hoeverre diplomatie, ideologie en representatie op elkaar inwerkten en de Friese koningsdroom van de Bourgondische hertogen vorm gaven.

Friesland en de Bourgondische Rijklanden

Met zijn ambitie om Groot-Friesland onder zijn gezag te brengen knoopte Filips de Goede (1419-1467) aan op de machtpolitiek van de graven van Holland die sedert het einde van de dertiende

---

1 J. Huizinga, 'Burgund. Eine Krise des Romanschen-Germanschen Verhältnisses', in: J. Huizinga, *Verzamelde werken. Deel II. Nederland* (Haarlem 1948), 238-265. Idem, 'Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef', in: *Ibidem*, 110-160. A.G. Jongkees, 'Het koninkrijk Friesland in de vijftiende eeuw', in: E.O. van der Werff et al. (red.), *Burgundica et Varia. Keuze uit de verspreide opstellen van prof. dr. A.G. Jongkees hem aangeboden ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 14 juli 1989 door de Kring van Groninger Mediaevisten 'Amici'* (Hilversum 1990), 27-47.

2 Voort het eerst bij: A.-M. en P. Bonenfant, 'Le projet d'érection des états bourguignons en royaume en 1447', *Le Moyen Age* XLIV (1935), 10-23. De literatuur is overvloedig. Zie daarvoor: H. Müller, 'Warum nicht einmal die Herzöge von Burgund das Königtum erlangen konnten', in: G. Annas, P. Gorzolla, Ch. Kleinert en J. Nowak (red.), *Heribert Müller: Frankreich, Burgund und das Reich im späten Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze* (Tübingen 2011), 421-461. P. Ehm, *Burgund und das Reich: spätmittelalterliche Aussenpolitik am Beispiel der Regierung Karls des Kühnen (1465-1477)*. Pariser Historischen Studien 6 (Ostfildern 2002), 118-135.

3 A.G. Jongkees, 'Gondebald, koning van Friesland', in: *Burgundica et varia*, 66-93.

4 A. Janse, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*. Hollands Historische Reeks 19 (Den Haag 1993), 99-122. J. Verbeij-Schillings, 'Het beeld van de Friezen in de Hollandse geschiedschrijving van de vijftiende eeuw', in: Ph.H. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefde verhouding* (Zutphen 1997), 109-119. J.R. Veenstra, 'Le prince qui se veult faire de nouvel roy'. Literature and ideology of Burgundian self-determination', in: J. Boulton en J.R. Veenstra (red.), *The ideology of Burgundy. The promotion of national consciousness 1364-1565*. Brill's Studies in Intellectual History 145 (2006); 195-221.

eeuw Westerlauwers-Friesland onder hun gezag trachtten te brengen.⁵ Terwijl Floris V de verovering van West-Friesland tot een speerpunt van zijn machtspolitiek maakte, was de latere roomskoning Willem III de eerste Hollandse graaf die zijn pijlen doelbewust op Westerlauwers-Friesland richtte. In 1310 liet hij zich als heer van Friesland huldigen en werd hij in 1314 met steun van keizer Lodewijk de Beier in het bezit van de heerlijkheid Friesland en Westerlauwers-Friesland bevestigd. Ofschoon Willem III zonder grote militaire campagnes zijn gezag in Oostergo en Westergo wist te vestigen, liepen de ambities van zijn opvolger Willem IV stuk op felle Friese weerstand. In 1345 moest hij een inval in Westerlauwers-Friesland met de dood bekopen.⁶ Pas een halve eeuw later werden aan het Hollandse hof van Albrecht van Beieren opnieuw bouwstenen aangereikt voor een politieke ideologie die de verovering van Westerlauwers-Friesland rechtvaardigde. De Friese oorlogen die hertog Albrecht en zijn zoon Willem van Oostervant rond 1400 voerden leidden tot een kortstondige machtspositie in Westergo maar liepen met de opgave van Stavoren in 1410 uit op een deceptie.⁷ Na de dood van Willem VI in 1417 werd Westerlauwers-Friesland daardoor slechts in naam overgedragen aan zijn dochter Jacoba van Beieren en haar echtgenote Jan IV van Brabant, de broer van de Bourgondische hertog Jan zonder Vrees.

De verbintenis tussen de huizen Beieren en Brabant stuitte op verzet bij de Duitse keizer Sigismund (1411-1437) die beducht was voor uitbreiding van de Bourgondische invloed. Sedert 1418

steunde hij openlijk de aanspraken van Jacoba's oom Jan van Beieren, elect van Luik, op het graafschap Holland-Zeeland. Een jaar eerder had hij de Friezen nauwer aan zich weten te binden door hen op 30 september 1417 een privilege toe te kennen dat de rijksonmiddellijkheid van Westerlauwers-Friesland bekrachtigde.⁸ De gifmoord op Jan van Beieren in 1425 bood echter onverwachte perspectieven voor de Bourgondische machtspolitiek. Door handig in te spelen op de politieke twisten slaagde Filips de Goede erin gravin Jacoba te isoleren, de loyaliteit van haar echtgenoot Jan van Brabant en haar vertrouwelingen af te kopen en uiteindelijk, in 1433, haar abdicatie af te dwingen.⁹ Als legitiem landsheer in Holland, Zeeland en de heerlijkheid Westfriesland, liet Filips de Goede sedertdien geen misverstand bestaan over zijn aanspraken op de Friese landen ten oosten van de Zuiderzee.¹⁰

De spanningen met keizer Sigismund waren al opgelopen toen hertog Filips de in 1430 overleden Filips van St.-Pol in Brabant opvolgde. De Bourgondiër maakte, net als in Holland-Zeeland, ook in Brabant langs vrouwelijke lijn erfrechtelijke aanspraken op de opvolging. Hoewel het Duitse recht stipuleerde dat bij het ontbreken van mannelijk erfgenamen de territoria aan de Rijkskroon terugvielen, wist de Bourgondiër keizer Sigismund systematisch te passeren en zich van de steun van de Staten van Brabant te verzekeren. Voor de keizer was Filips de Goede daardoor een usurpator en weigerde de Bourgondiër de leenhulde voor diens Duitse Rijkslanden zolang deze

⁵ D.E.H. de Boer, 'Positioning princely power. Dynastic policy and the instruments of authority used by the counts of Holland, 1299-1433', in: M. Gosman, A. Vanderjagt en J. Veenstra (red.), *The growth of authority in the Medieval West* (Groningen 1998), 1-15. A. Janse, 'De "groot-Friese gedachte". Achtergronden van de Hollandse expansie in Friesland. Friesland tot het midden van de veertiende eeuw', in: D.E.H. de Boer et al. (red.), *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*. Publicaties van de Stichting "Comité Oud Muiderberg" 53 (Hilversum 1991), 143-161; 155.

⁶ Janse, 'De "groot-Friese gedachte"', 148-149.

⁷ Janse, *Grenzen aan de macht*, 123-182.

⁸ C.A.A. Linssen, 'Keizer Sigismund, opperleenheer in de Nederlanden', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Utrecht 1987), 336-337. Janse, *Grenzen aan de macht*, 183-192. O. Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986), 37-47, 52-56. Idem, 'Hoe middeleeuws Friesland zich profileerde met de Friese vrijheid', *It Beaken* 81 (2019), 3-14.

⁹ A. Janse, *Een pion voor een dame* (Amsterdam 2010), 288-326.

¹⁰ Jongkees, 'Het koninkrijk Friesland', 27-28.

zijn rol als vazal van het Duitse rijk niet accepteerde.¹¹ Sigismund trachtte in mei 1434 zijn opponent verder in het nauw te drijven door een verbond met de Franse koning Karel VII te sluiten en liet in december een oorlogsverklaring uitgaan. Het waren halfslachtige pogingen want de keizer vond geen steun voor zijn oorlogsplannen bij de Duitse Rijksvorsten en moest al in 1435 toezien hoe de Franse koning met de ondertekening van de vrede van Arras de goede betrekkingen met Bourgondië liet prevaleren.¹² Ook de benoeming van de landgraaf van Hessen in juni 1437 tot rijkscommissaris die de opdracht meekreeg de Bourgondische rijksgebieden onder direct keizerlijk gezag te brengen, bleek na diens mislukte inval in Limburg een slag in het water.¹³ Het was tekenend voor de machtspositie van de Bourgondiër in het Duitse Rijk die in de daaropvolgende jaren geen geheim maakte van zijn territoriale ambities.

Bourgondische aanspraken op een Friese koningskroon

In deze laatste regeringsjaren van keizer Sigismund, stak Filips de Goede zijn aanspraken op Groot-Friesland, dat behalve de heerlijkheid Friesland ook de Friese landen aan weerszijden van de Eems omvatte, niet onder stoelen of banken. Het maakte deel uit van een uitgewogen retoriek die tot doel had de Bourgondische hertog als een evenwaardig vorst naast de Duitse Rijksvorsten te positioneren. Door een koningskroon op te eisen die op historische gronden afgeleid kon worden van de Bourgondische landen in het Duitse Rijk gaf de hertog niet alleen lucht aan zijn territoriale ambities, maar positioneerde hij zich tegelijkertijd als potentieel Rijksvorst naast de Duitse keizer. Het Concilie van Bazel bood de Bourgondische

1. Philips de Goede, afgebeeld als graaf van Holland en Zeeland. Collectie Haags Historisch Museum

woordvoerder Jean Germain in 1433 een eerste gelegenheid om de koninklijke herkomst van de hertog in de verf te zetten.¹⁴ De kanselier van het Gulden Vlies hanteerde niet alleen de vermeende afstamming van de Karolingische vorsten als argument. Hij schoof de hertog ook naar voren als *maiores atque minoris Frisiae dominus* oftewel als heer van het Groot- en Klein Friesland dat zijn wortels in één van de aloude zeventien Christelijke Koninkrijken had. In feite bouwde Germain daarmee een redenering op die was gebaseerd op de principes van *origo, nobilitas en potentia*.¹⁵ In 1436 leek Filips de Goede zich daadwerkelijk een

11 R. Stein, 'Recht und Territorium. Die lotharingischen Ambitionen Phillips des Guten', *Zeitschrift für Historische Forschung* 24 (1997), 481-508; 487-489. Linssen, 'Keizer Sigismund', 330-332.

12 R. Stein, *De hertog en zijn staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden ca. 1380 - ca. 1480* (Hilversum 2014), 43, 47-52. Y. Lacaze, 'Philippe le Bon et l'empire. Bilan d'un règne', *Francia. Forschungen zur Westeuropäischen Geschichte* 9 (1982), 133-175; 155. Linssen, 'Keizer Sigismund', 330-332.

13 W. Paravicini, 'Zum Königswahl von 1438', in: K. Krüger, H. Kruse en A. Ranft (red.), *Werner Paravicini. Menschen am Hof der Herzöge von Burgund. Gesammelte Aufsätze* (Stuttgart 2002), 219-235; 223-224. Linssen, 'Keizer Sigismund', 332, 346.

14 Jongkees, 'Het koninkrijk Friesland', 27-28. A.G. Jongkees, 'Philips de Goede, het Concilie van Bazel en de Heilige Stoel', in: *Burgundica et Varia*, 9-16; 14. Over de rol van de hertog en zijn delegatie, zie ook: R. Vaughan, *Philip the Good. The apogee of Burgundy* (Woodbridge 2002), 207-211. Lacaze, 'Philippe le Bon', 151-157.

15 Jongkees, 'Philips de Goede, het Concilie van Bazel', 15. Müller, 'Warum nicht einmal', 427-428.

Friese koningskroon aan te willen meten, toen de bisschop van Nevers in een conflict over de rangorde van de zitplaatsen tijdens het Concilie, *pro domino duce Burgundie racione regni Frisie* een prestigieuze plaats opeiste. Jongkees vermoedde in deze expliciete verwijzing naar een Friese koningskroon een provocatie aan het adres van keizer Sigismund en dus niet zozeer een doel op zich.¹⁶ Het nam niet weg dat na de dood van keizer Sigismund en diens opvolger Albrecht II er onder de Duitse keurvorsten en zelfs aan de pauselijke curie van Eugenius III rond 1440 stemmen opgingen om Filips de Goede tot Roomskoning en zelfs keizer te laten verkiezen.¹⁷ Hoewel aan het realiteitsgehalte van de voorstellen mag worden getwijfeld, nestelde zich aan het Bourgondische Hof de overtuiging dat de hertog tenminste een koningskroon waardig was.

De koningskwesie kwam opnieuw ter sprake tijdens onderhandelingen in Wenen met toekomstig keizer Frederik III. Vanaf het voorjaar van 1447 spraken gezanten van de Roomskoning en de hertog maandenlang over diverse huwelijksverbintenissen tussen de huizen Bourgondië en Habsburg en over de leenhulde van Filips de Goede over zijn Rijklanden.¹⁸ Terwijl Frederik III aanstuurde op een ondergeschikte positie van de Bourgondische hertog door diens broer aarts-hertog Albrecht van Oostenrijk als leenheer over

de Bourgondische Nederlanden naar voren te schuiven, zette de hertog in op uitbreiding van zijn territoria met Duitse landen aan weerszijden van de Nederrijn en Maas.¹⁹ Op deze wijze zou een aaneengesloten machtsgebied ontstaan dat zich uitstrekte van het hertogdom Bourgondië in het zuiden tot en met Friesland in het noorden.²⁰ De hertog liet er geen twijfel over bestaan dat de Noordelijke gebieden ook het Friesland ten oosten van de Eems zou omvatten. In extremis strekte dit rijk zich uit tot aan de Deense grens en dat van het oude rijk der Scythen.²¹ Hiermee refereerden de hertog, bij monde van zijn onderhandelaars de heraut der Ruwieren Hendrik van Heesselen en secretaris van de Brabantse kanselarij, mr. Adriaan van der Ee²², aan herstel van het oude Lotharingsische Rijk zoals dat in de negende eeuw vorm was gegeven. Het was een gedachtengoed dat halverwege de jaren 1440 via diverse kronieken vaste voet aan de grond had gekregen aan het Bourgondische hof, zij het dat de auteurs niet een Fries, maar een Brabants en Henegouws perspectief kozen.²³

De kroniekschrijvers beklemtoonden zowel de Karolingische afstamming van de Bourgondische hertogen als hun taak als hoeders van dit historisch erfgoed.²⁴ Hiermee boden zij de gezanten in Wenen de nodige argumenten om hun broodheer als soeverein vorst over een Bour-

¹⁶ Jongkees, 'Het koninkrijk Friesland', 31.

¹⁷ W. Paravicini, 'Zum Königswahl', 229-232. Lacaze, 'Philippe le Bon', 167-168. P. Ehm, *Burgund und das Reich*, 118. Müller, 'Warum nicht einmal', 429-430. Vergelijk: B. Schnerb, *L'État bourguignon 1363-1477* (Parijs 1999), 413.

¹⁸ Vaughan, *Philip the Good*, 288. E. Birk (ed.), 'Documents relatifs à l'ambassade envoyée par Philippe, duc de Bourgogne à la cour de Frédéric IV roi des Romains en 1447 et 1448', *Le messager des sciences historiques de Belgique* (1842), 6-52.

¹⁹ Lacaze, 'Philippe le Bon', 171 en noot 227. K.L.A. Langmaier, *Erzherzog Albrecht VI. von Österreich (1418-1463). Ein Fürst in Spannungsfeld von Dynastie, Regionen und Reich*. Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.F. Böhmer, *Regesta Imperii* 38 (Keulen, Weimar en Wenen 2015), 135-140, 163-173, 180-192.

²⁰ Birk, 'Documents relatifs', 8-11. Bonenfant, 'Philippe le Bon', 66. Jongkees, 'Het koninkrijk Friesland', 30-34. Stein, 'Recht und Territorium', 503. A.-M. et P. Bonenfant, 'Le projet d'érection', 11-15. Ehm, *Burgund und das Reich*, 119. Ehm noemt Oost-friesland overigens niet.

²¹ Jongkees, 'Het koninkrijk Friesland', 34-35. P. Bonenfant, 'Etat bourguignon et Lotharingie', in: *Philippe le Bon. Sa politique, son action. Études présentées par A.-M. Bonenfant-Feytmans* (Parijs en Brussel 1996), 351-363; 356.

²² Voor Hendrik van Heessel zie: W. van Anrooij, 'Hendrik van Heessel, hérault à la cour impériale et à la cour de Bourgogne', *Revue du Nord* 366-367 (2006-3), 709-726. Voor mr. Adriaan van der Ee zie: P. Renoz, *La chancellerie de Brabant sous Philippe le Bon* (Brussel 1955), 83.

²³ Birk, 'Documents relatifs', 31. Stein, 'Recht und Territorium', 500-504. Bonenfant, 'Etat Bourguignon', 355-357.

²⁴ Bedoeld worden de *Chronica ducum Lotharingiae et Brabantiae* van Jacob van Dynther die in opdracht van Filips de goede tussen 1433 en 1446 werd geredigeerd en de vertaling die Jean Wauquelin in 1445 de hertog aanbood van de *Annales historiae illustrium principum Hannoniae* van Jacob de Guise.

2. Aanbieding van de Franse vertaling van de *Annales historiae principum Hannoniae* van Jacob de Guise, in opdracht van Filips de Goede gemaakt door Jaques Wauquelin. De miniatuur is toegeschreven aan Rogier van der Weijden, ca. 1447-1448. In de rechtermarge het door de Bourgondiërs gevoerde wapen van Friesland met de twee leeuwen of luipaarden. Koninklijke Bibliotheek van België, ms 9242 fol. 11 (detail)

gondisch rijk naar Oud-Lotharingisch model te presenteren. Verwijzend naar de Brabantse kernlanden van het Lotharingische rijk en naar de legendarische Friese koningen, stelden de gezanten voor de nieuw te vormen Bourgondische 'monarchie' Brabant of Friesland te noemen.²⁵

De idee om Filips de Goede een koningskroon te gunnen werd door de Habsburgse onderhandelaar, kanselier Caspar Schlick, als wisselgeld voor de leenhulde op tafel gelegd. Het initiatief werd dankbaar opgepikt door Hendrik van Heessel

die een lange carrière als heraut aan zowel het Oostenrijkse als Bourgondische hof doormaakte en daardoor voor beide partijen als een geschikt diplomaat gold. Als heraut der ruwieren vervulde hij de rol van makelaar in aanzien en eer van de Bourgondische hertog en stelde naar eigen zeggen alles in het werk om zijn opdrachtgever een koningskroon te bezorgen die zelfs het pad naar het keizerschap kon effenen. Hoe hoog gegrepen zijn ambities ook leken, hij beschikte wel over de kennis die nodig was om de Bourgondische ambi-

²⁵ Birk, 'Documents relatifs', 15. Huizinga, 'Uit de voorgeschiedenis', 129, Jongkees, 'Het koninkrijk Friesland', 32. Bonenfant, 'Philippe le Bon', 66.

3. Portret van keizer Frederik III naar een verloren gegaan schilderij uit 1468. Toegeschreven aan Hans Burgkmair de Oudere, Kunsthistorisches Museum Wenen. Wikimedia Commons, Publiek Domein

ties van een historisch fundament te voorzien. Meer dan tot dusver werd aangenomen, fungeerde heraut Van Heessel als een wegbereider naar een Bourgondische koningskroon.²⁶

De voorstellen stuiten op de afwijzing van Frederik III. Niet alleen weigerde hij gebiedsuitbreiding ten koste van het Duitse rijk te accepteren, hij achtte mede daardoor de naamgeving van een Fries koninkrijk “durch Ursach willen” ongepast. Een koninkrijk Brabant kon eventueel de Bourgondische Nederlanden omvatten, maar dan diende Filips de Goede leenhulde aan de

keizer te accepteren. Het aanbod stond haaks op het streven naar Bourgondische soevereiniteit over een machtsgebied dat een afspiegeling moest zijn van het rijk van een overigens fictieve Karolingische stamvader.²⁷ Nadat de keizer ook de erfachtelijke argumenten terzijde schoof, verdween voor de Bourgondiër het perspectief op een koningskroon en werden begin 1448 de onderhandelingen afgebroken.

Friese ambities van Karel de Stoute

Ondanks alle retoriek maakte Filips de Goede slechts één keer aanstalten om Friesland te onderwerpen. De gelegenheid ontstond in 1456 tijdens de inval in het Oversticht om erkenning van zijn bastaardzoon David van Bourgondië als bisschop van Utrecht af te dwingen. Volgens hofhistoriograaf Chastellain was dit voor de hertog het momentum om door te stoten naar Friesland “à la conquête de son royaume de Frise”.²⁸ Vlak voor de campagne had Filips al met oorlog tegen de Friezen bedreigd als zij de leenhulde bleven weigeren. De druk verdween toen de hertog na het succesvolle beleg van Deventer zijn troepen terugtrok, maar voor Chastellain was intussen duidelijk dat na dit militaire succes de poorten naar Friesland open lagen. Toch staaften de Friezen de pogingen om een onderling verbond te sluiten bedoeld om aanvallen van “alle” landsheren tegen de Friese Vrijheid af te slaan. In plaats daarvan trokken zij een diplomatiek front op tegen Filips de Goede en lukte het hen Frederik III van de ernst van de Bourgondische dreiging te overtuigen.

De keizer bevestigde in 1457 de Rijksonmiddellijkheid van Friesland zoals vastgelegd in het privilege van 1417, verleende de Friezen het recht zich tegen pogingen tot onderwerping door vreemde heren te wapenen en maande de Bourgondische hertog de Friese privileges te eerbiedigen.²⁹ Net als in 1447 gaf hij een ondubbelzinnig signaal af dat Friesland niet uit de Rijksonmiddellijkheid kon worden losgeweekt.

²⁶ Zie voor deze alinea H. Brand, ‘Heraut van een Friese koningskroon’ (te verschijnen).

²⁷ Birk, ‘Documents relatifs’, 15, 41-52. Jongkees, ‘Het koninkrijk Friesland’, 32. Bonenfant, ‘Philippe le Bon’, 66. Müller, ‘Warum nicht einmal’, 434-435.

²⁸ Jongkees, ‘Het koninkrijk Friesland’, 35.

²⁹ Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 73-77. Worp van Thabor, *Kronijk van Friesland. Vierde boek* (Leeuwarden 1847), 93-98.

Toch was hiermee de Bourgondische expansiedrang niet afgewend. Nog geen jaar na de dood van Filips de Goede in 1467, zond Karel de Stoute een spion uit om in Friesland en Groningen de Bourgondische sentimenten te peilen.³⁰ Nadat besprekingen in 1470 over een aan te stellen potestaat en betaling van een jaarlijks tribuut op de onwil van de Friese hoofdelingen waren afgeketst, liet Karel de Stoute een oorlogsverklaring uitgaan, echter zonder tot een inval over te gaan.³¹ Zijn succesvolle expeditie tegen Gelre in 1473 dat daardoor binnen de Bourgondische invloedssfeer werd gebracht, lokte in Westerlauwers-Friesland, Groningen en ten oosten van de Eems zoveel onrust uit dat binnen enkele weken in het gehele gebied bondgenootschappen ontstonden.³² De dreiging werd echter nooit acuut omdat hertog Karel zijn legers had teruggetrokken. Ook zal hebben meegespeeld dat de hertog de weg van de diplomatie insloeg en in de herfst in Trier onderhandelingen met Frederik III aanknoopte.

De conferentie in Trier was het sluitstuk van sedert 1472 moeizaam verlopende besprekingen, waarbij Karel de Stoute het vicariaat over het keizerrijk en daarmee indirect de keizerskroon nastreefde. De onderhandelingen werden op gang gehouden door het perspectief van een huwelijk tussen Frederiks zoon, Maximiliaan en Maria van Bourgondië, enige erfgename van Karel de

Stoute, waardoor de Bourgondische landen in handen van de Habsburgers zouden vallen. Nadat de keizer te kennen gaf dat weliswaar niet een keizerskroon, maar wel de verheffing tot koning binnen het Rijksverband bespreekbaar was, waren de voorwaarden voor een persoonlijke ontmoeting vervuld. De conferentie is de geschiedenis in gegaan als een podium waar de pracht en praal van de Bourgondiërs in ongekende omvang werd tentoongespreid. Het werd echter ook de ontmoeting waar de ambities van Karel de Stoute om soeverein koning te worden definitief strandden.³³

De Duitse historica Petra Ehm wijdt dit aan het onvermogen van de Bourgondiër om de rechtsstructuur van het Rijk en de geplogenheden van de politieke communicatie te respecteren. De hertog zou zich te laat bewust zijn geweest van de sleutelrol van de keurvorsten in de kroningskwes- tie.³⁴ Ook de keizer lijkt zijn hand overspeeld te hebben. Voor Frederik III betrof het een kwestie die alleen de kroon aanging die achter gesloten deuren zonder inmenging van de keurvorsten besproken behoorde te worden.³⁵ Toen Karel de Stoute op 4 november een soeverein koninkrijk voorstelde dat al zijn Bourgondische landen omvatte, zetten de keurvorsten in op vertraging en trachtten de kwestie naar de eerstvolgende Rijksdag te verdagen.³⁶ Daarop nam de keizer het heft zelf in handen, beleende Karel de Stoute

³⁰ J. van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (100-1600)*. Groninger Historische Reeks 35 (Assen 2007), 29, 60-61. N.E. Algra, *Een spionnagerapport van omstreeks 1468* (Leeuwarden 1967).

³¹ Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 80-81. R. Vaughan, *Charles the Bold, the last Valois duke of Burgundy* (Londen 1973), 107-111. A.G. Jongkees, 'Bourgondië en de Friese Vrijheid', *De Vrije Fries* 41 (1953), 63-78; 74-75.

³² Van den Broek, *Groningen*, 61-62. Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 82. Vaughan, *Charles the Bold*, 111-112. Jongkees, 'Bourgondië', 74-75.

³³ Vaughan, *Charles the Bold*, 141-146. Müller, 'Warum nicht einmal', 442-447. Ehm, *Burgund und das Reich*, 149-158, 304. W. Blockmans, W. Prevenier, *In de ban van Bourgondië* (Houten 1988), 151. W. Paravicini, "'Verstandige waanzin". Karel de Stoute, hertog van Bourgondië (1433-1477)', in: S. Marti et al. (red.), *Karel de Stoute (1433-1477). Pracht en praal in Bourgondië* (Brussel 2009), 39-49; 47.

³⁴ Ehm, *Burgund und das Reich*, 117, 196.

³⁵ Ik beperk me tot: H. Heimpel, 'Karl der Kühne und Deutschland (mit besonderer Rücksicht auf der Trierer Verhandlungen im Herbst des Jahren 1473)', *Elsaß-Lothringisches Jahrbuch* 21 (1943), 21. W. Paravicini, *Karl der Kühne. Das Ende des Hauses Burgund* (Göttingen 1976), 88-89. Ehm, *Burgund und das Reich*, 132-135, 171 e.v. Vaughan, *Charles the Bold*, 153-154.

³⁶ Müller, 'Warum nicht einmal', 451, die deze houding omschreef als 'eine kurfürstliche Lektion in Sachen faktischer Reichs-verfassung'.

met Gelre en Zutphen³⁷ en zegde “aus eigener Machtvolkommenheit” de koningskroon toe.³⁸ De afspraken werden op 4 november vastgelegd in een verdrag dat door alle partijen was ondertekend en alleen nog het keizerlijk zegel behoeft. Het nieuwe koninkrijk zou alle erflanden van de Bourgondiërs omvatten, inclusief Lotharingen, Kleve en Savoye, de bisdommen Utrecht, Luik, Kamerrijk, Toul en Verdun. De toevoeging van het bisdom Utrecht impliceerde de inlijving van Friesland ten oosten van het Vlie en de Groninger Ommelanden, maar kennelijk niet Oost-Friesland. Volgens dit verdrag zegde de Bourgondiër toe, wellicht naar analogie met Gelre, leenhulde te doen. Ondanks deze voetval en terwijl de voorbereidingen voor de kroning in de kathedraal in Trier in volle gang waren, verliet Frederik III op 24 november de stad. Het is aannemelijk dat, zoals Ehm veronderstelt, Karel de Stoute uiteindelijk toch terugschrok voor de weerstand van de keurvorsten en het concept ter elfder ure wilde aanpassen. Pogingen van de Bourgondische gezanten om de geïrriteerde keizer tegen te houden mislukten echter waardoor het conceptverdrag een dode letter bleef.³⁹

De vraag is nu welke kroon Karel de Stoute uiteindelijk had geaccepteerd. In ieder geval ging het om tenminste één van zijn Bourgondische landen. Enkele maanden na de conferentie in Trier maakte de hertog voor de Staten van Dijon kenbaar het oude koninkrijk Bourgondië in zijn oude luister te willen herstellen.⁴⁰ Ook de Gelderse kroniekschrijver Willem van Berchen meende te weten dat herstel van Bourgondië als koninkrijk inzet van de kroon was. Hij sloot aan

4. Portret van Karel de Stoute naar Rogier van der Weyden, ca. 1500. Museum voor Schone Kunsten, Brussel

op een contemporain verslag van de besprekingen waarin expliciet sprake was van een koninkrijk Bourgondië waarvoor de hertog leenhulde zou doen. Dit koninkrijk omvatte alle erkende Bourgondische erflanden, waartoe zonder twijfel dus ook Friesland behoorde.⁴¹ Een Lübecker kroniek noteerde daarentegen dat het om een onafhankelijk koninkrijk Friesland ging. Ook in een schrijven aan de burgmeesters en raad van Rötlingen heet het dat “unser heer der keiser wil den herzog von Burgundi kunig zu Friesland

37 Vaughan, *Charles the Bold*, 148-149. A.G. Jongkees, ‘Charles le Téméraire et la souveraineté, quelques considerations’, in: *Burgundica et varia*, 191-211; 198-199. De belening vond op 6 november plaats op de markt in Trier.

38 Ehm, *Burgund und das Reich*, 171-173, corrigeert Vaughan die van een intern Bourgondisch document uitging. Vaughan, *Charles the Bold*, 149. De tekst is opgenomen in: W. Stein, *Un diplomate bourguignon du XVe siècle. Antoine Haneron*. Bibliothèque de l’Ecole des Chartes XCVIII (Parijs 1937), 339-341.

39 Ehm, *Burgund und das Reich*, 134-135, 181-187, 294. Vergelijk: Paravicini, *Karl der Kühne*, 88-89. Müller, ‘Warum nicht einmal’, 450-452.

40 Bonenfant, ‘État bourguignon et Lotharingie’, 281. Paravicini, *Karl der Kühne*, 30-31. Zie ook: G. Small, ‘Of Burgundian dukes, counts, saints and kings (14 C.E. – c. 1500)’, in: Boulton en Veenstra (red.), *The ideology of Burgundy*, 151-194; 152-153 en de daar vermelde literatuur.

41 A.J. de Mooij (ed.), *De Gelderse kroniek van Willem van Berchen: naar het Hamburgse handschrift uitgegeven over de jaren 1343-1481*. Vereeniging tot Beoefening van Geldersche Geschiedenis, Oudheidkunde en Recht. Werken 24 (Gouda 1950), 138. Ehm, *Burgund und das Reich*, 170-171. Vaughan, *Charles the Bold*, 149.

und andder lant machen”.⁴² Carlo Visconti, gezant namens de hertog van Milaan in Trier, noteerde dat de keizer Karel de Stoute “daghi la corona et titolo del reame Phrixia”.⁴³ Een Bourgondisch document van 1 januari 1474 vermeldt dat vorming van het koninkrijk Friesland een herinrichting van de hofhouding zou vereisen, inclusief nieuw geld, nieuwe wetten, nieuwe heraldische wapenen en banieren van de 24 landen die onder dit koninkrijk zouden vallen. Weer andere bronnen suggereren dat het de hertog om koninkrijken van zowel Friesland als Bourgondië was te doen die in de Zuidelijke Nederlanden naadloos op elkaar zouden aansluiten. In dit rijk zouden ook Friesland ten oosten van het Vlie, Kleve, Gelre en Mark worden opgenomen, oftewel de gebieden waarop Filips de Goede al in 1447 zijn oog had laten vallen.⁴⁴ De verheffing van de hertog tot koning van Friesland en Bourgondië werd in Trier dus zeer serieus besproken.⁴⁵ Struikelblok lijkt echter de status van het koninkrijk te zijn geweest. De keizer weigerde afstand te doen van de rijksonmiddellijkheid van zijn landen binnen het Bourgondische koninkrijk. Ook het aanbod van de hertog dat zijn opvolgers het als rijksleen zouden aanvaarden, werd door Frederik III afgewezen. Vervolgens zou Karel in zijn oorspronkelijke eis van een onafhankelijk koninkrijk hebben volhard. Een dergelijk koninkrijk zou volgens Ehm onder verwijzing naar de vrijheidsideologie de naam Friesland moeten dragen.⁴⁶

Het Friese koninkrijk in Franstalige en Hollandse kronieken

Fictie en mythevorming werden door machthebbers strategisch ingezet om de natie als een logisch

eindpunt van een historisch proces op te vatten. Tegelijkertijd vonden ze er de elementen die hun ideologie vorm gaven, legitimeerden en gezag verleenden. De wisselwerking tussen enerzijds de ideologische ambitie en anderzijds de eigentijdse vormgeving van fictie en mythe gaven richting aan de koningsdroom van de Bourgondische hertogen.⁴⁷ Jongkees was destijds nog erg voorzichtig om de epiek en historische kronieken als bronnen voor de onderbouwing van een Bourgondische koningsdroom te beschouwen.⁴⁸ Sedert de jaren negentig van de vorige eeuw vinden historici en taalkundigen elkaar echter in de opvatting dat beide genres de Bourgondische ideologie mede voedden.

Vanuit verschillende invalshoeken is erop gewezen dat de Hollandse graven en de Bourgondische hertogen bekend waren met de mythe van een Fries koninkrijk die in veertiende en vijftiende eeuw in de Franstalige literatuur curseerde. Franstalige bronnen die verwijzen naar de Hollandse strijd tegen de Friezen, zoals de *Grandes Chroniques de la France*, beweerden dat graaf Willem IV zich koning en heer van Friesland noemde. De Normandische auteur van de *Chronique des quatre premiers Valois* stelde, toen hij sprak over de voorgenomen reis van Willem van Oostervant naar Friesland, dat op grond van voorouderlijke rechten het koninkrijk Friesland de graven van Hengouwen toebehoorde. Ook de Franstalige Froissart, die lange tijd in Holland woonde, schreef vanuit dat perspectief. Tijdens een bezoek aan het hof van de Engelse koning vernam hij van de veldtocht van Richard II tegen Ierland en noemde Friesland bij die gelegenheid een “grant royaume et puissant”. De geslaagde veldtocht tegen de Ieren zou

42 Jongkees, ‘Charles le Téméraire’, 20. Vergelijk: Vaughan, *Charles the Bold*, 150-151.

43 Müller, ‘Warum nicht einmal’, 452-453 en het citaat in noot 90.

44 Jongkees, ‘Charles le Téméraire’, 208. Heimpel, ‘Karl der Kühne’, 21 e.v. Zie ook: A. Janse (m.m.v. I. Biesheuvel (ed.)), *Johan Huys Kattendijke-kroniek. Die historie of die cronicke van Hollant, van Zeelant ende van Vrieslant ende van den Stichte van Utrecht*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine serie 102 (Den Haag 2005), 565. Voorts: Ehm, *Burgund und das Reich*, 170-172.

45 Huizinga, ‘Uit de voorgeschiedenis’, 130-131. Jongkees, ‘Het koninkrijk Friesland’, 35-37. Vaughan, *Charles the Bold*, 149, 152.

46 Ehm, *Burgund und das Reich*, 186-188.

47 J. Oosten, ‘Ideology and the Development of European Kingdoms’, in: H.J.M. Claessen and J.G. Oosten, *Ideology and the formation of Early States* (Leiden 1996), 1-23.

48 Jongkees, ‘Het koninkrijk Friesland’, 38.

een inspiratiebron kunnen vormen voor hertog Albrecht en zijn zoon Willem van Oostervant, die zich 'heren van Friesland noemden', maar er nog niet in waren geslaagd dit rijk te onderwerpen. De idee bij eigentijdse historiografen dat Albrecht een Friese koningsdroom had, werd te berde gebracht in de *Chronographia regum Francorum* waarin de auteur de anekdote oplepelde dat Albrecht zich in 1396, na zijn overwinning op de Friezen, in zijn tent tot koning liet kronen.⁴⁹

Ook de idee van een Fries rijk dat zich ver naar het noorden uitstreckte, lijkt Franstalige wortels te hebben. De grenzen van dit rijk werden aan de hand van eigentijdse kenmerken gedefinieerd, zij het vaag en lang niet even accuraat.⁵⁰ De in dienst van de Franse koning Karel VII werkende heraut Berry, Gilles de Bouvier, noteerde nog halverwege de vijftiende eeuw in zijn *Livre de la description des pays*, dat niet alleen Bremen, maar ook Hamburg en zelfs Lübeck deel uitmaakten van Friesland.⁵¹ Het bijna gelijktijdige *Livre du Roy Rambaux de Frise*, waarin Friesland beschreven als een uitgestrekt en machtig vorstendom, is daarvan een uitmuntend voorbeeld want volgens de auteur behoorden ook de steden Groningen, Zwolle, Deventer tot Friesland.⁵² Overigens was het een land vol met wateren dat nagenoeg onmogelijk veroverd kon worden, want de Friezen hadden

geen behoefte aan een koning en zij waren heren over zichzelf.⁵³ Het is een zeldzame verwijzing in de Franstalige literatuur naar de Friese vrijheid. Beide werken waren bekend aan het Bourgondische hof en weerspiegelen de veronderstelling van Chastellain dat 'Stavele, Groeningues et Deventer' de 'trois hautes villes devers Frise', waren.⁵⁴

Het lijkt daardoor niet erg gewaagd te veronderstellen dat dergelijke schilderijen van een groot ongedeeld Friesland bij de Bourgondiërs weerklink vonden. De Nederlandstalige kroniekschrijvers hebben daaraan zeker een steentje bijgedragen. De laat-middeleeuwse Hollandse historiografie ontwikkelde een ideologie die de eenheid van Friezen en Hollanders onderstreepte. Stoke liet Holland en Friesland deel uitmaken van een aaneengesloten Saksisch gebied dat zich uitstreckte van de Schelde tot aan de Lauwers of zelfs tot aan Lübeck aan de Elbe.⁵⁵ Dit volk van *Nederzassen* (die) *heten nu Vriesen* was al door keizer Valentianus in 366 onderworpen. Nadat zij lange tijd heidense landsheren hadden gehoorzaamd, waaronder hertog Radboud, werd deze vervolgens door Pepijn III verslagen. De Friezen erkenden daarna Karel de Grote en zijn opvolger Lodewijk de Vrome als hun vorst en verklaarden zich bereid *dienst ende tribuut* te geven. Stoke bestreed aldus het bestaan van het Karelsprivi-

49 Janse, *Grenzen aan de macht*, 107. Jongkees, 'Koninkrijk Friesland', 40. J. Huisman, 'Beeldvorming en identiteit in laatmiddeleeuws Friesland', *It Beaken* 72 (2010) 157-174; 164.

50 In de *chansons de geste* stond *Frise* symbool voor een vreemd en ver weg gelegen land, dat wel werd gelijkgesteld aan Phrygië in Klein Azië. B. Nelson Sargent, 'Frise: le nom et le lieu dans la littérature en ancien et moyen français', in: T. Hoekema et al. (red.), *Flecht op 'e koai. Studzjes oanbean oan prof. dr. W.J. Buma ta syn sechtichste jierdei* (Groningen 1970), 18-24; 18-20. G.H.M. Claassens, 'Cil estoient Frison. The Image of the Frisians in the crusade stories', in: R.H. Bremmer et al. (red.), *Aspects of old Frisian philology*. Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik 31/32 (Amsterdam en Groningen 1990), 69-84; 72-74.

51 Janse, *Grenzen aan de macht*, 85. J. Stracke, 'Was sagen mittelalterlichen Kosmographen in ihren Werken über Friesland aus', *Frysk fierboek* (1967), 15-29; 24. Gilles de Bouvier, dit Berry, *Le livre de la description des pays* in: E.T. Hamy (ed.), *Recueil des voyages et de documens pour servir à l'histoire de la géographie XXII* (Parijs 1908), 105-106.

52 B. Nelson Sargent, *Le livre du roy Rambaux de Frise*. Estrikken 35 (Groningen 1963), 24, 38-39, 70. Janse, *Grenzen aan de macht*, 84.

53 Zie Jongkees, 'Bourgondië', 69. Jongkees, 'Het koninkrijk Friesland', 30. 'Ce royaume de Frise... est tout plein d'eaux. Et n'y peut-on aler pour le conquister sans le vouloir des gens du país. Et pour ce n'ont point de roy, ne n'en veulent avoir. Et sont seigneurs de eulx memes'. Hamy, *Livre de la description*, 105.

54 Huizinga, 'Uit de voorgeschiedenis', 153.

55 W.G. Brill (ed.), *Rijmkroniek van Melis Stoke*. Werken van het Historisch Genootschap 4042 (Utrecht 1885, herdruk Utrecht 1983), lxxxv-lxxxvii, 8-14. Zie ook de online editie: J.W.J. Burgers (ed.), *De Rijmkroniek van Holland (366-1305), door een anonieme auteur en Melis Stoke* [<http://resources.huylgens.knaw.nl/rijmkroniek>] 7-10.

lege, de grondslag van de Friese vrijheid.⁵⁶ In het begin van de vijftiende eeuw schreef de Clerc van de lage Landen dat Holland, het Sticht Utrecht en Friesland vanouds Fries waren en tot een en hetzelfde volk behoorden. Hij sprak zelfs *vander nacie der Vriesen* dat ooit alle genoemde landen omvatte.⁵⁷ Het onderstrepen van deze historische eenheid gold als een pleidooi voor herstel van de Hollandse rechten op Friesland in samenhang met een afwijzing van de Friese vrijheid.⁵⁸ Stoke en de Clerc leverden daarmee historische argumenten die aantoonde dat de Friezen een landsheer behoorden te dulden.

Dit gedachtengoed werd uitgebreid door Jacob van Maerlant die eveneens de legitimiteit van de Friese vrijheid van de hand wees en daarmee de beeldvorming in grafelijke kringen beïnvloedde.⁵⁹ De door Van Maerlant aangehaalde Friese koning Gondebald, die samen met een hertog Radboud in de legers van Karel de Grote bij Roncevalle streed, ging terug op een constructie die stamde uit de zogenoemde *pseudo-Turpinus*. Het is een twaalfde-eeuws samenraapsel van bronnen en fragmenten uit ridderromans gelaardeerd met de fantasie van de auteur. Tijdgenoten schreven de kroniek toe aan Turpinus, de rechterhand van Karel de Grote en aartsbisschop van Reims. Deze *Turpini historia Karoli Magni en Rotholandi* was een belangrijke bron voor de *Speculum Historiale* van Vincent de Beauvais. Ook de bij de Bourgondiërs bekende *Grandes chroniques de France* steunden op deze pseudo-Turpinus. In beide werken figureerde Gondebald als een Friese koning terwijl Radboud ‘slechts’ als een hertog werd opgevoerd.⁶⁰ Van

5. Zelfportret van Claes Heinezn., heraut Beieren in het Wapenboek Gelre. Brusses, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. 15652-56. Wikimedia Commons, Publiek Domein

Maerlant volgde klakkeloos de versie die hij in het *Speculum* van Vincent de Beauvais vond, waarna de mythe van een Friese koning Gondebald in de

⁵⁶ Janse, 'De "groot-Friese gedachte"', 152-155. De Beke vat in zijn *Croniken* van rond 1350 de Nedersaksen en Friezen op als loten van dezelfde stam. J. Huisman, 'Beeldvorming', 163. H. Bruch (ed.), *Johannes de Beke. Croniken van den stichte van Utrecht ende van Hollant*. Rijks geschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 180 ('s-Gravenhage 1982), 9-10.

⁵⁷ Janse, *Grenzen aan de macht*, 86-87. B.J.L. de Geer van Jutphaas (ed.), *Bronnen uit de geschiedenis der Nederlanden in de middeleeuwen. Kronijk van Hollandt van een ongenoemden geestelijke (gemeenlijk geheten Kronijk van een clerck uten laghen landen bi der see)* Werken Historisch Genootschap, nieuwe reeks 6 (Utrecht 1867), 3 en 8.

⁵⁸ Verbeij-Schillings, 'Het beeld van de Friezen', 113.

⁵⁹ Janse, 'De "groot-Friese gedachte"', 156-157.

⁶⁰ Janse, *Grenzen aan de macht*, 87. Beke, *Croniken*, 11-14. *Rijmkroniek*, 5, 10. Radboud is bij Stoke een hertog, terwijl Johannes de Beke hem een *coninc* noemt. Jongkees, 'Gondebald', 67-70. Janse, "groot-Friese gedachte", 156. F.P. van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam 1996), 365-366. H. Nijdam en O. Knottnerus, 'Redbad, the Once and Future King of the Frisians', in: S. Halink (red.), *Northern Myths, Modern Identities. The Nationalisation of Northern Mythologies Since 1800*. National Cultivation of Culture 19 (Leiden en Boston 2019), 87-114; 97 vermoeden dat de naam Gondebald een verbastering zou zijn van Radboud.

Hollandse en Friese historiografie een eigen leven kon gaan leiden.⁶¹

Rond 1400 repte Claes Heinenzn., de heraut Beieren, in zijn wereldkroniek eveneens van een Friese koning “Gondebloet”.⁶² Ook koning Radboud voerde hij ten tonele maar dan als de heidense vorst die door Karel Martel werd verslagen en op het laatste moment afzag van het doopsel ten einde de band met zijn Friese voorvaders ook in een hiernamaals te behouden. In het spoor van Van Maerlant, die de heraut soms woordelijk volgde, maakte hij komaf met de Friese Vrijheid en de legitimiteit van het Karelsprivilege dat de goddeloze Friezen in zijn woorden niet met was maar met boter hadden bezegeld. Voor hem was de verovering van Friesland een door God opgedragen taak van de graven van Holland om zo de Friezen tot gehoorzaamheid aan de kerk te dwingen. Een zinspelen op een kruistocht tegen de Friezen dus die tijdens de levensdagen van Claes Heinenzn., die in 1414 overleed, nooit werd volbracht, maar waartoe hij wel aanspoorde.⁶³ Vanuit deze ideologie bood de heraut nieuwe argumenten om tegelijkertijd de Friese Vrijheid naar het rijk der fabelen te verwijzen.

Het is echter wel vreemd dat de Hollandse geschiedschrijving van rond 1400 waarin de veldtochten van Albrecht van Beieren en Willem van Oostervant tegen de Friezen uitvoerig worden beschreven, met geen woord op een Friese koningsdroom zinspeelden. Noch de continuering van de kroniek van Bede, noch het werk van de Clerc van de Lage Landen of de kroniek van de heraut Beieren maakt er melding van.⁶⁴ Volgens Janse was de idee van een eigentijdse Friese koningskroon overgewaaid vanuit de Franstalige kronieken om pas, zo stelt Veenstra, halverwege de vijftiende eeuw tijdens de heerschappij van de

Bourgondiërs via de epiek nieuw leven te worden ingeblazen.⁶⁵

Ideologie, epiek en koninklijke ambities

Het is wel zeker dat men in de tweede helft van de vijftiende eeuw in de Bourgondische hofkringen bekend was met de daden van de Friese koningen Gondebald en Radboud. Olivier de la Marche refereerde, weliswaar na de dood van Karel de Stoute, aan de beide strijders bij de slag bij Ronceval, zij het als hertogen. Hij was echter op de hoogte van de inhoud van de *Pseudo-Turpinus* en de *Grandes Chroniques*. Toch is het de vraag of de Bourgondiërs voldoende kennis hadden van de Hollandse historiografische traditie om daarmee hun Friese aspiraties ideologisch te onderbouwen. Volgens Veenstra ontbreekt het bewijs dat de Bourgondiërs teruggrepen naar de idee van de Friese vrijheid.⁶⁶ Bekend is wel dat Filips de Goede over een bibliotheek beschikte die goed gevuld was met Franse epische literatuur waarin aan de Friese koningen werd gerefereerd. De hertog liet vaak daaruit voorlezen en gaf meermaals opdracht gaf om gemoderniseerde versies te schrijven.⁶⁷ Het was een van de stappen die de Bourgondiërs zetten om de vage Friese koningsideologie nader te onderbouwen.⁶⁸

Daarbij borduurden ze voort op een traditie die vanuit de Franse epiek aan het Hollands-Henegouwse hof van Willem III was ontstaan. Janse gaf aan dat de Frans georiënteerde graaf bekend was met de *Roman de la Dame a la lycorne*, een allegorische roman waarin de dochter van de Friese koning de hoofdpersoon is. Friesland werd daarin weliswaar het symbool van een ver sprookjesland met een rijke ridderlijke hofcultuur, maar er zijn voldoende aanwijzingen voor een situering in Noord-Europa. De daarin beschreven strijd

61 Jongkees, ‘Het koninkrijk Friesland’, 39-41. Veenstra, ‘Le prince’, 214.

62 Jongkees, ‘Gondebald’, 80-89 met betrekking tot de post-middeleeuwse Friese historiografie.

63 F van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987), 164-167. Verbeij-Schillings, ‘Het beeld van de Friezen’, 110-112.

64 Huisman, ‘Beeldvorming’, 166-167. Verbeij, ‘Het beeld van de Friezen’, 112-114.

65 Janse, *Grenzen aan de macht*, 88.

66 Veenstra, ‘Le prince’, 211, 215.

67 Jongkees, ‘Het koninkrijk Friesland’, 43. G. Doutrepoint, *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne* (Parijs 1909), 16 e.v. Vaughan, *Philip the Good*, 155-157.

68 Veenstra, ‘Le prince’, 207-209 en 215.

tussen de held *rois Loys* en een keizer Frederik heeft tot speculaties geleid omtrent herleiding naar een historische gebeurtenis. Vermoedens betreffen een verwijzing naar de slag bij Bouvines in 1214 of naar de veldtocht van de Friezen tegen Willem in 1256. Janse ondersteunt echter de idee, geopperd door Gennich, dat het de gevangename betreft van Frederik van Oostenrijk door zijn zwager Lodewijk de Beier, een machtsstrijd waarin Willem III de zijde van de laatste koos. Of Willem III zich vervolgens associeerde met de Friese koning in de roman, blijft speculatie. Staan blijft dat de Henegouws getinte omgeving van Willem III bekend was met een episch koninkrijk Friesland dat als inspiratiebron kon gelden voor de grafelijke machtsaanspraken in Friesland.⁶⁹

De graven van Holland waren in de veertiende eeuw ook bekend met de Frankische traditie waarin de Friese koningen Radboud en Gundebuf figureerden. Bedoeld wordt dan niet de heidense Radboud die de Christenkoning Pepijn in de slag bij Keulen in 716 versloeg en vervolgens tegen Karel Martel het onderspit dolf. Veeleer gaat het om de draai die in de loop van de 12de eeuw werd gegeven aan de gebeurtenissen, waarbij Radboud als een tijdgenoot van Karel de Grote werd opgevat. In de 12de-eeuwse *Chanson de Roland*, figureerde Radboud als een van de Friese baronnen (sic!) die samen met de Friese koning Gundebuf de Karolingische keizer bijstonden in zijn strijd tegen de Islam. De referentie naar Radboud werd opnieuw opgenomen in het vijftiende-eeuwse *Livre de Rambaux*, een in Bourgondische kringen ontstane roman, waarin Rambaux als koning van Friesland ten tonele werd gevoerd. Veenstra ziet deze vijftiende-eeuwse opwaardering van hertog tot koning niet als een correctie op de historische werkelijkheid, maar als een

eigentijdse strategie om via een *invented tradition* in de epische literatuur de Bourgondische claims kracht bij te zetten.⁷⁰

Het *Livre de Rambaux*, werd vermoedelijk in het derde kwart van de vijftiende eeuw gecompileerd in opdracht van Pierre de Beaujeu, een neef van Filips de Goede, die in 1474 Anne de France huwde en tijdens de minderjarigheid van de toekomstige koning Karel de VIII, met zijn vrouw het co-regentschap over Frankrijk voerde.⁷¹ Het vertelt het verhaal van de Friese koning Rambaux en zijn dochter Florissant. De Deense koning Brunor taalde naar de hand van Florissant en viel vervolgens Friesland binnen om een huwelijk af te dwingen. De oude Rambaux, die zelf niet meer in staat was om de oorlog te voeren, deed vervolgens een beroep op de Spaanse ridder Othon, die de legers van Brunor onder de voet liep en de Deense koning in een man tot man gevecht doodde. Er ontstond een romance tussen Florissant en Othon die uitmondde in een huwelijk en waardoor Othon erfgenaam van de Friese kroon werd. Vanwege zijn slechte gezondheid overwoog Rambaux onmiddellijk af te treden en de troon aan Othon te gunnen. Dit stuitte echter op heftige tegenstand onder de Friezen waardoor Othon de troon pas na de dood van koning Rambaux kon bestijgen.⁷²

Veenstra plaatste deze parabel in het licht van de Friese koningsdroom. Door rustig zijn beurt af te wachten was Othon geen usurpator van de Friese kroon maar iemand die op wettige wijze de macht in Friesland in handen kreeg.⁷³ Zo beschouwd onderbouwde het *Livre de Rambaux* een ideologie waarbij de Friese kroon werd gebruikt om de Bourgondische landen als een autonoom rijk tussen het Duitse keizerrijk en het Frankrijk te positioneren. Een andere parallel

69 Janse, 'De "groot-Friese gedachte"', 158-160. F. Gennich (ed.), *Le roman de la dame a lycorne et du biau chevalier au Lyon. Ein Abenteuerroman aus dem ersten Drittel des XIV Jahrhunderts*. Gesellschaft für Romanische Literatur 18 (Dresden 1908). De toeschrijving aan een Henegouwse copiïst is afkomstig van Wolfram von Zingerle, 'Zum Roman de la Dame a la Lycorne et du Biau Chevalier', in: K. Reuschl und K. Gruber (red.), *Philologische und volkskundige Arbeiten Karl Vollmüller zum 16. Oktober 1909 dargeboten* (Erlangen 1908), 157-185; 157-158. Nelson Sargent, 'Frise: le nom et le lieu', 21-22.

70 Veenstra, 'Le prince', 212-214.

71 Nelson Sargent, *Le livre du roy Rambaux de Frise*, 9-10. Overigens luidt de volledige titel *Le livre du roy Rambaux de Frise et du roy Brunor de Dampnemarche*.

72 Nelson Sargent, *Le livre du roy Rambaux de Frise*, 12-13.

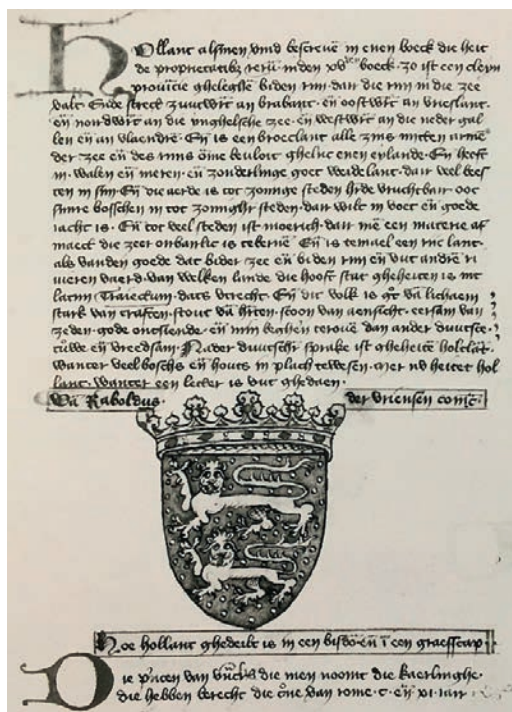
73 Veenstra, 'Le prince', 217-218.

was dat Othon de troon verkreeg door zijn huwelijk met Florissant en dus via de vrouwelijke lijn heerser in Friesland werd, net als Filips de Goede claimde dat zijn titels als heer van Friesland, graaf van Holland en Zeeland en hertog van Brabant via de vrouwelijke lijn waren vererfd. Ook Karel de Stoute, die zichzelf overigens liever als een Portugees zag dan als een prins van Franse afkomst en in die zin iets van Othon weg had, droeg zijn rechten over op zijn enige dochter Maria van Bourgondië.⁷⁴

In haar editie van het *Livre de Rambaux* merkte Nelson Sargent al in 1963 op dat elementen in de geografische beschrijving overeen kwamen met de kroniek van Gilles de Bouvier die halverwege de vijftiende eeuw zijn *Livre des description des pays* het licht liet zien.⁷⁵ Het is niet erg aannemelijk dat dit werk onbekend was aan het Bourgondische hof. De auteur van het *Livre de Rambaux* sloot in zijn geografische beschrijvingen aan op het werk van een Franse heraut, die zoals al eerder opgemerkt, ook nog wist te verwijzen naar de idee van de Friese Vrijheid.⁷⁶ Opmerkelijk is dat dit Friese rijk zich in het noorden uitstreckte tot aan de Deense grens en zuidwaarts voorbij Kampen, Zwolle en Deventer reikte en dus aan Gelre grensde. Door de zuidelijke grens aan de IJssel te leggen, werd de suggestie gecreëerd van een aangesloten rijk dat de gehele Noordelijk Nederlanden en het Oude Friesland tot aan Denemarken omvatte. De stap naar de eisen die Filips de Goede in 1447 formuleerde en inlijving van Gelre, Jülich en Kleve en alle andere Nederduitse vorstendommen inclusief Oost-Friesland impliceerde, is dan snel gelegd.⁷⁷ Het gecombineerde koninkrijk Friesland en Bourgondië waarvan in het conceptverdrag tussen keizer Frederik III en Karel de Stoute sprake was, lag in het noorden binnen vergelijkbare grenzen.

Heraldische onderbouwing

Zowat een kwart eeuw geleden suggereerde Verbeij-Schillings het bestaan van een heraldische

6. Gefingeerd wapen van de Friese koning Redbad, ontworpen door Claes Heinenzn., heraut Beieren, en opgenomen in zijn *Hollantsche Cronike*. Koninklijke Bibliotheek van België, ms. 17914 fol.6

lijn tussen heraut Beieren Claes Heinenzn. en de Bourgondische heraut Hendrik van Heessel waarlangs de idee van een Friese koningskroon werd doorgegeven. In zijn *Hollantse cronike* verhaalt de heraut Beieren hoe Dagobert, de zoon van Lotharius en 'die eersten kerstijn coninc van Vrieslant' na zijn overwinning op koning Radboud Holland van het heidense Friesland afscheidde. Aan het begin van de paragraaf plaatste de heraut een volgens Verbeij eigenhandig ontworpen wapen van 'Raboldus, der vrienden coninc'. Het wapen vertoont met zijn twee aanzierende leeuwen of luipaarden sterke gelijkenis met het wapen van de koningen van Engeland. Verbeij vermoedde dat Claes Heinenzn. zich liet inspireren door de

⁷⁴ Huizinga, 'Eine Krise', 244.

⁷⁵ B. Nelson Sargent, *Le livre du roy Rambaux de Frise*, 25-26. Jongkees, 'Bourgondië', 69.

⁷⁶ Het werpt een ander licht op de veronderstelling van Veenstra dat de Bourgondiërs niet teruggrepen naar de idee van de Friese Vrijheid. Veenstra, 'Le prince', 211.

⁷⁷ Veenstra, 'Le prince', 218-219.

veroveringstocht van Hengist en Horsa, die als leiders van de Nedersaksen ‘die men gemeenliken noemt nu die Vriesen’, Engeland onder de voet liepen en zich vervolgens tot koningen lieten kronen. Als dusdanig weerspiegelde het wapen de koninklijke ambities van graaf Willem IV, de opdrachtgever van de heraut, als heerser over een gebied dat zich ver ten noorden van de Rijn uitstrekte. Zo’n veertig jaar later werd het wapen, aldus Verbeij, opgenomen in de stukken voor de missie van Van Heessel naar Frederik III. Daarmee werd het concept dat heraut Beieren had ontwikkeld overgenomen door de Bourgondisch heraut der Ruwieren. Omstreeks die tijd kreeg het wapen een plaats in diverse rijk versierde handschriften zoals de vertaling van de *Chroniques de Hainaut* dat in zijn oorspronkelijke Latijnse versie rond 1400 al aan Willem van Oostervant was aangeboden.⁷⁸ De Bourgondische heraut Van Heessel werd daarmee de spilfiguur in het samenkomen van verschillende tradities die de Bourgondische droom van een Fries koninkrijk vorm gaven.

Voor zover ik kan nagaan zijn er echter geen aanwijzingen dat het wapen in de diplomatieke stukken was opgenomen.⁷⁹ Ook is het allerminst zeker dat het om een ontwerp van heraut Beieren met Engelse invloeden ging. Waller-Zeper die al in 1924 de gedachte opwierp dat het wapen de territoriale ambities van de Hollandse graven in West- en Oost-Friesland verbeeldde, veronderstelde zonder nadere onderbouwing ontlening aan het Henegouwse huis.⁸⁰ De Vries ziet daarentegen een connectie met het hof van Gelre, waar Claes Heinenzn. jaren lang diende en aldus op de hoogte raakte van de Gelderse heraldiek.

Hij baseert zich daarbij op een miniatuur in de Brabantse Yeesten dat de moord op graaf Willem II bij Hoogwoud in 1256 weergeeft en dat Gelderse en Friese kenmerken in de wapenvoering vertoont. De West-Friezen voerden een banier waarop twee leeuwen op een blauw veld werden afgebeeld. Hoewel de Yeesten halverwege de veertiende eeuw ontstonden, is het betreffende manuscript een afschrift stammend uit de jaren 1440-1442, waardoor ontlening aan heraut Beieren meer voor de hand ligt dan andersom.⁸¹ Niettemin meent Knottnerus dat de heraldische elementen uit dit wapen al sedert de verovering van West-Friesland door de Hollands graven gehanteerd werden, waarbij rond 1400 vervolgens beïnvloeding vanuit Denemarken een rol speelde.⁸²

Hoe dit ook zij, toen Filips de goede de Friese koningsdroom nieuw leven inblies, lag er een koningswapen klaar dat in essentie betrekking had op de heerlijkheid West-Friesland maar ook associaties impliceerde met Westerlauwers-Friesland en Oost-Friesland. Mogelijk werd bewust gebroken met het toen al gangbare Friese koningswapen met de blauw-zilveren dwarsbalken en de zeven ‘pompeblêden’ of harten. Dit hartenwapen komt in een Bourgondische context voor het eerst voor in het wapenboek van heraut Charolais dat deze tussen 1425 en 1434 vervaardigde. In een zeventiende-eeuws afschrift daarvan staan beide wapens tegenover elkaar met de eigentijdse toevoeging dat het hartenwapen refereert naar een eertijds koninkrijk Friesland en het leeuwen- of luipaardenwapen naar de heerlijkheid West-Friesland. Het hartenwapen speelde in latere jaren geen rol in de Bourgondische heraldiek maar dat

⁷⁸ Verbeij-Schillings, ‘Het beeld van de Friezen’, 112, 114, 118. Nijdam en Knottnerus, ‘Redbad’, 101 onderstrepen het belang van de heraldiek om de koninklijke aspiraties verder in de verf te zetten.

⁷⁹ Verbeij-Schillings, ‘Het beeld van de Friezen’, 119 noten 26 en 70 verwijst naar Jongkees, ‘Het koninkrijk Friesland’, 31 en 34, waar echter geen melding wordt gemaakt van het wapen. Ook in de editie van Birk wordt hier niet van gerept. Birk, ‘Documents relatifs’, passim.

⁸⁰ S.A. Waller Zeper, ‘De oorsprong van het wapen van de provincie Friesland’, *De Vrije Fries* 27 (1924), 180-184; 182-183. E.J. van Ettero, ‘De Bourgondische oorsprong van enige provinciewapens in Nederland en België’, *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1979), 130-133.

⁸¹ H. de Vries, ‘Het wapen van Friesland’, *De Rode Leeuw. Heraldica civita et militara* [www.hubert-herald.nl geraadpleegd op 01.05.2020]. B. Caers en M. Visscher, ‘The illuminated *Brabansche Yeesten* manuscript IV 684 and V 685 in the Rotal Library of Belgium; an unfinished project of Brabantine historiography’, *Monte Atrium* (2018), 7-39; 10 en 28.

⁸² Met dank aan O. Knottnerus met wie ik uitvoerig correspondeerde. Zie diens bijdrage ‘Wapen van Friesland’, https://nl.wikipedia.org/wiki/Wapen_van_Friesland (geraadpleegd 06.05.2020). Voorts: Nijdam en Knottnerus, ‘Redbad’, 96.

7. Frontpagina van Martin le Franc, *Le champion des dames* (1440) met rechtsonder het wapen van de heerlijkheid Friesland. Bibliothèque Nationale de France, Parijs, Publiek Domein

gold des te meer voor het leeuwenwapen. Kort na 1435 verscheen dit wapen in het wapenboek *Bergshammar* en rond 1440 in het wapenboek *Lyncenich* dat in Bourgondische kringen ontstond waarbij mogelijk de kroniek van Claes Heinenzn. als voorbeeld gold.⁸³ Daarna werd het leeuwenwapen opgenomen in diverse pronkhandschriften

zoals dat van Martin le Franc die in 1440 het wapen in zijn *Champion des Dames* liet afbeelden met de daarbij de verwijzing “seigneur de Frise”.⁸⁴ Rond 1445 volgde de vertaling van de *Chroniques de Hainaut*.⁸⁵ Vanaf 1434 en deels gelijktijdig met Hendrik van Heessel die in opdracht van Filips de Goede de oorkonden samenbracht die zijn aanspraken tegenover Jacoba van Beiren moesten staven⁸⁶, werkte grafelijk ambtenaar Pieter van (Renesse) Beoostenzweene aan zijn *Remissorium Philippi*; een rijk geïllustreerde inventaris van de oorkonden van de Hollandse graven dat hij in 1450 aan Filips de Goede aanbood. Op de openingspagina van het werk dat mede diende om de territoriale claims van de Bourgondiër juridisch te onderbouwen, pronkt onder meer het Friese leeuwenwapen.⁸⁷

In datzelfde jaar bracht Jean Wauquelin zijn *Gestes de Girart de Rousillon* uit met op de openingspagina een Fries leeuwenwapen dat volgens heraldicus De Vries op een essentieel punt afweek van voorgaande afbeeldingen. Een vast heraldisch element was tot dusver de afbeelding van de leeuwen op een veld bezaaid met penningen. Volgens De Vries symboliseerden de penningen de territoriale ambities van de hertog buiten de heerlijkheid West-Friesland. Opvallend is dat deze zo kort na de besprekingen in Wenen werden weggelaten. Pas onder Karel de Stoute die zijn Friese ambities niet onder stoelen of banken stak, sierden ze het Friese koningswapen weer, onder meer op een prent die ter gelegenheid van het huwelijk met Margaretha van York werd gemaakt. Na het fiasco in Trier werden de penningen vervangen door de blokjes die sedert de vroege zestiende eeuw symbool staan voor de zeven Zeelanden van het oude Friesland.⁸⁸ Als we De Vries mogen geloven is zowel de onder-

⁸³ C. Stroo, *De celebratie van de macht. Presentatieminiaturen en aanverwante voorstellingen in handschriften van Filips de Goede (1419–1467) en Karel de Stoute (1467–1477)* (Brussel 2004), 282, 290. S. Clemmensen, *Editing Armoriais II: Cooperation, Knowledge and Approach by Late Medieval Practitioners* (Kopenhagen, Norderstedt 2017), 62–63. S. Clemmensen, *The Lyncenich armorial* (Farum 2016), 91 (nr. 332).

⁸⁴ Knottnerus, ‘Wapen van Friesland’.

⁸⁵ Zie hoger, noot 24.

⁸⁶ Van Anrooij, ‘Hendrik van Heessel’, 709–712.

⁸⁷ M. Damen, *De staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425–1482)* (Hilversum 2000), 111–113, 297–299, 444.

⁸⁸ De Vries, ‘Het wapen van Friesland’. Nijdam en Knottnerus, ‘Redbad’, 99.

bouwing als het uiteenspatten van de Friese koningsdroom ook aan de hand van de heraldische symboliek goed te volgen. Het verklaart mede waarom Hendrik van Heessel als heraut der Ruwieren de aangewezen persoon was om in Wenen de mogelijkheid van een Friese koningskroon ter sprake te brengen. Ook al ontbrak het koningswapen in de stukken die hem in Wenen ter beschikking stonden, als wapenkoning wist hij als geen ander hoe de territoriale aspiraties in de Bourgondische ‘boast of heraldy’ tot uiting moesten worden gebracht.

Conclusie

Zoals Jongkees al aangaf, nam in Bourgondische hofkringen het streven naar een koningskroon tijdens het concilie van Bazel duidelijke contouren aan. Halverwege de jaren 1440 was het concept zover ontwikkeld dat het Friese koningswapen in diverse kronieken en wapenboeken werd opgenomen. Het verklaart de spilfunctie van heraut Hendrik van Heessel die tijdens de besprekingen in Wenen het Habsburgse voorstel om Filips de Goede een koningskroon te gunnen van een historische onderbouwing moest voorzien. Hij handelde daarmee volstrekt in lijn van zijn functie van heraut, maar stuitte uiteindelijk op de weerstand van de keizer die vastheid aan de Rijksonmiddellijkheid van Friesland. Pogingen om Friesland daarna werkelijk te onderwerpen liepen op niets uit, maar lieten onverlet dat Karel de Stoute de ambities van zijn vader najoeg. Zijn koningsdroom strandde echter op een combinatie van diplomatieke inschattingsfouten en de weerstand van de keurvorsten. Het verdrag van november 1474 bleek echter concreter dan lange tijd werd vermoed. Dat daarin werd teruggegrepen op een Friese koningskroon lijkt een impliciete verwijzing naar de Friese vrijheid in te houden. De Friese koningsdroom werd onderbouwd met een ideologie waarin zowel echo's van een legendarisch Fries koninkrijk als verwijzingen naar een historische figuur Radboud bouwstenen waren. Terwijl de idee van een legendarisch Fries koninkrijk via de Franse epiek zijn weg naar het Hollands-Henegouwse vond om vervolgens in Bourgondische kringen door te sijpelen, leverden de Hollandse kroniekschrijvers de ideologie voor

herstel van de historische eenheid van Friesland, Holland en het Sticht. De afbakening naar het oosten van dit rijk was dermate vaag dat dit de Bourgondiërs perspectieven bood op een expansiepolitiek aan gene zijde van de Eems. Radboud speelde in de beeldvorming een essentiële rol. Niet alleen werd hij geassocieerd met een Fries koningswapen dat volgens sommigen de territoriale ambities van de Bourgondiërs weerspiegelde. Tegelijkertijd leefde hij voort in de hoofdpersoon van de *Roman de Rambaux* waarin opmerkelijke parallellen met de Bourgondische droom van een Fries koninkrijk werden getrokken.

...DUS ALDEGILI REGIS FRAT. IN PAGANIS... FRISIGRUBI REX HOSTIS REFINI CRISTE
...STALO ET FILII EI CAROLI MARTELLI PRINCIPUM FRANGIE QUIA PILLI A
...IA FORTUNA PUGNAVIT TANDEM A WOLFRAMO BAPTISANDI INTU ESSENTI
...SSORE AD QU E CUM DIC WOLF IMPRUDENTER RESPONDERET OE...
...S RESPOSO OFFENS PEDEM E LAVACR RETUGIT DCENS P...
...CORTIO TOT ILLI FRUUM LAORUM AZRIBIT LA...
...SEVERAN JAN 734 UT PLEBES COMPTANT EX...
...DEB ALDEM PRINCIPUM RABODANI DE...
...FREDERICI VII EPISCOPUS ULTRAJECTI

‘Geplaatst en opgehangen tot een eeuwige gedagtenisse’

Een portret van koning Radboud en zijn relatie met de stad Medemblik

MARK RAAT EN PETER SWART

Inleiding

Het huidige Hollandse kustgebied met West-Friesland vormde ooit het centrale machtsgebied van de Friese koning Radboud.¹ Maar in welke plaats(en) hij resideerde of gewoonlijk verbleef, is niet bekend. Toch maakt één plaats onbetwist aanspraak op de titel Radboudveste: Medemblik. Diverse verenigingen, bedrijven, producten en evenementen in de stad dragen zijn naam, gelijk het dertiende-eeuwse kasteel. Tevens hangt in het voormalige stadhuis het vermoedelijk oudst geschilderde portret van de vorst. Radboud is onderdeel van de stedelijke identiteit. Dit artikel behandelt de historische achtergrond van een relatie die vele eeuwen jonger is dan de vroegmiddeleeuwse handelsnederzetting en koning zelf. Bijzondere aandacht gaat uit naar de portrettraditie van Radboud en het Medemblikker schilderij dat tot op de dag van vandaag tastbaar herinnert aan een zeventiende-eeuwse *city marketing*-campagne.²

Kronieken

In 1517 verscheen de eerste druk van de *Cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant*, beter bekend als de Divisiiekroniek. Dit werk van humanist Cornelius Aurelius heeft grote invloed gehad op de vaderlandse geschiedschrijving. Het was tot en met de zeventiende eeuw het meest gelezen boek over de historie van Holland. De Divisiiekroniek legde eveneens voor de Radboudgeschiedenis van

1. Diederik, eerste hertog der West-Friezen, met op de achtergrond de stad Medemblik. Deze boekillustratie is vervaardigd door Pieter Feddes van Harlingen in 1618-1620. Rijksmuseum, Amsterdam

Medemblik een stevige basis. Aurelius meende dat West-Friesland in het jaar 300 na Christus door vijf heren werd bewoond. Een ervan was

¹ Hiervoor verwijzen we naar het artikel van Gilles de Langen en Hans Mol in dit jaarboek.

² Kees Nieuwenhuijsen, *Strijd om West-Frisia. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland: 900-1100* (Utrecht 2017), 19, 62-64; Josje van Leeuwen, *Middeleeuws Medemblik. Een centrum in de periferie. Archeologisch onderzoek naar de (vroeg-)middeleeuwse handelsnederzetting en het oudste regionale centrum van West-Friesland in de periode 675-1289* (Hoor 2014), 205-213.

Diederik van Friesland, een voorvader van koning Radboud. Volgens de auteur, die zich op ‘sommige oude croniken’ baseerde, had deze Diederik ‘sinen woenstat ende coninlicken stoel in Medenblic’. In de Divisiekroniek staat ook vermeld dat zich in Medemblik later de ‘conincklike sale ende hof van Radboud bevond. De Friese koning zou daarnaar zijn teruggekeerd nadat hij door de Franken uit Utrecht was verjaagd. Aurelius geeft zelfs een verklaring voor de naam Medemblik. Die zou zijn afgeleid van Medea, een heidense godin waarvoor in de plaats een tempel was opgericht.³

Latere geschiedkundige werken roerden ook de oude Friese ontstaansgeschiedenis van Medemblik aan, zoals de kroniek van Friesland van Pier Winsemius uit 1622.⁴ Dit werk diende als bron voor de kroniek van Medemblik van Dirk Burger van Schoorel, waarvan de eerste editie in 1710 het licht zag. De stadschroniqueur opent zijn geschiedenis van Medemblik met de eerdergenoemde Diederik die de stad in 334 zou hebben gesticht en het ‘slot of ’t casteel’ heeft gebouwd. De vierde en laatste druk van de stadskroniek (1767) werd voorzien van drie prenten waarvan een de voorgenomen doop van koning Radboud afbeeldt.⁵

Stedentrots

De betrouwbaarheid van het werk van Aurelius en andere schrijvers ten aanzien van de Radboudgeschiedenis van Medemblik werd in de zeventiende eeuw al betwijfeld.⁶ Maar dat weerhield het stadsbestuur en de burgers van Medemblik niet om de Friese ontstaansgeschiedenis en de relatie met koning Radboud te omarmen en uit te dragen. De oude en koninklijke historie gaf de stad aanzien,

vergelijkbaar met de voorname afkomst van een adellijke familie. Medemblik kon zich daarmee onderscheiden van andere steden, niet in de laatste plaats van de grotere buursteden Hoorn en Enkhuizen. In de zeventiende eeuw uitte men deze stedentrots in diverse vormen. Zo schonk Medemblik in 1634 een gebrandschilderd glas aan de kerk van Oterleek, een dorp nabij Alkmaar. Naast het gebruikelijke stadswapen was in dit glas de volgende tekst aangebracht: ‘t Koninklijk Medemblik dit glas hier heeft gegeven, om niet naer schijn, maar zijn den Heer te helpen leven’.⁷ In 1650 verscheen het *Medenblicker Scharre-zootje*, een liedboekje van organist Hendrick Jansz Prins. Dit bevat een ode aan de stad en begint met het volgende vers:

O Medenblick! voormaels gebouwt
van Hoogh-ghebooren Koningshands,
Door Diederijck, Soon van Radbout,
Een Heer en Prins der Noorderlanden.⁸

De stedentrots kwam ook tot uiting in de naamgeving van een oorlogsschip. Ten tijde van de Eerste Engelse Oorlog (1652-1654) maakte de Koning Radboud deel uit van de Nederlandse militaire vloot. Dit schip was uitgerust door de zogeheten Directie van Medemblik, een organisatie die was opgericht om de handelsvaart op de Noord- en Oostzee te beschermen. Ook in andere havensteden, waaronder Harlingen, bestond zo’n directie. De meeste jaren beschikte de Directie van Medemblik over één enkel gehuurd oorlogsschip. De Koning Radboud was in 1653 te Amsterdam gekocht en alle uitgaven voor de aankoop en

³ Cornelius Aurelius, *Die cronycke van Hollandt Zeelandt ende Vrieslant* (Leiden 1517), fol. 50r, 56r.

⁴ Pierius Winsemius, *Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslant* (Franeker 1622), fol. 36.

⁵ Dirk Burger van Schoorel, *Chronyk van de Stad Medenblik* (Amsterdam 1710), 12; idem, *Chronyk van de Stad Medenblik* (Hoorn 1767), de prent bevindt zich tussen blz. 72 en 73.

⁶ Zie bijvoorbeeld de tekst van Diederik van Wijdenis ter toelichting op Medemblik in de stedenaltas van Blaeu: ‘[...] doch de gheleerden in die dinghen, sijn tot op desen dach vande de waerheyt van dat ghevoelen, noyt voldaan en vergenoecht gheweest, met eenighe bewijsen [...]’, *Toonneel der steden van de vereenighde Nederlanden, met hare beschrijvingen* (Amsterdam 1652), 202.

⁷ P.J. Glasz, ‘Voormalige glasschilderingen, zoo te Alkmaar als door Alkmaar elders geschonken’, *Oud-Holland* 26 (1908), 76.

⁸ Hendrick Janszoon Prins, *Medenblicker Scharre-Zoodtje, Ghevangen en ontweydt van verscheyden Visschers* (Medemblik 1650), 15.

2. Kasteel Radboud in 1787, getekend door Hendrik Tavenier. Rechts de Oosterpoort die toegang tot de stad Medemblik gaf. Noord-Hollands Archief, Haarlem

uitrusting kwamen ten laste van de stadskas.⁹ De stad was zelf eigenaar van het schip en verhuurde het aan de Directie, een voor Medemblik ongebruikelijke constructie. Aangezien de naam van zeventiende-eeuwse schepen op de spiegel werd afgebeeld, prijkte op de achterzijde van dit oorlogsschip hoogstwaarschijnlijk een portret van de Friese koning. In augustus 1653 nam het schip en zijn bemanning deel aan de Slag bij ter Heijde, maar als gevolg van een storm ging het in november van datzelfde jaar verloren.¹⁰

Kasteel Radboud

Het kasteel in Medemblik werd in de dertiende eeuw als dwangburcht gebouwd door de Hollandse graaf Floris V en diende als militair en bestuurlijk steunpunt van Holland in West-Friesland. Nadat het tegen het einde van de zestiende eeuw deels werd ontmanteld en in de nieuwe stads-

omwalling van Medemblik geïntegreerd, kreeg het slot een nieuwe bestemming. Deze laat zich het best omschrijven als een multifunctioneel stadsgebouw. Het kasteel was in de zeventiende eeuw primair het onderkomen van de schutterij. Daarnaast functioneerde het als stadsgevangenis, wapenopslag en na 1661 ook als tweede gebedshuis van de gereformeerden.¹¹ In 1632 besloot het stadsbestuur de vergaderingen van de eerdergenoemde Directie van Medemblik in het kasteel te laten plaatsvinden om zo 'het respect van de directie te doen wassen'.¹² Het aanzien van de oude dwangburcht werd in 1654 vergroot met de plaatsing van een nieuwe hardstenen buitenpoort die toegang verschafte tot het kasteelplein. Centraal op deze poort stond het stadswapen van Medemblik, aan weerszijden geflankeerd door liggende leeuwen die de stadswapens van Hoorn en Enkhuizen vasthielden.¹³

⁹ Westfries Archief, Oud Archief Stad Medemblik, toegang 0715-01 (hierna afgekort tot OAM), inv.nr. 11, fol. 33r; inv.nr. 716, fol. 95v.

¹⁰ Westfries Archief, Notarissen in West-Friesland tot 1843, 1552-1843, toegang 1685, inv.nr. 3171, akte 16; James Bender, *Dutch Warships in the Age of Sail 1600-1714* (Barnsley 2014), 81-85.

¹¹ J. Belonje en R. Kaptein, 'Een kroniek van Medemblik', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap 64* (Utrecht 1943), 72, 91, 97.

¹² OAM, inv.nr. 10, fol. 222v; 'Te laten wassen' in de betekenis van laten toenemen. Eerder vergaderden de directeuren in een herberg.

¹³ Belonje en Kaptein, 'Een kroniek van Medemblik', 80; Noord-Hollands Archief, Collectie van prenten en tekeningen van de Provinciale Atlas Noord-Holland, toegang 359, inv.nr. 2108.

Voor zover bekend, werd het gebouw in de zeventiende eeuw nog niet Kasteel Radboud genoemd. Men duidde het gewoonweg aan als kasteel, slot en later ook Oosterkerk. Toch werd het middeleeuwse bouwwerk toen al aan koning Radboud verbonden. Het kasteel is oud, voornamelijk en maakte de Radboudgeschiedenis van Medemblik tastbaar. Cornelis Rhijnenburgh, een Medemblicker chirurgijn, was er zeker van dat de vorst menigmaal in het kasteel had verbleven en dichtte daarover de volgende regels:

Het Slot wel eer ghebouwt voor menigh hondert Iaren
In 't Heydendom, (daer wy voortijds oock onder
waren:)
Maer wie die Stichters zijn daer weet men weynigh van,
Waer over dat ick oock niet sekens setten kan.
Maer dit staet heden vast, dat seker Vriesse Koning
Radboud, daer menighmael ghehouden heeft sijn
Wooningh¹⁴

In de achttiende eeuw gebruikten ook de aalmoezeniersvoogden het kasteel als vergaderplaats. Toen zij eind 1764 een rekening opmaakten voor de burgemeesters van Medemblik, sloten zij deze af met de woorden: 'Altus gedaen op het casteel van Radbout'.¹⁵ Het is dan nog maar een kleine stap om te komen tot de naam Kasteel Radboud.

Portretten van Radboud

In het licht van de Medemblicker Radboudpromotie kon de aanschaf van een heus schilderij van de Friese koning niet uitblijven. Het stadsbestuur liet zich wellicht inspireren door de portrettraditie die rondom Radboud was ontstaan in de twee-

de helft van de zestiende eeuw. In de gebieden van het historische Frisia waren diverse afbeeldingen van de illustere vorst in omloop. Onder meer de rechtsgeleerde Viglius van Aytta bezat in 1570 een 'picturam effigiem Radbodi'. De jurist en hoogleraar Joachim Hopperus wenste daarvan een kopie te laten maken. Beide Friese notabelen verkeerden in de hoogste hofkringen. De waarde die zij aan Radboud toeschreven, getuigt wel uit het feit dat zij koning Filips II met een portret begunstigde.¹⁶

Het is ongewis hoe deze en andere Radboudportretten eruitzagen en of zij van elkaar verschilden. Daarnaast is lastig te achterhalen of zij de tand des tijds hebben doorstaan. Er zijn slechts enkele concrete verwijzingen naar portretten bekend. Bijvoorbeeld de registratie dat Poppe van Burmania in 1638 een 'skilderij fan Redbad' bezat. Het blijft gissen of dat een eigentijdse of zestiende-eeuwse versie betrof.¹⁷ De Friese historicus Wumkes hield voor mogelijk dat Aytta's exemplaar uiteindelijk in Medemblik belandde.¹⁸ Dat is evenwel onwaarschijnlijk, aangezien deskundigen het Medemblicker schilderij, met de huidige kennis, dateren als zeventiende eeuw.¹⁹

Het Medemblicker portret

De oudste vermelding van het Medemblicker portret vindt men in de kroniek van stadsklerk Cornelis Jansz. Opperdoes: in 1664 hing in de pas verbouwde burgemeesterskamer 'het beelt van den coninck Radboudt in een gulden lyst'.²⁰ Volgens Dirk Burger van Schoorel, die 'dese Schilderye' in juni 1708 met eigen ogen zag, was het portret anno 1670 in Den Haag gekocht

14 Cornelis Rhijnenburgh, *Vreugde-bergh, het tweede deel. Bestaende in nieu-jaers en kars-gesanggen, ziel-suchten, en andere opmerckende deuntjes* (Medemblik 1661), 178; de regels maken deel uit van een dankdicht op de komst van een predikant voor de Oosterkerk.

15 OAM, inv.nr. 1515.

16 Han Nijdam en Otto S. Knottnerus, 'Redbad, the Once and Future King of the Frisians', in: Simon Halink (red.), *Northern Myths, Modern Identities. The Nationalisation of Northern Mythologies Since 1800* (Leiden 2019), 104-105; G.A. Wumkes, *Bodders yn de Fryske striid* (Bolsward 1926), 38-39; E.H. Waterbolck, *Omtrekkende bewegingen* (Hilversum 1995), 101.

17 D.J. van der Meer, *Boerderijenboek Hennaarderadeel 1511-1698. Archivalische gegevens over de stemdragende boerderijen, hun eigenaars en gebruikers in de twaalf dorpen van de grietenij Hennaarderadeel* (Leeuwarden 2004), 348.

18 Wumkes, *Bodders yn de Fryske striid*, 38.

19 De datering is gebaseerd op informatie van deskundigen uit twee offertes voor de restauratie van het portret, in bezit van de auteurs van dit artikel.

20 Belonje en Kaptein, 'Een kroniek van Medemblik', 101.

3. Portret van koning Radboud, vervaardiger onbekend. De oudste vermelding dateert van 1664. Het schilderij hangt in de raadzaal van het stadhuis in Medemblik. Foto: Robert Gieling

door burgemeester Nicolaas Stellingwerff.²¹ Dat jaartal kan niet juist zijn, aangezien de stadsbestuurder overleed in 1667. Tezamen met de notie van Opperdoes is het evengoed aannemelijk dat de aanschaf of vervaardiging van het schilderij plaatshad in de periode van de verbouwing van het stadhuis, ca. 1663-1666. Zowel aan de binnenzijde onderging het gebouw een ingrijpende, kostbare, maar noodzakelijke renovatie.²² De schepenkamer werd onder handen genomen en de burgemeesterskamer kreeg nieuwe stoelen, goudleren behang en een stijlvol tafellaken.²³ De kozijnen, plafonds en trap werden geveerd en de pilaren gemarmerd.²⁴

In overgeleverde stadsrekeningen zitten diverse betalingsbewijzen van de uitgebreide interieurverfraaiing, maar een onbetwiste verwijzing naar het schilderij is vooralsnog niet gevonden.²⁵ Een flard informatie staat wellicht vermeld in een factuur van schilder en glazenmaker Gerrit Olvertsz Petten. Voor 'dat beelt op stathuijs geferruw en vergult' brengt hij op 24 augustus 1664 drie gulden in rekening.²⁶ Wellicht betreft het hier het beeld van Vrouwe Justitia aan de buitengevel, of misschien heeft hij Radbouds portret bijgewerkt of aangepast. De wat zakelijke omschrijving van het object ('dat beelt') maakt de kans klein dat hij de koning zelf op het doek zette.

Meer plausibel is dat Petten verantwoordelijk was voor het goudschilderen van de lijst. Opperdoes refereert daar in 1664 immers specifiek aan en Burger van Schoorel weet dat de burgemeesters 'gesamentlyken [een] vergulden lyst hebben laten ommake', waarna het schilderij boven de schoorsteen is opgehangen ter 'eeuwige gedagenisse'.²⁷ Mocht het inderdaad om het louter aanbrenge van of schilderen van een lijst gaan, dan is het niet ondenkbaar dat het portret al vóór de verbouwing van het stadhuis tot de inventaris behoorde. Het blijft speculatie, net als de vraag of Radbouds afbeelding uniek was of gebaseerd op een bestaand exemplaar.

Andere bekende portretten

Uniek of niet, het Medemblikker schilderij is momenteel vermoedelijk het oudste Radboudportret. Een intensieve zoektocht leidde ons naar nog drie andere exemplaren, die allemaal sterke gelijkenissen met elkaar hebben. Zo staat de Latijnse tekst onder het Medemblikker portret nagenoeg identiek op een houtschildering van Radboud die de Oostfriese graaf Edzard von Innhausen und

21 Burger van Schoorel, *Chronyk* (1767), 25.

22 Peter Swart, 'Het oude stadhuis van Medemblik', *Medenblick* 18 (2010), 32-34.

23 OAM, inv.nr. 1678e, rekeningen en kwitanties van 18 januari en 20 november 1665, 12 en 16 januari 1666, 2 februari 1666; inv.nr. 573, fol. 95v en 98v.

24 OAM, inv.nr. 1678b, kwitantienr. 73; inv.nr. 1678d, rekening van 27 augustus 1664.

25 In onze zoektocht naar een rekening van de aanschaf of vervaardiging van het schilderij hebben wij helaas inv.nr. 1679a (OAM) niet kunnen bekijken omdat deze stukken in te slechte staat verkeren. Wel zijn alle andere rekeningen en kwitanties uit de periode ca. 1660-1672 uitgebreid nageplozen (OAM, inv.nr. 1675a; 1677g; 1678a t/m e; 1679b en -c).

26 OAM, inv.nr. 1678d, rekening van 27 augustus 1664.

27 Burger van Schoorel, *Chronyk* (1767), 25.

4. Twintigste-eeuws kopie van het Medemblikker Radboudportret, geschilderd door Chris Manshande.
Collectie: Fries Museum, Leeuwarden

5. Portret van koning Radboud, vervaardiger onbekend.
De familie Van Sminia kocht dit portret in 1834 op een veiling van de nalatenschap van rijkarchivaris Van Wijn. Momenteel in particulier bezit. Foto: Bob Goedewaagen

Knyphausen in 1892 bezat. Een precieze kopie zal het echter niet zijn geweest, aangezien de ‘König’ was afgebeeld ‘in einem roten Hemde mit Gold eingefasst’. Het koningshemd in Medemblik is donkergroen, maar wél voorzien van een rode mantel met een gouden voering in het midden. Van Edzards houtschildering hangt een kopie in Slot Lütetsburg, het origineel is verloren gegaan bij een brand in 1893. De kopie is geschilderd in de romantische stijl, maar of het origineel ook zo modern aandeed, is onzeker.²⁸

Een ander schilderij bevond zich in de nalatenschap van rijksarchivaris Hendrik van Wijn, dat in 1834 onder de hamer ging en in eigendom

kwam van de familie Van Sminia uit Burgum. In 1877 pronkte het op de Historische Tentoonstelling van Friesland aan het Stadhoudelijk Hof in Leeuwarden.²⁹ Lange tijd vermoedde men dat het rond 1890 in bezit kwam van het Fries Genootschap, dat een portret laat bewaren in het depot van het Fries Museum. Een recente inventarisatie wees echter uit dat dit een versie van de Medemblikker schilder Chris Manshande (1876-1945) betreft: een kopie van het portret uit zijn geboortestad. Op zijn vroegst gaat het hier dus om een laatnegentiende-eeuws doek.³⁰ Het Van Sminia-exemplaar is getraceerd bij nazaten en verbleef tot voor kort op Huize Oranjestein. Het schilderij

²⁸ *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* 10.2 (1893), 10; Alida Gundlach, *Herrenhäuser in Niedersachsen* (Hannover 2002), 21-22; e-mailcorrespondentie met Graf Knyphausen (5 en 6 maart 2020).

²⁹ Gebroeders Van Cleef en B. Scheurleer, *Catalogus der handschriften, oude drukken en boekwerken, benevens eenige kaarten, tekeningen en prenten, oudheden, rariteiten, schilderijen en boekenkasten, nagelaten door Mr. Henrik van Wijn [e.v.]* (’s Gravenhage 1834), 76; Tresoar, Archief Fries Genootschap, toegang 205-08, inv.nr. 237, nr. 24; inv.nr. 239, fol. 55r; inv.nr. 388, nr. 14.

³⁰ Collectie Fries Museum, object S1967-040.

6. Laatnegentiende-eeuws portret van koning Radboud, vervaardiger onbekend. Dit is een kopie of impressie van een bij een brand verloren gegaan exemplaar dat de Oostfriese graaf Edzard von Innhausen und Knyphausen in 1892 bezat. Momenteel hangt het in Slot Lütetsburg. Foto: Susanne Güttler

kent eenzelfde beeldvorming als de Medembliker variant, zij het dat Radboud is afgebeeld met een rode mantel. Zijn gezicht is voller en expressiever, waardoor de koning minder statig oogt.³¹

Het Medembliker portret vanaf de negentiende eeuw

Door de eeuwen heen bleef het stadsbestuur zich bekommeren om het schilderij van Medembliks mythische voorvader. In 1804 kreeg schilder Jacob Braaff opdracht voor een restauratie. Helaas is onbekend wat hij veranderde: de stadsrekening vermeldt dat Braaff het heeft ‘gerepareert’.³²

Getuige negentiende-eeuws reisverslagen is het portret zeker ook geen anoniem object geworden, al bestaat er enige verwarring over de locatie en het bestaan van een mogelijke kopie.³³ Uitgever Evert Maaskamp meldt rond 1813 dat het portret op het Medembliker raadhuis voorhanden is.³⁴ Later verhuisde het wellicht naar het kasteel, aldus het relaas van de voetreis die de Amsterdamse rechtenstudent Jacob van Lennep in 1823 ondernam met een studiegenoot. Op het kasteel toonde burgemeester Pont de jongelui een ‘afbeeldsel’ van koning Radboud in de fraaie vergaderruimte van de maatschappij voor ‘t Nut van het Algemeen.³⁵ Of betrof dat een kopie, zoals Van der Aa noteert? In zijn beroemde *Aardrijkskundig woordenboek* (1846) meldt de letterkundige dat in de burgemeesterskamer ‘weleer een oud geschilderd afbeeldsel van Koning Radboud’ hing, ‘thans bijna geheel vergaan’. Een paar jaar later spreekt hij van een ‘eene kopij’ van het schilderij dat ‘vroeger op het stadhuis gevonden werd’.³⁶ De diverse auteurs zijn kortom niet eenduidig over het portret en zijn verblijfplaats in de eerste helft van de negentiende eeuw.

In 1858 verwijst Terwen naar het stadhuis als locatie waar koning Radboud de muur siert.³⁷ Of

³¹ E-mailcorrespondentie en diverse telefonische contacten met jhr. W.A. de Beaufort (maart-juli 2020).

³² OAM, inv.nr. 1723d, betaling 6 mei 1804; John R. Brozius, *Was getekend, Jacob Braaff. Medemblik door de ogen van een negentiende-eeuwse schilder* (Hoorn 2016), 18-19.

³³ Met dank aan Ben Dijkhuis die ons wees op de diverse reisverslagen.

³⁴ Evert Maaskamp, *Reis door Holland in de jaren 1806-1812* (Amsterdam 1813), deel 3, 209-210.

³⁵ J. van Lennep en M.E. Kluit, *Nederland in den goeden ouden tijd. Zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823* (Utrecht 1942), 35.

³⁶ Abraham Jacob van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Gorichem 1846), deel 7, 753; Idem, *Nederland. Handboekje voor reizigers door ons vaderland* (Amsterdam 1849), 65; in 1841 vermeldde Van der Aa overigens het stadhuis als locatie waar ‘een algemeen bekend afbeeldsel van den Frieschen Koning Radboud te zien is’, idem, *Geschied- en aardrijkskundige beschrijving van het koninkrijk der Nederlanden en het Groothertogdom Luxemburg* (Gorinchem 1841), 255.

³⁷ Johannes Leonardus Terwen, *Het Koninkrijk der Nederlanden voorgesteld in eene reeks van naar de natuur geteekende schilderachtige gezigten* (Gouda 1858), 92.

7. Interieur van de raadzaal van het stadhuis in Medemblik. Links van de openstaande deur hangt het geschilderde portret van koning Radboud. Foto: Arnold de Greeuw

hij en Van der Aa de situatie zelf ter plekke hebben waargenomen valt echter te betwijfelen. Meer houvast bieden latere auteurs die specifiek zijn in hun beschrijving. Bijvoorbeeld de cultuurhistoricus Henry Havard, die in de zomer van 1873 een zeiltocht maakte langs de ‘dode steden van de Zuiderzee’. Uitgedaagd door een kasteelmedewerker, die beweerde dat het schilderij zo oud was als de koning zelf, nam de Fransman vanaf een lange ladder ‘een slecht olieverfdoek’ waar, ‘bedekt met vuil en rookaanslag’. Zijn conclusie luidde dat de

ouderdom ‘niet verder [teruggaat] dan de zestienste eeuw’.³⁸ Twee jaar later was provinciaal archivaris C.J. Gonné evenmin een enthousiast ooggetuige: in de Ridderzaal van het kasteel zag hij ‘de slechte kopie van een portret van Koning Radboud (laatst 17e eeuw)’.³⁹

Samengevat is niet uit te sluiten dat op het kasteel een duplicaat van Radbouds portret hing, wellicht zelfs een die het oudere exemplaar verving. Logischer is dat het originele schilderij ergens ná 1813 van het stadhuis naar het slot werd verplaatst en door sommigen is aangezien als een dubbel, al dan niet gebaseerd op onjuiste informatie. Althans, van een vermeende kopie wordt in de twintigste eeuw met geen woord gerept door de diverse stadsbestuurders die zich hebben ingezet voor behoud van het portret. Zoals burgemeester Peters die het in 1935 grondig liet renoveren door ‘den Ryks-schildery-hersteller’.⁴⁰ Waarschijnlijk is het portret in 1942 na de restauratie of na de oplevering van het nieuwe stadhuis weer teruggekeerd uit het kasteel.⁴¹ In 1979 vond voor de laatste maal een, wederom broodnodige, restauratie plaats. Toen zijn onder meer de overschilderingen afgenomen en bijgewerkt.⁴²

Conclusie

De Medemblikker Radboudtraditie is diepgeworteld en nog altijd niet aan inflatie onderhevig. De stedelijke regenten bouwden hiervoor in de zeventiende eeuw een stevig fundament, met de Divisiekroniek en diverse andere geschiedkundige werken als raamwerk. De relatie tussen de stad en de vermeende Friese voorvader gaf de stad allure en aanzien. Dat uitte zich onder meer in verzen, een scheepsnaam en de vernoeming van het oorspronkelijk dertiende-eeuwse kasteel. De meest prominente Medemblikker herinnering aan Radboud is het geschilderde portret aan de

³⁸ Henry Havard, *Pittoreske reis langs de dode steden van de Zuiderzee* (Amsterdam 2012), 78.

³⁹ Nationaal Archief, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Afdeling Kunsten en Wetenschappen, toegang 2.04.13, inv.nr. 1135.

⁴⁰ Westfries Archief, Gemeentebestuur Medemblik 1933-1980, toegang 1440 (hierna afgekort tot GBM), inv.nr. 823, dossier 1.852.14.

⁴¹ Swart, ‘Het oude stadhuis van Medemblik’, 36-37; in ieder geval bevond het Radboudportret zich in 1953 in het stadhuis (GBM, inv.nr. 1206, brief 15 april 1953).

⁴² GBM, inv.nr. 1371.

muur van de voormalige raadzaal in het stadhuis van Medemblik.⁴³ Over de herkomst en ouderdom ervan zijn de geraadpleegde bronnen niet eenduidig. Waarschijnlijk bevond het schilderij zich oorspronkelijk in de burgemeesterskamer, het kloppend hart van het vroegmoderne stadsbestuur.

Het Medemblikker exemplaar, dat een vroeg-twintigste-eeuwse kopie kent, is vermoedelijk het oudste van de vier bekende Radboudportretten. Stijl en iconografie van de Oostfriese variant en het Van Sminia-portret maken het aannemelijk dat zij hierop geïnspireerd zijn. Het is echter ook mogelijk dat de portrettraditie teruggaat tot de zestiende eeuw: wellicht naar het exemplaar dat Viglius van Aytta bezat. Nader (kunst)historisch onderzoek zou meer duidelijkheid kunnen verschaffen. Wellicht leidt het tot kennis over het eventuele bestaan van andere portretten die nu onder de radar verkeren. Ook zou het een nuttige bijdrage leveren aan de rijke verzameling verhalen over Radboud. De mythische Friese koning geniet de laatste jaren een hernieuwde belangstelling. Zo verschenen geactualiseerde historisch publicaties, een roman, film en openluchtvoorstelling. Ruim dertienhonderd jaar na zijn dood is de vorst springlevend. Zijn unieke portret in Medemblik is daarom niet alleen een icoon van de stad maar een prominent onderdeel van de Radboudtraditie in het algemeen.

---

⁴³ Als gevolg van gemeentelijke fusies heeft het gebouw in 2011 zijn functie als gemeentehuis verloren en wacht het op een nieuwe bestemming.

Redbad

Van ‘Gods vijand’ tot nationaal icoon

De verbeelding van Redbad en andere ‘heidense helden’ in vergelijkend perspectief

SIMON HALINK

Geschiedenis wordt geschreven door de overwinnaar. Vooral waar het de vroegste geschiedenis van een volk betreft, dat zelf geen schriftelijke bronnen heeft nagelaten, zijn wij volledig aangewezen op de vertekende voorstelling van zaken als vastgelegd door de zegevierende ‘ander’. Zoals uit de voorgaande bijdragen al naar voren is gekomen, zijn de Frankische geschiedschrijvers niet bepaald zachtzinnig omgesprongen met de herinnering aan Redbad. Veel weerzinwekkender nog dan diens militaire weerstand tegen de noordwaardse opmars van de Franken, vonden zij uiteraard Redbads actieve tegenwerking van de verbreiding van het christendom, en daarmee de ontvouwing van Gods heilplan voor de mensheid. Zijn rabiate heidendom staat centraal in de oudste voorstellingen van deze ‘koning in de marge van de geschiedenis’,¹ en voorzag de expansiedrift van het Frankische rijk van de nodige theologische rechtvaardiging.

Het antagonistische karakter van Redbad treedt het helderst naar de voorgrond in de sleutelscène van diens mislukte doop, als beschreven in het negende hoofdstuk van het heiligenleven van Sint Wulfram (*Vita Wulframni*: tweede helft van de achtste eeuw). Hier lezen we dat bisschop Wulfram de heidense koning overtuigd heeft zich te bekeren, en dat Redbad al met één voet in het doopvont staat, klaar om het doopritueel te ondergaan. Op dit punt draait de koning zich om en vraagt hij of hij zijn voorvaderen, de Friese koningen van weleer, terug zal zien in het christelijke hiernamaals dat Wulfram hem beloofd heeft.

1. Redbad trekt zijn voet terug uit de doopvont. Gravure vervaardigd door Willem van Senus naar een tekening van Jacob Smies, rond 1800. Rijksmuseum, Amsterdam. Publiek domein

Het antwoord van de bisschop is helder; Redbads voorgangers zijn als heidenen gestorven, en bevinden zich daarom in de hel. Als christen zal Redbad daar gelukkig nooit terecht komen, en zijn voorouders zal hij dus nooit meer zien. Resoluut trekt de koning daarop zijn voet terug uit de doopvont en verklaart hij dat hij, in dat geval, liever

¹ Voor een uiterst gedegen analyse van dit bronnenmateriaal zie vooral Sven Meeder en Erik Goosmann, *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis* (Houten 2018).

2. Redbad (gespeeld door Gijs Naber) wordt bijna gedoopt door de heilige Willibrordus (gespeeld door Jack Wouterse). Still uit de spektakelfilm *Redbad*, geregisseerd door Roel Reiné en geproduceerd door Klaas de Jong, Farmhouse Film & TV, 2018

naar de hel gaat om zich daar bij zijn roemruchte voorvaderen te voegen, dan naar de hemel om daar alle eeuwigheid met een ‘stelletje paupers’ door te moeten brengen (*cum parvo pauperum numero*).²

Veel tastbaarder wordt het heidense karakter van Redbad nergens. Maar hoe aangrijpend dit beeld van een heidense vorst, die zich in een dramatische geste op de drempel van de bekering alsnog bedenkt ook moge zijn; *echt gebeurd* is het waarschijnlijk allemaal niet. De heersende concensus is dat deze scène toch vooral een retorisch doel diende, en fungeerde als stellingname in het grotere theologische debat over het lot van ongedoopten.³ De historische Redbad heeft dus naar alle waarschijnlijkheid nooit écht met één

voet in de doopvont gestaan. Maar daar wordt de zeggingskracht van dit iconische ‘voorval’ niet minder op. Redbads mislukte doop is door de eeuwen heen vaak en op uiteenlopende wijze verbeeld, en is terug te vinden op wandtapijten, antieke gravures, en recentelijk nog in de spektakelfilm *Redbad* (2018), waarin Wulfram vervangen is door een agressieve, hardhandige en straalbezopen Sint Willibrord (neergezet door Jack Wouterse).⁴ De wijze waarop deze sleutelscène wordt verbeeld zegt veel over de achterliggende zienswijze van de auteur, kunstenaar of filmmaker in kwestie; geen andere episode in de verhaaltstof over Redbad leent zich beter voor ideologische herinterpretatie.

² Zie Wilhelm Levisons editie van de *Vita Wulframni*, deel vijf van de *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Merovingicarum*, 657–673 (Hannover 1910), 668.

³ Zie vooral Rob Meens, ‘With one foot in the font: the failed baptism of the Frisian king Radbod and the 8th-century discussion about the fate of unbaptized forefathers’, in: P. Moran (red.), *Early medieval Ireland and Europe: chronology, contacts, scholarship* (Turnhout 2014), 577–596.

⁴ Deze vervanging van Wulfram door Willibrord, de ‘Apostel der Friezen’, is niet ongebruikelijk en vinden we ook in oudere weergaven van Redbads mislukte doop.

In deze bijdrage zullen we in vogelvlucht de opeenvolgende ideologische herinterpretaties van Redbad, oftewel diens veelbewogen *Nachleben*, onder de loep nemen.⁵ We zullen zien dat de vorst een fascinerende transformatie heeft door-gemaakt in de afgelopen eeuwen (vooral sinds de opkomst van het romantisch nationalisme in de negentiende eeuw), en dat tal van auteurs en intellectuelen met uiteenlopende ideologische agenda's (en met de nodige verbeeldingskracht) totaal verschillende Redbads uit het schaarse bronnenmateriaal hebben gedestilleerd. Hoe heeft deze gedemoniseerde Friese heerser zich, vele eeuwen na zijn dood, alsnog aan de mesthoop van de geschiedenis (waartoe Frankische annalen en heiligenlevens hem verdoemd hadden) weten te ontworstelen, om als vrijheidsstrijder en nationale held op een sokkel te worden geheven? Om deze diachronische ontwikkeling goed in kaart te kunnen brengen, is het mijns inziens noodzakelijk deze in een veel bredere, internationale cultuur-historische context te plaatsen. Alleen zo kunnen de frapante overeenkomsten met andere 'heidense helden' in het buitenland verklaard worden.

Liever kwijt dan rijk

Redbads reputatie als halsstarrige heiden bekleef, en bepaalde de manier waarop hij in latere middeleeuwse bronnen werd geportretteerd. In het kader van de voortslepende politieke strubelingen tussen het graafschap Holland en de Friezen legden Hollandse kroniekschrijvers maar al te graag verbanden tussen de weerbarstige Friezen van het heden en 'hun' voormalige koning Redbad. In de *Hollandse Rijkroniek* (ca. 1280)

wordt deze laatste in niet mis te verstane woorden geïntroduceerd als 'Rabboude, den Goeds viant', ofwel de vijand van God.⁶ Hij gold als een belichaming van het heidense imago dat de Friezen al veel langer hadden; in Frankische en Angelsaksische bronnen werd de term 'Fries' soms zelfs gebruikt als synoniem voor 'heiden', en kon deze daarom verwijzen naar *alle* ongekerstende volkeren boven de grote rivieren.⁷ De vereenzelviging van Redbad met het heidendom was zo sterk, dat hij in Oostfrieze volksvertellingen voortleefde als de 'Wilde Jager', aanvoerder van de wilde jacht, die in de joeltijd op een vliegend paard over de velden en door de bossen raast als het stormt; een belangrijke heidense functie die in andere variaties op hetzelfde thema door voorchristelijke figuren zoals Wodan (gezetten op zijn vliegende hengst Sleipnir) vervuld wordt.⁸

In de middeleeuwse literatuur komen niet alle ongedoopte voorouders er overigens even bekaaid vanaf; de 'rechtschappen heiden' was een populair theologisch en literair concept, aan de hand waarvan deugdzaame heidenen die de leer van Jezus simpelweg niet gekend konden hebben (omdat ze vóór Christus leefden, of omdat het christendom hun contreien nog niet bereikt had) een bijzondere positie toebedeeld kregen.⁹ Tot deze groep werden veelal Griekse filosofen zoals Plato en Aristoteles gerekend, evenals antieke veldheren zoals Caesar en Alexander de Grote. Maar ook de heidense koning Harald Schoonhaar (ca. 850–832), die gezien werd als de grondlegger van het Noorse koninkrijk, kon door christelijke kroniekschrijvers met terugwerkende kracht ten tonele gevoerd worden als een deugdzaame protochristen, die terughoudend was geweest in de

5 Het concept *Nachleben*, zoals ontwikkeld door de Duitse kunsthistoricus Aby Warburg, heeft betrekking op het voortbestaan en de metamorfose van bepaalde thema's en motieven in de loop der tijd, en in verschillende intellectuele, ideologische, culturele en sociale gebieden. Zie onder meer Georges Didi-Huberman, *Das Nachleben der Bilder. Kunstgeschichte und Phanomenzeit nach Aby Warburg* (vertaald door M. Bischoff; Frankfurt 2010).

6 Meeder en Goosmann, *Redbad*, 155.

7 Luit van der Tuuk, *Radbod. Koning in twee werelden* (Utrecht 2018), 75–77.

8 Ludwig Strackerjan (red.), *Aberglaube und Sagen aus dem Herzogthum Oldenburg* (Oldenburg 1867), 369. Zoals meestal in het geval van mondelijke tradities valt de historische oorsprong van Redbad als Wilde Jager moeilijk te achterhalen. Ook in andere landen wordt de wilde jacht vaak door historische of legendarische figuren (zoals koning Valdemar Atterdag in Denemarken, of Theodorik de Grote) aangevoerd.

9 Zie Cindy L. Vitto, 'The virtuous pagan in Middle English literature', *Transactions of the American Philosophical Society* 79 (1989) 5, 1–100.

3. Redbad werd zozeer met het heidendom vereenzelvigd, dat hij in lokale volksverhalen soms als aanvoerder van de ‘wilde jacht’ gezien werd. De Noorse kunstenaar Peter Nicolai Arbo verbeeldde het populaire volksmotief van de wilde jacht in zijn schilderij *Asgårdsreien* uit 1872. Foto: Nasjonalmuseet Noorwegen/Børre Høstland, CC-BY-NC

verering van de afgoden van zijn tijd.¹⁰ Een dergelijke theologische opwaardering kon Redbad echter onmogelijk ten deel vallen, omdat hij (in tegenstelling tot zijn Noorse ambtgenoot) *niet* onwetend was van de christelijke boodschap, en er zelfs actief verzet tegen had geleverd.

De middeleeuwse Friezen (ondertussen lang en breed gekerstend en opgenomen in de vaart der ‘beschaafde volkeren’) waren Redbad daarom dus liever kwijt dan rijk. Hij was een schandvlek op het Friese blazoën; een historiografische zwartepiet, die men het liefst een ander volk toe wilde spelen. Daarom werd hij in Friese bronnen (zoals de vijftiende-eeuwse *Historia Frisiae*) weggezet als een *buitenlandse* tiran, een Deense heiden die het

arme Friese volk hardhandig onderdrukte.¹¹ In het middeleeuwse wereldbeeld gold het noorden veelal als onbeschaafd, barbaars en onchristelijk, en ‘Denemarken’ was een containerterm voor het hoge noorden: die obscure contreien die eeuwen terug de Noormannen als een plaag over Europa hadden uitgespuwd. Een wrede, heidense tiran als Redbad kon dus vrij gemakkelijk op conto van dit verbeelde, heidense noorden geschreven worden. Helemaal geen vreemde gedachtesprong, vanuit middeleeuws perspectief. In deze context kon Karel de Grote (die in het echt pas zo’n dertig jaar na Redbads dood geboren werd) worden voorgesteld als de christelijke *verlosser* der Friezen, en in de epische *chansons de geste*-traditie wordt de

¹⁰ Bruce Lincoln, *Between History and Myth: Stories of Harald Fairhair and the Founding of the State* (Chicago 2014). Voor het gebruik van dit topos in de middeleeuwse IJslandse saga’s, zie Lars Lönnroth, ‘The Noble Heathen: A Theme in the Sagas’, *Scandinavian Studies* 41 (1969), 1–29.

¹¹ Meeder en Goosmann, *Redbad*, 160–166.

overwonnen tiran uiteindelijk zelfs opgenomen in Karels edele gevolg.¹²

Toch waren er in de latere middeleeuwen al redenen om Redbad (of liever: diens vermeende koningstitel) in een positiever daglicht te bezien. De Bourgondische hertogen waren er op machtpolitieke gronden bij gebaat om de koningstitel van Redbad te benadrukken, omdat zij dan (als heersers van Friesland) zelf aanspraak konden maken op een koningskroon.¹³ Hierbij werd het problematische heidense karakter van de Friese vorst voor het gemak buiten beschouwing gelaten, uiteraard.

Heidendom en nationale authenticiteit

Christelijke sentimenten bleven tot diep in de negentiende eeuw de boventoon voeren in de beeldvorming omtrend de wrede heiden Redbad. Deze negatieve connotatie komt duidelijk naar voren in de stichtelijke literatuur van schrijvers als de Amsterdamse predikant Jan de Liefde, die in zijn zelfbedachte 'Friese volksvertelling' *Fostedina* (ca. 1860) de lotgevallen van een heimelijk tot het christendom bekeerde Friese koningsdochter uit de doeken doet. Het Germaanse heidendom van haar tijdgenoten wordt hierin slecht afgeschilderd; vooral sinds het aantreden van koning 'Radboud' heerste er een 'donkere nacht van ongelooft' over de Friese landen. Zijn onverdraagzaamheid jegens het nieuwe geloof leidt uiteindelijk tot Fostedina's martelaarsdood, maar haar gouden kroon leeft (aldus De Liefde) tot op de dag van vandaag voort in de traditionele klederdracht van Friese vrouwen, in de vorm van de Friese kap.¹⁴

Ook in minder stichtelijke verbeeldingen van het Germaanse verleden passeert Redbad de revue als onverbeterlijke slechterik, zelfs ver voorbij de grenzen van zijn oorspronkelijke rijksgedebied. In Richard Wagners opera *Lohengrin* (voor het

eerst opgevoerd in 1850) wordt de 'Friesenfürst Radbod' genoemd als de vader van Ortrud, die als edelvrouw in het christelijke Brabant heimelijk tot Wodan en Freia bidt in de hoop dat zij de heidense heerschappij van haar voorvaderen herstellen. Qua chronologie hoort de dochter van Redbad helemaal niet thuis in een opera over de legendarische Zwaanridder, waarin zij vergezeld wordt door historische personages als Hendrik de Vogelaar, die pas zo'n anderhalve eeuw na Redbads overlijden geboren werd.¹⁵ Maar voor Wagner wogen andere overwegingen zwaarder; door de antagonist van het verhaal voor te stellen als telg van de geveesde heidense koning wordt haar intrinsieke, aangeboren slechtheid nog eens onderstreept. Deze genealogische kunstgreep kan dus gezien worden als een onbedoeld eerbetoon aan de efficiëntie van het Frankische propaganda-apparaat, ook op de zeer lange termijn.

In diezelfde negentiende eeuw zien we echter ook de eerste tekenen van een intellectuele ontwikkeling die uiteindelijk zou leiden tot Redbads rehabilitatie. In het kielzog van de achttiende-eeuwse Verlichting kwam de voorheen vanzelfsprekende tegenstelling tussen 'goede christenen' en 'slechte heidenen' voor het eerst op losse schroeven te staan. Onder invloed van Franse filosofen als Jean-Jacques Rousseau, die beweerde dat de mens in zijn primitieve oerstaat niet 'slecht' was, ontstond het literaire thema van de geidealiseerde 'nobele wilde': de *bon sauvage*. Dit topos nam een hoge vlucht in het gedachtegoed van de negentiende-eeuwse Romantiek, en leidde tot een waardering van niet-christelijke culturen en mythologieën. De Duitse theoloog Friedrich Schleiermacher poneerde (in het licht van de romantische verering van 'het Sublieme') een rekbaarder begrip van religie, waarin het niet langer hoofdzaak was om het christendom scherp tegen het heidendom af te zetten, maar juist om

¹² Zie voor deze verhalentraditie rondom Redbad vooral Han Nijdam en Otto S. Knottnerus, 'Redbad, the Once and Future King of the Frisians', in: S. Halink (red.), *Northern Myths, Modern Identities. The Nationalisation of Northern Mythologies since 1800* (Leiden en Boston 2019), 87–114.

¹³ Zie de bijdrage van Hanno Brand aan deze bundel.

¹⁴ Voor een verdere analyse van deze vertelling, zie de bijdrage van Theo Meder aan dit jaarboek.

¹⁵ Zie verder Edward R. Haymes, 'Richard Wagner, the *Ring* and its Influence', in: M. Clunies Ross (red.), *Pre-Christian Religions of the North. Research and Reception* (tweede deel): *From c. 1830 to the Present* (Turnhout 2018), 101–130, aldaar 153.

hun wezensgelijkheid, en het verhevene in alle levensbeschouwingen te erkennen.¹⁶ In seculiere intellectuele kringen kwam er zo, langzaam maar zeker, ruimte voor de emancipatie van niet- en voorchristelijke geloofssystemen.

De grote doorbraak in het denken over het Germaanse heidendom volgde in 1835, toen Jacob Grimm (vooral bekend van de sprookjesverzameling die hij samen met zijn broer aanlegde) zijn lijvige *Deutsche Mythologie* publiceerde. Dit bijzonder invloedrijke encyclopedische werk rust op de fundamentele aanname dat een mythologisch wereldbeeld, net zo goed als een taal of oude volksgebruiken, de tijdloze nationale volksgeest tot uiting brengt. Daarmee suggereerde Grimm een sterke link tussen nationale authenticiteit en voorchristelijk erfgoed, dat in de loop der eeuwen in vergetelheid was geraakt. Door de vergelijkende bestudering van onder meer oude sagen, legenden en volksgebruiken (en met gebruikmaking van de schriftelijke overlevering uit Scandinavië)¹⁷ was het echter mogelijk om het oorspronkelijke wereldbeeld van de Germanen te ‘reconstrueren’. Voor Grimm was dit veel meer dan een vermakelijke academische exercitie; hij zag zijn studie als een essentiële bijdrage aan de totstandkoming van een verenigende Duits-nationale identiteit, waaraan zo’n sterke behoefte bestond sinds de beschamende bezetting door Napoleon in het begin van de eeuw.¹⁸ Politiek en mythologie gingen vanaf nu dus hand in hand.

Jacob Grimms voorliefde voor heidense onderwerpen moet overigens niet gezien worden als een stellingname tegen het christendom. Inte-

gendeel! Grimm was een lutheraan in hart en nieren, en neigde ertoe de hiaten in onze kennis van het heidendom op te vullen met anachronistische speculaties die de vroomheid van de Germaanse voorouders benadrukten. Zo stelde hij zich voor hoe de heidenen al knielend hun goden aanbaden, die in zijn ogen niets meer waren dan de ‘verveelvoudiging’ (Vervielfachung) van de ene absolute godheid, die zelf onmogelijk af te beelden viel.¹⁹ Er was dus moreel gezien niets mis met het heidendom. Sterker nog: deze omgang met het goddelijke viel te verkiezen boven die van de katholieken, die zo veelvuldig gezondigd hadden tegen het oudtestamentische verbod op het vervaardigen van afbeeldingen. In Grimms verbeelding van de Germaanse heiden als een soort vrome protestant *avant la lettre* proeven we duidelijk het patriotistische, anti-katholieke (want anti-Franse) sentiment dat aan de *Deutsche Mythologie* ten grondslag ligt.²⁰

De internationale invloed van Grimms *Deutsche Mythologie* valt nauwelijks te overschatten. Overal in Europa hanteerden intellectuelen dit werk als een blauwdruk voor de reconstructie van hun eigen authentieke, voorchristelijke levensbeschouwingen. Ook in Nederland liet deze nieuwe tak van wetenschap de gemoederen niet onberoerd.²¹ Zo ging de onderwijzer en bibliothecaris Derk Buddingh op zoek naar sporen van de ‘Nederlandse mythologie’ aan de hand van de Oudnoordse overlevering, die hij zag als een toetssteen ‘waaraan Germanie en Batavie de overblijfsels zijner vroegere mythen kan ter toetse brengen.’²² De verheerlijking van het heidense

16 Zie vooral zijn *Über die Religion* uit 1799. Dit revolutionaire religiebegrip wordt verder uitgediept in Rüdiger Safranski, *Romantik. Eine deutsche Affäre* (München 2007), 151.

17 Voor een uitgebreide analyse van Grimms toe-eigening van Oudnoordse bronnen, zie Simon Halink, ‘Nordic, Germanic, German: Jacob Grimm and the German Appropriation of Old Norse Religion and Myth’, in: M. Clunies Ross (red.), *Pre-Christian Religions of the North. Research and Reception* (tweede deel): *From c. 1830 to the Present* (Turnhout 2018), 101–130.

18 Zie verder Tom Shippey, ‘A Revolution Reconsidered: Mythography and Mythology in the Nineteenth Century’, in: T. Shippey (red.), *The Shadow-Walkers: Jacob Grimm’s Mythology of the Monstrous* (Turnhout 2005), 1–28; Beate Kellner, *Grimms Mythen. Studien zum Mythosbegriff und seiner Anwendung in Jacob Grimms Deutscher Mythologie* (Frankfurt am Main 1994).

19 Jacob Grimm, *Deutsche Mythologie* (tweede editie: Göttingen 1844), xlv.

20 Halink, ‘Nordic, Germanic, German’, 114–117.

21 Voor een uitgebreidere studie over deze ontwikkelingen in Nederland, zie Simon Halink, ‘Deeply Rooted in the Fatherland: Germanic Mythology and National Culture(s) in the Netherlands’, in: S. Bønding and P-B Stahl (red.), *Mythology and ‘Nation Building’: N.F.S. Grundtvig and His Contemporaries* (Aarhus, in druk) en meer in het bijzonder over Friesland: idem, ‘Inleiding tot de *Poëtische Edda*’, in: W. Schoorstra (vert.), *De Poëtyske Edda* (Leeuwarden 2020), 13–35, aldaar 31–34.

22 Derk Buddingh, *Edda-Leer, of Handboek voor de Noordsche Mythologie* (Utrecht 1837), viii.

verleden leidde ook (geheel in strijd met Grimms intenties) tot stellingnamen *tegen* het christendom; de onderwijzer J. van Leeuwen hield in diens *Germaansche Godenleer* (1897) het 'volksvreemde' christendom verantwoordelijk voor de teloorgang van het oorspronkelijke volkskarakter, en wilde de wijze waarop deze 'vreemde godsdiens' de 'taak, dien het in de germaansche landen op zich nam, heeft vervuld, (...) hier niet beoordelen.'²³

Het germanocentrische (*völkische*), anti-christelijke gedachtegoed dat Van Leeuwen hier verwoordt was erg in de mode rond 1900, en behelste een totale herschrijving van het vroege Germaanse verleden; niet recalcitrante heidenen als Redbad of de (uiteindelijk *wel* gedoopte) Saksenleider Widukind, maar juist hun tegenstanders, de Franken en hun missionarissen, waren nu de volksvreemde onderdrukkers uit het buitenland.²⁴ Deze (veelal op antisemitische leest geschoeide) omkering van de rollen bracht, zoals we zullen zien, een kanteling teweeg in het denken over Redbad; hij verwerfde alsnog de reputatie van 'deugdzaam heiden', maar nu juist *vanwege* diens weigering zich te laten dopen.

Friese vrijheid

Ook in Friesland werd de door Grimm ontkende zoektocht naar (of eigenlijk: constructie van) inheemse, voorchristelijke authenticiteit gretig opgepakt door bevlogen intellectuelen en volkskundigen zoals Justus Hiddes Halbertsma.²⁵ In het verlengde daarvan vond ook de morele

rehabilitatie van heidense verzetsstrijders weerklank binnen de Friese beweging. Zoals in alle nationale bewegingen het geval is, ging ook hier de formulering van een eigen identiteit hand in hand met een grootschalige herinterpretatie van het verleden en de ideologische 'cultivering van cultuur'.²⁶ Nadruk lag hierbij vooral op de suggestie van historische continuïteit, waardoor een rechte lijn tussen het huidige vrijheidsstreven, de middeleeuwse Friese Vrijheid, en roemruchte voorgangers als Gemme van Burmania, Grutte Pier en dus ook Redbad aannemelijk kon worden gemaakt.²⁷ De vooraanstaande Friese nationalist Douwe Kalma definieerde de Friese beweging van zijn tijd in 1932 daarom als 'de voortzetting van de Friese strijd voor vrijheid en recht *door de eeuwen heen*'.²⁸

In dit primordiale vertoog is de Friese vrijheidsstrijd dus een *eeuwige* strijd, en het Friese vrijheidsbeginsel een tijdloos, statisch principe, dat in opeenvolgende tijdvakken door verschillende individuen belichaamd is. Zo bezien doen historische nuances er niet meer toe, en kunnen Grutte Pier en Redbad voorgesteld worden als gedreven door hetzelfde innerlijke ideaal van Friese vrijheid.²⁹ In die zin kunnen de gevleugelde, foutief aan de zestiende-eeuwse edelman Gemme van Burmania toegeschreven woorden 'Wij Friezen knielen alleen voor God' (in ietwat minder christelijke vorm) net zo goed in de mond van Redbad gelegd worden.³⁰ Redbad gold (en geldt) binnen de Friese beweging op de eerste plaats als vrij-

²³ J. van Leeuwen, *Germaansche Godenleer* (Schiedam 1897), 297.

²⁴ Over Widukind als het 'spiegelbeeld' van Redbad (waarbij de ene heidense opstandeling *uit* de doopvont stapt, en de andere juist erin), zie Nijdam en Knottnerus, 'Redbad', 92.

²⁵ Zie hierover vooral S.J. van der Molen, 'Ta in 'Fryske Mythology'', *De Vrije Fries* 53 (1973), 57–66.

²⁶ Joep Leerssen, 'Nationalism and the cultivation of culture', *Nations and Nationalism* 12 (2006) 4, 559–578.

²⁷ Standaardwerken op het gebied van de Friese beweging in de negentiende eeuw zijn Sjoerd van der Schaaf, *Skiednis fan de Fryske biweging* (Leeuwarden 1979), Philippus Breuker, *Opkomst en bloei van het Friese nationalisme, 1740–1875* (Leeuwarden 2014) en Goffe Jensma, *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1998).

²⁸ Douwe Kalma, 'De mienskip in Fryslân', *It Heitelân* 14 (1932) 3, 58–60, aldaar 58: 'de foartsetting fen de Fryske striid om frijheit en rjucht troch de ieuwen hinne'. Zie ook Goffe Jensma, "Zo, dan zijn we dus toch nog familie van elkaar". Mobilisatiestrategieën in de Friese beweging en de toekomst van de frisistiek', *De Vrije Fries* 98 (2018), 10–22, aldaar 11–12. Cursivering toegevoegd.

²⁹ Over de paradoxale negentiende-eeuwse interpretatie van het begrip 'Friese vrijheid' zie vooral Goffe Jensma, 'Vrijheid als innerlijke deugd. De paradox van de 'Friese vrijheid' in de negentiende eeuw', *It Beaken* 81 (2019) 1, 31–53.

³⁰ Iets dergelijks lijkt de makers van de voornoemde film *Redbad* voor ogen gestaan te hebben met Redbads opzweepende, volkomen anachronistische toespraak (à la *Braveheart*) voorafgaand aan een van de veldslagen.

heidslievende heiden, en in dit tijdsgewricht van seculiere ideologieën zoals het nationalisme werd dat bijvoegelijke naamwoord zwaarwegender dan het religieuze component.³¹

Vooraf vanaf 1900 ging Redbad een sleutelrol spelen in de historische verbeelding van Friese bewegers. Ook Douwe Kalma liet zich in zijn literaire werk inspireren door de geschiedenis van de Friese koningen, en tussen 1920 en 1951 verschenen van zijn hand vijf historische toneelwerken waarin telkens een van deze vorsten centraal staat. Hoewel de voorchristelijke cultus die door hen beleden werd slechts zijdelings aan bod komt, verwerkt de auteur in zijn lange inleidende gedicht 'Hert fan Fryslân' ('Hart van Friesland') meerdere heidense motieven:

En iew'ne greatens waerd in dage dy't forriist,
De moarn, fan Nornen [de schikgodinnen] wiisd.
(...)
As ien fan Bragi [god van de dichtkunst, gemaal van
Iduna] stjûrd,
Us dreamen stalde yn bylde, ljochte en djûre...³²

Redbad, de meest heldhaftige van de vijf vorsten, wordt door Kalma getypeerd als 'de laatste grote voorvechter (...) van het Friese heidendom'³³ en verdediger van de Friese vrijheid tegen de Franken. In deze strijd blijft Redbad trouw aan het Friese vrijheidsbeginsel, en roept hij Wodan aan om hem bij te staan:

Alfader, Striïdbistjûrder, Hear en God,
As ea in saek fan rjocht fan hokfoar folk
Dyn freonskip woun, datst yn Dyn hege geast
Myld harkest nei syn bea, forhear dan my
Yn Fryslâns namme en ta Dyn frijdoms heil!³⁴

Het Friese heidendom en de Friese vrijheid gaan in deze passage hand in hand. Het strijdvlugte karakter van de standvastige Fries, verpersoonlijkt door koning Redbad, kwam ook naar voren in Kalma's antagonistische opvattingen omtrent de Friese identiteit; Holland was als erfgenaam van het Frankische rijk de erfvijand der Friezen, en als authentieke 'Noordzeecultuur' dienden de Friezen zich volgens hem af te keren van het zuiden, om zich te bezinnen op hun *nordisch*-Germaanse volkskarakter.³⁵

Het zuiden als de vijand

Deze nadruk op de Frank/Hollander als de kwaadaardige binnendringer kan niet los gezien worden van de ideologisch beladen noord/zuid-tegenstelling die in de eerste decennia van de twintigste eeuw in zwang kwam.³⁶ Er was sprake van een omkering van het morele kompas, waarbij het (voornoemde) 'heidense noorden' nu juist positief geladen werd, ten opzichte van het feodale, onderdrukkende en volksvreemde zuiden. Modieuze theorieën uit het buitenland, zoals klimatologisch determinisme³⁷ en rassenkunde, werden medebepalend voor de moderne beeldvorming omtrent

31 Over de link tussen heidendom en vrijheid in het nationale denken, zie Simon Halink, 'Noble Heathens. Jón Jónsson Aðils and the Problem of Iceland's Pagan Past', *Nations and Nationalism* 23 (2017) 3, 463–483.

32 Douwe Kalma, *Keningen fan Fryslân. Fiif toanielstikken yn fersen*, eerste deel (Dokkum 1920), 8–9.

33 Idem, 6: '... de lêste greate foarfjochter is fan it Fryske heidendom'.

34 Kalma, *Keningen fan Fryslân*, tweede deel (Dokkum 1951), 139.

35 Zie voor deze ideeën vooral zijn redevoering *Fryslân en de Wrâld. Rede, sa likernôch hâlden op 'e Mienskipsgearkomste fen 29 januari 1916* (Leeuwarden 1916).

36 Voor een cultuurhistorische verkenning van deze tegenstelling, zie Andreas Fülberth en Albert Meier (red.), *Nördlichkeit-Romantik-Erhobenheit. Apperzeptionen der Nord/Süd-Differenz (1750-2000)* (Frankfurt am Main, 2007) en Astrid Arndt (red.), *Imagologie des Nordens. Kulturelle Konstruktionen von Nördlichkeit in interdisziplinärer Perspektive* (Frankfurt am Main 2004).

37 De grondaanname van klimatologisch determinisme is dat zowel het individuele als het collectieve karakter van bevolkingsgroepen (volkeren, naties, regio's, rassen) bepaald wordt door de natuurlijke, klimatologische variabelen waarin het zich ontwikkeld heeft. De mens is kortom het product van zijn leefomgeving. Het feit dat het 'noorden' door achttiende-eeuwse denkers als Montesquieu en Kant superieur geacht werd (omdat de volksgeest daar door de elementen 'gehard' was), vormde koren op de molen van nationale bewegingen die zichzelf in de negentiende en twintigste eeuw als 'noordelijk' profileerden. Zie Manfred Beller, 'Climate', in: idem and J. Leerssen (red.), *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters* (Amsterdam en New York 2007), 298–304.

Redbad. Dit komt onder meer tot uiting in de sage van de spionnen van Redbad, opgetekend in J.P. Wiersma's verzameling *Friesche mythen en sagen* uit 1937.³⁸ Volgens deze vertelling stuurde Redbad een groep spionnen (waaronder zijn eigen zoon) naar het zuiden om de militaire posities van de Franken te achterhalen. Toen de mannen vertrokken waren ze stuk voor stuk nog 'plichtsgetrouw, zoals het een West-Fries betaamt.' Maar:

... toen ze zuidelijker kwamen en de zon hen verwarmde, vergaten zij hun opdracht. Ze gaven zich over aan de drank die de wijngaarden in het zuiden voortbrachten en de liefde van donkere vrouwen. De zoon van Radbod, die de spionnen aanvoerde, stuurde een bericht naar zijn vader dat ze besloten hadden voorgoed in het zuiden te blijven.³⁹

Redbad schaamde zich zo diep voor de nalatigheid van zijn zoon, dat hij hem en de andere spionnen dood verklaarde, net zoals 'tot in onze dagen bij de West-Friezen (...) de zoon die zijn plicht verzaakt als dood wordt beschouwd.'⁴⁰ De boodschap is helder; het zuiden is decadent, zwak en hedonistisch, en heeft een corrumperende invloed op het erbare karakter van de noorderling.

Deze stereotypische, normatieve noord/zuid-tegenstelling werd één jaar voor de uitgave van Wiersma's verzameling teruggebracht tot haar naakte essentie in het boek *Redbad. Koning van Friesland*, van de hand van de uit de Purmer afkomstige rechtshistoricus en mediëvist Arian de Goede, die heel Noord-Holland ten noorden van het IJ als West-Friesland beschouwde.⁴¹ In zijn 'geschiedenis van de grootste koning die het Friese volk ooit had' wordt de geleverde strijd

tegen de 'oprukkende vreemde overheersing'⁴² gesublimeerd tot een epische confrontatie tussen twee volstrekt onverenigbare universele principes: een monumentale cultuurstrijd tussen het vrije, Germaanse 'Noorderrijk' en het feodale, militaristische 'Zuiderrijk'.⁴³ In dit hoogdravende relaas (De Goede was nog student en vroeg in de twintig toen hij het schreef) wordt Redbad voorgesteld als een vrijheidsstrijder van internationale allure, die door zijn harde optreden jegens de Franken en krachtige handhaving van het heidense geloof 'namens de menscheit' de opmars van het feodalisme vertraagde, en de Fries-Germaanse vrijheid veiligstelde.⁴⁴ Het polariserende cultuur-determinisme dat aan dit vertoog ten grondslag ligt zou nog lang naklinken in voorstellingen van Redbad en de Friese oudheid.

Net als Jacob Grimm een eeuw eerder zag De Goede zichzelf bepaald niet als heiden. Hij was van protestantse huize, en vereenzelvigde het protestantisme met de kernwaarden van Redbads 'Noorderrijk'. Het was vooral de Frankische (katholieke) symbiose van staat en kerk die Redbad (en De Goede) tegen de borst stuitte:

Tot in de twintigste eeuw diende de kerk om adellijke jongens en meisjes die niet voor opvolging in aanmerking kwamen, van een kerkelijke titel te voorzien, met een bijbehorend eigen goed om voor inkomsten te zorgen. Hun rijkdommen stegen dientengevolge gelijk op met die van de vorsten en de adel. Het is niet toevallig dat zo'n 800 jaar later een Saksische monnik (...), Martin Luther, de wantoestanden in de rooms-katholieke kerk aan de kaak stelde. De zestiende-eeuwse Reformatie was het gevolg, met eveneens niet toevallig een 'beeldenstorm' in onze streken, waarin verre

³⁸ Aldaar 49. Zie eveneens Van der Tuuk, *Radbod*, 100.

³⁹ Van der Tuuk, *Radbod*, 100.

⁴⁰ Van der Tuuk, *Radbod*, 100.

⁴¹ Aldus zijn profielschets in het *Westfries Biografisch Woordenboek*, op de website van het Westfries Genootschap: https://www.westfriesgenootschap.nl/geschiedschrijving/biografie/biografie_arian_de_goede.php (laatst bezocht op 14 januari 2020).

⁴² Arian de Goede, *Redbad. Koning der Friezen* (herziene uitgave van 2018), 11.

⁴³ De Goede, *Redbad* (Enkhuizen 1936), 124. Voor verdere analyse van dit werk, zie ook Erik Goosmann, 'De cultuurstrijd van Redbad', *Madoc. Tijdschrift voor de Middeleeuwen* 32 (2018) 4, 222–231, aldaar 227–228.

⁴⁴ De Goede, *Redbad*, 125. Geciteerd in Goosmann, 'De cultuurstrijd van Redbad', 227. Het is veelzeggend dat De Goede als geschiedenisstudent in Utrecht deel uitmaakte van de lijfwacht van de felle nationaalsocialist majoor C.J.A. Kruyt. Zie G.R. Zondergeld, *De Friese Beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Leeuwarden 1979), 217.

nakomelingen van de Friezen op hun beurt christelijke beelden aan puin sloegen.⁴⁵

Uit deze opstand tegen het feodale erfgoed van de Franken ontstond vervolgens de ‘eerste moderne republiek’, waarin het dan eindelijk gedaan was met dat ‘innige verbond tussen staat en kerk’.⁴⁶ De Goede suggereert een grote mate aan continuïteit tussen de Friese oudheid en de latere historische ontwikkeling van Nederland, en trekt stevast anachronistische lijntjes tussen de veronderstelde idealen van Redbad en die van de vrije, (eveneens) zeevarende Republiek in de Gouden Eeuw. Hij noemt Willem van Oranje, Vader des Vaderlands, de ‘evenknie’ van Redbad, die ‘pas 950 jaar later’ opstond en ‘vocht voor dezelfde idealen, godsdienstvrijheid en bevrijding van vreemde feodale heerschappij’.⁴⁷ Dankzij Redbads strijd en toewijding aan het ideaal van godsdienstvrijheid konden de Friezen volgens hem, in een later stadium en op hun *eigen* voorwaarden, het christendom alsnog aanvaarden.

Door de christelijke tegenstanders van Redbad niet op de eerste plaats als *christenen*, maar uitdrukkelijk als *rooms-katholieken* te bestempelen (die de christelijke leer dus bij voorbaat al ‘verdraaid’ hadden, en het verbod op het vervaardigen van beeltenissen aan de laars laptten) was het voor protestantse nationalistten als De Goede mogelijk om de ‘oprechte heiden’ boven de ‘valse christen’ te verkiezen, zonder gezichtsverlies te lijden. Een heiden is per slot van rekening beter dan een ketter. De katholieke tegenstander bracht de moderne protestant en zijn heidense voor-

ouder als het ware in hetzelfde kamp, volgens het motto ‘de vijand van mijn vijand is mijn vriend’, of het protestantse devies ‘liever Turks dan paaps’.⁴⁸ Nergens in zijn boekwerkje verwijst De Goede direct naar Grimm en diens ‘vrome’ heidenen. Maar zijn anachronistische verheerlijking van de heidense Redbad is weldegelijk een product (of uitwas) van de negentiende-eeuwse kanteling in het denken over het heidendom, waar Grimms *Deutsche Mythologie* aan ten grondslag lag.

Het gemak waarmee Redbad met Willem van Oranje, en de Franken met Spanjaarden vervangen kunnen worden, geeft aan dat er een vast stramien, een achterliggend ‘narratief sjabloon’ (*narrative template*) gehanteerd wordt bij de vormgeving van grote verhalen over ons nationale verleden.⁴⁹ Zo’n abstract sjabloon fungeert als een soort van lege vacature, die opgevuld kan worden door allerlei verschillende (historische) kandidaten terwijl de (narratieve) functie-omschrijving onveranderd blijft. Een essentiële rol is bijvoorbeeld die van de tegenstander, de antagonist, veelal een ‘autocratische onderdrukker uit het decadente zuiden’; een rol die even gemakkelijk door Romeinen (in de mythe van de Bataafse opstand), Franken, Spanjaarden, als (in het Fries-nationale vertoog) door Hollanders vervuld kan worden.⁵⁰ Daartegenover staat dan het archetype van de ‘volkseigen held’, voorzien van alle karaktereigenschappen en kwaliteiten waar de ‘wij-groep’ zich mee vereenzelvigd. Zo belichamen Willem van Oranje en Redbad (in het continuïteitsdenken van De Goede) dezelfde ‘inheemse’ idealen, zoals verdraagzaamheid en godsdienstvrijheid. In de eigentijdse cultuur is

45 De Goede, *Redbad* (herziene uitgave van 2018), 40–41.

46 De Goede, *Redbad* (herziene uitgave van 2018), 41.

47 De Goede, *Redbad* (herziene uitgave van 2018), 11. De Goede geeft toe dat het succes van Redbad van vrij korte duur was, in vergelijking met de verworvenheden van Willem van Oranje.

48 Een populaire leuze ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog. De oriëntalistische weergave van Friese koningen op illustraties in vroegmoderne kronieken (zoals de beroemde prenten van Simon Frisius, opgenomen in Pierius Winsemius’ *Chronique ofte Historische geschiedenis van Frieslandt* uit 1622, waarop de Friese vorsten uitgedost lijken met een soortement van tulband) is in dit verband interessant, en verdient verdere bestudering.

49 James V. Wertsch, ‘Collective Memory and Narrative Templates’, *Social Research. An International Quarterly* 75 (2008) 1, 133–156.

50 Een mooi voorbeeld van de vervangbaarheid van acteurs die deze rol vervullen is het gigantische ‘Hermannendenkmal’ in het Teutoburgerwoud, tussen 1838 en 1875 gebouwd als eerbetoon aan het Germaanse stamhoofd Arminius, die in het jaar 9 n. Chr. de Romeinen een verpletterende nederlaag toebracht. Het geheven zwaard van het standbeeld wijst echter niet richting Italië, maar richting de aartsvijand Frankrijk, waar de dreiging van de ‘nieuwe Romeinen’ (‘Neurömer’) vanuit ging. Zie verder Klaus Kösters, *Mythos Arminius. Die Varusschlacht und ihre Folgen* (Münster 2009).

de nationale held (met terugwerkende kracht) vaak een onderkoeld 'kind van de Verlichting',⁵¹ wars van fanatisme, pragmatisch, rationeel, en uitgerust met het 'gezonde verstand' en de nuchterheid die zowel Friezen als Nederlanders zichzelf zo graag toedichten. Door het gebruik van dergelijke narratieve sjablonen blijft het verleden actueel, wordt de geschiedenis doorlopend op het heden betrokken, en krijgen historische figuren als Redbad in openvolgende tijdvakken totaal verschillende rollen toebedeeld.

De internationale context: vergelijkbare 'heidense helden'

Om deze historische dynamiek beter te begrijpen is het van belang de *case study* Redbad in breder verband te plaatsen, en parallellen te trekken met vergelijkbare ontwikkelingen in het buitenland. Er is niets zo internationaal als nationale identiteit, en het is daarom aannemelijk dat Redbad niet de enige 'heidense held' is wiens imago in de moderne tijd zo grondig herzien is. Een in het oog springend voorbeeld is het verhaal van Hatuey, stamhoofd op het Caraïbische eiland Hispaniola, die in de vroege zestiende eeuw naar Cuba uitweek en de inheemse bevolking daar waarschuwde voor de wreedheden van de oprukkende Spaanse veroveraars. Uiteindelijk viel hij daar in handen van de Spanjaarden en werd hij ter dood veroordeeld.

Vlak voordat hij in 1512 op de brandstapel de dood vond, vroeg een katholieke priester hem of hij Jezus wilde aanvaarden zodat hij naar de hemel kon. Hatuey vroeg hem of er in de hemel ook Spanjaarden waren, en toen dit door de priester bevestigd werd antwoordde het stamhoofd resoluut dat hij dan liever naar de hel wilde, zodat hij niet zulke wrede mensen hoefde te dulden in het hiernamaals. Het verhaal van deze 'mislukte doop' vertoont frapante overeenkomsten met dat van Redbad; zowel Hatuey als de Friese vorst lijken een theologie van de onderdrukte te belijden, waarin geldt: de hemel van mijn vijand is mijn hel.

Net als in het geval van Redbad is dit voorval alleen overgeleverd door de katholieke 'tegen-

4. Hatuey op de brandstapel. Net als Redbad had het opperhoofd geen behoefte om zijn tijd in het hiernamaals door te brengen met zijn christelijke vijanden. En net als in het geval van Redbad is het maar zeer de vraag of deze afwijzing van het christendom ooit echt heeft plaatsgevonden. Gravure door Theodore de Bry in: Bartolomé de las Casas, *Narratio regionum Indicarum per Hispanos quosdam deustatarum verissima* (Frankfurt am Main, 1598)

stander', en ook hier betreft het hoogstwaarschijnlijk een *verzonnen* gebeurtenis; de Spanjaard die deze anekdote in de zestiende eeuw optekende, de Dominicaanse monnik Bartolomé de las Casas, stond namelijk een duidelijk doel voor ogen met deze dramatische passage.⁵² Las Casas was fel gekant tegen de ongebreidelde goudlust van zijn landgenoten, en de slechte naam die zijn kerk verwierf door de wreedheden van de *conquistadores* in de Nieuwe Wereld. Hatuey's weigering moest dus gezien worden als een waarschuwing, en een argument tegen de verdere corruptie van het geloof in naam van de hebzucht.

⁵¹ Goosmann, 'De cultuurstrijd van Redbad', 224.

⁵² Opgenomen in diens kritische geschrift *Brevissima relación de la destrucción de las Indias* ('Een korte beschrijving van de vernietiging van de West-Indische landen'), verschenen in 1552.

Ook hier dient de voorstelling van een mislukte bekering dus vooral een retorisch doel in een veel groter, overkoepelend theologisch/ideologisch debat. De ‘edele wilde’ wordt in dit geval vooral ten tonele gevoerd om de eigen cultuur een spiegel voor te houden.⁵³ Ook voor las Casas viel de oprechte heiden te verkiezen boven de valse (want hypocriete) christen. Een onbedoeld neveneffect van deze retorische kunstgreep is dat Hatuey tegenwoordig alom geroemd wordt als een anti-koloniale verzetsstrijder en ‘de eerste rebel van Amerika’.⁵⁴

Naarmate heidendom en nationale authenticiteit nauwer met elkaar geassocieerd werden in het nationale denken van de negentiende eeuw, kwam de (veelal gedwongen) bekering van de heidense voorvaders voor het eerst in een negatief daglicht te staan. Voorbeelden van dit veranderde geschiedbeeld vinden we in heel Europa. Zo ook in Slovenië, waar de romantische dichter France Prešeren (in zijn epische gedicht *Krst pri Savici*, of ‘De doop in de Savica’ uit 1836) de kerstening van zijn volk interpreteerde als de teloorgang van het authentieke, Slavische volkskarakter van de Slovenen. Een tragische slotakte kortom, geen triomf.⁵⁵ Met de toekenning van deze negatieve betekenis aan het doopsel werden heidenen die de doop weigerden, of de bekering van hun volk in de weg stonden, als vanzelf volkshelden.⁵⁶

Dergelijke heidense verzetsstrijders komen we daarom tegen in de nationale verbeelding van verschillende Europese landen, en de overeenkomsten met de mythevorming rondom Redbad is in sommige gevallen veelzeggend. Het nationale epos van de Faeröer bijvoorbeeld, de middeleeuwse *Færeyinga saga* (‘Saga van de inwoners van de Faeröer’) richt zich voornamelijk op de rivaliteit tussen twee hoofdmannen: de heiden Tróndur í Gøtu (‘uit het dorp Gøta’), en de christen Sigmundur Brestisson. De saga⁵⁷ beschrijft de bekering van de eilandengroep rond het jaar 1000, en van oudsher wordt de christelijke martelaar Sigmundur als de held betempeld.⁵⁸ Dat deze christelijke interpretatie van het verhaal traditioneel de overhand heeft gehad, blijkt ook uit het feit dat men op IJsland de term ‘þrándur í götu’ (de IJslandse spelling van Tróndur í Gøtu) tot op de dag van vandaag gebruikt in de zin van ‘obstakel’ of ‘hobbel in de weg’ (‘í götu’ betekent letterlijk ‘in de weg’), hoewel maar weinig IJslanders zich bewust zijn van de oorsprong van dit begrip.

Pas in de negentiende eeuw won de heiden Tróndur aan populariteit onder Faeröerse nationalistena, en werd de heidense ‘toverzang’ die hij inzette tegen de opmars van de christenen (en de buitenlandse overheersing die in hun kielzog volgde) geïnterpreteerd als een lofzang op de onafhankelijkheid van de eilanden.

53 Een beproefde tactiek sinds de dagen van de Romeinse geschiedschrijver Tacitus, die in zijn *Germania* (ca. 98 n. Chr.) de ‘barbaarse’ Germanen idealiseerde en positief afzette tegen de verzadigde, corrupte en decadente samenleving van de Romeinen. Dit is duidelijk *niet* het geval met de Frankische weergave van Redbad.

54 In tegenstelling tot Redbad is Hatuey nooit gedemoniseerd wegens zijn verwerping van het christendom, waarschijnlijk vanwege de sympatiserende beschrijving door las Casas. Onder Fidel Castro werd het stamhoofd als nationale held geëerd vanwege diens vermeende anti-katholieke en anti-imperialistische houding, en werd de communistische staatsgreep in Cuba voorgesteld als een voortzetting van zijn opstand. Tegenwoordig is er zowel een sigaren-, biscuit- als een biermerk naar hem vernoemd, en verschijnt zijn beeltenis op munten en postzegels. Voor een visueel overzicht van deze Hatuey-industrie, zie de website *Latin American Studies*: <http://www.latinamericanstudies.org/hatuey.htm> (laatst bezocht op 1 februari 2020).

55 Zie Halink, ‘Noble Heathens’, 474.

56 Het ligt, in het verlengde van deze ideologische omduiding, voor de hand om de gedwongen doop als een soort verdrinkingdood te interpreteren, waarin de eigen identiteit verloren gaat. Daarom is de fel bekritiseerde weergave van Willibrord in de film *Redbad*, waarin hij mensen hardhandig lijkt te verzuipen in de doopvont (hoewel natuurlijk verre van historisch correct) toch niet geheel verstoken van symbolische zeggingskracht.

57 Deze saga bestaat uit verschillende passages die op het IJsland van de dertiende eeuw op perkament gesteld werden, en pas in 1832 uit verschillende manuscripten bij elkaar gesprokkeld en samengevoegd zijn tot één samenhangend geheel. Er is dus geen concrete middeleeuwse tekst met de titel *Færeyinga saga*.

58 Voor een doorwrochte analyse van Tróndur als ‘de slechterik’ in *Færeyinga saga*, zie Andreas Schmidt, ‘hinn versti maðr állum norðrlendum’, or House of Cards in the Faroe Islands’, in: D. Hahn en A. Schmidt, *Bad Boys and Wicked Women. Antagonists and Troublemakers in Old Norse Literature* (München 2016), 273–316.

Sigmundur, agent van de christelijke koning van Noorwegen, bleef de held van de Faeröerse kerk, maar in romantische poëzie en moderne folk-metal is het toch vooral Tróndur die als de nationale held van de Faeröer gevierd wordt.⁵⁹

Heidense helden als Tróndur en Redbad lijken vooral van belang in de herinneringscultuur van minder verstedelijkte gebieden die over het algemeen als periferie ervaren worden, in tegenstelling tot de dichtbevolkte 'centrale' regio's waar de kerstening historisch gezien juist vaak van uitging (Utrecht, de Randstad). De neiging bestaat om de gedwongen introductie van het christendom te associëren met het despotische, centrale en feodale bewind van de (historische en huidige!) 'onderdrukker'.⁶⁰ Net zoals Tróndur en Hatuey is Redbad een typische *last man standing*, een tragische held die ondanks alles de strijd aanbindt met een overweldigende overmacht; nog steeds een belangrijk *topos*, waaraan epische verhalen als dat van Churchill (voordat de Amerikanen hem te hulp schoten tegen de Duitsers), van de Hobbits op hun hope-loze missie, maar ook dat van het dorp van Asterix, dat zo dapper weerstand biedt tegen de Romeinen, hun grote populariteit ontlenuen.⁶¹ Niets wekt zozeer onze sympathie als een *underdog*.

Vikingmetal en Verlichtingsdenken

In onze eigen tijd is het negatieve imago van Redbad zo goed als verdwenen, en het overwegend positieve beeld dat we van de Friese vorst hebben is tweeledig. Enerzijds wordt hij tegenwoordig vereerd als een compromisloze heidense held, die opkwam voor de inheemse traditie en de volksvreemde religie van de christenen met harde hand de deur wees. Anderzijds wordt hij, in het kielzog van De Goede, voorgesteld als een nuchtere proto-Nederlander, wars van iedere vorm van religieus fundamentalisme.

5. De heidense hoofdman Tróndur í Gøtu zet zijn 'toverzang' tegen de christenen kracht bij door de hamer van Thor the heffen. Postzegel uit 2000, ontworpen door Anker Eli Petersen en uitgegeven door Posta (het Faeröerse postbedrijf) ter gelegenheid van duizend jaar christendom op de Faeröer (met dank aan Kim Simonsen en Maud C. á Geilini)

De sterke nadruk op Redbads heidendom vinden we voornamelijk in de verheerlijkende liedteksten van folk en Viking-metalbands als 'Ophidian Forest' en de Gelderse formatie 'Heidevolk', die in het lied 'Koning Radboud' (afkomstig van hun album *Walhalla Wacht*, uit 2008) diens mislukte doop bezingen, en hem in opruiende taal prijzen vanwege zijn genadeloze optreden:

Radboud, de koning van 't vrije Friese land,
Was de gesel van het noorden en de schrik van elke Frank.
Hij maakte hun kerken met de Friese grond gelijk,
Tot Keulen en de Schelde strekte eens zijn machtig rijk.⁶²

De bandleiden van Heidevolk zijn (zoals veel artiesten in dit genre) sterk geïnspireerd door het religieuze gedachtegoed van het neoheidendom, wat hun grote sympathie voor de door de Franken vervolgte heidenen (en de helden die opkwamen voor hun rechten) verklaart.

⁵⁹ Voor een overzicht van deze opzienbarende receptiegeschiedenis, zie vooral Malan Marnersdóttir, 'Faroese Perspectives', in: J. Glauser, P. Hermann en S. A. Mitchell, *Handbook of Pre-Modern Nordic Memory Studies: Interdisciplinary Approaches* (eerste deel; Berlijn en Boston 2018), 788–797, en Kim Simonsen, 'Faerøske erindringssteder og erindringspolitik – mellem trauma og sakralisering. Nationalisme og kristendom i faerøsk erindringskultur, set gennem brugen af Faerø Saga i nyere minderhøjtideligheder', *Den jyske Historiker* 124 (2010), 75 – 98.

⁶⁰ Zie Halink, 'Noble Heathens', 474.

⁶¹ De makers van de film *Redbad* maken zelf de vergelijking met Asterix. Zie Goosmann, 'De cultuurstrijd van Redbad', 228.

⁶² Heidevolk, 'Koning Radboud', op het album *Walhalla Wacht* (Napalm 2008).

6. Redbad als iconische heidense held, afgebeeld op de CD-hoes van het album *Redbad* van de black metal-band Ophidian Forest (Ziekte Records, 2008). Het album bevat tracks met evocatieve titels als ‘Pagan Pride in Hell’, ‘Thor Rides over Dokkum’ en ‘The Desecration of Fositesland’. Het afgebeelde glas-in-loodraam bevindt zich in de St. Werenfriduskerk te Workum (met dank aan de fotograaf, Pal Meentzen, en Willem Schoorstra)

In 2015 verscheen het album *Aldgillessoan* (‘Aldgilles’ zoon’) van de Friese folk-metalband ‘Baldrs Draumar’ (‘Baldrs dromen’⁶³), volledig gebaseerd op de historische roman *Rēdbād. Kronyk fan in Kening* (‘Kroniek van een Koning’) van de hand van Willem Schoorstra (2011). In deze roman, door de uitgever aangeprezen als ‘het echte verhaal’⁶⁴, treedt Redbad ons eveneens als een trotse heiden tegemoet (een uitverkorene van Wodan zelfs), en uit de eigenzinnige invulling die Schoorstra geeft aan verschillende sleutelementen van de Redbad-mythe spreekt zijn grote eerbied voor de onverschrokken heidense vorst. Zo wordt de neiging van Redbads vader Aldgilles om christelijke missionarissen toe te laten op Fries grondgebied duidelijk als een

zwakte bestempeld, waarmee de deur op een kier werd gezet voor de Frankische veroveraar. Schoorstra’s Redbad heeft zelf nooit gewankeld in zijn trouw aan het heidendom, in tegenstelling tot wat de mislukte-doopscène zou kunnen doen vermoeden. Dat voorval vindt in de roman weldegelijk plaats, maar dan als ingestudeerd toneelstukje, als doorgestoken kaart; een stevig staaltje georkestreerde symboolpolitiek vooraf beraamd door Redbad (met medewerking van Wulfram, die in zijn hart altijd Fries is gebleven!) als diplomatieke klap in het gezicht van de Franken.⁶⁵ Eveneens veelzeggend is de nadruk die Schoorstra legt op Redbads relatie met Denemarken; zijn moeder wordt voorgesteld als van Deense komaf, en zelf leert Redbad veel over zijn eigen (nauw-

⁶³ Eveneens de titel van een Oudijslands lied (uit de *Poëtische Edda*) over de heidense god Baldr.

⁶⁴ Getuige de sticker die op de omslag van de Nederlandse vertaling uit 2018 aangebracht is.

⁶⁵ Schoorstra, *Redbad. Koning van de Friezen* (uit het Fries vertaald door Liuwe H. Westra en Baukje Westra-Keulen; Leeuwarden 2018), 337–342.

verwante) heidense cultuur tijdens een verblijf aan het hof van een Deense heerser. Vooral dat de Denen (in tegenstelling tot Aldgilles) 'volharden in hun geloof':

Geen voet krijgen de christenprekers daar aan de grond. Zij die de leer van het kruis willen verspreiden, worden weggejaagd (...). De Denen zien de prekers als vijanden, en die vallen niet onder het gastrecht. Onze vrienden hebben het bij het rechte eind! Hun hoop en vertrouwen stellen ze op de goden van de voorvaderen. Zoals het hoort.⁶⁶

Dit is een positieve, Frieszinnige herinterpretatie van die middeleeuwse associatie met het 'barbaarse noorden', oorspronkelijk juist bedoeld om Redbad te 'ont-Friezen'.⁶⁷ Door Redbad en zijn Friezen vorm te geven naar het archetype van de Scandinavische Viking, symbool van noordelijke trots en eigenzinnigheid, wordt het Friese oerverleden als het ware uitgedost met een aura van authentiek heidens heldendom. Schoorstra kan wat zijn voorstelling van Redbad betreft gezien worden als het exacte tegenbeeld van Jan de Liefde, die diens intolerantie jegens missionarissen nog beschreef als een 'donkere nacht van ongelof'. Dat Schoorstra's positieve herinterpretatie (vooral in Friesland) in de tijdgeest past blijkt niet alleen uit het vernoemde album van 'Baldrs Draumar', maar ook uit een mateloos populair Friestalig 'openluchtspel' (iepenloftspul) gebaseerd op de roman, dat busladingen bezoekers naar de theaertuin in Broeksterwâld trekt.

Net zoals J.R.R. Tolkien zijn complexe 'Engelse mythologie' (die ten grondslag lag aan diens *Hobbit* en *Lord of the Rings*-trilogie) vormgaf

vanuit een gevoel van gemis, ter creatieve opvulling van pijnlijke (en prikkelende) hiaten in onze historische kennis, zo is ook het beeld van Redbad als epische held een direct gevolg van het nijpende gebrek aan een pasklaar, uit de Middeleeuwen overgeleverd 'inheems' heldenepos (zoals bijvoorbeeld het *Nibelungenlied* in Duitsland). Het Oudfriese corpus bestaat grotendeels uit wetteksten, en die laten zich nou eenmaal lastig omsmeden tot een bloedstollend heldenepos.⁶⁸ Daarom gingen (en gaan) de Friezen creatief aan de haal met het schaarse historische materiaal dat, weliswaar niet *door* Friezen zelf, maar toch op z'n minst *over* het Friese verleden overgeleverd is.

De andere zijde van de hedendaagse Redbad-receptie komt tot uiting in de actiefilm *Redbad* uit 2018, geregisseerd door Roel Reiné en geproduceerd door Klaas de Jong. Deze film, de grootste flop in de Nederlandse filmgeschiedenis⁶⁹, was bedoeld als het tweede deel van een drieluik over Nederlandse helden, waarin Redbad geflankeerd wordt door Michiel de Ruyter (2015) en Willem van Oranje (releasedatum onbekend). In de geest van De Goede suggereren de filmmakers dus een historische continuïteit tussen Redbad en de heldhaftige voorvaders van latere eeuwen. Hun Redbad is een rationele atheïst, die net zo afkeurend staat tegenover het christelijke extremisme van de Franken als tegenover de mensenoffers die door zijn eigen voorouderlijke goden verlangd worden. Hij is hier dus niet langer een heiden, maar een anachronistische belichaming van de Hollandse nuchterheid die de filmmakers als oer-Nederlandse karaktereigenschap ervaren. Hierin is de film volkomen schatplichtig aan het polariserende cultuur-determinisme van De Goede.⁷⁰

⁶⁶ Aldus Hadagrim, Redbads fictieve rechterhand en hoofdpersoon van de roman. Schoorstra, *Redbad*, 207.

⁶⁷ De vraag of Redbad echt een Deen was, of dat hij alleen een deel van zijn opleiding in Denemarken genoten heeft, blijft onbeantwoord in Pierius Winsemius' *Chronique ofte Historische geschiedenisse van Frieslandt* uit 1622. Zie ook Meeder en Goosmann, *Redbad*, 166–167.

⁶⁸ Die afwezigheid van een inheems, 'nationaal' heldenepos wordt nog steeds als een gemis ervaren door Friese auteurs als Albertina Soepboer, die voor haar werk inspiratie zoekt in het Friese verleden. Zie de documentaire *De Rykdom fan it âld-Frysk* (Omrop Fryslân, 2007), vanaf minuut 22. Terug te bekijken op Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=rptGjm4f-C20&t=1341s> (laatst bezocht op 18 juli 2020).

⁶⁹ Ab Zagt, 'Film 'Redbad' (over Friese koning) grootste flop ooit in Nederland', *Leeuwarder Courant*, 24 juli 2018.

⁷⁰ Voor een doorwrochte analyse van de twijfelachtige ideologische achtergronden van de film (en de directe link met Arian de Goede), zie vooral Goosmann, 'De cultuurstrijd van Redbad'. Voor een verdere ontleding van de film, zie de bijdrage van Theo Meder aan dit jaarboek.

De voorstelling van Redbad als sleutelfiguur in een epische strijd tussen christen- en heidendom, een strijd om de ziel van Europa, doet ook buiten Nederland van zich gelden. In de historische roman *The Hammer and the Cross* (1993) van de populaire Amerikaanse science-fictionschrijver Harry Harrison wordt 'jarl Radbod' voorgesteld als de grote beschermheer van het heidendom in heel West-Europa en de oprichter van 'de Weg': een strak georganiseerde heidense beweging, in het leven geroepen om de opmars van het christendom een halt toe te roepen.⁷¹ Wat alle hedendaagse voorstellingen van Redbad (in binnen- en buitenland) met elkaar gemeen hebben, is dat hij op de eerste plaats geldt als verdediger van 'authentiek erfgoed', hetzij de religie van de voorouders, hetzij verlichte kernwaarden als verdraagzaamheid en nuchterheid, teruggeprojecteerd op een ver verleden.

Ter afsluiting

Geschiedenis wordt geschreven door de overwinnaar, inderdaad. Maar zoals we in het bovenstaande gezien hebben, kan die geschiedschrijving zich op de lange termijn ook *tegen* die overwinnaars keren. Het vergt behoorlijk wat *reading against the grain* om een Friese volksheld uit de ronduit vijandige Frankische bronnen te destilleren. Maar toen in de negentiende eeuw de Frankische 'dienaren van God' door sommigen tot vijand werden verklaard, werd de 'vijand van God' als vanzelf de nieuwe held. Zijn verzet *tegen* de kerstening, de weigering om het katholicisme of de judeo-christelijke cultuur te omarmen, kon vanaf nu geïnterpreteerd worden als een campagne voor behoud van de inheemse eigenheid.

Redbad groeide uit tot een embleem van lokale (of nationale) trots en onverzettelijkheid; een held van hetzelfde kaliber als Tróndur op de Faeröer, Widukind in Duitsland en Hatuey in Cuba. Met terugwerkende kracht werden zij de belichamingen van moderne idealen als verdraagzaamheid en rationaliteit; een lot dat meerdere historische heidenen ten deel viel vanwege negen-

tiende-eeuwse geschiedsverheerlijking en de interpreteerbaarheid van het heidendom. Juist het *gebrek* aan historische informatie, en de grote ambiguïteit van deze gemarginaliseerde figuren, maakt ze tot zulke interessante projectieschermen waarop iedereen het eigene kan projecteren. In dit proces verwierf Redbad onder de Friezen een status vergelijkbaar met die van Arthur in Engeland, of Barbarossa in Duitsland: de met sagen en legenden omwoven redder en 'eeuwige heerser' van zijn volk, met messiaanse trekjes.⁷²

De vele verschillende gezichten van de heidense Redbad vormen samen een goed voorbeeld van het geraffineerde 'hergebruik' van het verleden in het heden. De alchemie van de geschiedschrijving verandert goederiken in slechteriken en *vice versa*, al naar gelang de behoeften van de tijdgeest. Maar net zoals in de natuurwetenschap geldt ook hier een wet die (ondanks alle transformaties) het behoud van energie impliceert, in ieder geval voor zolang men belang blijft toekennen aan een bepaald historisch figuur. Hoe negatiever het imago van de slechterik in het originele verhaal, des te positiever het beeld van dezelfde persoon als het eenmaal omgeslagen is. De zeggingskracht blijft dus behouden, hetzij in positieve, hetzij in negatieve vorm. En of Redbad nou als schurk of als held ervaren wordt, hij is nooit een neutraal figuur geweest en blijft, ook dertien eeuwen na zijn dood, de gemoederen onverminderd bezighouden.

71 Harry Harrison, *The Hammer and the Cross* (met John Holm [pseudoniem van Tom Shippey], 1993). In deze roman draagt de Friese leider de Oudnoordse hertogstitel 'jarl', zogenaamd omdat de trotse Friezen geen koning boven zich dulden.

72 Over Redbads huidige status als de 'grootste Fries aller tijden', zie Nijdam en Knottnerus, 'Redbad', 108–109.

Redbad: over het vuren van de pijn en het kruis als icoon. Een historische verbeelding van een hedendaagse boodschap

THEO MEDER

In 2018 verscheen de Nederlandse film *Redbad*, naar een scenario van Alex van Galen, onder regie van Roel Reiné en productie van Klaas de Jong en het kan met recht een on-Nederlandse speelfilm genoemd worden.¹ Met een budget van acht miljoen euro kon men een waar spektakelstuk maken over de roemruchte avonturen van Redbad, de koning der Friezen die eind zevende, begin achtste eeuw leefde.

In deze bijdrage wil ik stilstaan bij wat missers, anachronismen en inspiratiebronnen en bij de vraag of historische films niet vooral commentaar leveren op hedendaagse sentimenten.

Inhoud

Een korte samenvatting van de inhoud. Als jonge man maakt Redbad bezwaar tegen het levend verbranden van twee jonge meisjes uit de eigen stam om de godin Freya gunstig te stemmen, maar hij zwicht onder de druk van de traditie. Zijn vader, koning Aldigisl, wordt gedood door de Frankische troepen die Dorestad innemen, terwijl Redbad zijn vriendin Fenne nog even van de brandstapel redt. Redbad wordt schuldig bevonden aan het ongeluk dat de Friezen ten deel valt en wordt vastgebonden op een vlot geofferd aan de ‘Vader van de zee’.

Hij overleeft en spoelt aan op de Deense kust, trouwt met de Deense prinses Frea (die heimelelijk christen is) en slaat een aanval van Zweedse Vikingen af. In Frankrijk probeert Redbad vergeefs zijn zus Sinde te redden van de doop en een Frans-kisch huwelijk.

Ondertussen rukt in Fryslân het militaire en religieuze gevaar op: gesteund door Frankische troepen bekeren de missionarissen Willibrord en Bonifatius met bruto geweld de Friese bevolking en wordt een heilige Donareik omgehakt. Als Redbad, Frea en hun zoontje Poppo in Frankische gevangenschap geraken, stemt Redbad er onder zware druk mee in om zich te bekeren en te laten dopen.

Als Redbad (conform de sage) in het doopvont vraagt of hij in het hiernamaals zijn voorvaders zal terugzien in de hemel, krijgt hij van Willibrord een ontkennend antwoord, waarna Redbad van de doop afziet: liever ontmoet hij na zijn dood zijn voorouders in de hel, dan een eeuwigheid in de hemel te moeten doorbrengen met een stel armzalige christenen.

Na een ontsnapping wordt Redbad uiteindelijk erkend als de aanvoerder en koning der Friezen. In een nachtelijke veldslag tijdens een maansverduistering brengen de ‘barbaarse’ en ‘heidense’ Friezen (met hulp van de Denen) de Frankische troepen een gevoelige nederlaag toe ‘Voor Wodan!’

Geen Braveheart

Zo’n plot moet toch haast wel garant staan voor een overweldigend heldenepos. De film heeft een paar sterke kanten: het fraaie camerawerk, de prachtig gekozen locaties, mooie zwarte Friese paarden, de Friese kostuums en decors die behoorlijk authentiek aandoen... De filmmuziek is een verhaal apart – die is natuurlijk niet achtste-eeuws, maar episch en bij tijd en wijle bombastisch, zoals dat hoort bij een spektakelfilm.

---

¹ Zie de *Redbad*-trailer op Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=uzaUFl7v7CM> (deze en volgende links geraadpleegd 17 juli 2020).

Al zijn de dialogen soms wat krakkemikkig, ook de acteurs doen hun uiterste best, behalve dan misschien Jack Wouterse als Willibrord die zijn rol als religieus iets te bezopen en lachwekkend speelt. En al met al is *Redbad* met zijn strijd van ‘the North against the South’ geen *Game of Thrones* geworden; misschien wel qua vormgeving, maar de plot wordt nergens echt spannend, verrassend of boeiend – er wordt wel gezegd dat *Redbad* vooral aan elkaar hangt van filmclichés.²

Redbad is ook geen *Braveheart* geworden, wat best had gekund: wat de vrijheidsstrijder William Wallace was voor Schotland, had Redbad in deze film voor Fryslân kunnen zijn. Redbad wordt wel degelijk ook als vrijheidsstrijder geportretteerd.³ In zijn toespraak voor de troepen, vlak voor de laatste veldslag, benadrukt hij identiteit en vrijheid: ‘Dit is het land van vrije mensen, die buigen voor niemand (...) En dat pakt niemand van ons af. Maar ik vraag me af hoeveel mensen hierna nu de bioscoop hebben verlaten met een van trots gloeiend hart.

Gelukkig is anderzijds ook de grootste historische fout in *Braveheart* vermeden: Wallace loopt daar rond in een kilt, terwijl het nog eeuwen zou duren voordat die zou worden uitgevonden. Gelukkig is in *Redbad* geen banier met rode pompeblēden te bekennen, want het zou ook nog eeuwen duren voordat het Friese wapenschild en de Friese vlag werden geïntroduceerd.⁴ En een andere historische misser die keurig vermeden is: de Vikingen hebben in de film terecht geen helmen met hoorns op.

De verwachtingen van de makers waren hooggespannen, maar het grote publiek bleef weg: de film *Redbad* trok zo’n 40.000 bezoekers, terwijl minstens op het tienvoudige was gerekend. Tussen 1 en 4 januari 2019 werd de film onder de titel *Redbad. The Legend* als vierdelige tv-serie

uitgezonden.⁵ Met een ondertitel als *The Legend* werd weliswaar meer aandacht gevraagd voor de fictieve kanten van het verhaal dan voor de historiciteit, maar ook de miniserie werd geen kijkcijferhit. De verliezen zullen straks deels moeten worden terugverdiend op sites voor *video on demand*, zoals Netflix of Videoland. Op de website van de Internet Movie Database (IMDb) krijgt *Redbad* van een internationaal publiek slechts een magere 5,4 op een schaal van 10.⁶

Eigenaardigheden

Bezien we wat aspecten die naar mijn mening minder zijn geslaagd.

Om te beginnen is de film met tweeënhalve uur véél te lang: in plaats van de plot voor de televisie nog eens op te pompen naar vier uur, had de film beter teruggesneden kunnen worden tot anderhalf of twee uur.

Hoe hard er ook getraind is op de gevechten, het oogt regelmatig toch wat knullig: soms gaat de tegenstander al liggen voordat hij geraakt wordt, zeker in gevecht met vrouwen. De gevechten zijn sowieso enorm schatplichtig aan de onrealistische choreografieën van de Hollywoodstudio’s, met kungfu-achtige sprongen en stoere bewegingen en maniertjes, die erg cool lijken, maar die je in een echt gevecht alleen maar enorm kwetsbaar maken.

In een vluchtscène wordt van een hoge brug een bungeejump gemaakt met een gewoon stuk touw om het middel. Dat oogt heel spectaculair, maar in werkelijkheid zou de klap iemand tenminste een dwarslaesie bezorgen.

Als Redbad op een vlot wordt gebonden en wordt geofferd aan de ‘Vader van de zee’ zijn er meerdere mannen voor nodig om het vlot de zee in te duwen. Je ziet gewoon dat het niet erg wil lukken, want zoals we weten duwt de branding

2 Jona Lendering, ‘Redbad’, *Mainzer Beobachter* (5 juli 2018) (<https://mainzerbeobachter.com/2018/07/05/redbad/>).

3 Over de historische ontwikkeling in de beeldvorming rond Redbad, van stijfkoppige heiden tot heldhaftige koning, zie: Han Nijdam en Otto S. Knottnerus, ‘Redbad, the Once and Future King of the Frisians’ in: Simon Halink (red.), *Northern Myths, Modern Identities. The Nationalisation of Northern Mythologies Since 1800* (Leiden 2019), 87-114.

4 Vgl. Nijdam en Knottnerus, ‘Redbad’, 99.

5 Ton van der Laan, ‘Bioscoopflop Redbad deze week in vier delen op televisie: “Verhaal komt op tv beter tot z’n recht”’, webpagina *Leeuwarder Courant* (31 december 2018) (<https://www.lc.nl/friesland/Bioscoopflop-Redbad-deze-week-in-vier-delen-op-televisie-Verhaal-komt-op-tv-beter-tot-zn-recht-24009843.html>).

6 Internet Movie Database: ‘Redbad (2018)’ (https://www.imdb.com/title/tt6155374/?ref_=fn_al_tt_1).

zo'n vlot meteen het strand weer op. Toch drijft even later Redbad midden op zee en je vraagt je af hoe die mannen dat voor elkaar hebben gekregen. Op de kust van Denemarken spoelt Redbad aan zonder het vlot, dat in stukken is gebroken.

Er is nóg een scène met de zee die niet klopt. In een slag om Dorestad worden de ruiters van Redbad achtervolgd door de Frankische cavalerie. Redbad bedenkt een list en lokt de ruiters het zeewater in. Nu ligt Dorestad in het midden van Nederland en bepaald niet aan de kust, dus de paarden moeten eigenlijk een paar uur hebben lopen draven, wat niet strookt met het tijdsverloop van de slag. De krijgslist werkt: de vloed komt razendsnel op (hetgeen Redbad van priesteres Idwina had geleerd te voorspellen), de ruiters van Redbad rijden op tijd de zee weer uit en de Frankische ruiters verdrinken jammerlijk. Een beetje onwaarschijnlijk dat die Franken niet ook gewoon weer naar de kust hadden kunnen rijden.

Bekering en taalgebruik

Dat de bekering van de heidenen niet altijd zachtzinnig is verlopen, wil ik wel geloven. Maar missionarissen als Willibrord en Bonifatius moesten het toch vooral hebben van hun beminnelijkheid, welsprekendheid en overtuigingskracht. Deze beide vormden ook geen duo, zoals de film suggereert. Willibrord was na de Frankische nederlaag niet meer welkom bij de Friezen om politieke, niet om religieuze redenen. Bonifatius werd daarentegen getolereerd. Redbad was dus niet mordicus antichristelijk.⁷

In de film slaat Willibrord zijn aspirant-gelovigen met een steen voor de smoel en verzuipt hij onwillige gelovigen bijna in het doopvont. Ook Redbad wordt in zijn witte doopkleed minutenlang onder water gehouden door de heilige, maar hij overleeft het en gelukkig is dat doophemd na een klein minuutje al weer helemaal droog. Overigens zou Redbad – volgens niet al te betrouwbare historische bronnen – met een been in het doopvont hebben gestaan met de Frankische missionaris Wulfram en niet met Willibrord.⁸ Die

persoonsverwisseling is een kwestie van epische verdichting.

In de verfilming komen behalve Friezen, Franken en Denen ook Angelsaksen voor, namelijk de beide missionarissen Bonifatius en Willibrord. Daarmee kwamen de makers voor een taalprobleem te staan: laten we ze allemaal hun eigen taal spreken? Dat zou voor de schrijvers, acteurs, kijkers en luisteraars erg vermoeiend zijn geworden (zij het wel realistisch). Er is voor een redelijk elegante oplossing gekozen. De Friezen spreken Nederlands; alle anderen spreken Engels. De missionarissen hebben ook Nederlands geleerd (anders wordt prediken wel wat lastig). En enkele Friezen kunnen ook Engels praten. In de praktijk konden (Angel-)Saksen en Friezen elkaar rond 700 vermoedelijk nog zonder veel moeite verstaan.

Sommige zinnen doen nogal curieus aan. Als Redbad met vrouw en kind terugkeert uit Denemarken, dringt de hele nieuwsgierige stam zich aan de dood gewaande held op (even in het midden latend waarom ze blij zijn dat hij terug is – hij moest toch dood?). Het wordt zo druk dat broer Gebbe spontaan Noord-Hollandse straattaal begint te bezigen: 'Hee mensuh, opbokkuh, opbokkuh, weg.' In reguliere woordenboeken zul je het woord 'opbokken' voor 'wegwezen' niet snel vinden.

Anachronismen

Op het terrein van taalgebruik kunnen we vervolgens opschuiven van irritaties naar anachronismen. Tot twee keer toe hoort men aanvoerders tegen hun boogschutters roepen: 'Fire!' en 'Vuur!' In werkelijkheid is men dat pas gaan roepen met de introductie van het buskruit en vuurwapens alhier en dat is zo'n zes eeuwen later. De aanvoerders hadden natuurlijk 'Shoot!' en 'Schiet!' moeten roepen.

Een ander detail: op zeker moment ruziet Pepijn van Herstal met zijn zoon Karel Martel over de verovering van Noord-Holland. De zoon wil snel aanvallen, Pepijn is tegen. Zo'n twee seconden

⁷ Vgl. Sven Meeder en Erik Goosmann, *Redbad. Koning in de marge van de geschiedenis* (Houten 2018), 79, 88-89, 136.

⁸ Nijdam en Knottnerus, 'Redbad', 90; Meeder en Goosmann, *Redbad*, 9.

1. en 2. Stills uit Redbad: tattoos en beschilderingen. Bron: Farmhouse Films, Redbad (2018)

is dan de landkaart te zien, met daarop Alkmaar (*Alcmere*) en Medemblik (niet volledig leesbaar). Alkmaar zou ten zuiden van Medemblik moeten liggen, maar op de kaart ligt het ten noorden.

In de film laat de fanatieke Willibrord de Donareik omhakken om te laten zien dat Donar een machteloze god is in vergelijking met de god der christenen. Volgens historische bronnen was het niet Willibrord, maar Bonifatius die een Donareik liet omhakken.⁹ Dat gebeurde bij Fritslar in Duitsland in 723, dus ook nog eens vier jaar na de dood van Redbad.

Dan de tattoos en beschilderingen. Een stammengroep als de Picten (*nomen est omen*) zou zichzelf met blauwe verf hebben beschilderd om er vervaarlijk uit te zien.¹⁰ In de film *Redbad* zien we Denen en Zweden met tamelijk modieus opgeschoren haar en een soort Viking tattoo op de hoofdhuid. De zus van Redbad heeft tattoos in haar nek. Het is maar zeer de vraag of dit soort tatoeages toen voorkwam. Ook interim-koning Jurre heeft opgeschoren haar en lijkt een tattoo in een streppatroon te hebben, maar dat moet een schildering geweest zijn, want in latere scènes zijn de strepen weer verdwenen (afb. 1 en 2).

Religie, offers en vrouwbeeld

De vorige voorbeelden waren echter *minor details*. Veel belangrijker voor het verhaal is de verbeelding van de natuurgodsdienst die door de Friezen wordt aangehangen. Blijkens de film geloofden ze in Wodan ('Wodan heeft ons verlaten' en 'Voor Wodan!'), Donar (van de eik), Freya en ook nog een naamloze 'Vader van de Zee'. Of het geloof in deze goden voor elke Germaanse stam opging, is helemaal niet zeker.

Contemporaine bronnen getuigen dat de oude Friezen de god Fosite hebben aanbeden, maar daar hoor je in de film niets over. In een Oudsaksische doopbelofte van omstreeks het jaar 800 moeten de aspirant-gelovigen Wodan, Donar en Saxnot afzweren – ook die laatste (Saksische) god wordt in de film nergens genoemd.¹¹ Volgens de film geloofden de Friezen in het Walhalla, wat volgens de historische bronnen niet het hierna maals voor iedereen was (zoals gesuggereerd lijkt te worden), maar meer een hemelse plek voor gesneuvelde dappere strijders.

Dan zijn er de rituelen. In de film worden nogal wat mensen geofferd om de goden gunstig te stemmen. Zo wordt Redbad als ongeluksbrenger aangewezen en geofferd aan de god van de zee. Nog veel kwalijker is het ritueel aan het begin van de film. Er is misoogst na misoogst geweest en dus

⁹ Hubertus Lutterbach, *Bonifatius – mit Axt und Evangelium. Eine Biographie in Briefen* (Freiburg 2004), 49-57.

¹⁰ Maggie M. Williams, 'Celtic Tattoos: Ancient, Medieval and Postmodern', *Studies in Medievalism* 20 (2011), 171-189, aldaar 172-173.

¹¹ Marco Mostert, 'Utrecht zwischen York und Fulda. Anfänge niederländischer Schriftlichkeit im Frühmittelalter' in: Ulrike Zellmann, Angelika Lehmann-Benz en Urban Küsters (red.), *Wider den Müßiggang ...? Niederländisches Mittelalter im Spiegel von Kunst, Kult und Politik* (Düsseldorf 2004), 21-39, aldaar 23-24.

moeten er twee jonge vrouwen geofferd worden aan Freya om haar gunstig te stemmen. Het is op z'n zachtst gezegd heel improductief als een stam systematisch de eigen jonge vruchtbare vrouwen offert, want voordat je het weet heb je geen stam meer over. In nagenoeg alle culturen waarin mensenoffers worden gebracht, zijn de slachtoffers gevangenen uit een vijandige stam. Daarmee stem je de godheid óók gunstig en het gaat niet ten koste van mensenlevens uit je eigen familie. Enigszins merkwaardig is waarom de meisjes die op de brandstapel worden gezet een soort kroon van takjes op het hoofd krijgen – haast een soort doornenkroon. Ik kom hier weldra nog op terug.

De sjamaan, (opper)priester, druïde, medicijnman of hoe je deze persoon ook wilt aanduiden, blijkt in de film een vrouw te zijn: Idwina (gespeeld door Renée Soutendijk). Deze naam is kennelijk ontleend aan een toneelstuk van de Friese activist Douwe Kalma, die hiermee Redbads zuster aanduidt.¹² De naam (Ydwine) verwijst op zijn beurt naar Iduna, de 'heidense' godin van de dichtkunst. De priesteres Idwina initieert bijvoorbeeld lotsbestemmingen, maar is ook anderszins een magiër en astrologe. De film wil regelmatig tonen dat de samenleving van de Friezen niet zo patriarchaal was en dat vrouwen een gelijkwaardige positie hadden ten opzichte van mannen. Ook dit lijkt me een anachronisme dat vooral gestoeld is op negentiende-eeuwse romantische denkbeelden en ongefundeerde moderne New Age speculaties over hooggeachte kruidenvrouwjes en verloskundigen. De gelijkheid van man en vrouw zal een modern filmpubliek zeker aanspreken, omdat dit gegeven keurig aansluit bij hedendaagse emancipatoire opvattingen.

In de film is het nog weer een andere priesteres die verantwoordelijk is voor het offeren van Redbad aan de zee, maar Idwina staat erbij en kijkt er naar. Men zou toch denken dat een geslachtofferde held die later terugkeert *not amused* zal zijn over deze sjamanistische loterijen. Maar vreemd genoeg blijken Redbad en Idwina nog altijd de beste vrienden; ze keuvelen 's avonds nog eens gezellig na over de wijze lessen die Redbad vroeger

van de opperpriesteres heeft gehad over de sterren en planeten.

In het verlengde van het ideaal van gelijkheid van man en vrouw staat het anachronisme van de vele meevechtende vrouwen, onder wie Redbads Deense echtgenote. Om te beginnen hebben vrouwen in het verleden niet paardgereden zoals mannen – als vrouwen al op een paard reden, dan was dat in amazonezit. Over vrouwen met mannenbroeken aan wil ik het niet eens hebben.

Maar vrouwen die in volle bewapening, met zwaarden, dolken en bogen, karatetrappen uitdendend, deelnemen aan een veldslag is een volkomen anachronisme. Serieus strijdende vrouwen zijn in het (verre) verleden op de vingers van één hand te tellen – het bekendste voorbeeld is natuurlijk Jeanne d'Arc. Of dacht de scenarioschrijver aan de Walkuren, de fictieve strijdgodinnen uit de Noordse mythologie? Ik noem met opzet de Amazones niet, want ook die samenleving was puur fictief. Zoals tegenwoordig in films vrouwen bij bosjes de vechtmachine uithangen, zegt meer over onze moderne idealen dan over de historische werkelijkheid.

Inspiratiebronnen

Om een hele speelfilm te vullen met avonturen van Redbad, moest scenarioschrijver Alex van Galen er van alles en nog wat bij verzinnen. Hij heeft een en ander over Redbad gelezen en daar zat *Redbad, koning van Friesland* van Arian de Goede, geschreven in 1937, ongetwijfeld tussen. In het interview op de bonus-DVD van *Redbad* zegt Van Galen namelijk:

Het leuke was dat een oom van mijn moeder een boek geschreven bleek te hebben over Redbad. Mijn familie is ook half Fries. Dus die had zich er blijkbaar in de jaren dertig van de twintigste eeuw in verdiept. Dat boekje heb ik gebruikt als researchmateriaal. En voor de rest hadden we eigenlijk helemaal niks.

Aan dit boekje zal hij motieven hebben ontleend als de aanbidding van heilige bomen, de positie van de Friese vrouw, de rol van priesteressen, de

¹² Henk T.J. Miedema, 'Redbad, Rixt en oare Fryske nammen yn Kalma syn keningsdrama's', *Fryske Nammen* 1 (1978) 76-88.

heidense goden, de vormgeving van het dorpsplein met de offersteen, maar bovenal de tegenstelling tussen de nobele Friese heidenen en de verachtelijke Frankische christenen, hier onder geestelijke leiding van een agressieve Willibrord. De Goede noemt de aanbidding van godinnen Nehalennia, Baduhenna en Hludana en de god Fosite, maar die worden in de film niet met name genoemd.¹³ Van Galen volgt De Goede tevens in diens overtuiging dat het motief van Redbads doopweigering geen sage is, maar een gebeurtenis die werkelijk heeft plaatsgevonden: Redbads dramatische handelen zou dan verklaard moeten worden als een vorm van psychologische propaganda.¹⁴ Redbad liet ostentatief zien dat een goede Fries heiden diende te blijven, trouw aan volk, vrijheid en traditie; tegelijkertijd werden de christenen hierdoor belachelijk gemaakt. Moderne historici beschouwen de doopsage echter als een volksverhaal zonder enige kern van waarheid.¹⁵

De scenarioschrijver zegt tevens kennis te hebben genomen van wat hij noemt ‘de legendes’, waarmee dan sagen zijn bedoeld. Maar afgezien van de doopsage, moet de oogst uiteindelijk mager zijn geweest. Dus motieven als de bungeejump, het offer aan de zee op een houtvlot en de in zee verdrinkende Frankische cavalerie heeft de scenarioschrijver er zelf bij moeten verzinnen.

Maansverduistering

Een ander opmerkelijk detail is de laatste veldslag die ’s nachts plaatsvindt. Dat is in de krijgskunst hoogst onpraktisch want in het donker zie je niet goed op wie je inhakt. Voor dat je het weet breng je jouw eigen krijgsmakkers om zeep. Maar het nachtelijke gevecht maakt in de film deel uit van Redbads psychologische oorlogsvoering.

Door de kennis van zon, maan, planeten en

sterren die hij dankt aan Idwina weet hij wat er die specifieke nacht staat te gebeuren: er vindt een maansverduistering plaats. Vlak vóór de veldslag schuift de aarde voluit tussen de zon en de maan en treedt er een nog diepere duisternis in. De heidense Friezen schrikken hier niet van – mogelijk begrijpen ze dit als een gunstig teken van Wodan. De Franken daarentegen raken gedemoraliseerd: met name de missionarissen en de monniken storten zich angstig en weeklagend ter aarde. En mogelijk bezorgt de maansverduistering ook de Frankische krijgers wat knikkende knieën.

De slag wordt uiteindelijk gewonnen door de Friezen, met hulp van de Denen. Het zou me niets verbazen als dit motief van de cruciale maansverduistering regelrecht ontleend is aan *Kuifje en de Zonnetempel* uit 1949.¹⁶ In dit stripalbum worden Kuifje, Haddock en Zonnebloem juist op tijd van de brandstapel gered omdat er een zonsverduistering plaatsheeft en Kuifje doet alsof hij de zonnegod gebiedend toespreekt, waarna de Inca’s de angst om het hart slaat.

Fostedina en de doornenkroon

Dan zijn er nog opvallende thema’s als de connectie met de Denen, de heimelijk bekeerde Deense prinses en de vreemde takjes op het hoofd van de meisjes die geofferd gaan worden.

Rond 1860 schreef dominee Jan de Liefde een boekje onder de titel *Fostedina, de Friesche Koningsdochter, of: De oorsprong der Friesche kap*.¹⁷ Het verhaal is een negentiende-eeuws verzinsel en nadien meermaals in Friese volksverhalenboeken overgenomen, hoewel het in de mondelinge overlevering nooit gecirculeerd lijkt te hebben.¹⁸ Mogelijk heeft de scenarioschrijver de Fostedina-versie in het Friese volksverhalenboek van J.P. Wiersma uit 1934 gelezen.¹⁹

13 Arian de Goede, *Redbad, koning van Friesland* (2e bew. druk; Utrecht 2018), 32, 97.

14 *Ibidem*, 92-95.

15 Meeder en Goosmann, *Redbad*, 9-17.

16 Hergé, *Kuifje en de Zonnetempel* (Brussel 1949).

17 Jan de Liefde, *Fostedina, de Friesche Koningsdochter, of: De oorsprong der Friesche kap* (Amsterdam [1860]) (tevens in Nederlandse Volksverhalenbank: <http://www.verhalenbank.nl/items/show/72467>).

18 Theo Meder, Genevieve Hudson en Marianne van Zuijlen, ‘In het kielzog van Hans Brinker. Dutch Fairy Tales (1918) van William Elliot Griffis’, *Nieuw Letterkundig Magazijn* 33 (2016) afl. 2, 41-50, aldaar 47-50. Meer versies op <http://www.verhalenbank.nl> (trefwoord Fostedina).

19 Jacobus P. Wiersma, *Friesche sagen* (Zutphen 1934), 107-112 (ook op <http://www.verhalenbank.nl/items/show/72449>).

Hoe dan ook, de moderne sagnenvorming begint in ieder geval bij dominee De Liefde, die in zijn boekje de Friese oudheid vanuit een christelijk perspectief beschrijft:

De oude Friezen stamden af van dien talrijken teutonischen of Duitschen volksstam die in het begin onzer jaartelling zich bijna over geheel noord- en midden-Europa uitstreckte. Zij waren van Deens, Saksisch en Scandinavisch bloed, daarbij een sterk, ruw, hardnekkig en oorlogzuchtig volk, dat bijna niet te beteugelen of te overwinnen was. Hun grondgebied was dan ook veel uitgebreider dan thans, bestaande namelijk uit het tegenwoordige Noord-Holland, Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel. Hunne godsdienst was barbaars en afgodisch, zij knielden voor hout en steen en aanbaden de goden Wodan, Thor en Forsitus, aan wien zij niet zelden hunne eigene kinderen offerden. De invoering des Christendoms was hier dan ook noodzakelijk en begeerlijk.

Even verder is het:

Adgillus I, Frieslands koning, zachter en vredelievender dan zijne voorgangers, nam de zendelingen onder zijne bescherming, begunstigde de prediking van het Evangelie en verhinderde den opbouw van christelijke bedehuizen niet. Doch na den dood van Adgillus kwam er met zijnen zoon en opvolger Radboud weder een donkere nacht van ongelooft over dit arme land. Terwijl Radboud zijn rijk vergrootte van Denemarken tot aan den oevers van den Rijn, doorweekte hij de overwonnen landen met het bloed zijner onderdanen en liet niets onbepoofd, om de jonge Christengemeenten alom uit te roeien.²⁰

Willibrord trekt in die tijd als missionaris rond, zo vertelt De Liefde, die zich hier voor dit eerste stuk baseert op de *Vita Sancti Willibrordi* (ca. 795) van Alcuinus.²¹ Willibrord belandt in Denemarken, waar hij een groep jonge Deense slaven vrijkoopt, die zich willen bekeren tot het christendom. Als Willibrord op Fositeland (Helgoland) aankomt,

doopt hij hen in een beek. Ze worden gevangen genomen door gewapende Friezen, die hun heilig land ontwijden. Er worden loten getrokken en één Deen wordt onthoofd.²²

Willibrord en de rest van zijn gezelschap worden aan het hof van Redbad in Medemblik gevangengezet, waar het geloof in Wodan nog volop beleden wordt. Nu neemt de literaire fictie een aanvang: één prinses aan het hof, Fostedina genaamd en afkomstig uit Helgoland, heeft zich stiekem tot het christendom bekeerd en 's nachts bevrijdt zij heimelijk de Denen. Als haar misdaad en gezindheid uitkomen, krijgt zij voor straf een doornenkroon op haar hoofd – net als haar geliefde Jezus. Het bloed stroomt langs haar gelaat. Daarna wordt zij verbannen en Adgillus, de zoon van Redbad, die het voor haar opgenomen had, vertrekt eveneens. Na de dood van Redbad keert Adgillus terug en wordt de nieuwe koning. Hij trouwt met de eveneens teruggekeerde Fostedina en het huwelijk wordt ingezegend door Willibrord. Omdat de littekens van de doornenkroon nog altijd zichtbaar zijn, krijgt Fostedina een speciale gouden kroon op en dat zou de oorsprong zijn geweest van de Friese kap of het Friese oorijzer.

Dit verhaal is – zoals gezegd – grotendeels fictie en Fostedina en de Friese kap komen als zodanig niet voor in de film. Maar dat de geofferde meisjes een kroon van takjes dragen, lijkt wel degelijk aan dit verhaal ontleend te zijn. Ook de motieven van de heimelijk bekeerde vrouw, de Deense connectie, het huwelijk met een christen, het offeren van de eigen kinderen en zelfs het regelmatig aanroepen van Wodan lijken het verhaal van Fostedina als inspiratiebron te hebben (afb. 3 en 4). Eén motief is in de film echter volkomen omgedraaid: in de film *Redbad* zijn de heidenen de *good guys* en de christenen de *bad guys*. Dit is een centraal gegeven voor een beter begrip van de film.

²⁰ De Liefde, *Fostedina*, 1-2.

²¹ Nijdam en Knottnerus, 'Redbad', 89-90; Meeder en Goosmann, *Redbad*, 80, 99-100.

²² Deze episode kan gezien worden als heiligschennis en een opzettelijke provocatie van Willibrord, maar dit alles ontbreekt in de film.

3. Fostedina gestraft met doornenkroon. E. Gerdes, *Het gouden oorijzer der Friezen* (Leiden [1897])

4. Screenshot uit *Redbad*: Fenne wordt geofferd aan Freya met een kroon van takjes op haar hoofd. Bron: Farmhouse Films, *Redbad* (2018)

Hedendaagse boodschap

Natuurlijk kun je een speelfilm beoordelen op zijn historische betrouwbaarheid en dan vallen de meeste films al snel door de mand. *Redbad* is op bitter weinig feiten gebaseerd: ja, Redbad heeft bestaan en ja, er was strijd tussen de Friezen en de Franken. De rest is fictie en het doopverhaal is een oude sage. Als je historisch betrouwbare beelden wilt, kun je beter een documentaire maken. Maar dat was niet de bedoeling. Het was de bedoeling om een speelfilm te maken.

En speelfilms behoren per definitie tot de fictie, net als romans, romans, romans, strips, toneel en sprookjes. De speelfilm is een avonturenverhaal, een fictief heldenepos. Scenarioschrijver Alex van Galen en regisseur Roel Reiné wijzen in interviews ook allebei steeds weer op de meeslepende fictie en niet op de historiciteit van de film *Redbad*. Het is goed tegen kwaad en wel in de vijfde versnelling. Vrijheid versus overheersing. Militaire overheersing, maar ook religieuze en culturele overheersing. Eén symbool komt de hele film voortdurend in beeld: het kruis of de crucifix. Het is ondoenlijk om de kruizen allemaal te tellen, omdat ze ook op alle Frankische schilden staan, maar het zullen er vele honderden zijn (afb. 5).

Nu naderen we de kern van de analyse. Een historiserende speelfilm is eigenlijk in hoge mate een projectie op het verleden van onze eigen moderne voorstellingen, van onze eigen gebruiken en opvattingen, van onze eigen normen en waarden. Dat loopt van haardracht, tattoo's, paardrijden, gevechten en vrouwen die hun mannetje staan, tot aan opvattingen over religie, cultuur, identiteit, traditie en vrijheid. Dit zijn bij uitstek terugkerende motieven in de film. Iedere generatie vindt Redbad weer opnieuw uit en zet hem, als het ware, een nieuw masker op, schrijven Meeder en Goosmann: 'Dat is nu eenmaal het voorrecht van de levenden: om het verleden te (ver)vormen naar onze eigen idealen en verwachtingspatronen.'²³

Hier zijn enkele quotes uit het interview met scenarioschrijver Alex van Galen, acteur Jonathan Banks (Pepijn), designer Maikel Nijnhuis en acteur Gijs Naber (*Redbad*) op de Bonus DVD van *Redbad*:

- 'Zoals wij nu eigenlijk leven in de nadagen van het christendom, leefde hij in de nadagen van het heidendom en was het christendom het nieuwe geloof.'

²³ Meeder en Goosmann, *Redbad*, 14-15.

5. Still uit *Redbad*: Crucifix en kruizen. Bron: Farmhouse Films, *Redbad* (2018)

- ‘In zekere zin waren de christenen in het jaar 700 de jihadstrijders: de mensen die te vuur en te zwaard de Bijbel erin kwamen rammen.’
- ‘The aberration of Christianity. About: You believe! I mean: we can see radical Muslims now and how insane it is. And who would definitely throw us back into the Dark Ages.’
- ‘Er zijn heel veel iconen in de wereld die mensen herkennen. Met als voorbeeld: het kruis, wat we heel vaak gebruiken. Dat betekent iets bij mensen, dat brengt iets los bij mensen. En... wat ik heel gaaf vind aan deze film is dat je het haast als een nazi-kruis inzet. Geloof is niet heel erg, totdat het extreem wordt. En in die tijd was religie gewoon heel extreem.’
- ‘Hoe fundamentalistischer en orthodoxer en fanatieker, hoe onbegrijpelijker ik het vind: een geloof.’

Deze citaten tonen een parallel met moderne tijden: hoe een vreemde macht van buiten zich laat gelden en tracht te overheersen en een externe macht die culturele en religieuze waarden aan de autochtone bevolking opdringt waar het niet op zit te wachten. In de tijd van *Redbad* vond een confrontatie plaats tussen natuurreligie en christendom, net zoals er in onze tijd ook een culturele

en religieuze confrontatie plaatsvindt. De geschiedenis van *Redbad*, zoals verbeeld in de speelfilm, is eigenlijk een metafoor voor huidige ontwikkelingen. In een recent verleden waren het de nazi's die ons probeerden te overheersen, nu is er de parallel met de radicale islam.

Ik roep de toespraak van *Redbad* vlak voor de veldslag nog eens in herinnering: ‘Dit is het land van vrije mensen, die buigen voor niemand (...) En dat pakt niemand van ons af. Dat woord ‘afpakken’ wordt tegenwoordig ook regelmatig gebruikt. Hoe vaak wordt tegenwoordig niet gezegd: ze willen ons onze cultuur afpakken? Voor een land of een regio, voor autochtone witte Nederlanders lijkt het gevaar tegenwoordig wel van alle kanten te komen: hun eigenheid, hun identiteit, hun cultuur, hun privileges komen van alle kanten onder druk te staan.

De Europese Unie en het ‘linkse’ westen des lands met z'n windmolens en genderneutrale wc's vormen op deze manier een bedreiging; het verbod op negerzoenen, op vreugdevuren en vuurwerk met Oud en Nieuw is een aanval op het erfgoed, net als de opvatting dat Zwarte Piet een uiting van racisme is en de gedachte dat een *blackface* eigenlijk niet langer kan. En het kan vanuit deze optiek nog erger: de homeopathische verdunning van de

6. Friese meme uit 2017. Anti-Zwarte-Pietdemonstranten uit Amsterdam werden op weg naar Dokkum tegengehouden door de 'blokkeerfriezen'

eigen cultuur, het gevaar van immigratie en 'islamisering' van de samenleving, jihadpropaganda op islamitische scholen, IS-bruiden, haatimams, terreurdreiging en aanslagen, Al Qaida, Islamitische Staat en het kalifaat...

Al voor de film in première ging, schreven Meeder en Goosmann in hun studie over Redbad:

De film lijkt hiermee een bijdrage te willen leveren aan het maatschappelijke debat over immigratie en vluchtelingenpolitiek en neemt daar bovendien een duidelijke stelling in. Deze boodschap zal impliciet doorklinken in de film, wellicht zonder dat de bioscoopbezoeker zich daar direct bewust van is. Het toont een verfijnde, maar effectieve vorm van 'gebruik van de geschiedenis'. Daarmee staat de film in een lange traditie waarin *het verleden gebruikt wordt, niet om het beter te begrijpen, maar om een eigentijdse boodschap te verkondigen*.²⁴

Het verleden blijft namelijk een dankbaar podium om nieuwe ideeën van een oud jasje te voorzien en - eenmaal voorzien van het keurmerk 'traditie' - te legitimeren.²⁵

In de optiek van bepaalde mensen is op zeker moment de maat vol. In 754 werd Bonifatius bij Dokkum vermoord, in 2017 werden anti-Zwarte Piet demonstranten uit Amsterdam op weg naar Dokkum op de snelweg tegengehouden (afb. 6). Ook al stond het scenario voor *Redbad* in 2017 al deels in de steigers, het verhaal van Redbads Friezen is ook het verhaal van de 'blokkeerfriezen': tot hier en niet verder, wij laten niet onze cultuur afpakken. Het is het verhaal van verzet tegen invloeden van buitenaf die ingrijpen in de eigen cultuur en identiteit en het eigen erfgoed.

²⁴ *Ibidem*, 179 (mijn cursivering, TM).

²⁵ *Ibidem*, 190.

BIJDRAGEN

Van lokaal geworteld naar mondiaal verbonden. Een organisatorische geschiedenis van de Friese zuivelindustrie, 1950-1997

RONALD PLANTINGA EN HARRY VELLENGA

De Friese zuivelindustrie veranderde de afgelopen zestig jaar bijna onherkenbaar. De kleine dorpsfabrieken, waar nog deels handmatig werd gewerkt, werden vervangen door gemechaniseerde en vrijwel volledig geautomatiseerde productielocaties. De wijze van zuivelproductie, de verbinding tussen voedselproductie en verwerking, en de organisatiestructuur van de zuivelindustrie veranderden ingrijpend. Traditioneel is de zuivelverwerking, zeker in vergelijking met andere vormen van voedselproductie, sterk gebonden aan de productielocatie van de grondstof. Melk is immers bederfelijk en dient snel te worden verwerkt om de kwaliteit van het product voor een langere periode te behouden. Dit was de reden dat melk aanvankelijk werd verwerkt vlakbij het melkvee: eerst op de boerderij en vanaf 1879 in zuivelfabrieken.¹ In de tweede helft van de twintigste eeuw nam de afstand tussen boerderij en fabriek toe. Dit was mogelijk door de invoering van gemotoriseerd en gekoeld transport (de zogenaamde Rijdende Melkontvangst, RMO) en verbetering van het wegennet die vaak in het kader van ruilverkavelingen werden uitgevoerd. Onder druk van stijgende loonkosten werden de mogelijkheden tot schaalvergroting benut, met een sterke daling van het aantal fabrieken als gevolg.

In dit artikel analyseren wij de naoorlogse transformatie van de Friese zuivelindustrie vanuit een regionaal-historisch perspectief. De leidende

vraagstelling hierbij is welke rol regionale actoren hadden bij dit transformatieproces. Tevens zal aan het einde van dit artikel worden gereflecteerd of regionale actoren überhaupt nog een rol kunnen spelen in een wereld waarin regionale organisaties grotendeels zijn opgegaan in grotere nationale en internationale eenheden. De focus in dit artikel ligt op de veranderende organisatiestructuren – fusies tussen fabrieken en de structuur van topcoöperaties en hun verhouding tot de dorpsfabrieken – aangezien dit het meeste inzicht biedt in hoe de rol van regionale actoren veranderde. De behandelde periode zijn de jaren vijftig tot nu, als context zal ook worden ingegaan op de voorgaande periode waarin de belangrijkste regionale organisaties werden opgericht. Het onderzoek is gebaseerd op bronnenonderzoek en interviews met actoren uit de zuivelindustrie.²

Het regionale perspectief op de naoorlogse zuivelindustrie is een aanvulling op de bestaande geschiedschrijving. Historici hebben modernisering van de zuivelproductie, zoals het samenhangende proces van mechanisering, automatisering en schaalvergroting grofweg kan worden aangeduid, voor verschillende landen beschreven. In vergelijking met de opkomst van de moderne zuivelfabriek eind negentiende eeuw, heeft de naoorlogse periode echter relatief weinig aandacht gekregen in de historiografie. Het regionale niveau is hierbij onderbelicht gebleven,

---

¹ Haley Goodchild, 'The problem of milk in the nineteenth-century Ontario cheese industry. An envirotechnical approach to business history', *Business History* 59 (2017), 1081-1110.

² Het onderzoek voor de periode 1950-1980 is grotendeels gebaseerd op het lopende promotieonderzoek van Ronald Plantinga, deels gepubliceerd in Ronald Plantinga, 'Companions to new pathways. Intermediary organisations and the resilience of the Frisian dairy industry, 1950-1970', *Business History* (2020) DOI: 10.1080/00076791.2020.1797682. Het onderzoek voor de periode na 1980 is gebaseerd op de door Harry Vellenga verrichte interviews. De resultaten hiervan zijn gepubliceerd in Harry J. Vellenga, *In de melk brokkelen. Een fusiegeschiedenis in de zuivelindustrie* (Leeuwarden 2019).

waardoor begrip van de mechanismen achter de naoorlogse transformatie van de zuivelindustrie beperkt is gebleven.

De relevantie van het regionale schaalniveau is op twee manieren te verklaren. Ten eerste is gebleken uit onderzoek naar soortgelijke schaalvergrotingsprocessen dat regionale actoren daarin een cruciale rol speelden. Zo gingen in Denemarken en Zweden – net als Nederland sterk gespecialiseerd in zuivel – de vele zuivelcoöperaties in 2000 op in de dominante speler Arla Foods. De voorlopers van Arla opereerden op lokale of regionale schaal, en het waren deze coöperaties die de schaalvergrotingsprocessen uiteindelijk tot stand brachten.³ Ten tweede droeg het complexe en arbeids- en kennisintensieve karakter van zuivelproductie bij aan regionale eigenheid. Het productieproces van kaas en boter bestaat uit een groot aantal afzonderlijke stappen, die de kwaliteit van het product kunnen beïnvloeden. Gecombineerd met de sterke binding aan de productielocatie en de ligging van markten betekende dit dat er aanzienlijke regionale verschillen konden ontstaan in productiewijzen en producten.⁴ Zo was het westen van Nederland sterker gericht op consumptiemelk voor de grote steden, terwijl Fryslân zich richtte op de export van boter, die voornamelijk bestemd was voor de Engelse markt.⁵ Als gevolg van naoorlogse fusies vervaagden deze regionale verschillen. Om de oorzaken van dit proces te begrijpen dient echter gekeken te worden naar het regionale niveau, zoals in dit artikel specifiek wordt ingezoomd op Fryslân.

De regionale en lokale wortels van de Friese zuivelindustrie

Het Friese landschap en de zuivelproductie zijn historisch nauw met elkaar verbonden. De natte veen- en kleiweidegebieden in het westen en

midden van de provincie zijn bij uitstek geschikt voor grasland, waardoor zich een specialisatie in veeteelt ontwikkelde; feitelijk was het de enige mogelijke vorm van landbouw. De melk vloeide dusdanig rijkelijk dat zij niet door de Friezen alleen kon worden geconsumeerd. Al in de vroegmoderne tijd werd van dit surplus boter gemaakt en geëxporteerd. In Engeland, de voornaamste exportmarkt, had de Friese boter een goede reputatie en bracht hoge prijzen op. In de tweede helft van de negentiende eeuw stond deze marktpositie echter onder druk door toenemende concurrentie van Deense producenten, afnemende kwaliteit van de Friese boter, en de opkomst van margarine als alternatief voor roomboter. De Friese producenten waren zich bewust van deze problemen en namen maatregelen om de verloren marktpositie terug te winnen. In 1878 trokken drie mannen – de zogenoemde Deense commissie – in opdracht van de Friese Maatschappij van Landbouw naar Scandinavië. Opvallend genoeg zagen zij in hun eindverslag het oprichten van fabrieken nog niet als een realistische optie. De focus lag op het introduceren van nieuwe, in Denemarken afgekeken methoden bij de boter makende boerinnen. Wandelleraren, die in eerste instantie uit Denemarken en Duitsland kwamen, moesten de kennis naar de boerderijen brengen.⁶

Niettemin werden kort na het advies van de Deense commissie in Fryslân de eerste zuivel fabrieken opgericht. Freia in Veenwouden was in 1879 de allereerste. Net als veel van de eerste zuivelfabrieken was dit een particuliere fabriek: opgericht door ondernemers met privaat kapitaal. De eerste coöperatie, waarbij de leveranciers (boeren) tegelijkertijd eigenaar waren, werd in 1886 in Wergea opgericht. De meeste fabrieken, in totaal 173, werden tussen 1888 en 1902 opgericht. Deze periode kan worden beschouwd als de *take-off* van de industriële zuivelproductie in Frys-

³ Mads Modhorst, 'Arla: from a decentralized co-operation to an MNE,' in: Susanna Fellman e.a. (red.), *Creating Nordic Capitalism. Business History of a Competitive Periphery* (Basingstoke 2008) 335-364.

⁴ Deborah M. Valenze, *Milk. A Local and Global History* (New Haven 2011), 118-137; Paul Kindstedt, *Cheese and Culture. A History of Cheese and Its Place in Western Civilization* (White River Junction 2013).

⁵ M.S.C. Bakker, 'Boter' in: Harry Lintsen (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890 I., Techniek en modernisering. Landbouw en voeding* (Zutphen 1992), 103-133.

⁶ J.P. Wierstra, *Erf en wereld. Over de agrarische toestand in Friesland na 1870* (Drachten 1959), 15-16, 30-39.

1. De eerste zuivelfabriek in Fryslân, Freia in Feanwâlden (1917). Foto: Frans Andringa, Friesch Dablad

lân.⁷ Zoals te zien in figuur 1 waren coöperatieve fabrieken vanaf 1893 in de meerderheid. Terwijl het aantal particuliere fabrieken al snel daalde, nam het aantal coöperatieve fabrieken nog tot 1917 toe, om een piek te bereiken van 126 zuivelfabrieken. In de daaropvolgende jaren daalde dit aantal licht doordat tijdens de crisis van de jaren dertig een aantal fabrieken de poorten sloot. Desalniettemin bestonden in het begin van de jaren vijftig nog rond de honderd zuivelfabrieken in Fryslân.⁸ De schoorsteen vormde dus in de eerste helft van de twintigste eeuw naast de kerktoren een ijkpunt voor de omgeving. Zij symboliseerde de na de landbouwcrisis van de jaren 1880 herwonnen welvaart van de agrarische provincie Fryslân.

Rond 1900 kwam in de coöperatieve zuivelindustrie een systeem van primaire coöperaties (die

eigenaar waren van fabrieken in de dorpen) en topcoöperaties tot stand. De topcoöperaties waren opgericht om kleine fabrieken in Fryslân te ondersteunen. De heer Th.M.Th. (Theo) van Welderen Baron Rengers en Riemer Veeman waren de architecten van deze voor Nederland unieke structuur. Zij financierden mede de oprichting van de coöperaties; Veeman was daarnaast zelf directeur van de zuivelfabriek in Marsum. Er werden drie topcoöperaties opgericht, die tot begin jaren negentig zouden blijven bestaan: de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland, kortweg Zuivelbond of Bond, de Friese Coöperatieve Zuivel-Export Vereniging (Frico) en de Coöperatieve Condensfabriek Friesland (CCF). De primaire coöperaties die de kleinere dorpsfabrieken beheerden, waren 'deelgenoot' van de topcoöperaties; zij waren lid en droegen naar draagkracht financieel bij. De

7 Marijn Molema, 'Zuivelfabrieken als gedenktekens van economische vernieuwing' in: Peter Karstkarel, Marijn Molema en Robert Visser, *Zuivelfabrieken in Friesland* (Gorredijk 2018), 11-27; Ronald Rommes, *Van en voor boeren? De opkomst van het coöperatieve wezen in de Nederlandse landbouw vóór de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2014), 199-207.

8 Cultuurhistorische Kaart Fryslân, bewerking Sjoukje de Boer en Jan Ybema.

2. Nagebouwde zuivelfabriek op de Frisiana-tentoonstelling in Leeuwarden (1963). Collectie Fries Landbouwmuseum

Zuivelbond was de ‘denktank voor economie, technologie en controle’⁹, en richtte zich zowel op de boeren als op de zuivelcoöperaties. Alle coöperatieve zuivelfabrieken in Fryslân waren bij de Bond aangesloten. De Frico was opgericht in 1898 om het overschot aan Friese boter in het buitenland te verkopen. De organisatie beheerde een verkoopapparaat en bedreef uitgebreide marketing om de producten aan de man te brengen.¹⁰ De CCF kwam in 1913 tot stand. Destijds was Fryslân vooral een land van boter; van condens en gecondenseerde melk had men amper weet. De komst van de particuliere condensfabriek Hollandia in Bolsward schudde de coöperatieve zuivelwereld wakker en leidde uiteindelijk tot oprichting van

de CCF. De fabriek kocht melk aan van de leden zoveel als men op de markt kwijt kon. Dit bleek een succesformule.¹¹

De organisatiestructuur van de coöperatieve industrie was overigens niet het hele verhaal. Particuliere fabrieken bleven, tot op de dag van vandaag, naast coöperatieve bestaan. Zij hadden geen regionale organisaties, maar werkten op nationaal niveau samen in het verband van de Vereniging voor Zuivelindustrie en Melkhygiëne (VVZM).¹² Daarnaast kende Fryslân verschillende deels of geheel door de overheid gefinancierde instellingen gericht op de zuivelindustrie. De Bolswarder Zuivelschool (heropgericht in 1904 als Rijksschool) leidde de directeurs en assis-

⁹ ‘Tot uw dienst’, brochure van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland (Leeuwarden 1980).

¹⁰ Theo J. Jacobs en Dick Schaafsma, *Frico: van export-vereiniging tot kaasmerk (1898-2007)* (Wolvega 2007).

¹¹ K. Tjepkema, *Dat Is ’t Kondensfabryk. Een halve eeuw coöperatieve condensindustrie in Friesland* (Leeuwarden 1963).

¹² L. van Hoepen e.a., *Van veertig zegenrijke melkjaren (1908-1948). Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het veertig-jarig bestaan van de vereniging voor zuivelindustrie en melkhygiëne* (Bussum 1948).

tent-directeuren van de zuivelfabrieken op.¹³ De zuivelconsulent adviseerde fabrieken alsmede de nog resterende zuivel verwerkende boeren en boerinnen over de beste methoden.¹⁴

Dit geheel van organisaties is te beschouwen als een *regionale* kennisinfrastructuur. Dit is een aanvulling op de vaker beschreven *nationale* kennisinfrastructuur van grote bedrijven, onderzoeksinstituten, scholen en universiteiten.¹⁵ De Friese zuivelorganisaties vormden met andere woorden een regionaal georiënteerd netwerk, waarin zelf ontwikkelde kennis over productiewijzen werd verspreid maar ook elders ontwikkelde kennis werd aangepast aan de behoeften in Fryslân. Zowel het coöperatieve systeem als andere ondersteunende organisaties bleef in grote lijnen bestaan tot in de jaren tachtig, hetgeen het succes van de regionale oriëntatie onderstreept. Zoals we zullen zien kwam het systeem onder invloed van de naoorlogse economische ontwikkelingen vanaf de jaren vijftig ter discussie te staan. Structurele verandering was echter een proces van de lange adem, zeker in het geval van coöperaties waar de boeren als eigenaars van de fabrieken een belangrijke stem hadden.

Naoorlogse uitdagingen en concentratie van onderop

Na de Tweede Wereldoorlog stond de Friese zuivelindustrie voor nieuwe uitdagingen. Handel en industrie hadden ernstig geleden door de oorlog. De fabrieken moesten zo snel mogelijk weer gaan draaien. Het opvoeren van de productie stond bovenaan: dat zou goed zijn voor de boeren, de

fabrieken en de werkgelegenheid. Minister Sicco Mansholt van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening wilde een krachtige en levensvatbare boerenstand. De boer moest niet alleen de eigen bevolking voeden, maar ook exporteren. Voor een levensvatbare boerenstand waren in de praktijk echter wel minimumprijisregelingen en garantiefondsen noodzakelijk. Boter, kaas en melkpoeder konden tegen een bodemprijs worden ingeleverd als er geen afzet voor was. Er was sprake van een voorwaardenscheppend overheidsbeleid. De vraag naar Nederlandse landbouwproducten was vlak na de oorlog groot. De Bondsrepubliek was de eigenlijke motor van de Nederlandse landbouw.¹⁶ Het gevolg was wel dat er op de melkproductie feitelijk geen rem zat.

Het scheppen van voorwaarden was eerst een taak voor de Nederlandse overheid en later, vanaf begin jaren zestig, gebeurde dat in de vorm van het Europees Gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB). De achterliggende gedachte was dat het prijsbeleid de landbouwsector gelegenheid bood om een Europees structuurbeleid uit te voeren. Hierbij zou modernisering van de sector - uitvloeit van agrariërs, schaalvergroting, mechanisering en rationalisering - moeten resulteren in lagere productiekosten om uiteindelijk prijs-ondersteuning overbodig te maken.¹⁷ Ook bij het GLB was Mansholt de grote initiator. De grotere vraag naar arbeid in de sterk groeiende economie deed echter de kosten stijgen. In Nederland stegen de loonkosten na het loslaten van de geleide loonpolitiek tijdens de jaren zestig en zeventig snel (de zogenaamde 'loonexplosie').¹⁸ Een met de loonex-

¹³ Zie Ronald Plantinga en Marijn Molema, *Weten is kunnen, kennis is macht. Een geschiedenis van de Bolswarder Zuivelschool (1880-1995)* (Leeuwarden 2017).

¹⁴ Sjoukje de Boer, 'Bruggenbouwer tussen wetenschap en praktijk. De zuivelconsulent in Fryslân rond 1900', *De Vrije Fries* 96 (2016), 127-144.

¹⁵ Zie voor Nederland: Jasper Faber, 'Het Nederlandse Innovatiesysteem, 1870-1990', *NEHA jaarboek* 66 (2003) 208-232; Mila Davids, Harry Lintsen en Arjan van Rooij, *Innovatie en kennisinfrastructuur. Vele wegen naar vernieuwing* (Amsterdam 2013); Harro Maat, 'Het innovatiesysteem voor de Nederlandse landbouw', *NEHA jaarboek* 66 (2003), 233-262; Harro Maat, *Science Cultivating Practice. A History of Agricultural Science in the Netherlands and Its Colonies, 1863-1986* (Wageningen 2001).

¹⁶ Johan van Merriënboer, *Mansholt. Een Biografie* (Gorredijk 2019), 182-193.

¹⁷ Michael Tracy, *Agriculture in Western Europe. Challenge and Response, 1880-1980* (2e druk; Londen 1982); Alan Swinbank, 'The Common Agricultural Policy' in: Jackie Gower (red.), *The European Union Handbook* (Hoboken 2013), 164-175; A. van den Brink, *Structuur in beweging. Het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1985* (Wageningen 1990).

¹⁸ Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de 20^e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997), 117-119.

plosie samenhangende uitdaging was de werktijdverkorting: door de invoering van de vijfdaagse werkweek begin jaren zestig waren er minder arbeidsuren per werknemer beschikbaar.¹⁹ Voor de zuivelindustrie betekende dit bovendien dat de melk in het weekend bewaard moest worden.

Het systeem van de zuivelcoöperatie in Nederland bestaat bij afnameplicht door de industrie van alle door de boeren geproduceerde melk. In combinatie met stijgende kosten en relatief dalende prijzen dwong het zuivelbedrijven de arbeidsproductiviteit sterk toe te laten nemen om nog iets te kunnen verdienen.²⁰ In de jaren vijftig en zestig werd schaalvergroting voorgesteld als een manier om de productiviteit op te voeren.²¹ Het zuiveleestablishment, belichaamt in de machtige Friese Zuivelbond, moest in eerste instantie niets hebben van het idee van concentratie. Zo stelde bondsvoorzitter C. van der Ploeg op de algemene ledenvergadering in april 1948 dat grootschalige fusies in de Friese zuivel nog niet nodig waren.²² De prijzen waren voornamelijk goed en Fryslân zou zich met kleine fabrieken en een sterke Zuivelbond kunnen blijven onderscheiden op de markt.²³ Het kritische geluid kwam dan ook van een buitenstaander. Sjoerd van der Schaaf, hoofdredacteur van de *Friese Koerier*, wijdde in 1952 een reeks hoofdredactionele commentaren aan de Friese zuivelindustrie. In zijn ogen was sprake van zelfgenoegzaamheid. De positie van de Friese zuivelindustrie op de wereldmarkt kon alleen worden gehandhaafd door goede en goedkope artikelen te maken en hiervoor is zo efficiënt

mogelijke fabricage nodig.²⁴ Nieuwe technologieën, zoals mechanisering van de kaasproductie, konden hieraan bijdragen. De benodigde grote investeringen konden alleen op voordeliger wijze worden gedaan in grotere fabrieken, en daarom was schaalvergroting noodzakelijk. De coöperatieve bestuurders waren echter, in de ogen van Van der Schaaf, vooral gericht op het laten voortbestaan van de eigen fabriek.²⁵ Het betoog van Van der Schaaf werd in hetzelfde jaar publiekelijk beaamd door Jorrit Bierma, voorzitter van het Instituut voor Landbouwcoöperatie, die een lezing hield voor 250 bestuursleden en directeurs van grotendeels Friese zuivelfabrieken.²⁶

Achteraf gezien zijn de analyses van Van der Schaaf en Bierma visionair. Destijds waren ze in coöperatieve kringen omstreden. Bondssecretaris Piet Stallinga en bondsvoorzitter A.F. Heida bestreden de noodzakelijkheid van schaalvergroting. In plaats van het verbeteren van de toegevoegde waarde door kostprijsverlaging, zette Stallinga in op kwaliteit: 'Onze kaas is een typisch Nederlands kwaliteitsproduct, dat anderen niet zo licht kunnen imiteren.'²⁷ Tegelijkertijd ondernam de Friese Zuivelbond achter de schermen wel degelijk actie. Al in 1949 was de economische commissie opgericht om fabrieken te adviseren over investeringen. Naar aanleiding van de polemiek met Van der Schaaf, kreeg de economische commissie in het voorjaar van 1952 opdracht van de bondsvoorzitter onderzoek te doen naar het verband tussen fabrieksgrootte en productiekosten en vervolgens te adviseren over

19 Pieter Al en Robert Selten, *Nederlanders zijn minder gaan werken* (Centraal Bureau voor de Statistiek; Voorburg/Heerlen 2004).

20 Dit gold niet alleen voor de zuivelindustrie, maar voor de hele industrie en landbouwsector. Zie bijvoorbeeld: Keetie E. Sluyterman, *Driekwart Eeuw Csm. Cash Flow, Strategie en Mensen* (Diemen 1995), 140-141.

21 Overigens werd de mogelijkheid van concentratie ook besproken tijdens de crisis van de jaren dertig. Secretaris van Friese Zuivelbond, Ulbe Kooistra, bereidde een redevoering voor – die hij uiteindelijk niet uitsprak – waarin hij pleitte voor fusies en samenwerking tussen fabrieken, zie: 'Resume van een niet-uitgesproken lezing van den secretaris van den Bond op de ledenvergadering van December 1930', Tresoar, Leeuwarden, toegang 91, Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland (vanaf nu T 91), inv.nr. 637.

22 *Friesch dagblad*, 30-4-1948; Notulen ledenvergadering Zuivelbond 29 april 1948, T 91, inv.nr. 16.

23 Notulen ledenvergadering Zuivelbond 29 april 1948, T 91, inv.nr. 16.

24 V.d.S., 'Zij dronken een glas...', *Friese koerier*, 8 oktober 1952.

25 Sjoerd van der Graaf, 'Friesland en de zuivel I.', *Friese Koerier*, 21 mei 1952.

26 K. Tjepkema, *Hoe boeren het bolwerken. De Friese landbouwcoöperatie 1945-1985* (Leeuwarden 1986), 45; *Leeuwarder Courant*, 24-10-1952; 'Coöperatie en concentratie in de Zuivelindustrie', *Friesch Landbouwblad* 49 (1952), 659-662.

27 Stallinga, 'Het concentratievraagstuk', *Friese koerier*, 8 oktober 1952.

de optimale grootte van zuivelfabrieken.²⁸ Indien nodig werden samenwerking en fusies met zachte hand gestimuleerd. Zo werden de fabrieken van Hemelum, Koudum en Warns door Stallinga in 1948 geadviseerd om samen te gaan en twee fabrieken te beheren, ten einde een hogere melkprijs aan de boeren te kunnen uitbetalen.²⁹ Naar aanleiding van de onderzoeken van de Economische Commissie werden bijeenkomsten met fabrieksbesturen belegd over de rol van de Bond bij het concentratievraagstuk. De reacties van de fabrieksbesturen en directeuren waren positief. De Bond mocht doorgaan met adviseren over de wenselijkheid van fusies tussen fabrieken, maar zou ook niet meer mogen doen dan dat.³⁰ Het kan dus niet gezegd worden dat de leiders van de coöperatieve zuivelindustrie hun ogen sloten voor de mogelijkheden van concentratie, maar gezien de gevoeligheid van het onderwerp – het voortbestaan van de fabrieken stond op het spel – moest het Bondsbestuur omzichtig handelen.

De loonexplosie van de jaren zestig maakte het concentratievraagstuk echter urgent. Tussen 1961 en 1965, zo stelde de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond FNZ, namen de lonen in de zuivelindustrie met 40 tot 50 procent toe.³¹ De Zuivelbond nam nu duidelijker dan voorheen stelling voor concentratie. Dit was gebaseerd op een nadere analyse van bedrijfseconomische cijfers, die wezen op een daling van de productiekosten bij fabrieken die tussen de vier en de twintig miljoen liter melk verwerkten. Het bleek 'duidelijk dat de duurste werkende grote fabriek (...) tegen lagere kosten per eenheid werkt dan de goedkoopste werkende kleine fabriek'.³² Op 25 april 1962 hield bondssecretaris Piet Stallinga op de ledenvergadering van de Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Friesland een pleidooi voor schaalvergroting met de veelzeggende titel *Bouwen aan de toekomst*. Het doel moest

zijn om te komen tot fabrieken met een capaciteit van dertig miljoen liter per jaar. Stallinga benadrukte de urgentie van schaalvergroting door te stellen dat de sterke positie van de Friese zuivelindustrie op het spel stond: 'Friesland mag geen achtergebleven gebied worden op het terrein van de zuivel, maar het zal dit onherroepelijk worden, als wij niet het inzicht en de moed hebben om spoedig onze koers te wijzigen'.³³

De vervolgvraag was echter hoe de fusies tot stand gebracht konden worden. Binnen de Friese coöperatieve zuivelindustrie bestonden hierover twee opvattingen. De eerste was dat fusies tussen fabrieken 'van onderop' tot stand dienden te komen. Fabrieken dienden op eigen initiatief contact te leggen en fusiebesprekingen te openen. De tweede was dat fusies van bovenaf gecoördineerd dienden worden. Het streven was om op korte termijn een coöperatieve vereniging te vormen, waar alle coöperatieve verenigingen in Fryslân in op zouden gaan. Deze vereniging zou dan de investeringen in de fabrieken coördineren, en bepalen welke fabrieken gesloten zouden worden. Stallinga was voorstander van fusies van onderop, want hij achtte het vormen van één coöperatie niet realistisch, aangezien het lastig zou zijn om op korte termijn toestemming te krijgen van de 65 coöperatieve verenigingen die de fabrieken in eigendom hadden. 'Het beste,' zo verwoordde hij het, 'vooral op het gebied van de concentratie, is heel vaak de vijand van het goede en hoe meer verenigingen 'ja' moeten zeggen om een bepaald plan te realiseren, hoe 'onmogelijker'. Hij wees hierbij op het zuivelplan dat enkele jaren daarvoor in Noord-Holland was opgesteld, maar alweer in de la was beland. Om tot grotere fabrieken te komen, dienden volgens Stallinga tien tot twintig 'kringcoöperaties' te worden gevormd: subregionale zuivelcoöperaties die voortkwamen

28 'Kort verslag van de vergadering van de Econ. Commissie op Zaterdag 23 Aug. 1952 op het Bondskantoor', T 91, inv.nr. 961; Stallinga, 'Centralisatie in zuivelindustrie', *Friese koerier*, 10 september 1952.

29 Stallinga aan Coöperatieve Zuivelfabrieken te Hemelum, Koudum en Warns, 9 maart 1948, T 91, inv.nr. 637.

30 Tjepkema, *Hoe boeren*, 71-72; Bondscirculaire no. 36, 18 februari 1955, T 91, inv.nr. 130; Agenda vergadering 13 april 1955, T 91, inv.nr. 62.

31 Koninklijke Zuivelbond FN.Z., *Concentratie in de coöperatieve zuivelindustrie* (Den Haag 1965).

32 Nederlandse Stichting voor Statistiek, 'Statistische bewerking van de kostencijfers van de Friese coöperatieve zuivelfabrieken voor de jaren 1951/'52 tot 1956/'57', T 91, inv.nr. 1048.

33 Notulen ledenvergadering Zuivelbond, 25 april 1962, T 91, inv.nr. 21.

3. *Rijdende Melkontvangst (1963). Tresoar, landbouwcollectie AFRON*

uit fusies tussen buurfabrieken. Binnen deze eenheden diende een verantwoord investeringsbeleid te worden gevoerd, gebaseerd op bedrijfs-economische analyses zoals ze eerder waren uitgevoerd door de economische commissie.³⁴

Doordat fusies tussen fabrieken van onderop plaatsvonden, was het verloop van het concentratieproces sterk afhankelijk van individuen en persoonlijke verhoudingen. Ondernemende directeuren of bestuursvoorzitters konden bijvoorbeeld het initiatief nemen tot een fusie, waardoor schaalvergroting in een subregio snel verliep. En het overlijden van een fabrieksdirecteur kon aanleiding geven tot het aangaan van een fusie met een buurfabriek. Daarentegen belemmerden slechte persoonlijke relaties dikwijls het tot stand brengen van een fusie.³⁵ De prestaties van een

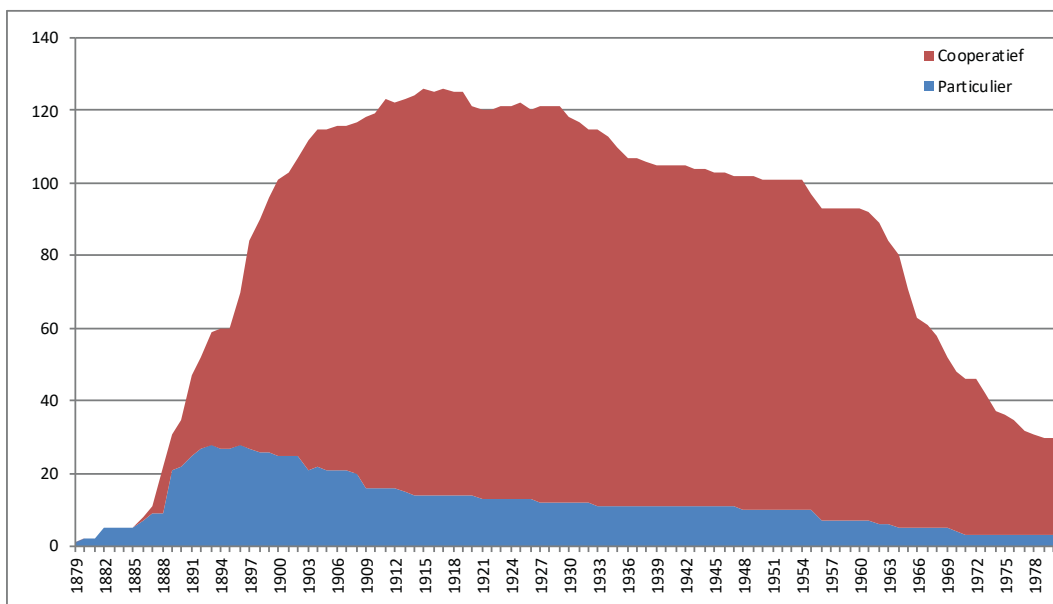
fabriek waren ook van invloed. Wanneer een fabriek al relatief groot was, en/of onder leiding stond van een capabele directeur, dan kon een goede melkprijs worden uitbetaald. Dit vergrootte de steun van de boerenleden om de fabriek open te houden. Andersom gold hetzelfde: als de uitbetaalde melkprijs te laag werd, gingen er onder de boerenleden stemmen op om te fuseren.

De ontwikkelingen in Zuidwest-Fryslân zijn illustratief. Tussen 1963 en 1965 werd een poging ondernomen om tot een gecoördineerde fusie te komen. Op initiatief van de fabriek in Hemelum vonden besprekingen plaats, resulterend in een door de Zuivelbond opgesteld zuivelplan voor de zuidwesthoek - bekend als *It Griene Rapport* ('het groene rapport').³⁶ Het plan werd uiteindelijk afgewezen omdat er onvoldoende steun was bij de

³⁴ Ibidem.

³⁵ Tjepkema geeft een opsomming van deze factoren (zie Tjepkema, *Hoe boeren*, 137-138).

³⁶ Bestuursvergadering C.Z. Hemelum, 28 december 1963, Tresoar, Leeuwarden, toegang 94-01, Friese coöperatieve zuivelfabrieken (vanaf nu T 94-01), inv.nr.553; Bestuursvergadering C.Z. Heeg, 2 februari 1963, T 94-01, inv.nr. 523; Bestuursvergadering C.Z. Warns, 2 februari 1963, T 94-01, inv.nr. 1312.

Aantal in werking zijnde zuivelfabrieken in Fryslân. Bron: Cultuurhistorische Kaart Fryslân

leden en bestuurders van de fabrieken.³⁷ Stallinga's pragmatische analyse in *Bouwen aan de toekomst* werd hiermee bevestigd. Schaalvergroting van onderop werkte wel. De Goede Verwachting in Workum fuseerde in een periode van acht jaar met twaalf fabrieken. Dit is te verklaren door de hoge melkprijs van Workum, waardoor onder boeren en bestuursleden van de nabijgelegen fabrieken de behoefte bestond om fusiebesprekingen aan te gaan. De ondernemingszin van directeur Beetstra van De Goede Verwachting deed de rest; hij zag de aaneenschakeling van fusies als een kans en wist zijn bestuur daar telkens van te overtuigen.³⁸

Uiteindelijk zouden twaalf coöperaties en hun fabrieken zich aansluiten bij De Goede Verwachting. Helaas voor deze fabrieken bleef dat nooit zonder gevolgen. Iedere keer bleek het toch aantrekkelijker de melk in Workum te verwerken, omdat daar voldoende capaciteit was en door de schaalvergroting de hoogste melkprijs gerealiseerd kon worden. Voor de boeren was de fusie of overname positief, de negatieve impact daarentegen voor het dorp waar de fabriek gesloten werd, was groot. De fabriek had de boeren als eigenaren ook status in het dorp gegeven. Die veranderde door de sluiting van de fabriek wel

³⁷ Bestuursvergadering Woudsend, 4 maart 1964, T 94-01, inv.nr. 1629; Bestuursvergadering Woudsend, 1 april 1964, T 94-01, inv.nr. 1629).

³⁸ In het geval van de kleine fabriek 'De Hem' in Oosthem dreigde een deel van boeren weg te gaan wegens het uitblijven van een fusie (Bestuursvergadering 'De Hem', Oosthem, 1 oktober 1962, T 94-01, inv.nr. 1067; *ibidem*, 5 november 1962.) Drie leden vroegen aan het bestuur om een fusie met Workum op de ledenvergadering te plaats. Het bestuur weigerde aanvankelijk, maar toen twee jaar later Koudum en Hemelum fusiebesprekingen met Workum voerden, gingen zij om. Het bestuur vreesde dat een deel van de leden zich nu bij Workum zou aansluiten aangezien deze grotere vereniging een hogere melkprijs zou uitbetalen (Bestuursvergadering Warns 4 augustus 1962, T 94-01, inv.nr. 1312; Ledenvergadering Warns 27 augustus 1962, T 94-01, inv.nr. 1314; Bestuursvergadering Warns 8 april 1964, T 94-01, inv.nr. 1312; Gecombineerde vergadering tussen der Besturen en directeur der fabrieken te Warns en Workum, 9 april 1964, T 94-01, inv.nr. 1312). In andere fabrieken kwam het initiatief vanuit het bestuur. Het bestuur van Heeg poogde om met Uitwellingerga en Woudsend tot een vorm van samenwerking te komen. Men wilde in eerste instantie niet met Workum fuseren omdat er, zo verwachtten de bestuurders, onvoldoende steun was van de leden. Desalniettemin werd er in 1964 toch besloten om contact op te nemen met Workum, omdat men inzag dat het op termijn toch tot een fusie zou komen (Brief aan leden coöperatieve zuivelfabrieken te Uitwellingerga, Woudsend en Heeg, Heeg 8 mei 1964, T 94-01, inv.nr. 1603).

langzamerhand. Oosthem sloot in 1962, Warns in 1964, Woudsend, Uitwellingerga en Witmarsum in 1965, Koudum en Hemelum in 1969, Achlum in 1971 en Tzum in 1974. In een aantal gevallen werden fabrieken na een fusie opgehouden vanwege een te grote afstand tussen toeleverende veehouders en de fabriek (die afstand verhoogde de transportkosten), omdat de fabriek simpelweg nodig was om de toegenomen melkstroom te verwerken, of omdat de fabriek mogelijkheden bood tot specialisatie binnen het bedrijf; zo kon Heeg openblijven tot 1995, en Balk tot 1999.³⁹

Of toch coördinatie van bovenaf?

Ondanks dat de fusies in de praktijk van onderaf plaatsvonden, genoot de opvatting steun dat het concentratieproces op gecoördineerde wijze van bovenaf zou moeten plaatsvinden. Binnen het bondsbestuur waren de meningen echter verdeeld. Adjunct-secretaris A.E.J. van der Ploeg pleitte in 1964 voor het opstellen van een coördinerend plan voor de Friese coöperatieve zuivelindustrie. Al zou dit plan niet in zijn geheel uitgevoerd worden, het was waardevol om een ideaal voor ogen te houden waarnaar gestreefd kon worden. ‘Thans wordt er geen perspectief geboden,’ zo bekritiseert Van der Ploeg de lijn van de Bond. ‘Men loopt vaker tegen een muur van voor een jongere generatie niet te begrijpen dorpisme en behoudzucht.’ Bovendien was, nadat de vorming van kringcoöperaties net op gang was gekomen, nog steeds sprake van investeringen die vanuit bedrijfseconomisch oogpunt niet verantwoord waren. Ook in de toekomst verwachtte Van der Ploeg dat er ‘boerengeld’ zou worden verspild.⁴⁰

Net als in het geval van de discussie over concentratie aan het begin van de jaren vijftig, sprak men zich met name buiten de kringen van de Zuivelbond uit voor de vorming van een Fries zuivelplan. Zo werd in het *Fries Landbouwblad* in 1962 en 1964 gepleit voor het opstellen van een

zuivelplan. De auteurs, die wellicht vanwege de gevoeligheid van het onderwerp anoniem bleven, constateren dat de hoge melkprijs in Fryslân nog veel hoger zou kunnen worden wanneer de fabrieken groter werden. Om dit te bereiken, diende er als *Friese* zuivel te worden samengevoegd en een centraal zuivelplan te worden opgesteld.⁴¹ Onder de pleitbezorgers van een Friese zuivelplan bevonden zich verder vakbondsleider Folkert van der Meer (Algemene Nederlandse Agrarische Bedrijfsbond), die duidelijkheid wilde voor werknemers in de zuivelindustrie, veehouder K. de Jong, die de verspilde investeringen in de fabriek in Akkrum bekritiseerde, oud-fabrieksdirecteur Postma en het bestuur van de Friese Maatschappij van Landbouw.⁴²

In de tweede helft van de jaren zestig werden de eerste pogingen ondernomen tot een regionale integratie van de Friese zuivelindustrie. Het FNZ-rapport *Concentratie in de coöperatieve zuivelindustrie*, geschreven door een nationale commissie van voorzitters en secretarissen van de regionale Zuivelbonden, had veel invloed op deze hernieuwde poging. Stallinga en voorzitter A.G. Algera maakten namens de Friese Zuivelbond deel uit van de commissie. De commissie erkende het belang van concentratie en beschreef nog eens uitgebreid de noodzaak – stijgende loonkosten en grotere investeringen door mechanisering – van de vorming van grotere bedrijven. De commissie wilde daarnaast een blauwdruk van de organisatiestructuur van de zuivelindustrie in de toekomst geven. Het antwoord was dat ‘de voordelen, die verdere concentratie kan bieden, het beste gerealiseerd kunnen worden door de melk per bondsgebied in één hand te brengen.’ Alle coöperatieve fabrieken en topcoöperaties binnen een regio zouden dus op termijn moeten opgaan in één coöperatieve vereniging. De vorming van kringcoöperaties, zoals Stallinga voor ogen stond, was hierbij een goede tussenstap in het bereiken

³⁹ J. Bouwhuis, *Troch waer en wyn. Mei de suivelkoöperaeasje yn de súdwesthoeke* (Bolsward 1975).

⁴⁰ Nottulen bestuursvergadering Zuivelbond, 12 februari 1964, T 91, inv.nr. 65.

⁴¹ ‘Niet investeren maar coördineren’, *Fries Landbouwblad* 61 (1964) 639.

⁴² *Leeuwarder Courant*, 16 december 1963; *Leeuwarder Courant*, 15 februari 1964; ‘Frysk suivelplan hie tige nedich west’, *Fries landbouwblad* 62 (1965), 1389; *Leeuwarder courant*, 15 oktober 1969; S., ‘Zuivelkroniek’, *Bolwerk* december (1960), 2-3; ‘Om de toekomst van zuivelcoöperatief Friesland’, *Fries landbouwblad* 63 (1967), 1207, 1209.

van regionale integratie. Echter, het nadeel van de vorming van kringcoöperaties, zo erkende het rapport, was dat een deel van de fabrieken niet werd betrokken bij de fusies.⁴³

Het FNZ-rapport kreeg in Fryslân een vervolg met de uitwerking van een *top-down*-strategie voor concentratie. Om een algehele concentratie te realiseren, dienden de topcoöperaties - waarbij immers alle fabriekscoöperaties waren aangesloten - op een lijn te zitten. In het voorjaar van 1964 werden hier de eerste aanzetten voor gedaan. Na discussie over de samenstelling van de commissie tussen het bondsbestuur enerzijds en de CCF en de Frico anderzijds, werd een brede commissie gevormd die een beeld moest geven van de Friese zuivelindustrie van de toekomst.⁴⁴ Het eindrapport van de commissie verscheen in september 1968 onder de titel *Een bezinning op de problemen van de zuivelindustrie in Friesland*. Het rapport volgde het eerder verschenen FNZ-rapport door de voorkeur uit te spreken voor 'een alles en allen omvattende concentratie in de Friese coöperatieve zuivelindustrie'. En net als in het FNZ-rapport erkende de reorganisatiecommissie dat de vorming van kringcoöperaties een noodzakelijk tussenstadium was. Er werd echter geen tijdsplan en concreet stappenplan aan de allesomvattende concentratie van de Friese zuivelindustrie gekoppeld. Het rapport diende vooral om de veehouders bewust te maken van de toekomstige ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie.⁴⁵ Dit geschiedde dan ook in verschillende door de Zuivelbond georganiseerde kringvergaderingen en door het rondsturen van het rapport naar geïnteresseerde boeren.⁴⁶

Vrij snel werd een vervolg gegeven aan het 'blauwe boekje', zoals het rapport kortweg werd genoemd. Een zogenoemde structuurcommissie diende de conclusies van het blauwe boekje uit te werken tot concrete plannen. De werkzaamheden van de commissie werden echter aan het einde van 1969 onderbroken, omdat er fusiebesprekingen tussen de CCF, Frico en de Zuivelbond werden geopend.⁴⁷ Vanaf 1968 werden verdere besprekingen gevoerd over mogelijkheden voor samenwerking dan wel fusie. Nadat in november 1969 een interim-rapport over eventuele fusie tussen de CCF en Frico uitkwam, greep de Bond dit aan om betrokken te worden bij de besprekingen.⁴⁸ Vanaf januari 1970 worden fusiebesprekingen gevoerd tussen de drie organisaties. Een heikel punt bleek echter de positie van de vrije fabrieken - coöperaties, die niet bij de Frico waren aangesloten. Zij moesten uiteindelijk deelnemen aan een gemeenschappelijke afzet van kaas.⁴⁹ Een ander pijnpunt was de vraag of er een einddatum moest worden gesteld aan de besprekingen.⁵⁰

De besprekingen sleepten zich gedurende 1970 voort. Volgens de toenmalige directeur van de CCF en de Frico G.F. Hepkema liepen ze zelfs compleet vast. Hij stelde daarom voor om samen met H.J. Grote Gansey, die vanuit de FNZ de besprekingen begeleidde, een 'blauwdruk' uit te werken voor één Friese coöperatieve zuivelvereniging. Hun gezamenlijke rapport beargumenteerde nogmaals de voordelen van een allesomvattende concentratie. Vervolgens werd een aantal organisatievormen voorgesteld, waarbij de activiteiten van de topcoöperaties en de fabrieken in

43 Koninklijke Nederlandse Zuivelbond F.N.Z., *Concentratie in de coöperatieve zuivelindustrie* (Den Haag 1965).

44 Notulen bestuursvergadering Zuivelbond, 6 april 1964, T 91, inv.nr. 65; ibidem, 10 juni 1964.

45 [Commissie ingesteld door Zuivelbond, CCF en Frico] *Een bezinning op de problemen van de zuivelindustrie in Friesland* (Leeuwarden 1968), 41.

46 Notulen bestuursvergadering Zuivelbond, 16 december 1968, T 91, inv.nr. 67. Het rapport kwam bij veel veehouders terecht doordat het via het tijdschrift *Bolwerk* kon worden aangevraagd. Naast de 700 inmiddels daarnaast verspreide exemplaren, werden op deze wijze nog eens 839 exemplaren verspreid (*Jaarverslag Zuivelbond 1969*, T 91, inv.nr. 223).

47 *Jaarverslag Zuivelbond 1969*, T 91, inv.nr. 223.

48 Notulen vergadering bestuur Zuivelbond, 17 november 1969, T 91, inv.nr. 67; Notulen vergadering bestuur Zuivelbond, 19 januari 1970, T 91, inv.nr. 67; Notulen vergadering bestuur Zuivelbond, 22 november 1969, T 91, inv.nr. 67.

49 *Jaarverslag Zuivelbond 1970*, T 91, inv.nr. 224.

50 Notulen vergadering bestuur Zuivelbond, 27 februari 1970, T 91, inv.nr. 68.

verschillende divisies werden ondergebracht.⁵¹ Een algehele integratie van de Friese coöperatieve zuivelindustrie kwam echter vooralsnog niet tot stand. De blauwdruk werd weliswaar besproken in de besturen en directies, maar belandde, als we Hepkema's memoires moeten geloven, vervolgens in de la. De voorzitter van de Zuivelbond 'heeft geen enkele actie ondernomen. Er kon zelfs geen bedankje af voor een, mijns inziens voor die tijd goed stukje werk', zo blikt Hepkema terug.⁵² Voorlopig was een algehele integratie van de Friese coöperatieve zuivelindustrie - door de vorming van één coöperatie - weer van de baan. Pas in de tweede helft van de jaren tachtig werden hiervoor nieuwe plannen gesmeed, die na enige jaren ook daadwerkelijk uitgevoerd werden.

De moeizame weg naar definitieve eenwording: mislukte pogingen in de jaren tachtig

Na de mislukking van een gecoördineerd fusieproces was de structuur van de Friese coöperatieve zuivelindustrie in de jaren tachtig feitelijk dezelfde als aan het einde van de negentiende eeuw. Dit week af van andere delen van Nederland, waar bijna alle Zuivelbonden geïntegreerd waren in regionale zuivelcoöperaties. Daarnaast kende de rest van Nederland niet de structuur met primaire en topcoöperaties zoals Fryslân die kende. Zo was de eenwording in Gelderland en Overijssel feitelijk in 1965 al gerealiseerd door vele fusies tot de vorming van Coberco. Melkunie in Noord-Holland was al in 1968 ontstaan, en in het zuiden was Campina in 1979 een feit. Campina en Melkunie fuseerden bovendien in 1989. De Drents-Groninger Zuivelbond was in 1971 geïntegreerd in de Domo en ze vormden samen een primaire coöperatie.⁵³ En verder weg, zoals in het andere grote zuivelland Denemarken, vond in de

jaren zeventig een snel proces van nationale integratie van bovenaf plaats.⁵⁴

De verhoudingen tussen de deelgenoten en de verschillen in de bedrijfscultuur maakten het hervormen van de zuivelindustrie in de jaren tachtig en negentig een complexe aangelegenheid. De CCF en de Frico verschilden op twee essentiële punten. Waar de CCF de aanvoer van melk kon sturen, was de Frico verplicht alle kaas en boter van de coöperaties te verhandelen. De Frico kon minder gemakkelijk inspelen op veranderende vraag vanuit de markt. De fabrieken dropten hun kaas als het ware op de stoep aan de Snekertrekweg in Leeuwarden en Frico moest zich er maar mee redden. Tevens was er een verschil in bedrijfscultuur en bedrijfseconomische prestaties. De CCF was het rijkeluiszootje geworden van de Friese zuivelindustrie en de Frico het wat toberige armlastige kind. Of zoals directeur van de CCF Arie Kranendonk het later verwoordde: 'Wij vlogen *business class* en bij de Frico *economy class*'.⁵⁵ De verschillen tussen beide topcoöperaties hadden in 1978 al geleid tot opheffing van de in 1951 opgerichte Personele Unie. Het doel destijds, eenwording van Frico en CCF, bleek ondanks vele pogingen anno 1978 niet haalbaar. De toenmalige directeur Gerrit Hepkema werd directeur bij de Frico en Arie Kranendonk werd benoemd tot directeur van de CCF. Een verdere complicerende factor voor de integratie van Friese zuivelindustrie waren de vrije fabrieken. Zij deden de handel van hun kaas en boter zelf. In 1980 waren er vier Friese coöperaties niet aangesloten bij de Frico (maar wel bij de CCF). Deze vrije fabrieken betaalden over het algemeen een hogere melkprijs uit dan de Frico. De Goede Verwachting in Workum was hierbij meestal koploper. Zij hadden er geen belang bij om te fuseren met Frico-fabrieken die een lagere melkprijs uitbetaalden.

51 'De eenheid in de Friese zuivelindustrie. Rapport van de voorbereidingscommissie uitgebracht aan de besturen van de drie centrale zuivelorganisaties en bij haar aangesloten leden, resp. deelgenoten' (september 1971), T 91, inv.nr. 644.

52 G.F. Hepkema, *Een persoonlijke notitie met betrekking tot de Friese coöperatieve zuivel in de zeventiger jaren* (Leeuwarden 1992), 11.

53 *Jaarverslag FNZ 1968; 1971; 1979*. Zie voor een overzicht over de ontwikkelingen in de jaren zestig 'Discussienota betreffende het concentratieverschijnsel in de coöperatieve zuivelindustrie' (Nationaal Archief, Den Haag, Koninklijke Nederlandse Zuivelbond (FNZ), nummer toegang 2.19.227, inv.nr. 168).

54 Modhorst, 'Arla', 335-364.

55 Vellenga, *In de melk*, 22.

4. Zuivelfabriek De Takomst in Dronryp, ca. 1980. Foto Dikken en Hulsinga, Leeuwarden

Begin jaren tachtig bestonden dus de drie topcoöperaties en hun deelgenoten en daarnaast de vier vrije fabrieken met een stevige positie. Zij waren niet bereid die positie zonder meer op te geven. De toetreding van de Domo als deelgenoot tot de Frico in 1980 en de economische fusie van Frico en Domo tot 'Noord-Nederland' leek een versterking, maar leidde tot nog grotere verdeeldheid. Drenten en Groningers tegenover Friesland, achterdocht, eigen fabriek eerst en een directie die eigenlijk niet wist hoe daarmee om te gaan. En fabrieksdirecteuren die niet wilden luisteren naar de directie van 'Noord-Nederland'. De deelgenoten waren door eerdere fusies grote machtsblokken geworden, waarbij onderlinge strijd om de meeste invloed de boventoon voerde. De boerenbestuurders zaten te dicht op het meebesturen van de Frico en kregen mogelijk ook wel veel de gelegenheid daartoe.

Als een reactie op de interne spanningen kregen Marcus Beetstra en Rinse Zijlstra in 1987

van de Zuivelbond de opdracht 'een onderzoek te doen naar de diverse economische aspecten van de zuivelactiviteiten bij de deelgenoten van CC Friesland en CC Friesland'. Zij dienden vervolgens te komen tot, enigszins verhullend verwoord, 'voorstellen wat daarin zou kunnen worden geoptimaliseerd.' Beetstra was de voormalig directeur van de vrije fabriek De Goede verwachting te Workum. Zijlstra was voorzitter van de koepelorganisatie van regionale zuivelbonden, de FNZ. In oktober 1987 verscheen hun rapport *De toekomst van de zuivelindustrie in het Noorden*, met als ondertitel 'Een beter perspectief met een steviger fundament'. De conclusie was dat er met daadkracht gewerkt moest worden aan een 'gecoördineerde ondernemingsstructuur onder een nader uit te werken statuut'. Oftewel, er moest in Fryslân één grote zuivelcoöperatie komen.⁵⁶ Sinds het rapport *Een bezinning op de problemen van de zuivelindustrie* en een tweetal rapporten uit 1971 en 1972 over voordelen van een Friese integratie was het op het

⁵⁶ Marcus Beetstra en Rinse Zijlstra, *De toekomst van de Zuivelindustrie in het noorden. Een beter perspectief met een steviger fundament* (1987).

op vlak van Friese eenwording in de zuivel stil geweest. De reacties op het rapport waren negatief, met name de vrije fabrieken zagen geen enkel voordeel. De directeur van de Goede Verwachting te Workum, Jan de Vries, betoogde: ‘We hadden een goede melkprijs, terwijl we moesten bijdragen aan het negatieve resultaat van de ccFriesland.’⁵⁷ De melkprijs zou met andere woorden wel eens onderuit kunnen gaan door een verdergaande integratie en dat kon hij moeilijk verkopen aan zijn boeren. Ook andere vrije fabrieken volgden deze gedachtegang. Naast inhoudelijke bezwaren lagen er ook bezwaren direct verbonden met de makers van het rapport. Beetstra had als directeur van de Goede Verwachting gestaan op de zelfstandigheid van zijn fabriek. Dat hij nu min of meer het tegenovergestelde verkondigde, viel niet in goede aarde. Ook de reputatie van Zijlstra was geschaad door een aantal zaken die hij in het verleden had geroepen.

Hoewel Frico en ccFriesland (de CCF) niet afwijzend stonden, verdween het rapport in de onderste la. Maar Arie Kranendonk, directeur van ccFriesland, zag het probleem: ‘Beetstra werd toch wel gezien als een verrader’. Om niet stil te zitten, huurde Kranendonk oud-minister Pieter Winsemius in die op dat moment werkzaam was voor consultancybureau McKinsey. Zijn opdracht was, in eerste instantie, om te kijken naar verbeteringen binnen CCF, maar hij kwam al snel tot de conclusie dat in de Friese zuivel gefuseerd moest worden. Zijn conclusies werden uiteengezet in een rapport met de titel *Uitzetten koers voor de jaren negentig*, dat in 1988 verscheen. De directie ‘Noord-Nederland’ en de ccFriesland moesten samengaan. Bovendien moesten de vrije fabrieken en de vakbonden nauw bij dit proces betrokken worden. Zijn rapport zou moeten uitmonden in een zogenaamde blauwdruk, opvallend genoeg dezelfde benaming die bij de fusiepogingen van rond 1970 gekozen was. Ook Winsemius zag het probleem met de verschillen in uitbetaalde melkprijs.⁵⁸ Ook Winsemius kreeg het niet voor elkaar. Voorlopig gingen ‘Noord-Nederland’ en

ccFriesland weer hun eigen weg. Het onderlinge wantrouwen was te groot. Dat lag op persoonlijk gebied, want Kranendonk en Bijvoet lager elkaar niet, maar ook was er bij ccFriesland de angst dat men meegesleept zou worden met de slechte gang van zaken bij ‘Noord-Nederland’.⁵⁹

Het einde van de Friese zuivel: definitieve integratie in de jaren negentig

Het moet niet onderschat worden wat een totale fusie zou betekenen. Alle bestuurders, zowel binnen ‘Noord-Nederland’ en ccFriesland als van de primaire coöperaties zoals De Takomst, moesten hun positie opgeven. Het binnenhalen van jonkheer Feyo Sickinghe door Bernard Bijvoet als directeur van ‘Noord-Nederland’ (Frico Domo) was uiteindelijk doorslaggevend. Achteraf gezien bleek dit een gouden greep, doordat hij een man met status was en niet belast door het noordelijke zuivelverleden. Hij doorbrak de status quo. Door zijn krachtadige optreden kreeg hij de boeren mee. ‘Noord-Nederland’ en ccFriesland werden door een juridische fusie als het ware een primaire coöperatie. Alle primaire coöperaties (deelgenoten) en de topcoöperaties werden opgeheven. De jonkheer pakte door en werd gesteund door het vertrouwen van de boeren. Uiteindelijk bleek iedereen bereid zijn positie op te geven, met één uitzondering: Bernard Bijvoet. Maar Kranendonk van ccFriesland, alsmede de voorzitters van de besturen van De Takomst, de Domo, en de andere deelgenoten waren bereid hun positie op te geven. De kogel ging eindelijk door de kerk: in 1990 kwam één primaire coöperatie tot stand en Friesland Frico Domo werd de naam. De vrije fabrieken deden echter om meerdere redenen niet mee. De belangrijkste was dat de vrije fabrieken een hogere melkprijs boden dan ‘Noord-Nederland’ en er weinig vertrouwen was dat dit met deze fusie zou verbeteren. De uitbreidingsdrang van de zelfstandige coöperatie Zuidoosthoek had bij de Frico kwaad bloed gezet en lag nog vers in het geheugen. Alleen De Goede Verwachting was

⁵⁷ Vellenga, *In de Melk*, 34.

⁵⁸ *Ibidem*, 37.

⁵⁹ *Ibidem*, 45.

positief. De Zuivelbond speelde in dit spel feitelijk geen rol meer. Het groter worden van de coöperaties zorgde dat veel deskundigheid in eigen huis kwam en daardoor was de Bond niet meer nodig. De fusie van 1990, zo zou je kunnen zeggen, luidde het definitieve einde in van deze topcoöperatie. In 1993 volgde nog een reorganisatie, maar in 1995 was het definitief afgelopen met de Bond.

Een baron (Van Welderen Rengers) had eind negentiende eeuw de topcoöperaties opgericht, een jonkheer (Sickinghe) mocht ze beëindigen. Er kwam een boerenledenraad met nieuwe mensen en André Olijslager werd als nieuwe directeur aangesteld. Hij was niet de eerste keus, maar andere gegadigden voelden zich niet geroepen. Olijslager was een man van buitenaf en ook hij was onbelast met de spanningen van het verleden. Heilige huisjes kende hij niet en dat veroorzaakte vrij snel slachtoffers. De aanwezigheid noch de deskundigheid van heren als Bernard Bijvoet en anderen werd op prijs gesteld en binnen de kortste keren zat er een volledig nieuwe directie. De positie van de onderneming ten opzichte van het boerenbestuur werd door juridische aanpassingen versterkt. De machtspositie van vakbonden werd met het mislukken van de staking van 1992 definitief gebroken. Aanleiding voor deze staking was een cao-conflict. De staking mislukte omdat de FNV alleen stond. Dat de werkgevers beter samenwerkten in een pas verworven eenheid in het noorden speelde daarbij een belangrijke rol. De harde houding van werkgevers onder aanvoering van André Olijslager deed de rest. Wat je ook over Olijslager wilde zeggen, hij zat er ook niet voor het applaus; hij zorgde voor rust in de Friese zuivelwereld. Friesland Frico Domo werd in 1994 omgedoopt tot Friesland Dairy Foods, deed het bovendien steeds beter en van een verschil in melkprijs ten opzichte van de vrije fabrieken was geen sprake meer. En dat zagen de betrokken boeren ook.

Toch kwam een volgende fusie min of meer uit de lucht vallen. Pogingen om tot een fusie met Coberco te komen waren in 1992 mislukt; eerst

moest in beide ondernemingen het huis op orde. Dat ging de Friese onderneming beter af dan de Gelders-Overijsselse. Directeur Johan Plageman van Coberco zag dat en ging op zoek naar een partner. Op dat moment was dat Campina, maar de besprekingen ketsten af. Toen Olijslager in 1997 om een geheel andere reden contact zocht met Plageman, zag de laatste zijn kans en opperde hij de mogelijkheid van een fusie. Maar dan wel, zo was de conclusie, met de twee nog overgebleven vrije fabrieken erbij. Zo werden in het diepste geheim Jan de Vries van de Twee Provinciën (voorheen de Twee Provinciën, Huisternoord en De Goede Verwachting) en Jan Willem Koek van Zuidoosthoek benaderd. Zonder te veel in detail te treden, waren de heren het gauw eens over een fusie die resulteerde in een nieuwe onderneming met de naam Friesland Coberco Dairy Foods. Olijslager werd directeur.⁶⁰

Met de fusie met de laatste vrije Fabrieken was de integratie van de Friese zuivel compleet, zo'n 35 jaar na Stallinga's redevoering *Bouwen aan de toekomst*. Het fusieproces was echter nog niet voorbij. Door de fusie was Friesland Coberco Dairy Foods de grootste zuivelaar van Nederland geworden, en dat gaf wrijving met Campina, die in het zuiden tot dan toe de grootste was. Waar ze elkaar dwars konden zitten, deden ze dat en zo brak een ware supermarktoorlog uit. Dat deed de melkprijs en dus de positie van de boeren geen goed. Sybren Attema, voorzitter van het bestuur van Friesland Foods, zag het met lede ogen aan en zocht contact met zijn collega aan Campina-zijde, Kees Wantenaar. De heren kwamen aan de keukentafel van Wantenaar vrij snel tot de conclusie dat een fusie de beste optie was⁶¹. Binnen met name de directie van Friesland Foods kreeg Attema de handen niet op elkaar. Bij de directie leefde het idee dat Friesland Foods het prima alleen kon redden en dat Campina eerder een last dan een lust was. De eensgezindheid van de Raad van Commissarissen zorgde er uiteindelijk voor dat de fusie er kwam.

⁶⁰ *Ibidem*, 90.

⁶¹ *Ibidem*, 131.

6. De ondertekening van de fusieovereenkomst in 2007 met v.l.n.r. Attema, Wantenaar en Spierings. Fotoarchief Friesland Campina

Er kwam vervolgens toestemming van de Europese Commissie, die over de mededingingsregels ging. Brussel stelde wel een aantal stevige voorwaarden: een kaasfabriek en dagversfabriek moesten worden verkocht en 1,2 miljard liter melk diende beschikbaar te worden gesteld voor andere partijen.⁶² Met name de 1,2 miljard liter melk gaf een fors andere kleuring aan de zuivelindustrie in Nederland. Aware, tot dan toe alleen kaashandelaar, sprong in het gat en werd ook kaasproducent. Een *joint venture* met het Nieuw-Zeelandse Fonterra voor de weiverwerking zette de particuliere zuivelindustrie in Fryslân en in Nederland weer prominent op de kaart. De twee fabrieken staan prominent aan de A27 bij Heerenveen. Ook Ausnutria, een Chinese zuivelaar, gebouwd op de restanten van de Lijempf, vond zijn domicilie in Heerenveen. Ook de al bestaande particuliere

kaasfabriek van Henri Willig in Heerenveen werd fors uitgebreid.

Conclusie

De Friese zuivelindustrie begon eind negentiende eeuw met kleine primaire coöperaties, die naar hedendaagse maatstaven kleine fabrieken exploiteerden, met daarboven topcoöperaties (Frico en CCF) die moesten zorgen voor met name internationale afzet van de zuivelproducten. Daarnaast werden de kleine coöperaties ondersteund in een onderling verbonden proces van schaalvergroting, mechanisering, en automatisering. De Zuivelbond vervulde deze taak met verve. De topcoöperaties Noord-Nederland en ccFriesland namen in de tachtiger jaren echter steeds meer deze taken over van de Zuivelbond. Het eindigt in 1990 met grote primaire coöperaties, De Takomst en Domo

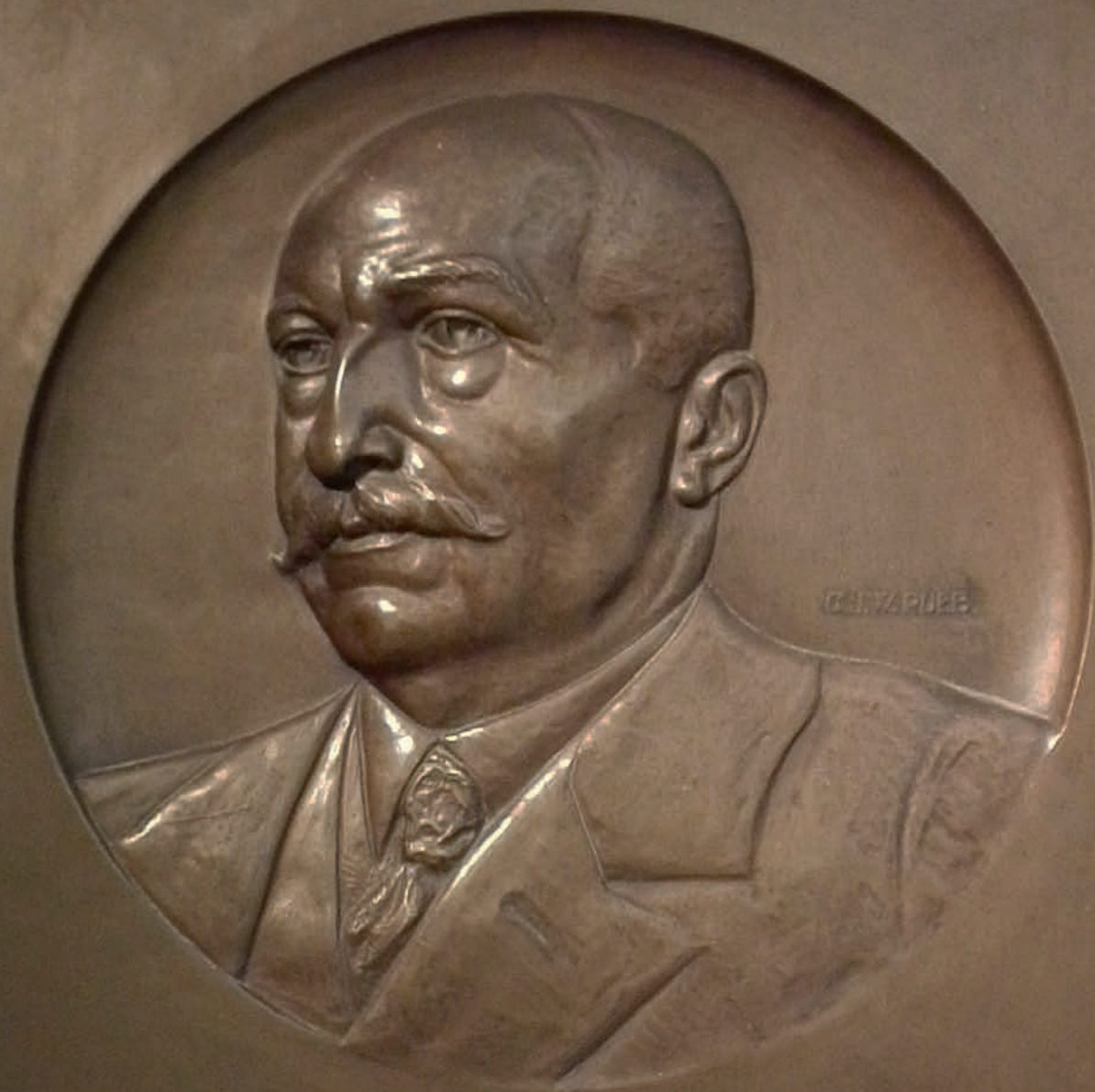
⁶² *Ibidem*, 142; Jaarverslag FrieslandCampina 2009.

voorop, die machtsblokken vormden binnen de structuur van de topcoöperaties. De structuur van primaire coöperaties en topcoöperaties functioneerde niet meer en moest definitief veranderen. De komst van grote zuivelblokken als Coberco en Campina dreigde daarnaast de Friese zuivelindustrie op achterstand te zetten.

Het noodzakelijke en ingrijpende veranderingsproces roept de vraag op hoe verschillende actoren hun gemeenschappelijke belangen kunnen coördineren. Getuige de roep om een transitie naar een duurzamer samenleving is dit een zeer actueel vraagstuk. De naoorlogse fusiegeschiedenis van de Friese zuivel biedt meer inzicht in het verloop van dergelijke veranderingsprocessen. Doordat de besluitvorming decentraal verliep - in dit geval waren de boeren en hun coöperaties *in charge* - was dit een complex en moeizaam proces dat op regionaal en, in sommige opzichten, op lokaal niveau plaatsvond. Sturing van bovenaf had, in theorie, de algemene belangen van de boeren het beste kunnen dienen: investeringen hadden op de meest efficiënte wijze plaatsgevonden en alle boeren zouden, gemiddeld, de hoogst mogelijke melkprijs krijgen. Het mislukken van een zuivelplan maakt dit duidelijk. De kracht van de afzonderlijke organisaties was als het ging om verandering een zwakte. Zij wilden de eigen positie zoveel mogelijk behouden. Van doorslaggevend belang was dat de Zuivelbond gebonden was aan de opvattingen van de aangesloten coöperatieve verenigingen. Het bondsbestuur kon niet te ver vooruitlopen op haar leden, anders zou zij haar steun verliezen. De topcoöperaties Frico en de CCF stonden echter verder van de leden af, en konden een radicalere en snellere strategie volgen die gericht was op de vorming van één Friese zuivelcoöperatie. Ondertussen werd de weg van de relatieve geleidelijkheid bewandeld die pas begin jaren negentig definitief werd doorbroken. Met het ontstaan van de nieuwe primaire grote coöperatie Friesland Frico Domo in 1990 werd het nadeel van de remmende voorsprong overwonnen.

De vraag die in dit artikel aan bod kwam, is welke rol het regionale niveau speelde. Het antwoord ligt enerzijds in het belang van regionaal eigenaarschap. De vorming van één primaire coöperatie was uiteindelijk een prestatie van de regionaal georganiseerde zuivelindustrie, die na een lange strijd over haar eigen schaduw heen sprong. Dit luidde het definitieve einde in van Friese primaire en topcoöperaties. De nieuwe coöperatie kon slagvaardiger te werk gaan en dat heeft ook zijn voordelen opgeleverd door, bijvoorbeeld, een hogere melkprijs. De sterke internationale positie van de coöperatie wierp ook zijn vruchten af. De fusie van 1997 met Coberco en de vrije fabrieken versterkte feitelijk deze positie. Door de vorming van FrieslandCampina bleef het een *Nederlandse* zuivelcoöperatie, maar het zette ook de deur open voor de particuliere zuivelindustrie. Anderzijds was er sprake van een verlies van regionaal eigenaarschap. Van de directe band die er ooit was tussen boer en zijn plaatselijke coöperatie in de gemeenschap is echter allang geen sprake meer. De onderlinge verbondenheid, *mienskip*, is met de komst van de grote (inter)nationale zuivelconcerns verdwenen. De positie van boeren als de producenten zal echter nooit veranderen. Het gaat daarbij altijd om hun inkomen, en daar moet de coöperatie hoe groot of klein ook, zorg voor dragen. Daar wordt de coöperatie op beoordeeld. Of zoals Jan de Vries de laatste directeur van De Goede Verwachting en De Twee Provinciën het mooi zei: 'De direkteur is sa goed as syn lêste molkjild'.⁶³

63 Vellenga, *In de melk*, 33.

— DE BOERENLEENBANKEN —
IN DANKBARE HERINNERING AAN
— G. H. G. W. VAN DEN HURK —
• IN LEVEN DIRECTEUR VAN DE
DOOR. CENTR. RAIFFEISEN BANK
— OVERLEDEN 8 JAN. 1924 —

De boerenleenbanken in Opsterland tot 1940

JOKE MOOIJ*

Inleiding

Cijfers laten zien dat de agrarische sector al vele decennia lang belangrijk is voor de Nederlandse economie. Wereldwijd gezien is Nederland al eettelijke jaren de op een na grootste exporteur van agrarische producten. In de negentiende eeuw was de agrarische sector zelfs de motor van de economie. Door een combinatie van factoren kwam daar in de derde kwart van die eeuw een einde aan. Tijdens de daaropvolgende agrarische crisis (ca. 1880-1900) werden akkerbouw, tuinbouw en veeteelt overigens niet in dezelfde mate door de neerwaartse economische ontwikkelingen getroffen. Tevens was het een periode van herstructurering van de land- en tuinbouw. Naast technische veranderingen in de bedrijfsvoering was er sprake van een intensivering, specialisatie en schaalvergroting en een andere landbouwinfrastructuur. De fabrieksmatige verwerking van onder meer zuivel deed zijn intrede.¹

Na 1890 keerde het economisch tij en brak er een tijd aan waarin diverse innovaties in de agrarische sector hun vruchten gingen afwerpen.² In deze jaren gingen kleine boeren ertoe over zich te organiseren in dorpsverenigingen, boerenbonden en coöperaties. Daarmee legden zij mede de basis voor een nieuwe, coöperatief georganiseerde agrarische keten van aan- en verkoop- en verwerkingscoöperaties, (onderlinge) agrarische verzekerders en banken op coöperatieve grondslag, de zogeheten boerenleenbanken.

De eerste boerenleenbanken in Fryslân dateren uit het begin van de twintigste eeuw. Dat was later dan in de twee zuidelijke provincies Noord-Brabant en Limburg. De meeste Friese boerenleenbanken sloten zich aan bij de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank. Een enkele koos voor de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank. Deze twee centrale organisaties fuseerden in 1972 tot Rabobank Nederland. De aangesloten, lokale banken zouden eveneens de naam Rabobank aannemen.³ Op 1 januari 2016 volgde de juridische fusie van de toen nog 106 lokale Rabobanken en Rabobank Nederland tot een bankorganisatie en begon de Rabobank aan een nieuwe bladzijde in haar geschiedenis.

Een van die 106 lokale banken was Rabobank Heerenveen-Zuidoost-Friesland. Zij is in 2012 ontstaan uit het samengaan van de Rabobanken Heerenveen-Gorredijk en De Stellingwerven, die eveneens het product waren van fusies, zie figuur 1. Door zo terug te gaan in de tijd komen er eenendertig boerenleenbanken in beeld, die alle op twee na dateren uit de periode 1905-1920. Uit deze periode dateren ook tien boerenleenbanken in Wijnjeterp-Duurswoude, Tijnje, Terwispel, Beets, Kortezwaag, Langezwaag, Lippenhuizen, Ureterp, Siegerswoude, Olterterp en Bakkeveen. Over hun ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling tot 1940 is nog weinig bekend. Dat geldt trouwens voor het merendeel van de boerenleenbanken in Fryslân.

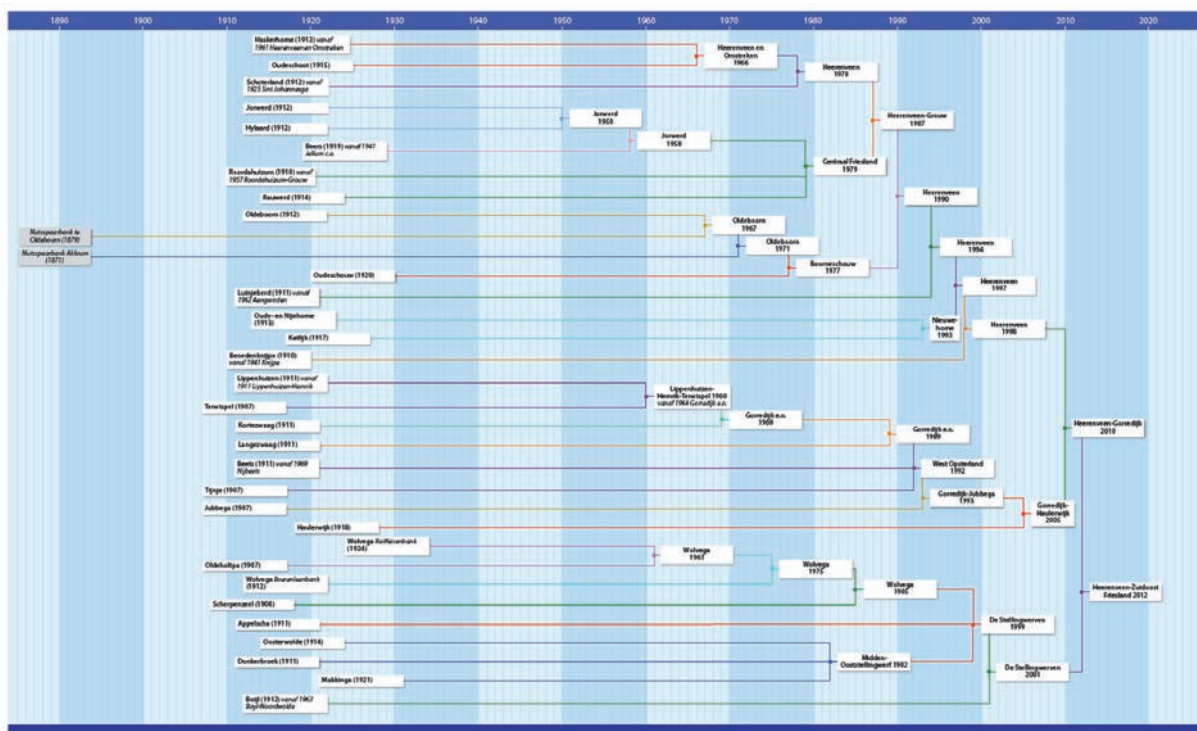
---

* Met dank aan Jan van der Meer, bedrijfsarchivaris van de Rabobank, voor zijn hulp bij de totstandkoming van deze bijdrage.

1 J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914* (Utrecht 1985); J. Bieleman, 'De landbouw en het sociaal-economische krachtenveld' in: A.A.A. de la Bruhèze e.a. (red.), *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. III Landbouw, voeding* (2000) 11-21 (geraadpleegd via DBNL 20 juni 2019); J. Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Wageningen 2008).

2 Bieleman, 'De landbouw', 17.

3 Zie K. Sluysterma e.a., *Het coöperatieve alternatief. Honderd jaar Rabobank 1898-1998* (Den Haag 1998).

Figuur 1. Stamboom Rabobank Heerenveen-Zuidoost Friesland. Legenda. (1907): jaar van oprichting. Grijs vlak: van oorsprong geen Rabobank. Stip: fusie, jaartal staat bij naam van de bank. Bron: Historisch Archief Rabobank

Deze bijdrage beoogt inzicht te krijgen in de lokale omstandigheden die hebben geleid tot de oprichting van de boerenleenbanken in Opsterland; waar lag het initiatief voor de oprichting, wie waren de oprichters en hoe hebben de individuele boerenleenbanken zich in de periode tot de Tweede Wereldoorlog ontwikkeld? Voor het onderzoek kon gebruik worden gemaakt van het historische archief van Rabobank Heerenveen-Zuidoost Friesland.⁴

De opbouw is als volgt. Hieronder volgt eerst een schets van de achtergronden en de ontwikkeling van het landbouwkredietwezen (naar het systeem-Raiffeisen) in Nederland en meer in het bijzonder binnen Fryslân in de gemeente Opsterland. Daarbij wordt kort ingegaan op het idee van de kredietcoöperatie van F.W. Raiffeisen, de financieringsmogelijkheden en de stand van het

bankwezen in Fryslân aan de vooravond van het boerenleenbankwezen. De betreffende paragrafen zijn bedoeld als kader voor een beschrijving van de ontwikkeling van de boerenleenbanken in de gemeente Opsterland. Verder komen specifieke kenmerken van de boerenleenbanken en de betekenis van de centrale organisatie voor het functioneren van de lokale banken aan bod. Deze bijdrage besluit met een korte samenvatting en suggesties voor verder onderzoek.

Bankieren voor de landbouw

De opkomst van het coöperatieve landbouwkredietwezen wordt in de oudere literatuur in verband gebracht met vernieuwingen in de agrarische sector in reactie op de agrarische crisis en de slechte regeling van het kredietwezen op het Nederlandse platteland. Vaak werd daarbij

4 Dit archief is begin 2019 overgebracht naar het Historisch Archief van de Rabobank in Utrecht, hier verder aangeduid als Archief Rabobank Nederland, (ARN) Rabo 2.15. Voorlopige inventaris van het archief van Rabobank Heerenveen-Zuidoost Friesland en voorgangers, augustus 2019.

verwezen naar de bevindingen en het oordeel van de Staatscommissie tot Onderzoek naar de Toestand van de Landbouw, ingesteld bij koninklijk besluit van 18 september 1886, nr. 28 (Landbouwcommissie). Volgens de jongere literatuur was de modernisering van de landbouw al voor de agrarische crisis in gang gezet.⁵

In haar eindverslag zag de Landbouwcommissie de oprichting van 'leenbanken volgens het systeem-Raiffeisen' als een mogelijke oplossing voor de gesignaleerde gebrekkige kredietvoorziening op het Nederlandse platteland.⁶ De regering onderkende het belang van een goed functionerend landbouwkredietwezen, maar liet – passend bij de toenmalige liberale opvattingen – de verwezenlijking van de leenbanken over aan het particulier initiatief. Wel zou zij na 1900 de nieuwe kredietcoöperaties die zich hadden aangesloten bij een centrale organisatie ondersteunen via een (gedeeltelijke) vergoeding van de oprichtingskosten.

De kredietcoöperatie van Friedrich Wilhelm Raiffeisen

Met leenbanken volgens het 'systeem-Raiffeisen' bedoelde de Landbouwcommissie de kredietvereniging of kredietcoöperatie, zoals deze rond 1860 in het Duitse Westerwald was ontwikkeld door de sociaal bewogen burgemeester Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818-1888). Zij was de belangrijkste uitkomst geweest van zijn zoektocht naar mogelijkheden om de door misoogsten en hongersnood getroffen plattelandsbevolking uitzicht te geven op een beter bestaan. Dergelijke leenbanken gebruikten lokale spaargelden om tegen gunstige voorwaarden kredieten te verstrekken aan boeren en handwerkslieden in hun werkgebied.

Raiffeisen meende dat 'zijn' banken zouden bijdragen tot een structurele verbetering van de leefomstandigheden op het platteland en tot de verdwijning van de kwalijke woekerpraktijken. In 1866 publiceerde hij zijn ideeën in boekvorm onder de titel *Die Darlehnskassen-Vereine als Mittel zur Abhilfe der Noth der ländlichen Bevölkerung, sowie auch der städtischen Handwerker und Arbeiter*. Naast vertalingen van dit werk verschenen er tijdens zijn leven nog vijf herziene drukken.⁷ In de latere uitgaven kwam het accent steeds meer te liggen op de betekenis van dit type bank voor de plattelandsbevolking. De redenen hiervoor zijn elders uitvoerig beschreven.⁸

In Nederland zou de door Raiffeisen ontwikkelde leen- of voorschotbank bekend worden als Boerenleenbank of Raiffeisenbank. Beide werden in het verleden gerekend tot de categorie landbouwkredietbanken, ook wel boerenleenbanken genoemd.

Van voorschotbank tot boerenleenbank

In de nadagen van de agrarische crisis werden her en der coöperatieve voorschotbanken in het leven geroepen. Veelal gebeurde dat met steun van lokale afdelingen van de landbouwmaatschappijen en van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

In Fryslân was de Friesche Maatschappij van Landbouw, met wortels in het liberalisme, een van de pleitbezorgers van de coöperatieve aankoop van landbouwbenodigdheden en het coöperatieve landbouwkredietwezen.⁹ Vanaf 1889 vestigde de Maatschappij op verschillende manieren aandacht op de mogelijkheden die kredietcoöperaties boden. Weldra kwamen er coöperatieve spaar- en voorschotbanken tot stand in onder meer Burgum (1893) en Hurdegaryp

⁵ *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie*, IV (s-Gravenhage 1890). Zie verder R. Rommes, *Voor en door boeren? De opkomst van het coöperatieve wezen in de Nederlandse landbouw vóór de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2014) 240-241.

⁶ Zie de literatuur in noot 1.

⁷ Zie: <https://raiffeisen2018.de> (geraadpleegd op 6 mei 2019).

⁸ W. Koch, *Der Genossenschaftsgedanke FW. Raiffeisens als Kooperationsmodell in der modernen Industriegesellschaft* (Würzburg 1991).

⁹ J.J. Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw II* (Drachten 1952) hoofdstuk xii. Zie ook R. van der Woude, 'Modernisering of marginalisering. Friese Landbouworganisaties in de eerste helft van de twintigste eeuw', *De Vrije Fries* 84 (2004) 181-213.

Provincie	1900	1905	1910	1920	1930	1939
Groningen		1	13	64	70	70
Fryslân		6	25	104	111	110
Drenthe		13	35	55	62	64
Overijssel		11	38	84	90	91
Gelderland	6	44	80	162	176	176
Utrecht	3	12	27	43	48	47
Noord-Holland	8	49	70	100	144	147
Zuid-Holland	4	44	69	133	145	143
Zeeland	1	23	32	60	69	69
Noord-Brabant	31	69	111	202	217	220
Limburg	14	54	100	141	154	157
Totaal	67	326	600	1148	1286	1294

Tabel 1. Totaal aantal aangesloten boerenleenbanken per provincie (CCRB en CCB). Bron: CCRB, Jaarverslagen; idem, Mededeelingen/Statistische gegevens locale banken; CCB, Jaarverslagen, idem Statistiek aangesloten banken

(1897). Begin twintigste eeuw gebeurde hetzelfde in Sint Annaparochie (1901), Berltsum (1902) en Oldeberkoop (1902).¹⁰ Deze instellingen werkten overigens niet uitsluitend voor de landbouw.

Dat gold eveneens voor de Coöperatieve Spaar- en Voorschotbank 'Trijnwouden' te Oentsjerk (1896), die haar ontstaan dankte aan Th.M.T. van Welderen baron Rengers.¹¹ De baron zag in het verschaffen van goedkoop landbouwkrediet een mogelijkheid om de Friese economie te stimuleren. Net als Raiffeisen deelde baron Rengers zijn inzichten met tijdgenoten. In 1897 verscheen zijn *Beknopte uiteenzetting van de inrichting van dorpsbanken (Raiffeisenbanken)*.

In hun opzet weken de coöperatieve spaar- en voorschotbanken op enkele punten af van het Raiffeisen-model, zoals dat gestalte kreeg in de zogeheten boerenleenbank. Het waren vooral de vanaf 1896 ontstane boerenbonden die het als hun taak zagen de oprichting van boerenleen-

banken te bevorderen.¹² Hun dominante positie in de zuidelijke provincies vertaalde zich in de oprichting van de eerste boerenleenbanken aldaar (zie tabel 1).

Deze geografische verschillen worden dikwijls verklaard uit de omstandigheid, dat in het protestantse noorden de (katholieke) initiatiefnemers, zijnde de boerenbonden, ontbraken en dat de boeren in de noordelijke provincies gebruik konden maken van een goed werkend stelsel van banken en kassiersfirma's.¹³ Daarbij wordt echter voorbij gegaan aan de omstandigheid dat de meeste bankiers en kassiers zich niet of nauwelijks bezighielden met landbouwfinanciering en zeker niet als het kleine (pacht)boeren betrof. Dergelijke financiers waren niet bekend met de landbouw, konden de kredietwaardigheid van landbouwers niet beoordelen, waren te duur en de gehanteerde termijnen waren te kort, concludeerde de eerdergenoemde Landbouwcommissie.¹⁴

10 A. Bokma en P.E. de Hen, *Meer dan geld alleen. Friesland Bank 1913-1988* (Leeuwarden 1988) 3-7; Rommes, *Voor en door boeren?*, 253.

11 Vergelijk opmerking in G. Weststrate, *Gedenboek uitgegeven t.g.v. het vijftigjarig bestaan der Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank te Utrecht 1898-1948* (Utrecht 1948) 24.

12 Th.H.A.M. van der Marck, *Boerenleenbanken volgens het systeem-Raiffeisen*. Het Bankwezen XII (Wassenaar 1924).

13 Rommes, *Voor en door boeren?*, 268-269.

14 Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland, ingesteld door de Landbouwcommissie, IV ('s-Gravenhage 1890) 34; D.C.J. van der Werf en Joh. de Vries, 'De modernisering van de Friese economie door de Nederlandsche Bank en de Friese kassiers van 1865 tot 1919' in: H. Diederiks, J.Th. Lindblad en B. de Vries (red.), *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering* (Hilversum 1994) 235-253, aldaar 253.

De Coöperatieve Boerenleenbank N.K. Leeuwarden zou de geschiedenis in gaan als de eerste echte Friese boerenleenbank. Weldra volgden er meer. De agent van de Nederlandsche Bank in Leeuwarden toonde zich sceptisch. 'Het groote bezwaar tegen deze banken is m.i. dit, dat zij doorgaans niet beheerd worden door mannen van het vak, doch door dilettanten op financieel gebied', aldus zijn jaarverslag over 1904/1905.¹⁵ Het merendeel van de boerenleenbanken zou net als de coöperatieve spaar- en voorschotbanken juist ontstaan in plattelandsgemeenschappen waar de 'mannen van het vak' niet actief waren.

Het Friese bankwezen begin twintigste eeuw

Fryslân telde in het begin van de twintigste eeuw naast de bovengenoemde banken ruim veertig (nuts)spaarbanken en hulpbanken.¹⁶ Verder waren er verscheidene kassiersfirma's (kredietinstellingen), commissionairs (effectenmakelaars) en een aantal lokale handelsbanken actief. In Leeuwarden was een agentschap van de Nederlandsche Bank (DNB) gevestigd en een aantal steden had DNB-correspondentschap.¹⁷ Hierlangs konden financiële instellingen, notarissen, industriëlen en handelaren in Fryslân een beroep doen op de kredietfaciliteiten van DNB, via het disconteren (verkopen) van wissels aan het agentschap of via de belening op onderpand van effecten of goederen. Net als de andere financiële instellingen was DNB terughoudend in de agrarische kredietverlening.

Een vergelijkbare houding nam DNB aan ten opzichte van de coöperatieve spaar- en voorschotbanken. De kleinschaligheid van deze banken en de aansprakelijkheidsclausule in het coöperatieve model vormden een onoverkomelijk bezwaar, zo merkte baron Rengers toen hij probeerde bij het DNB-agentschap in Leeuwarden discontofaciliteiten te verkrijgen voor 'Trijnwouden'.¹⁸

Zijn studievriend jonkheer mr. W.C.G. van Eysinga had een andere aanpak gekozen. Deze was in 1895 een van de initiatiefnemers geweest van de NV Noordelijk Landbouw-Crediet, een vennootschap gericht op de financiering van landbouw en veeteelt.¹⁹ In 1905 besloten haar aandeelhouders tot voortijdige ontbinding van de vennootschap. Mogelijk hield deze stap verband met het faillissement in 1904 van Gebr. Gratema, een van de drie grote Friese kassiersfirma's. Hierdoor werden circa zeventienhonderd particulieren gedupeerd en negen bedrijven, waaronder zeven zuivelfabrieken.²⁰ Een algemene vertrouwenscrisis in de financiële sector in Fryslân was het gevolg.

Achteraf gezien betekende deze dramatische gebeurtenis een kantelpunt voor de positie van de Friese kassiersfirma's. Door een combinatie van factoren, die elders zijn beschreven, zouden zij nagenoeg allemaal verdwijnen dan wel worden overgenomen door een van de grotere handelsbanken die zich ook in deze provincie vestigden.²¹ Terwijl deze concentratiebeweging in volle gang was, expandeerde het coöperatieve landbouwkrediet.

¹⁵ Nationaal Archief Den Haag (NL-HaNA), De Nederlandsche Bank NV (DNB), nummer toegang 2.25.68, inv.nr. 252, Agentschap te Leeuwarden Jaarverslag 1904/1905.

¹⁶ CBS, *Bijdragen tot de statistiek van Nederland*, Nieuwe Volgreks nr. 138, *Statistiek der spaar- en leenbanken in Nederland over het jaar 1918/1919* ('s-Gravenhage 1921) 36-41.

¹⁷ Onder dit agentschap vielen de correspondentschappen in Bolsward, Dokkum, Drachten, Harlingen, Heerenveen, Sneek, Franeker en Lemmer. Van der Werf en De Vries, 'Modernisering', 236; A.M. de Jong, *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank*, II (Amsterdam 1967) hoofdstuk 3.

¹⁸ J. Mooij, *Gebouwd op vertrouwen. 120 jaar Rabobank* (Utrecht 2016) 38-41.

¹⁹ 'No. 96. Naamlooze Vennootschap: Noordelijk LandbouwCrediet, te Leeuwarden', *Nederlandsche staatscourant*, 19 maart 1896. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000172010:mpeg21:a0018>; J.P. Wiersma, *Erfen wereld* (Drachten 1959) 168 en 328-329; 'Noordelijk Landbouw Crediet', *De Telegraaf*, 24 juni 1905. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110558280:mpeg21:a0072>.

²⁰ Van der Werf en De Vries, 'Modernisering', 235-253; NL-HaNA, DNB, 2.25.68, inv.nr. 252, Agentschap te Leeuwarden Jaarverslag 1904/1905.

²¹ Van der Werf en De Vries, 'Modernisering'; J.A. Frieswijk en P. van der Meer, 'De sociaal-economische ontwikkeling na 1917' in: J.A. Frieswijk e.a. (red.), *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* (Leeuwarden/Amsterdam 1998) 232-265; T. de Graaf en J.J. Mobron, *De Bank in Friesland. Geschiedenis van ABN AMRO in Friesland* (Amsterdam 1998).

Opsterland

Opsterland was in 1900 met ruim 15.000 inwoners een van de grotere gemeenten in Fryslân en omvatte de dorpen Beets, Beetsterzwaag, Oltterp, Ureterp, Siegerswoude, Gorredijk, Bakkeveen, Frieschepalen, Luxwoude, Langezwaag, Kortezwaag, Terwispel, Lippenhuizen, Hemrik, Wijnjeterp, Duurswoude en Tijnje.²² Deze dorpen hadden elk een eigen karakter en verschilden in inwonertal, kerkelijke gezindte en politieke opvattingen.

De geschiedenis van deze uitgestrekte plattelandsgemeente in het zuidoosten van de provincie was getekend door veenaftgravingen, turfwinning en onvoorstelbare armoede naast grote weelde.²³ De armoede vormde een voedingsbodemp voor het opkomend socialisme.²⁴ In dit gebied werd Ferdinand Domela Nieuwenhuis – grondlegger van het socialisme in Nederland en apostel van de Friese arbeiders – op handen gedragen. Net als in liberale en confessionele hoek werd in socialistische kringen en de arbeidersbeweging de coöperatie als zelforganisatie omarmd.²⁵ De bekende rode onderwijzer H. Vos bijvoorbeeld was een van de oprichters van de boerenleenbank in Tijnje. Tevens legde hij de kiem voor de bank in Terwispel.²⁶ Beide boerenleenbanken, waarover later meer, werden echter geen onderdeel van een socialistisch samenwerkingsverband. Hun oprichtingsakten bevatten namelijk – net zoals die van de naburige banken – de bepaling dat de bank zich, zodra dat mogelijk was, zou aansluiten bij

de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank, een overkoepelende organisatie met een neutrale signatuur.

Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank

Om de kleinschaligheid van de afzonderlijke kredietcoöperaties te ondervangen voorzag het systeem-Raiffeisen in een vrijwillige aansluiting bij een overkoepelende organisatie op coöperatieve grondslag. Aansluiting bood een aantal voordelen. Zo kregen de boerenleenbanken bij het opzetten van hun administratie en boekhouding ondersteuning vanuit de centrale organisatie. Indien nodig konden zij tevens een beroep doen op kredietfaciliteiten die de centrale organisatie bood.

Met steun van de boerenbonden waren in 1898 achtereenvolgens de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank (CCRB) in Utrecht en de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank (CCB) in Eindhoven opgericht. Hun ontstaansgeschiedenis is elders uitvoerig beschreven en is niet relevant voor de Opsterlandse boerenleenbanken, die alle dateren van 1905 en later.²⁷

Zoals figuur 2 laat zien, steeg het aantal boerenleenbanken dat zich aansloot bij de CCRB snel, van elf in 1898 tot 658 in 1920, waaronder bijna honderd in Fryslân. Daarna vlakke de groei af. In 1940 telde de CCRB 730 aangesloten banken, waarvan er 103 in Fryslân. Het totaal aantal leden steeg in deze periode nog sneller van circa 400 in 1898 tot 88.345 in 1920 en bedroeg

22 Zie CBS, Loop van de bevolking per gemeente 1900; 38; http://www.historisch.cbs.nl/detail.php?nav_id=1-1&id=385387935.

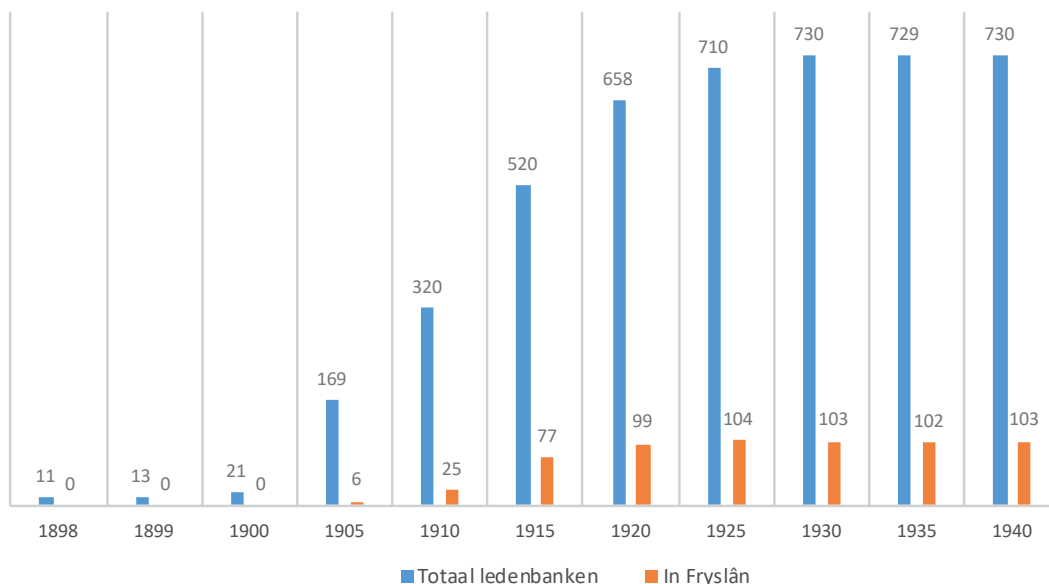
23 <https://www.museumopsterlan.nl> (geraadpleegd 9 juli 2019).

24 H.G.M. van der Wielen, *Een Friesche landbouw-veenkolonie. Bevolkingsstudies van de gemeente Opsterland* (Amsterdam 1930), hoofdstuk ii. J.A. Frieswijk, *Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land- en veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914)* (Leeuwarden 1989); Van der Wielen, *Een Friesche landbouw-veenkolonie*; K. Huisman, *Opstand in de turf. Het harde leven in een veenderijgebied* (Leeuwarden 1981).

25 Dit had geleid tot de vorming van enkele winkel- en bouwverenigingen, voorschotbanken en een spaarbank elders in het land. G.J. Otten, *De ontwikkeling der verbruikcoöperatie in Nederland* (Amsterdam 1924) 18 en 85 en verder. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB02:000122292:00101>. Voor studies naar de verzuijing en de werking van de boerenleenbanken in Nederland zie onder meer C.L. Colvin, 'Banking on a Religious Divide. Accounting for the Success of the Netherlands' Raiffeisen Cooperatives in the Crisis of the 1920s', *The Journal of Economic History* 77, nr. 3 (september 2017).

26 *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* <http://hdl.handle.net/10622/0C-88D49A-ABCD-47A8-BCC7-09F68BD2D63E>; Huisman, *Opstand*; ARN Rabo 2.15, TWS_13 notulen buitengewone algemene vergadering, 3 december 1932.

27 Weststrate, *Gedenkbboek*; Ph.C.M. van Campen, P. Hollenberg en F. Kriellaars, *Landbouw en landbouwcrediet 1898-1948. Vijftig jaar geschiedenis van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank Eindhoven* (Eindhoven 1949).

Figuur 2. Aantal ledenbanken CCRB in Nederland en in Fryslân, 1898-1940. Bron: Rabobank

in 1940 maar liefst 165.737. Eenzelfde, zij het iets langzamere groei, voltrok zich bij de CCB. Deze had overigens een duidelijk katholieke signatuur en hanteerde een iets ander toelatingsbeleid. Tot 1920 telde de CCB slechts twee Friese leden, namelijk de boerenleenbank in Steggerda en in Wolvega, die beide uit 1912 stamden.²⁸

Naast het verlenen van praktische ondersteuning traden de coöperatieve centrale bankorganisaties op als belangenbehartiger, kenniscentrum, bank der banken, girocentrale, centraal beleggingsinstituut en controleorgaan. Via inspecties hield de centrale organisatie toezicht op het beheer, de boekhouding en de administratie van de ledenbanken. Daarnaast stimuleerden de centrale organisaties de oprichting van nieuwe boerenleenbanken.

Met de groei van de organisatie ontstond er omstreeks 1911 bij de aangesloten banken behoefte aan regionaal overleg naast de formele algemene ledenvergadering van de CCRB. Dat overleg kreeg gestalte in de zogeheten ringen. Deze werden in 1921 een statutair onderdeel van de organisatie. De vertegenwoordigers van

de ringen kwamen eenmaal per jaar bijeen in de centrale ringvergadering in Utrecht.

Een van die ringen was de 'Ring van Boerenleenbanken in het Oosten van Friesland'. Deze was in 1914 op initiatief van de bank in Langezwaag ontstaan als informeel overlegorgaan van boerenleenbanken in de gemeenten Opsterland, Ooststellingwerf, Schoterland, Ængwirden en Smallingerland.²⁹ In 1915 telde de ring dertien leden. In 1940 waren dat er achtentwintig.

De ringen waren niet de enige verandering. In de periode 1905-1940 werden zowel de centrale statuten als de lokale modelstatuten enkele malen aangepast om ze in overeenstemming te brengen met de organisatorische ontwikkelingen, waarbij gaandeweg de controlerende bevoegdheden van de centrale organisatie werden uitgebreid, en met de nationale wet- en regelgeving, waaronder de nieuwe coöperatiewet die in 1925 de oude wet uit 1876 verving.

Inspectieafdeling

Beide centrale organisaties beschikten over een inspectieafdeling. Met het oog op de toename van

²⁸ De Coöperatieve Boerenleenbank te Wolvega (1924) werd lid van de CCRB.

²⁹ ARN, Rabo 2.15, Lip_04, notulen algemene vergadering Lippenhuizen, 4 april 1914; *Nieuwsblad van Friesland*, 16 mei 1914. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010761774:mpeg21:a0201>.

het aantal aangesloten banken in Fryslân stelde de CCRB in 1909 haar eerste zogeheten buiteninspecteur aan.³⁰ De keuze was gevallen op G.W. de Jong, die sinds 1904 kassier was van de eerdergenoemde Coöperatieve Boerenleenbank N.K. Leeuwarden.³¹

De inspecteurs onderwierpen de administratie en de boekhouding van de aangesloten banken een of meer keren per jaar aan een uitvoerige controle. Verder toetsten zij op de naleving van de statuten, de interne voorschriften en de wet- en regelgeving. Verder diende de centrale inspectie het bestuur te waarschuwen als door niet tijdige aflossingen of overmatige kredietverlening de liquiditeit van de lokale bank in gevaar dreigde te komen.³²

Gedurende de oorlogsjaren 1914-1918 vroeg de interne organisatie van de aangesloten banken en van haar centrale organisatie de nodige aandacht. Enerzijds meldden zich namelijk nieuwe partijen voor een financiering, terwijl anderzijds de ontwikkeling van de spaargelden bij de banken onzeker was. Dat was ook het geval in de crisis van de jaren twintig en dertig. Tijdens deze crises vormden de soliditeit en de liquiditeitspositie van de aangesloten banken een extra punt van aandacht voor de CCRB-leiding. Ter ondersteuning van de kassiers gaf de CCRB in 1929 een brochure uit, getiteld de *Zelfcontrole voor de kassier*. Daarnaast riep zij alle lokale bestuursleden en toezichthouders op meer aandacht te besteden aan hun toezichtstaak. In de jaren dertig legde de CCRB de lokale kredietverlening aan banden. Vanaf 1932 moesten de aangesloten banken alle kredietaanvragen eerst voorleggen aan de centrale in Utrecht. Met het oog op de liquiditeit van de organisatie als geheel werd besloten de

lokale kredietverlening voorlopig te beperken tot kortlopend bedrijfskrediet aan boer en tuinder. De gevolgen hiervan verschilden per streek.

De boerenleenbanken in Opsterland

Rond 1900 was een groot deel van de oude veengebieden omgevormd tot landbouwgronden, waar naast de hooi- en veeteelt de melkveehouderij tot ontwikkeling was gekomen.³³ Al in 1892 spraken inwoners van Lippenhuizen en Terwispel over de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek. In dit geval bleef het bij plannen, maar het idee van de coöperatie leefde.

Dergelijke plannen liepen vaak stuk op de mogelijkheden om aan voldoende bedrijfskapitaal te komen. Voor kleine bedragen waren de plattelandsbewoners doorgaans aangewezen op onderling hulpbetoon, dat wil zeggen dat er geld geleend werd van familie, burens en vrienden, of op leveranciers- of winkelierskrediet. In menig dorp trad de notaris op als geldschietter, zo ook notaris M.L. Spruyt in Gorredijk.³⁴ Later zou hij een rol spelen bij de oprichting van verscheidene - maar niet alle - coöperatieve boerenleenbanken in de gemeente Opsterland. Al deze banken werden opgericht volgens de *Wet tot regeling der coöperatieve verenigingen* van 12 november 1876. Tot de wettelijke vereisten behoorden een notariële oprichtingsakte en uitgebreide publicatievoorschriften om de noodzakelijke rechtspersoonlijkheid te verkrijgen.³⁵

In 1905 leefde in de dorpen Wijnjeterp en Duurswoude het idee voor een eigen boerenleenbank. Enkele maanden later, op 18 januari 1906, was de Coöperatieve Boerenleenbank 'Wijnjeterp en Duurswoude' een feit.³⁶ Ruim een jaar later

³⁰ CCRB, *Jaarverslag over 1908*; Idem 1909.

³¹ CCRB, *De Raiffeisen-bode*, november 1947, 6-8.

³² In de periode 1900-1915 ontvingen de centrales een overheidsbijdrage. Zie J. Mooij, 'De Rabobank en het bancaire toezicht in Nederland, 1880-1980' in: W. Boonstra, H. Groeneveld en E. Versteegh (red.), *Nieuw vertrouwen na de crisis. Over bancaire leiderschap, toezicht, onderwijs en Europa* (Amsterdam 2014) 269-288.

³³ Van der Wielen, *Een Friesche landbouw-veenkolonie*.

³⁴ Tresoar, Leeuwarden, 26 Notarieel archief, notaris Ijsbrandus Gatsonides, inventaris.

³⁵ G.J.H. van der Sange, *Rechtskarakter en financiering van de coöperatie* (dissertatie UvA 1999), hoofdstuk 3. <https://hdl.handle.net/11245/1.166413>.

³⁶ 'Berichten uit Stad en Dorp', *Nieuwsblad van Friesland*, 24 juni 1905. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010732887:mpeg21:a0145>. 'No. 1697. Akten betreffende coöperatieve verenigingen', *Nederlandse Staatscourant*, 3 februari 1906. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000191421:mpeg21:a0002>.

volgde de oprichting van de Coöperatieve Boerenleenbank 'Ureterp en Siegerswoude'. Het werkgebied van deze twee banken omvatte de plaatselijke Nederlands Hervormde Gemeente. Bij de overige boerenleenbanken in Opsterland was het werkgebied geografisch afgebakend: het eigen dorp of het eigen dorp plus een of meer aangrenzende buurtschappen. In 1907 ontstonden de Coöperatieve Boerenleenbank 'voor de Tijnje onder Terwispel' en de Coöperatieve Boerenleenbank 'Terwispel'. In het eerste kwartaal van 1911 kwamen achtereenvolgens boerenleenbanken van de grond in Beets, Kortezwaag, Langezwaag en Lippenhuizen. Tien jaar later, in 1921, had ook Olterterp zijn eigen boerenleenbank. In 1924 ging de Coöperatieve Boerenleenbank 'Bakkeveen en onmiddellijke omgeving' van start.³⁷

Aldus telde de gemeente Opsterland in 1924 tien coöperatieve boerenleenbanken, die allen waren opgericht '... ter verbetering van het landbouwbedrijf: a. aan vertrouwbare medeleden geld voor te schieten; b. aan iedereen gelegenheid te geven om beschikbaar geld veilig te beleggen; c. een fonds te vormen.'³⁸

Oprichters

Het aantal mannen dat de notariële oprichtingsacte ondertekende varieerde van zes tot meer dan veertig. In Olterterp bijvoorbeeld, waren dat er zes: vijf veehouders en de directeur van de stoomzuivelfabriek. In Lippenhuizen waren er 41 ondertekenaars, die overwegend landbouwer van beroep waren.³⁹ In Beets waren er acht oprichters. Twee van hen hadden overigens enkele maanden eerder ook al aan de wieg hadden gestaan van de coöperatieve aan- en verkoopvereniging 'De duistere hoek van Opsterland'.⁴⁰

Zoals hierboven al werd opgemerkt, werd het Raiffeisen-idee breed gedragen. Kijkend naar de

1. Plaquette ter nagedachtenis aan C.F.G.W. van den Hurk (1869-1924), directeur-hoofdinspecteur van de CCRB, vervaardigd in 1934/1935 door G.J.W. (Gra) Rueb (1885-1972). Historische Collecties Rabobank

oprichters van de banken, dan blijkt dat zij niet uitsluitend werkzaam waren in de agrarische sector. In de notariële akten worden de volgende beroepen vermeld: boer, veehouder, landbouwer, vervener, koemelker, arbeider, melkrijder, molenaar, timmerman, aannemer, houtbaas, bakker, slager, tuinder, smid, verver, kuiper, machinist, wagenmaker, koopman, kastelein, logementhouder, (hoofd)onderwijzer, arts, armmeester, wethouder, predikant en directeur (van de plaatselijke boterfabriek of zuivelfabriek). Verder

³⁷ De drie boerenleenbanken 'Wijnjeterp en Duurswoude', 'Ureterp en Siegerswoude' en 'Bakkeveen' gingen via twee fusies (1978 en 1988) op in 'Rabobank Opsterland-Oost'. Zie stamboom 'Rabobank Drachten Noordoost-Friesland'.

³⁸ Bijvoorbeeld artikel 2 van de oprichtingsakte van de Coöperatieve Boerenleenbank 'voor de Tijnje, onder Terwispel', ARN Rabo 2.15 TWS_081.

³⁹ 'No. 2809. Akten betreffende coöperatieve verenigingen', *Nederlandse Staatscourant*, 15 april 1911. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000191892:mpeg21:a0001>.

⁴⁰ 'No. 2589. Akten betreffende coöperatieve verenigingen', *Ibidem*, 16 oktober 1910. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000191829:mpeg21:a0007>

waren enkele betrokkenen grondeigenaar of zonder beroep.

De bankarchiefjes geven geen uitsluitel over hun individuele motieven om samen een bank te beginnen. Wel werd duidelijk dat zij zeker niet over een nacht ijs gingen. In Beets bijvoorbeeld, besloten de geïnteresseerden zich eerst te verdiepen in de statuten van de coöperatieve boerenleenbank te Doniaga. Verder nodigden de initiatiefnemers hoofdingpecteur C.F.G.W. van den Hurk van de CCRB uit om uitleg te komen geven over de werking van de boerenleenbanken, voordat zij de stap naar de notaris zetten.⁴¹

Nadat alle oprichtingsformaliteiten waren afgerond, reisde een kleine delegatie van de jonge boerenleenbank naar Utrecht om via het tekenen van het ledenregister de aangekondigde aansluiting bij de CCRB gestand te doen. Dat laatste hield ook in dat de bank verplicht een of meer aandelen nam in de CCRB.

Algemene vergaderingen

Eenmaal per jaar kwamen de leden bijeen in de algemene vergadering. Tijdens de eerste bijeenkomst benoemden de leden het bestuur en de raad van toezicht. Op de algemene vergadering legde het bestuur verantwoording af, deed de kassier verslag over het afgesloten boekjaar en namen de aanwezige leden besluiten over wijziging van de rentetarieven, etc. Wijzigingen in de statuten of in het huishoudelijk reglement werden aan de leden voorgelegd.

Jaar in jaar uit besloten de leden, conform de statuten, de gemaakte winst toe te voegen aan het reservefonds van hun bank. Daarmee bouwden zij een buffer op voor eventueel minder voorspoedige jaren. Naarmate de banken een steviger financiële basis kregen en het reservefonds boven een vastgesteld minimum kwam, ontstond er ruimte om een klein deel van de winst te gebruiken voor kleine giften aan organisaties met activiteiten die

de gehele gemeenschap ten goede kwamen, zoals een kindervakantieoord of het Groene Kruis.

Van een andere orde was het besluit van de ledenvergadering van Tijnje, in april 1924, om tweehonderd gulden subsidie te verstrekken voor de aanleg van de verbindingsweg Tijnje-Oldeloorn. Deze actie kon echter niet op goedkeuring rekenen van de CCRB-inspectie.⁴² Een vergelijkbaar besluit viel drie jaar later in Lippenhuizen, waar de algemene vergadering instemde met het voorstel om vijftig gulden subsidie te geven voor de aanleg van de 'kunstweg' van Hemrik tot de sluis.⁴³ Los van de bedragen was een dergelijke bijdrage aan een infrastructuurverbetering geheel in de geest van Raiffeisen. Als burgemeester had deze zich namelijk ook ingezet voor de aanleg van de zogeheten Rheinstraße ter verbetering van de economische ontwikkeling van zijn gemeente.⁴⁴

Kassier: het gezicht van de boerenleenbank

De kassier van een boerenleenbank, ook wel directeur of administrateur genoemd, deed de boekhouding, de administratie en de overige bancaire werkzaamheden. Specifieke functie-eisen waren er in die jaren niet.⁴⁵ Bovenal moest hij/zij het vertrouwen genieten van de lokale gemeenschap. Volgens de statuten had de kassier had geen stemrecht in de algemene vergadering. Hij/zij kon evenmin tegelijkertijd zitting hebben in het bestuur of de raad van toezicht van de bank.

Het kassierschap was een betaalde nevenfunctie. De benoeming, het ontslag en de beloning van de kassier berustte bij de algemene vergadering. Na 1915 kwamen deze bevoegdheden te liggen bij het bestuur, onder goedkeuring van de raad van toezicht van de betreffende bank. Om de gevolgen van eventuele financiële tekortkomingen door de kassier te ondervangen, was bij de benoeming een borgstelling vereist. Vanaf 1924 werd dit risico gedekt door een verzekering.

41 ARN Rabo 2.15 NYB_01, notulen 8 en 11 februari 1911. ARN-Documentatie 20-jarig bestaan der Coöp. Boerenleenbank te Langezwaag.

42 ARN Rabo 2.15 Tyn_07, notulen algemene vergadering 24 april 1924; Tyn_08, idem 1 mei 1925.

43 Idem, Lip_04 notulen algemene vergadering 9 april 1927.

44 Koch, *Genossenschaftsgedanke*, 87-88.

45 E. Schilte, *Menselijk kapitaal. Honderdtien jaar personeelsbeleid bij de Rabobank* (Utrecht 2009).

2. Lakstempel van de Coöp. Boerenleenbank 'Langezwaag' met houten handvat. Stempelafdruk: Langezwaag, met het beeldmerk van de eivorm met korenaren en de letters CBLB (ca 1954). Historische Collecties Rabobank

Bij de bestudeerde boerenleenbanken werd meestal een van de oprichters benoemd tot kassier. Voor 'Wijnjeterp en Duurswoude' werd dat de arts Idus Wibrandus de Vries. Na zijn vertrek werd in 1910 het kassierschap tijdelijk waargenomen door Jacob Uithoff, armmeester, die eveneens een van de oprichters was. In Langezwaag kreeg de directeur van de coöperatieve zuivelfabriek de rol van kassier. Nadat enkele leden bezwaar maakten tegen deze in hun ogen ongewenste combinatie van functies, sloeg de kersverse kassier de benoeming af. Zijn opvolger J.M. Natziyl, predikant van de Hervormde Gemeente, zou meer dan 28 jaar het kassierschap vervullen. In latere jaren nam deze dominee-kassier eveneens zitting in enkele landelijke commissies van de CCRB.⁴⁶ In Kortezwaag was S.J. de Boer, houtbaas, fruithandelaar en boer, maar liefst vier decennialang kassier van de boerenleenbank.⁴⁷

De eerste kassiers in Terwispeel, Lippenhuizen en Beets waren in het dagelijks leven onderwijzer. Onderwijzers mochten op grond van de onderwijswet deze en andere nevenfuncties alleen uitoefenen als hen daarvoor vrijstelling was verleend door Gedeputeerde Staten. Dat was in deze gevallen dus gebeurd.

Zittingen in plaats van bankgebouw

Tot de Tweede Wereldoorlog beschikten de meeste boerenleenbanken niet over een eigen bankgebouw. Tegen het einde van de jaren dertig ging een eigen pand tot de mogelijkheden behoren als de beoogde kassier zelf niet beschikte over een geschikt onderkomen, zoals in 1939 in Tijnje en in Langezwaag het geval was.

Gewoonlijk deed de woning of de werklocatie van de kassier dienst als 'bankkantoor'. In Langezwaag stelden de kerkvoogden een zittingslokaal en een wachtkamer kosteloos ter beschikking.⁴⁸ Dat scheelde weer in de vaste kosten. Het algemene streven was om de uitgaven van de boerenleenbanken tot een minimum te beperken. De startende banken moesten echter een brandkast aanschaffen. Volgens de centrale voorschriften diende de kassier naast geld en waardepapieren tevens de boeken en documenten van de bank te bewaren in 'een solide brandkast'.⁴⁹ In Terwispeel besloot het bankbestuur op zoek te gaan naar een tweedehands exemplaar. Voor de beginnende dorpsbankjes waren de notariskosten en de brandkast aanzienlijke uitgaven, waar nog geen inkomsten tegenover stonden. Weliswaar konden aangesloten boerenleenbanken een beroep doen op de door de overheid ingestelde starterssubsidie van 175 gulden, maar deze overheidsbijdrage werd achteraf uitbetaald en soms pas na jaren. In 1917 eindigde deze regeling.⁵⁰

⁴⁶ ARN Rabo 2.15 LZW_14, notulen algemene vergadering 11 februari-26 april 1911; CCRB, *De Raijfeisen-bode* 1 mei 1936, 88; *Idem*, 1 september 1939, 21; *Idem*, 1 december 1941, 42.

⁴⁷ 'S.J. de Boer (76) van Kortezwaag overleden', *Leeuwarder Courant*, 23 juni 1958. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=d-dd:010615048:mpeg21:a0051>

⁴⁸ ARN, Documentatie Langezwaag, historische terugblik bij het 25-jarig bestaan (handschrift).

⁴⁹ C.E.G.W. van den Hurk, *Handleiding voor het Beheer en de Boekhouding der Coöperatieve Boerenleenbanken, aangesloten bij de Coöp. Centrale Raijfeisen-Bank te Utrecht*, 2^e druk (Weert 1912).

⁵⁰ Mooij, 'Bancaire toezicht'.

	1910	1915	1920	1930	1940
Wijneterp-Duurswoude	88	115	128	169	224
Ureterp en Siegerswoude	77	122	151	282	259
Tijnje	65	137	169	212	202
Terwispeel	42	94	127	201	203
Beets		59	97	193	270
Kortezwaag*		78	149		
Langezwaag		138	230	357	368
Lippenhuizen		104	156	217	260
Olterterp				212	293
Bakkeveen				110	132
Totaal	272	847	1207	1953	2211

Tabel 2. Totaal aantal leden per bank in de periode 1910-1940. Bron: CCRB, Mededeelingen/statistische gegevens lokale banken.

*De gegevens van de boerenleenbank in Kortezwaag ontbreken vanaf 1930, omdat deze bank de CCRB had verlaten.

De kassier hield elke week zitting op vaste tijden, meestal in de avonduren. Rond de jaarwisseling werden er doorgaans meer en langere zittingen gehouden. In de maand december kon de verschuldigde rente op de verstrekte leningen worden afgehandeld. In januari volgde dan het bijschrijven van de rente op de ingelegde spaargelden. Data en tijden van deze extra zittingen werden door het bestuur of de kassier bekend gemaakt via een advertentie in het *Nieuwsblad van Friesland*.⁵¹

Kredietverlening gekoppeld aan lidmaatschap

In de periode 1910-1940 steeg bij alle banken het ledental, met uitzondering van die in 'Ureterp en Siegerswoude' en in 'Tijnje' (zie tabel 2). Of dit een toevallige samenloop van omstandigheden was, valt niet met zekerheid te zeggen. Ook eerder waren er leden overleden of uitgetreden, maar dat had niet tot een dergelijke daling van het ledental geleid.

Als lid werd toegelaten eenieder die 'in alle opzichten te goeder naam en faam bekend' stond; bekwaam was om verbintenissen aan te gaan; geen lid was van een andere boerenleenbank en die zijn wettelijke woonplaats of domicilie had

gekozen in het dorp. Ook coöperatieve verenigingen die aan deze eisen voldeden en opgericht waren ten bate van de landbouw konden als lid worden toegelaten. Dat gold bijvoorbeeld voor de lokale aankoop- en verkoopverenigingen en zuivelfabrieken. De meeste banken hanteerden bij het lidmaatschap een entreegeld van vijftig cent of een gulden om daaruit de aanloopkosten te betalen.

Toekenning van een lening, voorschot of krediet 'in loopende rekening' (rekening-courant) was een zaak van de bestuurders en de raad van toezicht. In de eerste jaren lag het accent op voorschotten met een vaste looptijd en geregelde aflossing. In de jaren '20 en '30 nam het aantal 'loopende' rekeningen toe.

Geen enkele kredietaanvraag werd in behandeling genomen zonder bijgevoegde zekerheidsstelling in de vorm van twee personen die zich borg stelden. Een andere mogelijkheid was het aanvragen van een voorschot onder hypotheccair verband. In dat geval was er sprake van een onderpand (een woonhuis en/of een stuk grond). Vanwege de bijkomende notariskosten was deze weg voor menigeen minder aantrekkelijk.

De beslissing over de toekenning van een lening of voorschot lag bij het bestuur. Voor beide

⁵¹ ARN Rabo 2.15 TWS_02, notulen bestuursvergadering 9 december 1914. Zie bijvoorbeeld *Nieuwsblad van Friesland*, 13 december 1929. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010761729:mpeg21:a0009>.

leenvormen was een maximumbedrag vastgesteld. Het bestuur kon, in overleg met de raad van toezicht, een aanvraag weigeren op grond van een ontoereikende zekerheidsstelling. In geval van twijfel kon het bestuur een extra zekerheidsstelling verlangen of een andere borgsteller. Op alle mogelijke manieren trachtten de bankbesturen de risico's te beperken. Zo verstrekten een van de banken in 1924 een voorschot van zeshonderd gulden voor de aankoop van twee koeien, onder de voorwaarde dat deze werden gekocht in overleg met een lid van de raad van toezicht.

Over het doel van de gevraagde leningen is over het algemeen weinig bekend. Vrij algemeen gesteld waren de voorschotten in Beets in de beginjaren bedoeld voor de veenderij of voor de aankoop van vee en in latere jaren voor de aankoop van vee en bedrijfsgebouwen. Aangezien er in Beets weinig spaargeld was, moest de boerenleenbank de benodigde gelden lenen van de CCRB.⁵² Alle aangesloten banken beschikten overigens over die faciliteit.

Het waren niet alleen boeren en veehouders die bij de bank aanklopten. Andere beroepsbeoefenaren en plaatselijke coöperatieve aankoopverenigingen en zuivelfabriekjes stapten naar de plaatselijke boerenleenbank. In 1916 wendde de gemeente Opsterland zich tot de Boerenleenbank in Langezwaag voor een lening ten behoeve van een grondaankoop in Ureterp bestemd voor de bouw van enkele arbeiderswoningen, aldus het *Nieuwsblad van Friesland* van 8 december.

Hoewel Nederland buiten de Eerste Wereldoorlog bleef, leidden de oorlogshandelingen ook hier tot een ontwrichting van het economische leven, een situatie die in feite tot 1919 voortduurde. In de jaren 1914-1918 nam de lokale kredietbehoefte toe. Dat vertaalde zich bij de jonge boerenleenbanken in Opsterland in de toelating

van nieuwe leden. In 1918 deelde CCRB de aangesloten banken mee dat polderbesturen, schoolverenigingen en verbruiksverenigingen geen lid konden worden. Wel konden deze organisaties bij de banken terecht voor een lening.⁵³

In 1921 konden in Tijnje vele aanvragen voor voorschotten niet gehonoreerd worden wegens geldgebrek. Als reden werd aangevoerd, dat verscheidene leden hun geld liever naar andere banken brachten, omdat ze daar meer rente kregen. Wellicht was hun overweging mede het gevolg van de eigen bankbepaling dat er per persoon maximaal 5000 gulden kon worden gespaard.⁵⁴

Net als in de crisis van de jaren twintig verscherpte de CCRB in de crisis van de jaren dertig de controle op de lokale banken. Bij het niet naleven van het centrale beleid en/of van de voorschriften kon de CCRB een bank het lidmaatschap ontnemen. Incidenteel is dat ook gebeurd. Eind 1930 ging de CCRB namelijk over tot uitzetting van de Coöperatieve Boerenleenbank in Kortezwaag, nadat deze te kennen had gegeven zich niet te willen houden aan een regeling voor het al dan niet toelaten van nieuwe leden die niet woonachtig waren in haar werkgebied. Evenmin ging men in Kortezwaag akkoord met de nieuwe dispensatieregeling waartoe de laatste algemene vergadering van de CCRB had besloten. Die regeling hield in dat boerenleenbanken kredietaanvragen boven een bepaald bedrag en bepaalde typen kredieten ter goedkeuring moesten voorleggen aan de CCRB. De regeling was bedoeld ter bescherming van de liquiditeit van alle aangesloten boerenleenbanken.⁵⁵

In het Opsterland had dit onder meer tot gevolg, dat sommige boerenleenbanken noodgedwongen de kredietaanvragers doorverwezen naar een naburige bank. Ook werd bij de leden aangedrongen op gehele of gedeeltelijke aflossing

⁵² ARN Rabo 2.15 NYB_023 *Coöp. Boerenleenbank "Beets", Nij Beets, Gedenkboekje ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan* (Nij Beets 1961); ARN *Coöperatieve Boerenleenbank Beets 1 februari 1911 – 1 februari 1936* (Nieuw Beets 1936); '50-jarig jubileum Coöp. Boerenleenbank „Beets”', *Friese koerier*, 2 februari 1961. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010688473:mpeg21:a0107>.

⁵³ ARN Rabo 2.15 Tyn_12, notulen gecombineerde vergadering bestuur en raad van toezicht 25 juni 1918.

⁵⁴ Idem, Tyn_07, notulen algemene vergadering 29 april 1921.

⁵⁵ In 1969 zou de toenmalige Coöperatieve Voorschotbank te Kortezwaag fuseren met de Coöperatieve Raiffeisenbank 'Gordijk en omstreken', aangesloten bij de CCRB.

3. Metalen spaarbusje Coöperatieve Boerenleenbank Wijnjeterp, ca. 1948-1966. Historische Collecties Rabobank

van leningen. Voor de langlopende leningen en grondkredieten werden boeren soms doorverwezen naar de Coöperatieve Grondkapitaalbank voor den Landbouw U.A., opgericht door de CCRB en een aantal coöperatieve boerenleenbanken en coöperatieve tuinbouwbanken.

Sparen

Sparen was het financieel fundament van de boerenleenbanken. De ingelegde spaargelden maakten kredietverlening aan de leden mogelijk. Iedereen kon sparen bij de boerenleenbank, ook niet-leden. Aan het einde van elk boekjaar maakte iedere kassier een overzicht van de uitgereikte spaarboekjes en het eindsaldo van de ingelegde spaargelden. De uitkomsten hiervan wisselden per bank en werden mede bepaald door het aantal inwoners in het werkgebied van de bank en hun persoonlijke situatie. Om een indruk te geven volgen hier enkele cijfers: in het eerste jaar reikte de boerenleenbank 'Wijnjeterp en Duurswoude' vierendertig spaarboekjes uit, die een gezamenlijk eindejaarsaldo lieten zien van 2.576 gulden. Een vergelijkbaar bedrag was er ingelegd op de zeven spaarboekjes van 'Ureterp en Siegerswoude'. In Tijnje bedroeg het eindejaarsaldo van de vijftien

spaarboekjes 6.285 gulden. In Langezwaag beliep de eindstand van vijftientig spaarboekjes tezamen 12.553 gulden. In Beets werden in het eerste jaar maar liefst achtenveertig spaarboekjes uitgegeven, maar lag het gezamenlijke eindbedrag met ruim 3.200 gulden beduidend lager. Tot de jaren dertig was er over het algemeen sprake van een groei van het aantal spaarders en het spaarsaldo (zie figuur 3).

Het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog zorgde voor de nodige onrust in de dorpen. In Terwispel kwamen de leden op zaterdag 25 juli 1914 bijeen in een buitengewone ledenvergadering. Dat was een dag na de afgekondigde mobilisatie, 'waardoor de gemoederen nogal opgewonden waren. Daar men niet wist welke toestand we op finantieel gebied zoude krijgen, kon het zeer goed mogelijk zijn, dat men zeer spoedig weder de rentevoet zou moeten veranderen en dus weder een buitengewone vergadering moeten houden. Om dit te voorkomen werd aan het Bestuur volmacht verstrekt om te handelen naar bevind van zaken.'⁵⁶

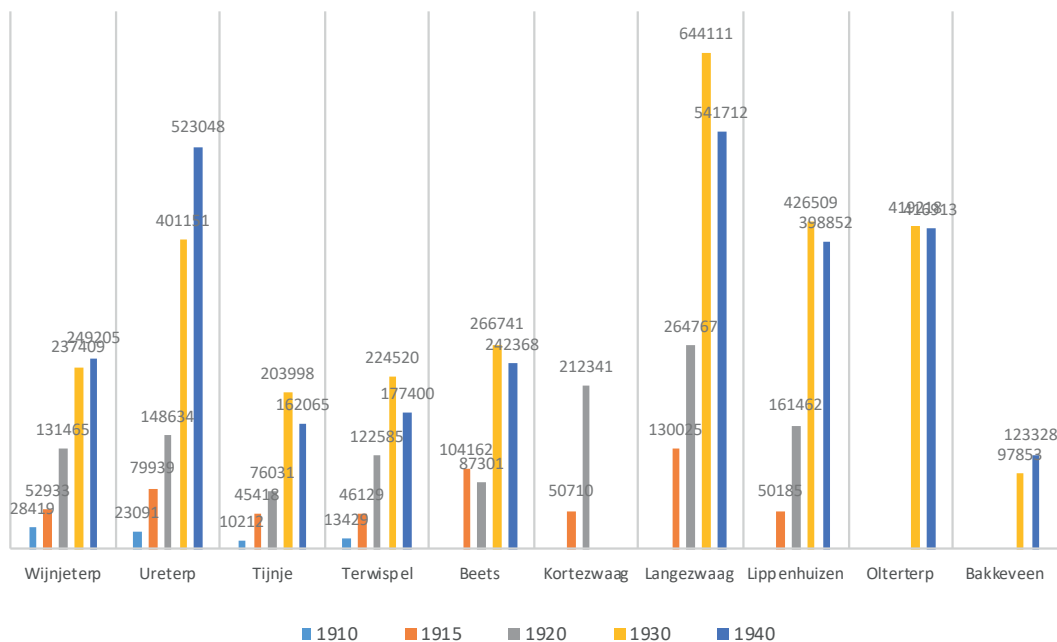
Spaargeld bleef een bron van zorg en aandacht. In 1915 plaatsten tien banken, die waren aangesloten bij de eerdergenoemde ring, een gezamenlijke advertentie waarin zij het publiek opriepen om spaargelden 'en tijdelijk niet benodigde contanten' bij hen te beleggen.⁵⁷ Een succesvolle actie, zo laten de cijfers zien.⁵⁸ Ondanks de grote maandelijkse schommelingen lieten ook de volgende afgesloten boekjaren - soms flinke - spaaroverschotten zien. Dat was eveneens het geval in de jaren twintig. Geld dat de boerenleenbanken lokaal niet konden uitzetten, moesten zij in deposito geven bij de CCRB. Zelf beleggen van de spaargelden konden zij vanaf 1925 uitsluitend na toestemming van de CCRB.

In 1931 trachtte de CCRB tevergeefs de onverwacht grote toestroom van spaargelden bij de lokale banken te ontmoedigen. De stroom droogde op, nadat het Verenigd Koninkrijk de

⁵⁶ ARN, Rabo 2.15 TWS_11, Terwispel, notulen van de buitengewone ledenvergadering 25 juli 1914; Ibidem, 24 april 1915.

⁵⁷ *Nieuwsblad van Friesland*, 11 juni 1915. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010727830:mpeg21:a0004>.

⁵⁸ CCRB, *Mededeelingen betreffende de lokale boerenleenbanken over 1915*, bij het Jaarverslag over 1916, xviii-xvix.

Figuur 3. Overzicht spaarsaldo's, 1910-1940. Totaal der spaargelden (in guldens) aan het einde van het jaar. Bron: CCRB, Mededelingen/statistische gegevens lokale banken, 1910-1940. De gegevens van de boerenleenbank in Kortezwaag ontbreken vanaf 1930, omdat de bank niet meer aangesloten was bij de CCRB

Gouden Standaard had losgelaten. Er volgde toen een omgekeerde beweging.⁵⁹

De spaarcijfers van eind 1940 lagen bij het merendeel van de banken in Opsterland lager dan 1930, ondanks het feit dat toename van het aantal uitgegeven spaarboekjes. Alleen in Tijnje was het aantal spaarders gedaald van 327 tot 300. Die teruggang was al in de eerste helft van de jaren dertig ingezet.

Banken betrokken bij betaling crisismaatregelen

In het najaar van 1931 zou de Nederlandse economie de eerste gevolgen van de internationale politieke en economische ontwikkelingen ondervinden.⁶⁰ Vooral de agrarische sector kreeg het zwaar te verduren. Handelspolitieke steunmaatregelen en een lange reeks van landbouwcrisiswetten en -besluiten moesten het financiële

leed verzachten. De afgekondigde steunuitkeringen van de overheid aan boeren verliepen via de coöperatieve bankinstellingen, die volgens de toenmalige agent van De Nederlandsche Bank in Leeuwarden op dat gebied langzamerhand 'een monopolistische positie' innamen.⁶¹ Het betekende een grotere administratieve last voor de CCRB en de lokale banken, te meer omdat een belangrijk deel van de steun contant werd uitbetaald.

In deze periode van de economische misère stonden boerenleenbanken in Opsterland kort stil bij hun 25-jarig bestaan. De algemene teneur ervan was dat er met voldoening kon worden terugzien op wat er in die periode was bereikt en dat men zich niet liet ontmoedigen, maar eensgezind te toekomst tegemoet ging.

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog leek er sprake van economisch herstel.

⁵⁹ J. Mooij, 'De brandkast van het platteland. De boerenleenbank in de jaren dertig' in: J. Mooij en W. Boonstra (red.), *Een eigen koers. Coöperatief bankieren in turbulente tijden* (Amsterdam 2009) 79-94.

⁶⁰ H.A.M. Klemann, *Nederland 1938-1948: economie in de jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002) hoofdstukken 2 en 6.

⁶¹ Bokma en De Hen, *Friesland Bank*, 91.

Ook de cijfers van de boerenleenbanken toonden tekenen van verbetering. Deze ontwikkeling werd echter ruw verstoord.

Mei 1940

In de maanden voor het uitbreken van de oorlog had de CCRB al maatregelen genomen om het functioneren van de lokale banken zoveel mogelijk in goede banen te leiden in geval de verbindingen verbroken zouden raken. Er zijn weinig archiefbronnen over het verloop van de eerste oorlogsdagen bij de boerenleenbanken. Dat maakt de notulen van de vergaderingen van het bestuur en de raad van toezicht van de Coöperatieve Boerenleenbank in Lippenhuizen zo bijzonder. Zij doen gedurende een week van dag tot dag verslag van het verloop.

Op vrijdag 10 mei, de dag waarop de Duitse troepen Nederland binnenvielen, kwamen het bestuur en de raad van toezicht bijeen om de ontstane situatie te bespreken. Zij besloten voorlopig geen zaken meer te doen en de bank tot de volgende dag te sluiten. In de gecombineerde bijeenkomst van zaterdag besloten zij de bank tot dinsdag te sluiten.

Die dinsdag kwamen zij weer bijeen. Ondertussen was een deel van Fryslân bezet door het Duitse leger. Verbindingen waren niet meer mogelijk. In de notulen valt verder te lezen, dat er volgens een aangeplakte proclamatie 'een bedrag van tien miljoen gulden aan bons' zal worden uitgegeven, gewaarmerkt door de Commissaris der Koningin in de provincie Friesland en met goedvinden van de Duitse legerleiding.

De volgende dag, 15 mei, werd volstaan met de notitie dat Nederland zich heeft overgegeven en dat getracht zal worden verbinding te krijgen met Leeuwarden.

Op 16 mei is volgens de notulen het telefoonverkeer met Leeuwarden hersteld en kan het weer beperkt worden gebruikt. 'Daar de Bank eenig groot geld aanwezig heeft, wordt iemand per fiets in combinatie met Terwispeel naar Leeuwarden gezonden. Inmiddels komt des middags bericht

van de Coöp. Zuivelbank te Leeuwarden, dat zij zoo mogelijk als tusschenschakel zal optreden. Per radio is bekend gemaakt dat het Nederlanden geld in omloop blijft, maar dat ook Marken in betaling moeten worden genomen tegen een koers van f 1 is 1,50 mark. Hedenavond is weer zitting gehouden en de toestand wordt rustig beoordeeld.'⁶²

Tot besluit

In de uitgestrekte gemeente Opsterland namen in de verschillende dorpen een aantal inwoners het initiatief tot de oprichting van een eigen bank. Ze kozen hiervoor de coöperatieve vorm van de boerenleenbank. Aldus kwamen er tussen 1905 en 1925 tien boerenleenbanken tot stand die zich, gelijk het merendeel van de Friese boerenleenbanken, zouden aansluiten bij de Coöperatieve Centrale Raiffeisen-Bank. Het onderliggende Raiffeisen-idee werd in dit gebied gedragen door een groot deel van de inwoners ongeacht hun politieke of religieuze opvatting, beroep of maatschappelijke positie.

Net als elders in Nederland waren ook in Opsterland de plaatselijke economische omstandigheden in hoge mate bepalend voor de oprichting en ontwikkeling van de individuele boerenleenbanken in de periode tot de Tweede Wereldoorlog.

In dit voormalige veenwinningsgebied ontstonden de boerenleenbanken in een periode waarin de veeteelt en de melkveehouderij geleidelijk tot ontwikkeling kwamen. Zij voorzagen de leden, lokale boeren, coöperatieve landbouwverenigingen en vermoedelijk ook lokale ondernemers, van de benodigde financiering. De kassier was het gezicht van elke boerenleenbank. De bancaire werkzaamheden deden de kassiers naast hun dagelijkse werk. Zij hielden op gezette tijden een zitting voor de klanten uit het werkgebied van de bank. De meeste banken beschikten in de periode voor 1940 nog niet over een eigen pand. Voor alle boerenleenbanken gold dat de mogelijkheid tot kredietverlening in hoge mate afhankelijk

⁶² ARN Rabo 2.15 Lip_01, notulen bestuur en raad van toezicht 10 mei-16 mei 1940. Voor Terwispeel ontbreekt het notulenboek voor de periode 1934-1946.

was van de omvang van de lokaal ingelegde spaargelden. In tijden van grote internationale spanningen en tijdens de crisisjaren waren *funding* en liquiditeit een bron van aanhoudende zorg. Van geheel andere aard waren de zorgen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. De notulen van de boerenleenbank in Lippenhuizen van 10 tot en met 16 mei 1940 bieden tot slot een unieke inkijk in de mate waarin een kleine lokale boerenleenbank direct werd geraakt door een grote internationale ontwikkeling.

Tal van economische, sociale, bancaire en institutionele aspecten zijn in deze verkennende studie van de coöperatieve boerenleenbanken in het Opsterland tot 1940 nog niet aanbod gekomen. Toekomstig onderzoek kan daarin verandering brengen. Onderzoek naar de geschiedenis van de overige boerenleenbanken opent ook de mogelijkheid om de ontwikkeling van het landbouwkredietwezen in Fryslân in een bredere context te plaatsen.

Hoe God verscheen in Jorwert

Een christelijke amulet in het Fries Museum

KEES VEELENTURF

Uit de vroege middeleeuwen bewaart het Fries Museum in Leeuwarden onder andere een aantal bijzondere amuletten. Zij hebben diverse vormen, werden uit verschillende materialen vervaardigd, zijn soms voorzien van runen.¹ De term ‘amulet’, ook wel ‘fylacterion’, die voor deze objecten wordt gebezigd, geeft aan dat aangenomen wordt dat ze werden gebruikt om onheil af te weren of geluk aan te trekken. Deze kleine fylacteria worden verondersteld in een heidense context te hebben gefunctioneerd.²

Het Fries Museum exposeert echter ook in zijn permanente presentatie een vermeende amulet die als onmiskenbaar christelijk moet worden gezien.³ Hij heeft een geheel van de andere fylacteria afwijkende vorm en werd gemaakt van uitheems materiaal. Het voorwerp is groter dan de heidense amuletten, maar nog altijd van bescheiden afmetingen en is in meerdere opzichten uniek. Het is afkomstig uit Jorwert, behoort tot de vroegste nog zichtbare materiële sporen van het christendom in Fryslân en wordt hier uitvoeriger voorgesteld.⁴ De amulet roept vragen op in verband met de introductie van het christelijk geloof in onze conterein, want uit welke fase van de kerstening van

het Nederlandse Noorden dateert hij? Daarnaast is niet op slag duidelijk wat de functie is geweest die dit merkwaardige, maar uiterst belangwekkende stukje cultuurgood in die vroege tijd mag hebben vervuld.

Een bewerkte steen: vorm en herkomst

Het object is een enigszins peervormig stuk kalksteen van 64 x 44 x 21 mm. Uit de steen zijn delen weggesneden en er staan incisies in, waardoor kleine voorstellingen en woorden worden gevormd. Op de vermoedelijke voorzijde is binnen een 8-vormige mandorla – een gloriële of gestileerde lichtkrans – een zittende menselijke figuur uitgebeeld. De 8-vorm tekent zich als een reliëf enigszins boven het fond uit, terwijl de mensfiguur op zijn beurt als reliëf boven de mandorla uit komt. Blijkens de vrijwel driehoekige vormen boven het hoofd, die binnen het bovenste segment van de 8-mandorla een in een schijf ingeschreven kruisvorm suggereren, hebben we te maken met een weergave van Christus. Een kruisnimbus, een gestileerde lichtkrans (‘aureool’) met een kruisvorm daarin, is in christelijke voorstellingen

1 Enkele bekende vroegmiddeleeuwse voorbeelden: een amulet met runen uit Wijnaldum (gewei, inv.nr. 77A-214), een amulet met puntcirkels uit Hegebeintum (gewei, inv.nr. 28-202), een Donar-amulet uit Ter Lune (ivoor, inv.nr. 37-1).

2 Over amuletten uit Fryslân, zie onder meer: E. Knol, ‘Magische voorwerpen in vroegmiddeleeuwse graven in Friesland’, *Terpen en wierden in het Fries-Groningse kustgebied* (Groningen 1988), 117-128; Marieke van Vlierden, *Willibrord en het begin van Nederland*, Clavis kunsthistorische monografieën 15 (Utrecht 1995), 72-73 (nrs. 32-34, 36). Van sommige kleine objecten uit taxushout wordt verondersteld dat zij een kwaadafwerende functie hebben vervuld, maar hiervoor gebruikt men doorgaans niet de term ‘amulet’ (bijvoorbeeld het runenstaafje uit Westeremden [Groninger Museum, Groningen, inv.nr. 1918/XI-1] en het miniatuurzwaard uit Arum [Fries Museum, Leeuwarden, inv.nr. 80e-1]).

3 Inv.nr. B00466, collectie Het Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur. In de opstelling ‘De Dijk’ in het in 2013 geopende nieuwe gebouw van het Fries Museum wordt de amulet steeds tentoongesteld.

4 De amulet werd bestudeerd binnen het kader van een onderzoek naar de vroegste voorstellingen van Christus in onze streken. Vooruitlopend op de publicatie van dit artikel verscheen een resumé: Kees Veelenturf, ‘Weermiddel tegen het kwaad’ in: Marlies Stoter en Diana Spiekhout (red.), *Wij Vikingen. Friezen en Vikingen in het kustgebied van de Lage Landen* (Zwolle/Leeuwarden 2019), 20-21 (ook in het Engels: ‘Warding off evil’ in: Marlies Stoter en Diana Spiekhout (red.), *We Vikings. Frisians and Vikings in the coastal area of the Low Countries* (Zwolle/Leeuwarden 2019), 20-21.

1. Voorzijde van de amulet uit Jorwert (detail afgebeeld in het frontispice van dit artikel). Foto: Fries Museum

2. Keerzijde van de amulet uit Jorwert. Foto: Fries Museum

vrijwel alleen hem voorbehouden. Op efficiënte wijze vallen de nimbus en het bovenste deel van de mandorla hier dus samen. Nu we weten dat Christus is uitgebeeld, laat de rechthoek op de linker knie zich als een boek verklaren en de geheven rechterarm moet dan wel een zegenend gebaar maken. Voor de beschouwer links wordt de Christusfiguur net onder schouderhoogte geflankeerd door een simpele inkerving die een letterteken zou kunnen zijn en aan de andere kant door een ronde w-vorm die als een soort voetstuk dient voor een Latijns kruis. Het snijwerk in deze steen is tamelijk onbeholpen. Het gezicht van Christus, waarvan rechts overlangs een deel is verdwenen, wordt met zeer ondiepe lijnen getekend, terwijl de plooien van zijn gewaad juist door middel van diepere, in elk geval meer geprononceerde sneden zijn weergegeven. De mantel of het overkleed van Christus laat de knieën en onderbenen zien, alsook een grove ovaalvorm die vermoedelijk een aftekening van het abdomen aanduidt.

De keerzijde van deze amulet toont een kruisvorm met afgeronde uiteinden, waarop door incisies een patroon van horizontaal vijf en verticaal vier naast elkaar liggende banen of linten is uitgebeeld. De kruisschacht en -armen lijken vervlochten te zijn en verlenen het geheel het aanzien van een knoop, maar het gesuggereerde patroon is dankzij de verschillende aantallen van de banen niet correct. Enkele diagonale lijnen over het kruisingsgedeelte zijn pas in tweede instantie aangebracht, door intentioneel uitkrassen of door onbedoelde beschadiging. Boven de kruisknoop bevinden zich twee ovaalronde schijven met incisies. De linker schijf is groter dan de rechter en toont tamelijk vaag een buste met een soort stralenkrans. De rechter schijf bevat ook een buste, die kennelijk frontaal is weergegeven. Het lijkt er sterk op dat deze tweede buste op een wassenaar rust. Beide uitbeeldingen zijn nogal gehavend.⁵ Onder de schijven staat links 'SOL' te lezen en rechts 'LVNA', met een door slijtage incomplete A. Het gaat dus

⁵ De benaming 'buste' is bij de linker voorstelling vooral ingegeven door het gepaard zijn met de rechter buste en de bekendheid met andere, vergelijkbare voorstellingen. Daarzonder zou men de bustevorm niet snel herkennen.

om personificaties van zon en maan, die hier met hun Latijnse benamingen worden geïdentificeerd.

De zijkant van de steen is op rudimentaire wijze versierd met geschakelde lussen en diverse boogjes.⁶ Niet met de voorstellingen samenhangende inkervingen van lijnen, zoals bovenaan tegen de rand tussen de twee schijven, kunnen niet werkelijk iconografisch worden verklaard en moeten net als de afgebroken delen in het oppervlak als beschadigingen worden beschouwd.

Het object is kennelijk intensief gebruikt geweest, waarbij we ‘gebruiken’ moeten opvatten als in de hand hebben, manipuleren, vervoeren. Het maakt een zeer versleten indruk, met talrijke beschadigingen, waaronder krassen en krasjes, soms in een waarschijnlijk toevallig patroon, en afgebroken delen. In de kruisknoop op de keerzijde van de steen lijkt hier en daar nog pigment aanwezig te zijn, alsof de groeven van de linten ooit waren ingekleurd, maar het kan ook vuil betreffen.

Er zit geen gat in de steen waardoor die met een koord of lint om de hals gehangen kon worden.

De amulet zou afkomstig zijn uit een negentiende-eeuwse afgraving van een terp in of bij Jorwert,⁷ thans onderdeel van de gemeente Leeuwarden, centraal in de voormalige grietenij Baarderadeel in wat in de vroege middeleeuwen Westergo heette. Over de vondstomstandigheden is kennelijk niets bekend.⁸ Het is duidelijk geen inheems object, in die zin dat het materiaal kalksteen niet in Fryslân wordt gewonnen, überhaupt niet in noordelijk Nederland.⁹ De amulet is dus geïmporteerd, hetzij als onbewerkte steen en dan misschien ergens in Fryslân bewerkt, hetzij als een compleet afgewerkt sculptuurproduct.

Het moeten de Christusvoorstelling alsmede Sol en Luna op de andere zijde geweest zijn die ertoe hebben gevoerd om het voorwerp in de vroege middeleeuwen te dateren.¹⁰ In ongeveer deze verschijningsvormen kennen we die

6 Alleen gereproduceerd, als natekening, in: W. Pleyte, *Nederlandsche oudheden van de vroegste tijden tot op Karel den Grooten* I (Leiden 1877), pl. XX (17 b, d). Van Vlierden, *Willibrord*, 76 (nr. 41) noemt het een slingermotief.

7 Jorwert (officiële spelling; Nederlands: Jorwerd) heette in de middeleeuwen eerst Everwerd of Everwird. Andere spelwijzen zijn bijvoorbeeld Everwerth en Everwercht.

8 Als terpvondst wordt het object vermeld in: P.C.J.A. Boeles, *Catalogus der meest belangrijke voorwerpen met uitzondering der schilderijen in het Friesch Museum te Leeuwarden* (Leeuwarden 1908 [recte 1909]), 62-63 (nr. 661); P.C.J.A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw: zijn vóór- en vroege geschiedenis* (2^e druk; 's-Gravenhage 1951), 542 (nr. LIV.3a-b). De kerk midden in Jorwert staat op de dorpsterp. Direct ten zuiden van deze terp is een andere, terwijl weer andere terpen bij Jorwert naar hun bebouwing namen kregen als Arsum, Battens, Tsjointgum, Hesens, Fûns en Westerwird. Ten westen van terp Battens was nog een terp. De dorpsterp werd aan het begin van de negentiende eeuw gedeeltelijk afgegraven, waarvan aan de noordzijde nog sporen te zien zouden zijn. In 1835 werd terp Battens afgegraven, in 1854 wellicht terp Arsum. Er was geen wetenschappelijk toezicht bij deze afgravingen en uit welke hiervan de amulet afkomstig is, blijft ongewis. Deze terpgegevens ontleen ik alle aan: Jolt Oostrza Rzn, *Uit de geschiedenis van Jorwerd / Toponymy fan Jorwert* (Franeker 1993), 13-14. Deze auteur noemt de amulet niet als hij op basis van inventariskaarten van het Fries Museum terpvondsten uit Jorwert opsomt. Zijn gegevens werden overgenomen in: Geert Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd. Een Nederlands dorp in de twintigste eeuw* (9^e druk; Amsterdam/Antwerpen 1997), 57: ‘Van de eerste Jorwerters zijn niet meer dan een paar losse flarden bekend. Er zijn bij die terpaafgraving in de vorige [= negentiende] eeuw een handvol van hun schamele bezittingen boven de grond gekomen, en meer gegevens hebben we niet. Er zit een mysterieus zwartgroen doorschijnend glas bij, met drie menselijke figuren, ze hebben een puntbaard, de één kijkt naar de andere twee en ze houden elkaar bij de hand [dit is een Alsengem]. Verder is er het gewone werk: een pot van gebakken aarde, een benen kam met een versiering van cirkeltjes, een amfoor, een Romeinse munt, een spinschijf van hertschoorn, de resten van een bestaan van eigenheimers, zoals overal.’

9 Kalksteen (uit het Boven-Krijt) komt weliswaar in geheel Nederland voor, maar net onder het oppervlak slechts in een zeer beperkt aantal regio's, waar dan ook winning plaatsvindt: ten zuiden van Enschede en ten oosten van Winterswijk (Muschelkalk uit het Midden-Trias), nabij Maastricht en oostelijk daarvan in het mergelland (kalksteen uit het Boven-Krijt); zie: H.J.A. Berendsen, *De vorming van het land. Inleiding in de geologie en de geomorfologie*, Fysische geografie van Nederland [1] (2^e druk; Assen 1997), 270-271; *De Bosatlas van ondergronds Nederland* (Groningen 2009), 51 (B. Kalksteenvoorkomens).

10 De datering in de collectie-administratie is 700-900. Boeles, *Catalogus*, 62-63 (nr. 661): ‘Laat Merovingisch of Karolingisch’; P.C.J.A. Boeles, *Friesland tot de elfde eeuw. Zijn oudste beschaving en geschiedenis* ('s-Gravenhage/Leeuwarden 1927), 294 (XLVIII.3): ‘Laat Merovingisch of Karolingisch’; Boeles, *Friesland* (1951), 542 (nr. LIV.3a-b): ‘Laat Merovingisch of vroeg Karolingisch’; Rolf H. Bremmer, *Hir is eskriven. Lezen en schrijven in de Friese landen rond 1300*, FA 949 (Hilversum/Leeuwarden 2004), 24, dateert de amulet in de negende, tiende eeuw, maar noemt die ook ‘laat-Merovingisch’.

motieven inderdaad uit de Karolingische periode. In ongeschonden staat zal de Christuszijde van de steen tamelijk veel op de voorstelling op de ivoorplaquette van afb. 3 hebben geleken.¹¹

Omdat een functie niet eenvoudig aan dit voorwerp kan worden toegeschreven, is vermoedelijk ooit de term ‘amulet’ hiervoor te berde gebracht. Het lijkt een terechte omschrijving, maar het maakt dit primitieve stukje sculptuur niet minder raadselachtig.¹²

In juli 1877, toen de amulet voor het eerst werd geëxposeerd, op de ‘Historische Tentoonstelling van Friesland’ te Leeuwarden, was hij nog eigendom van de heer J.C. van Assen uit Jorwert.¹³ In datzelfde jaar werd hij door de eigenaar, die in zijn woonplaats notaris was, aan het Fries Genootschap overgedragen.¹⁴ Uit historisch oogpunt beschouwd, behoort de amulet uit Jorwert zeker tot de topstukken in het Fries Museum.¹⁵

Aspecten van de voorstelling

Onze amulet is een bijna klassiek voorbeeld van christelijk-ikonografische ambiguïteit. In de voorstellingswereld van het christendom, zeker als het om de uitbeelding van Jezus Christus gaat, hebben we heel vaak te maken met een strak gecomponeerd weefsel van theologische noties.¹⁶ In de iconografie van de vroege middeleeuwen beschikken wij al over een geserreerde omgang met de visuele expressie van de wezenlijke natuur en aspecten van de godmens Christus. Daarvoor stond kunstenaar en opdrachtgever een repertoire van thematische motieven, symbolen en zinvolle attributen ter beschikking. Voor de amulet uit Jorwert is uit dit rijke arsenaal van motieven en betekenissen geput om ook hier, min of meer op de vierkante halve decimeter, een vorm van betekenisdichtheid tot stand te brengen die in de uitbeelding van Christus als passend werd gezien.

¹¹ Dit is een Angelsaksische ivoorplaquette met Christus in majesteit uit het midden van de elfde eeuw, 77 mm hoog; British Museum, Londen, inv.nr. 1991,0401.1. De mandorla is niet 8-vormig en de Christusfiguur is hierbinnen op een regenboog gezeten.

¹² Ons object wordt in de literatuur zeker niet over het hoofd gezien, maar er is nauwelijks diepgravend over geschreven. De belangrijkste vermeldingen en besprekingen ervan zijn: Pleyte, *Nederlandsche oudheden* I, 68, pl. XX (17); *Gids voor de bezoekers der Historische Tentoonstelling van Friesland, gehouden in Z. M. paleis te Leeuwarden, in den zomer van 1877* (Leeuwarden 1877), 46 (nr. 1168); [J. Dirks, W.B.S. Boeles en C.H.F.A. Corbelijn Battaerd,] *Catalogus van het museum van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden* (Leeuwarden 1881), 174 (nr. 466); Boeles, *Catalogus*, 62-63 (nr. 661); Idem, *Friesland* (1927), 237-238, 294, pl. XLVIII 3a-b; Idem, *Friesland* (1951), 460, 542, pl. LIV 3a-b; *Van Friezen, Franken en Saksen, 350-750* (2^e druk Leeuwarden/Den Haag 1960), nr. 153; Regn. Steensma, *Rond doopvont en altaar. Middeleeuwse kerkelijke voorwerpen in het Fries Museum*, Fries Museum facetten 5 [Leeuwarden 1981], [13]; Van Vlierden, *Willibrord*, 76-77 (nr. 41); G.J. d[e] L[angen] en P.N.[o]omen, ‘6 Jorwerd. Moederkerk in de kleistreek’, in: G.J. de Langen e.a. (red.), *Verborgen verleden belicht. Introductie tot het historische en archeologische archief van Friesland* (Leeuwarden 1996), 30-33, aldaar 30; Bremmer, *Hir is eskriven*, 24.

¹³ *Gids Historische Tentoonstelling 1877*, XXXIV (nr. 1168); Pleyte, *Nederlandsche oudheden* I, 68.

¹⁴ Tresoar, Leeuwarden, 205-08 Archief Fries Genootschap, 246 Diverse aantekeningen betreffende aan het Kabinet van Oudheden geschonken of ten behoeve daarvan aangekochte voorwerpen, 19de eeuw. In deze omslag bevindt zich onder andere een dik schrift met handgeschreven vermeldingen van aankopen en schenkingen in chronologische volgorde. In november 1877 werd de amulet ‘door bemiddeling van den Heer J. van Loon Jz.’ door Van Assen aan het Genootschap afgegaan. De omschrijving van het object luidt: ‘Gebakken geel voorwerp, waarop aan de voorzijde, zoo het schijnt, een priester met opgeheven hand, tusschen de letters Alpha en Omega, aan de keerzijde twee ruwe afbeeldingen, waaronder Sol en Luna en daaronder een zoogenaamde Gordiaansche knoop, gevonden bij Jorwerd.’ Deze tekst wordt vrijwel letterlijk herhaald in: *Catalogus museum Friesch Genootschap*, 1881, 174 (nr. 466).

¹⁵ Het object werd weliswaar niet opgenomen in: [Paul Klarenbeek (red.),] *Topstukken uit het Fries Museum* ([Gorredijk] 2013), maar in publicaties over Fryslâns geschiedenis wordt het betrekkelijk vaak gereproduceerd, bijvoorbeeld in: H. Halbertsma (E.H. Cordfunke en H. Sarfatij [red.]), *Frieslands oudheid. Het rijk van de Friese koningen, opkomst en ondergang* (2^e druk; Utrecht 2001), 292.

¹⁶ Die noties worden niet alleen rechtstreeks uitgedrukt, maar ook in connotaties, betekenisrijke toespelingen en kruisverwijzingen. Dit intellectuele beeldspel geeft uitdrukking aan een parallel fenomeen in de christelijke religie, waarvan de eerste vormen meteen heel krachtig zijn en van meet af aan als bronmateriaal voor godgeleerden hebben gediend, namelijk de typologische verwijzingen in de bijbel. Het Nieuwe Testament, hoofdbibliotheek van het christendom, grijpt immers op allerlei wijzen terug op het Oude Testament, waardoor ook dat bijbeldeel voor christenen van belang kon blijven.

3. Christus in majesteit op een Angelsaksische ivoorplaquette, midden elfde eeuw. Foto © The Trustees of the British Museum

4. *Maiestas Domini* door Bernardus Gelduinus op een marmerrélief in de kerk van Saint-Sernin in Toulouse, ca. 1096. Foto: Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Nijmegen

Christus in zijn glorie

Het is evident dat de Christusfiguur op onze amulet stamt uit de iconografische traditie van Christus in majesteit. Het type van de *Maiestas Domini* is daaruit het meest bekend geworden, met de vier wezens uit de Apocalyps om Christus heen gegroepeerd (afb. 4), maar deze ontbreken hier.¹⁷ Wel zien we alle traditionele aspecten van de tronende Christus uitgebeeld: de omsluitende mandorla, het boek op de knie en de geheven, zegenende hand.¹⁸

De 8-vormige mandorla is niet alleen iconografisch een belangrijk element in de compositie, want deze bergt een aanwijzing voor de datering van de amulet in zich. Deze specifieke kadervorm, die net als andere mandorla's een etherische lichtkring of glorie uitdrukt, wordt verondersteld een innovatie uit het Karolingische scriptorium van Tours te zijn. In aldaar vervaardigde miniaturen zien we de 8-vorm voor het eerst in mandorla's binnen *maiestas*-composities toegepast (afb. 5).¹⁹ Dat zou betekenen dat de amulet op zijn vroegst

¹⁷ Over deze iconografie en de courante terminologie: Kees Veelenturf, *Dia brátha. Eschatological theophanies and Irish high crosses*. Amsterdamse historische reeks, kleine serie 33 (Amsterdam 1997), 27-68 (ch. III 'The Majesty of the Lord').

¹⁸ Christus heft met zijn rechterhand geen kelk op, zoals Bremmer, *Hir is eskriven*, 24, dacht. De driehoekige vorm boven de nogal forse vingers behoort tot de elementen die gezamenlijk een kruisvorm in Christus' nimbus suggereren.

¹⁹ Hans Bernh. Meyer, 'Zur Symbolik frühmittelalterlicher Majestasbilder', *Das Münster. Zeitschrift für christliche Kunst und Kunstwissenschaft* 14 (1961), 73-88, daarin 76-77, 81-82, 83; vgl. Walter W.S. Cook, 'The earliest painted panels of Catalonia (II)', *The art bulletin* 6 (1923-1924), 31-60, pls VI-XXII: 48 (vgl. 52-53); F van der Meer, *Maiestas Domini. Théophanies de l'Apocalypse dans l'art chrétien. Étude sur les origines d'une iconographie spéciale du Christ*, *Studi di antichità cristiana* 13 (Vaticaanstad/Rome/Parijs 1938), 284, 328-329, 332; Herbert L. Kessler, *The illustrated bibles from Tours*, *Studies in manuscript illumination* 7 (Princeton 1977), 54-55. Zie noot 23 voor gegevens over afb. 5.

5. *Maiestas Domini* met een 8-mandorla in de *Vivianus-Bijbel* van Karel de Kale, vervaardigd in Tours, 845. Foto © Bibliothèque nationale de France

in het tweede kwart van de negende eeuw kan zijn vervaardigd.

Er bestaat bij deze mandorla niet zoveel visuele context als in de miniaturen in evangelie- en bijbelhandschriften, maar we kunnen

aannemen dat de kern van het kleine arsenaal aan betekenissen, of beter: associaties, dat met de 8-vorm wordt verbonden, ook hier geldig is. De oorsprong van dit gedachtegoed is te vinden in Ezechiël 1:27-2:1, welke verzen door de Karolingische auteur Rhabanus Maurus (ca. 780-856) van een uitleg werden voorzien, waardoor het onderscheid tussen boven- en onderlichaam van Christus binnen dit type mandorla betekenisvol werd.²⁰ Zijn bovenlichaam bevindt zich dankzij de dubbelvorm van de 8 in een bovenfysische sfeer en het onderlichaam in een aardse, zodat de dubbele natuur van de tronende, goddelijk zowel als menselijk, tot uitdrukking wordt gebracht. In het lichaam van Christus komen dan hemel en aarde samen.²¹

De koninklijk gezeten Christus stelt ons met de eenvoudige lijnen die een gewaad voorstellen, misschien een mantel, niet werkelijk voor problemen. De twee rechthoeken in het snijwerk staan respectievelijk voor een halspartij, onder het gezicht, en voor een boek dat op het linkerbeen rust. Het boek in *maiestas*-voorstellingen wordt stevast als evangelieboek geduid.²² Een opvallend element is het grove ovaal in bovenkleed of mantel. Dit bevindt zich op een plaats waar een fibula zou kunnen zijn vastgemaakt, want de lijnen erboven geven aan dat het linkerdeel van het gewaad juist boven het ovaal over het rechter is geslagen. Waarschijnlijker is dat het werd overgenomen van *maiestas*-voorstellingen waarin bij de tronende Christus in de plooiing van zijn kledingstuk op dezelfde plaats een enigszins ovaal-ronde aftekening van het abdomen te zien is.²³

Bij een *maiestas*-voorstelling verwachten we om het hoofd een kruisnimbus, dat wil zeggen

²⁰ Meyer, 'Zur Symbolik', 78, 81; Bianca Kühnel, *The end of time in the order of things. Science and eschatology in early medieval art* (Regensburg 2003), 31.

²¹ Voor een heldere driedelige verklaring van de symboliek van de 8-vormige mandorla, zie: Meyer, 'Zur Symbolik', 82; vgl. Kühnel, *The end of time*, 31.

²² Dat hangt samen met de sinds Van der Meer, *Maiestas Domini* breed aangehangen opvatting dat het beeldmotief van de *Maiestas Domini* uitdrukking geeft aan een op Irenaeus van Lyon († ca. 202) teruggaande allegorese van het viertal van de evangeliën. Ofschoon de belangrijkste beeldelementen van het motief uit de Openbaring van Johannes afkomstig zijn, vormen de natuur en harmonie van de vier evangeliën het eigenlijke thema.

²³ Vgl. de volgende *Maiestas Domini*-miniaturen in: Kessler, *The illustrated bibles*, figs 49-50 (Parijs, Bibliothèque nationale de France, ms. lat. 1, fol. 329v [afb. 5 in deze bijdrage]; Rome, San Paolo fuori le mura, Bijbel, fol. 259v), 61-63 (Parijs, Bibliothèque nationale de France, ms. lat. 266, 2v; ms. lat. 9385, fol. 179v; ms. lat. 261, fol. 18r).

een in een cirkel ingeschreven kruis.²⁴ Dit type werd in de beeldende kunst alleen gebruikt voor Christus (ook als Lam Gods), God de Vader (ook de weergave van alleen zijn rechterhand, de *dextera Dei*) en de Heilige Geest (doorgaans als duif). Wat op de steen uit Jorwert opvalt, is de samenstelling van het kruis. Net als elders zien we uiteraard slechts drie uiteinden (het bovenste deel van de kruisschacht en de kruisarmen), omdat er gewoonlijk een achter het hoofd verborgen blijft, maar hier hebben die uiteinden de vorm van driehoeken die niet met het hoofd zijn verbonden. In de ruimten daartussen zijn haarfijne lijntjes te zien, die met name links een onopzettelijk ruiten- of rasterpatroon lijken te vormen. Op de afbeelding rechts bovenaan is ogenschijnlijk een driehoek met een soort wafelpatroon zichtbaar, maar dat is een beschadiging die juist verdiept ligt ten opzichte van de drie echte driehoekige vormen. De driehoeken zouden een toespeling op de Drievuldigheid van de ene christelijke God kunnen uitmaken, waardoor hier nog een additionele allusie op de ware natuur van Christus aanwijsbaar is.²⁵

Overal in de literatuur wordt beweerd dat we ongeveer ter hoogte van de schouders links en rechts de letters α (alfa; hoofdletter A) en ω (omega; hoofdletter Ω) zouden zien, de eerste en laatste letter van het Griekse alfabet.²⁶ Vanuit de iconografische traditie gedacht mag men links een A verwachten en rechts een ω . Het is echter zo dat het teken links absoluut geen complete letter A voorstelt; dat is vanaf de eerste afbeel-

dingen in de literatuur vast te stellen. Wat zich aan de beschouwer presenteert, is een teken dat zich voordoet als een unciaal a.²⁷ Inspectie van de steen leerde dat het oppervlak met het bewuste teken beschadigd is en dat we zeer waarschijnlijk inderdaad met resten van een hoofdletter alfa te maken hebben.

Alfa en omega vormen in de christelijke beeldtaal een regelmatig terugkerend paar. Daarin symboliseren ze begin en einde, welke begrippen – op het bestaan van het universum toegepast – samenvallen met Christus: de Logos die aan het begin van de schepping staat, zal de Rechter van het Laatste Oordeel aan het einde der tijden zijn.²⁸ We ontmoeten deze lettertekens zeer vaak ter weerszijden van voorstellingen met het Christusmonogram en ook in middeleeuwse *maiestas*-uitbeeldingen.²⁹

Rechts, als tegenhanger van de thans beschadigde A, werd een ω ingekerfd die echter is gecombineerd met een Latijns kruis daar bovenop, waardoor een ligatuur ontstond met de verschijningsvorm van een ankerkruis. Primair gaat het bij dit teken uiteraard om het kruis, maar ook het anker is van betekenis, omdat het vanouds een symbool is van de hoop op redding bij de wederopstanding, van de hoop op voortleven met Christus na de dood.³⁰ In de vroegchristelijke tijd bestond de behoefte om het kruis verhuuld weer te geven. Daarvoor was het ankerkruis zeer geschikt, omdat het op het eerste gezicht een anker voorstelt, gewoonlijk met boogvormige vloeien – en daarbij voor een christen veel-, voor een buitenstaander

²⁴ Boeles, *Friesland* (1951), 460, vond dat dit onderdeel op de steen laat-Merovingisch aandoet en noemde het een 'kruisster nimbus'.

²⁵ Kort over de driehoek als symbool: J.J.M. Timmers, 'Dreieck' in: Engelbert Kirschbaum en Wolfgang Braunfels (red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie I* (Rome etc. 1968), 525 (met literatuur).

²⁶ Boeles, *Catalogus*, 62, noemt de alfa niet en vermeldt alleen 'aan den rechterkant een kruisje met omega, gelijk veel op Merovingische munten voorkomt.'

²⁷ Unciaal is een kapitaalschrift dat uit de Romeinse tijd stamt en in de vroege middeleeuwen nog werd geschreven, zij het wel in aangepaste vorm. Het komt verderop nog aan de orde. Vgl. Bernhard Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Grundlagen der Germanistik 34 (2^e druk; Berlijn 1986), 91-98. Het teken op de steen valt ook te associëren met de α in majuskelschrift of met de Griekse lambda (λ), maar beide zouden paleografisch gezien hier geheel onlogisch zijn en een lambda levert geen betekenis op.

²⁸ Relevante Bijbelplaatsen: Apocalyps of Openbaring van Johannes 1:8, 21:6, 22:13.

²⁹ Van der Meer, *Maiestas Domini*, 432-433, *passim* (p. 527: Index analytique, s.v. Alpha et Omega).

³⁰ De bijbelse bron hiervoor is Hebrëen 6:19-20. Zie: Liselotte Stauch, 'Anker', *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte I* (Stuttgart 1937), 705-708.

nietszeggend was (afb. 6).³¹ Op Merovingische munten zien we dezelfde vorm terugkeren.³²

De kruisknoop

De kruisvorm op de achterzijde is volstrekt meerduidig. Allereerst verwijst het kruis uiteraard naar Christus, als het voornaamste instrument van zijn lijden op Golgotha, maar het is daarnaast ook het teken van de Mensenzoon dat aan het einde der tijden bij zijn wederkomst zal verschijnen.³³ De vorm van het kruis op de steen uit Jorwert is echter die van een zogenoemde Salomonsknoop.³⁴ Door beschadiging is het kenmerkende beeld niet meer volledig zichtbaar: twee gesloten lussen, die verweven zijn en tweemaal achter en tweemaal voor elkaar doorlopen, waardoor er vier kruisingen ontstaan. De knoop is dus een gesloten figuur of circuit.³⁵ We hebben reeds opgemerkt dat de invulling met banen of linten van de lussen-kruisuiteinden op de amulet incorrect doorloopt, maar het is onmiskenbaar dat hier bedoeld wordt een Salomonsknoop weer te geven.

De Salomonsknoop komt in de kunst op allerlei plaatsen en in uiteenlopende media al heel vroeg voor. Het motief kan in het Westen tot de

6. Een ankerkruis gecombineerd met tweemaal het christelijke visymbool op een grafplaat uit de catacomben van Domitilla in Rome. Foto: Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Nijmegen

geometrische vloermozaïeken van de Romeinse keizertijd worden herleid, waarna het in verschillende cultuurlandschappen een vaak apotropische betekenis heeft gekregen (afb. 7). Van abstract ornament werd de Salomonsknoop een

³¹ Stauch, 'Anker', 707.

³² Twee voorbeelden: een tremissis van Dagobert I van muntmeester Eligius en een tremissis in naam van priester Niviaste uit het Bretonse Rennes (Parijs, Bibliothèque nationale de France, Département des Monnaies, médailles et antiques, inv. nrs. MER-731 en MER-527); zie: Isabelle Bardiès-Fronty, Charlotte Denoël en Inès Villela-Petit (red.), *Les temps mérovingiens. Trois siècles d'art et de culture* (Parijs 2016), 132-133 (nrs. 86-87). Boeles, *Catalogus*, 62, die in verband met het ankerkruis Merovingische munten aanvoerde, doelde vermoedelijk op de kruisvorm met voetstuk zoals die ook op Merovingische munten te zien is, zoals op in Dronryp gevonden tremisses; zie: J. Dirks, 'De vondst van gouden voorwerpen en gouden Merovingische munten, te Dronrijp', *De Vrije Fries* 17 (1890), 143-165, aldaar 163 pl. A (4, 6, 8), 164 pl. B (25, 28). Merovingische munten vertonen overigens een scala aan onderscheiden kruisvormen.

³³ Zie voor (de meerduidigheid van) het kruis in de christelijke iconografie: E. Dinkler en E. Dinkler-von Schubert, 'Kreuz' in: Kirschbaum en Braunfels (red.), *Lexikon der christlichen Ikonographie* II (Rome etc. 1970), 562-590; Aloys Grillmeier, *Der Logos am Kreuz. Zur christologischen Symbolik der älteren Kreuzigungsdarstellung* (München 1956), 68-80; Erich Dinkler, *Das Apsismosaik von S. Apollinare in Classe*, *Wissenschaftliche Abhandlungen der Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen* 29 (Köln/Opladen 1964), 77-87; Veelenturf, *Dia brátha*, 137-142.

³⁴ In de collectie-administratie van het Fries Museum wordt het motief sinds de verwerving een 'Gordiaanse knoop' genoemd (zo ook in: *Gids Historische Tentoonstelling 1877*, 46 [nr. 1168]; *Catalogus museum Friesch Genootschap*, 1881, 174 [nr. 466]; Boeles, *Friesland* (1927), 294 [XLVIII.3]; Boeles, *Friesland* (1951), 542 [nr. LIV.3a-b], die op p. 460 nog spreekt van 'een kruisvormige combinatie van cirkels'), maar deze benaming is niet precies en moet vermeden worden. In *Van Friezen, Franken en Saksen*, nr. 153, wordt de knoop als 'vlechtbanddecor' beschreven.

³⁵ In de knopentheorie, een deelgebied van de topologie, wordt de Salomonsknoop niet als een echte 'wiskundige knoop' beschouwd, maar als een 'schakel'. Hij is L4a1 in de Thistlethwaite-schakeltabel en 4_1^2 in de Rolfsen-schakeltabel. Zie: 'The knot atlas: L4a1' (<http://katlas.org/wiki/L4a1>, geraadpleegd op 11 januari 2019).

7. De Salomonsknoop in een vloermozaïek van de synagoge van Ostia Antica. Foto: Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Nijmegen

symbool.³⁶ Deze symboliek is ook op de amulet uit Jorwert heel duidelijk van een christelijk karakter.

De apotropeïsche functie van de kruisknoop laat zich veronderstellen op meerdere vroegmiddeleeuwse objecten uit diverse gebieden, waarvan enkele hier worden aangevoerd. Een in de eerste helft van de zesde eeuw gedateerde filigrainhanger, die Frankisch moet zijn en afkomstig is uit westelijk Duitsland, toont de Salomonsknoop

omringd door S- en 8-vormige lussen.³⁷ Het object heeft als type vele parallellen, waarbij de filigrainmotieven echter verschillen.³⁸ Op de schilddoorn van een Frankische gesp uit de eerste helft van de zevende eeuw zien we de Salomonsknoop als afgezonderd motiefje.³⁹ Die geïsoleerde positie is naar mijn mening ook op de volgende voorwerpen een aanwijzing voor de kwaadafwerende functie ervan. Uit de plaats Ash in het Engelse

³⁶ Zie hiervoor: E. Dinkler, 'Der Salomonische Knoten in der nubischen Kunst und die Geschichte des Motivs', *Études nubiennes: colloque de Chantilly, 2-6 juillet 1975*, Bibliothèque d'étude 77 (Caïro 1978), 73-86, Tfn XIV-XXI. Josef Engemann, 'Anmerkungen zu philologischen und archäologischen Studien über spätantike Magie', *Jahrbuch für Antike und Christentum* 43 (2000), 55-70, aldaar 65, merkt op dat kruisvormige Salomonsknopen net als kruisen en IXΘΥΣ-inscripties vanaf de vierde eeuw tot het christelijke filacteria-repertoire behoorden dat werd aangewend om ingangen te beschermen, als *Schwellschutz*.

³⁷ Poesjkin-Staatsmuseum voor Schone Kunsten, Moskou, inv.nr. Aar 540. Zie: Wilfried Menghin (red.), *Merowingerzeit. Europa ohne Grenzen. Archäologie und Geschichte des 5. bis 8. Jahrhunderts* [titel ook in het Russisch en Engels] (Berlijn 2007), 542 (VII.48.37).

³⁸ Vgl. Menghin, *Merowingerzeit*, 542-543 (nrs. VII.48.36, VII.48.38-VII.48.41).

³⁹ Staatsmuseum Hermitage, Sint-Petersburg, inv.nr. PV 1346. Zie: Menghin, *Merowingerzeit*, 496 (VII.30.3).

8. Gouden schijfhanger uit Ash in Kent, vroege zevende eeuw. Foto © The Trustees of the British Museum

9. Gouden vingerring uit Frankfurt am Main, vroege achtste eeuw. Foto: © Archäologisches Museum Frankfurt/U. Dettmar

Kent is een repoussé-hanger afkomstig met daarop de knoop als het centrum van een Grieks kruis, hetgeen een geheel ander aspect oplevert dan bij onze amulet (afb. 8).⁴⁰ In Fryslân zien we hem bijvoorbeeld op de gouden fibulavoetplaat uit Wiuwert.⁴¹ Daar is de knoop een pendant van een groter en meer gecompliceerd, niet volledig gesloten uitgevoerd lussenmotief met zes kruisingen.⁴² Een apotropische functie is volgens mij overduidelijk bij twee Merovingische vingerringen met Salomon'sknoten uit een graf uit de vroege

achtste eeuw met een ongeveer vijfjarig meisje dat in Frankfurt am Main werd blootgelegd (afb. 9).⁴³ Ofschoon de hier geselecteerde objecten als functionele sieraden moeten worden gezien, is het evident dat de symboolwaarde van de decoratie daarmee niet onverenigbaar is. Deze voorbeelden uit drie opeenvolgende eeuwen wekken het sterke vermoeden dat de Salomon'sknoop in de vroege middeleeuwen nog tamelijk algemeen als een middel ter afwering van kwaad werd gezien.

40 British Museum, Londen, inv.nr. 1862,0701.16. Deze Angelsaksische schijfhanger van goud is gedecoreerd in Dierstijl II en is qua vorm sterk gelijkend op een bracteaat, maar wordt later dan de meeste van dergelijke hangers gedateerd, namelijk in de vroege zevende eeuw. De vier uiteinden van het kruis bevatten kennelijk bebaarde mannenkoppen die wel als Christus worden geïnterpreteerd. Haith beschouwt deze hanger eerder als amulet dan als sieraad. Zie: C[athy] H[aith], '8 Pendant', Leslie Webster en Janet Backhouse (red.), *The making of England. Anglo-Saxon art and culture AD 600-900* (2^e druk; Londen 1992), 25-26; Sonja Marzinzik, *Masterpieces early medieval art* (Londen 2013), 112-113 (nr. 50).

41 Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv.nr. BnW 5. De goudschat van Wiuwert waartoe deze voetplaat van een *disc-on-bow*-fibula behoort, werd ca. 640 begraven en in 1866 uit de terp Bessens bij Wiuwert opgedolven. Zie: J.A.W. Nicolay, *The splendour of power: early medieval kingship and the use of gold and silver in the southern North Sea area (5th to 7th century AD)*, Groningen archaeological studies 28 (Groningen 2014), 68, fig. 4.10 (nr. 1) op p. 69.

42 Naast het motief is nog een afzonderlijk boogje te zien. Nicolay, *The splendour*, 68 noemt de Salomon'sknoop 'an interlace cross' en het lussenmotief 'a stylized interlace animal'.

43 Met het meisje was een ander kind in dit graf bijgezet, maar gecremeerd. Het begraven meisje was voorzien van zeer kostbare sieraden, waaronder drie gouden vingerringen van hoge kwaliteit, $\varnothing$ 12-13 mm, waarvan de derde met pelta's en boogjes is versierd. De ringen zijn als bruikleen aanwezig in het Dommuseum Frankfurt. De ring in afb. 9 deelt met de ring met pelta's en boogjes het inv.nr. 1994/095/008, terwijl de hier niet gereproduceerde ring met Salomon'sknoop inv.nr. 1994/095/007 heeft (vriendelijke mededeling van dr. Andreas Sattler, MA, Archäologisches Museum Frankfurt). Zie verder: Egon Wamers, 'Das Kinderdoppelgrab unter der Frankfurter Bartholomäuskirche', Egon Wamers en Patrick Périn (red.), *Königinnen der Merowinger. Adelsgräber aus den Kirchen von Köln, Saint-Denis, Chelles und Frankfurt am Main* (Regensburg 2012), 160-182, aldaar 170, 172 (Abb. 123).

10. De kam van Heribert, met zon en maan boven de armen van Christus, tweede helft negende eeuw. Foto: Centrum voor Kunsthistorische Documentatie, Nijmegen

De geslotenheid van de knoop betekent dat er geen begin of einde in de structuur ervan valt op te merken. Die intrinsieke kernwaarde van de Salomonsknoop vormt op onze Christussteen een passende pendant voor de inclusieve alfa en omega op de andere zijde van de steen. De prominente aanwezigheid van dit motief maakt dat we de vondst uit Jorwert zeker als een fylacterion moeten beschouwen.

Hemellichamen

Zon en maan komen in Karolingische kruisigingsvoorstellingen vaak voor in de gedaante van buste-

figuren van personificaties (afb. 10).⁴⁴ Zij passen dus goed bij het knooppkruis op de amulet in zijn kwaliteit van passiekruis. Hun aanwezigheid kan worden verklaard door ze als indicatie voor de kosmische omstandigheden van de kruisiging te zien: ten tijde daarvan trad er immers grote duisternis in.⁴⁵ Het expliciet noemen van het doven van zon en maan komt in de Bijbel echter meermaals voor in de context van de verwachting van de jongste dag.⁴⁶ Op de steen uit Jorwert zien we geen kruisiging, zodat we als primaire betekenis van het knooppkruis die van het eschatologische teken van de Mensenzoon kunnen onderkennen, het teken dat aan de wederkomst van Christus zal voorafgaan en dat al sinds vroegchristelijke tijd als het kruis werd geïnterpreteerd.⁴⁷ De ambiguïteit van de kruisvorm op de amulet is daarom meerledig. Het is uiteraard een paradox dat zon en maan dankzij hun uitdoven worden afgebeeld, maar aldus dragen ze bij aan de opeenstapeling van betekenissen in de iconografie ervan.⁴⁸

Gesneden letters

Het is niet duidelijk of de woorden 'Sol' en 'Luna' gelijktijdig met de voorstellingen werden ingekerfd. Het is zeer wel mogelijk dat zij secundair zijn, dus op een later tijdstip aangebracht door of voor een eigenaar of gebruiker die de twee bustes erboven heeft willen identificeren. De incisie van de tekens zijn scherper gesneden dan de lijnen van de voorstellinkjes, maar liggen dan ook verdiept, dus lager dan de reliëfs van Salomonsknoop en bustes van zon en maan. De letters zijn tamelijk slordig ingesneden, kennelijk door een geletterde die geen groot beeldsnijder was. Het hakken en snijden van letters in steen laat zich echter moeilijk vergelijken met het schrijven van

⁴⁴ De in Metz vervaardigde ivoren liturgische kam van Heribert (afb. 10) wordt bewaard in Museum Schnütgen Keulen, inv. nr. B 100. Over dit object: Kees Veelturf, 'Niet geschikt voor dikke krullen. De kam van de heilige Heribert', *Desipientia. Zin & waan* 16 (2009), nr. 1, 34-39.

⁴⁵ Zoals opgetekend in de evangeliën volgens Mattheüs 27:45, Marcus 15:33 en Lucas 23:44-45. De zon wordt overigens alleen in Lucas 23:45 genoemd en de maan in geen van deze plaatsen.

⁴⁶ Jesaja 13:10 (vgl. Ezechiël 32:7); Jesaja 24:23; Joël 2:31 (herhaald in Handelingen 2:20; vgl. Joël 2:10, 3:15); Mattheüs 24:29 (vgl. Marcus 13:24; Lucas 21:25; zie ook Openbaring van Johannes 8:12).

⁴⁷ Dinkler, *Das Apsismosaik*, 77-87. We gaan hier korthedshalve voorbij aan de wederkerige identificatie van Gekruisigde en Laatste Rechter, waardoor ook de kruisiging een eschatologisch aspect verkrijgt, van waaruit de presentie van zon en maan nog beter kan worden begrepen.

⁴⁸ Veelturf, *Dia brátha*, 141 n. 736.

letters op perkament. Uitspraken over het schrift op onze steen kunnen noodgedwongen niet meer dan voorlopig zijn.

De letters lijken op het kapitaalschrift dat unciaal wordt genoemd en dat in de fraaiere Karolingische handschriften of voor opschriften in wat minder luxueus uitgevoerde handschriften werd gebruikt.⁴⁹ Hier is echter geen sprake van een zuiver kapitaalschrift, alleen al omdat de beginletters groter zijn. De spatelvormige uiteinden van S en L, een soort schreven, herinneren sterk aan schrift dat uit de Insulaire schriftpraktijk is voortgekomen, in handgeschreven teksten uit het huidige Ierland en Groot-Brittannië in de vroege middeleeuwen.⁵⁰ Insulaire scripten kwamen vanaf de Karolingische tijd in ruime mate op het Europese vasteland voor en ondergingen daar vervolgens veranderingen. We zien op de steen uit Jorwert dus kenmerken van letters die niet typisch voor een enkele lettersoort zijn.⁵¹ Een exacte definiëring van het schrift op de steen is daarom niet mogelijk, maar het past in deze vorm goed in de Karolingische tijd.

Weermiddel tegen het kwaad

Omdat voor de Christussteen uit Jorwert steeds de term 'amulet' wordt gebruikt, is het niet verwonderlijk dat er geen andere functie voor de steen is gepostuleerd. Die valt immers niet zo

snel te beargumenteren. Amuletten vormen in het christendom een tamelijk uitzonderlijke categorie van voorwerpen. Hun vermeende heilbrengende of kwaadafwerende eigenschappen komen voort uit een wereldaanshouwing waarin magische krachten als feitelijk bestaand worden gezien. In een tijd waarin het christendom de confrontatie aanging met een heidense cultuur waarin natuurlijke verschijnselen van metafysische betekenis werden voorzien, zullen fylacteria langer dan in de christelijke optiek was gewenst, hebben kunnen functioneren. Uit de vroegchristelijke tijd, maar ook van daarna, zijn afkeurende visies van christelijke schrijvers op heidense amuletten goed bekend. Uit dergelijke geschriften blijkt dat het fenomeen amulet met de introductie van het christendom bepaald niet was uitgeroeid, maar zelfs daarbinnen een plaats behield.⁵² Uit de recentere literatuur over het afweren van kwaad in de vroegchristelijke periode komt naar voren dat duidelijk christelijk-apotropische tekens voor de mens zeker ook een *magische* betekenis bezaten. Het teken is dan meer dan alleen een symbolische 'banier' waaronder men het kwade op afstand trachtte te houden, het bevatte een inherente kracht daartoe.⁵³ Voorbeelden vormen relieken, een kruisteken of een christelijke inscriptie bij wijze van magische formule die als bescherming boven een deur werden aangebracht, alsook het in

⁴⁹ Zie noot 27.

⁵⁰ Bischoff, *Paläographie*, 113ff. met voorbeelden op p. 115 (13. Insulare Halbunziale en 14. Insulare Minuskel).

⁵¹ Ook in Ierse scriptoria werden teksten afgeschreven waarin al kenmerken van verschillende lettertypen voorkomen. Zie bijvoorbeeld: Philipp Lenz, '3 Insulare Schriften' in: *Im Paradies des Alphabets. Die Entwicklung der lateinischen Schrift* (St. Gallen 2016), 32-41, aldaar 34-35 (Frühe insulare Schrift zwischen Halbunziale und Minuskel). Dit is uiteraard een ander fenomeen dan het voorkomen van verschillende schriftsoorten in een en hetzelfde handgeschreven boek; vgl. Bischoff, *Paläographie*, 108-110.

⁵² F. Eckstein en J.H. Waszink, 'Amulett', *Reallexikon für Antike und Christentum. Sachwörterbuch zur Auseinandersetzung des Christentums mit der antiken Welt I* (Stuttgart 1950), 397-411, aldaar 407-410 (C. Christlich). Voor vroege christelijke amuletten is nog steeds een rijke bron: H. Leclercq, 'Amulettes' in: Fernand Cabrol (red.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie I/II* (Parijs 1907), 1784-1860, in het bijzonder 1795-1822 (III. Amulettes chrétiennes). Zie ook de artikelen door Engemann die hierna worden vermeld.

⁵³ Josef Engemann, 'Zur Verbreitung magischer Übelabwehr in der nichtchristlichen und christlichen Spätantike', *Jahrbuch für Antike und Christentum* 18 (1975 [1976]), 22-48, Tfn 8-16: 40-42. Engemann, 'Anmerkungen', 62-70, gaat uitvoerig in op de hedendaagse perceptie van de plaats van de magie in het vroege christendom en de geleerde, maar uiteenlopende visies daarop, die vaak een uitsluitend filologisch fundament bezitten, waarbij archeologische gegevens over fylacteria ten onrechte geen rol spelen. Hij stelt op p. 64 ook: 'Ohne eine starke Verbreitung magischer Vorstellungen über Phylakterien, die »ex opere operato« wirkten, in frühchristlicher Zeit wären mittelalterliche Weiterentwicklungen »materieller Frömmigkeit« unerklärlich.' De conclusie is duidelijk: kwaadafwerende magie was binnen het vroege christendom geen zaak van alleen het 'gewone' volk, zoals soms wordt beweerd, maar vormde ook voor, bijvoorbeeld, de clericus een geaccepteerd fenomeen.

uiteenlopende contexten afbeelden van het zogenoemde Boze Oog.⁵⁴

Rolf Bremmer heeft de amuletstatus van de steen uit Jorwert nog wat toegespitst. Hij zou zich niet verbazen als het hier om een ‘pelgrimsamulet’ zou gaan: ‘De zon en de maan doen denken aan de psalm 121, een pelgrimslied waarin de dichter zijn hulp verwacht van de Heer, die erop toeziet dat de zon hem overdag niet steekt noch ’s nachts de maan (vs. 6).’⁵⁵ De suggestie is origineel, kan niet zonder meer weerlegd worden, maar valt – gezien de solide iconografische traditie van zon en maan – te betwijfelen.⁵⁶

Wat deed de Christussteen in Jorwert?

Keren wij nu terug naar de vindplaats van het fylacterion. Over de kerkelijke geschiedenis van Jorwert zijn van voor de dertiende eeuw niet heel veel gegevens bekend. Het huidige Fryslân kende drie kersteningsfasen: een eerste introductie van de christelijke religie tijdens de Karolingische tijd tot ongeveer het jaar 850, gevolgd door stagnatie en terugval daarvan die werd aangejaagd door de

invallen van Vikingen, waarna vanaf circa 950 een definitieve en systematische uitbouw van geloof en kerkelijke infrastructuur plaats zou vinden.⁵⁷ In de vroege missietijd kreeg Jorwert uiteraard nog geen kerk, maar een gebedshuis aldaar werd kennelijk nog voor het jaar 1000 gebouwd, als eigenkerk van de bisschop van Utrecht. De plaats werd vervolgens een kerkelijk middelpunt met dochterkerken in de wijde omgeving, die pas in latere eeuwen voor het eerst in bronnen worden genoemd.⁵⁸ De kerk in Jorwert had als patroon Sint Radboud.⁵⁹ Omstreeks 1260 is er sprake van een parochie. Daarvoor nog, in het jaar 1200, wordt de kerk van Jorwert door de bisschop van Utrecht overgedragen aan het in 1191 gestichte cisterciënzer klooster Bloemkamp bij Hartwerd.⁶⁰

We vinden in de vroege kerkgeschiedenis van Jorwert geen aanwijzingen voor de periode waarin de amulet aldaar werd vervaardigd of er aanbeleidde. De 8-vormige mandorla geeft ons zoiets als een *terminus post quem* in het tweede kwart van de negende eeuw. Het heeft er alle schijn van dat we inderdaad met een Karolingisch voorwerp te maken hebben. De vervaardiging ervan moet,

⁵⁴ Engemann, ‘Zur Verbreitung’ en idem, ‘Anmerkungen’, beide zeer nauwkeurige en genuanceerde exposés, geven vele voorbeelden van de hier genoemde en andere fylacteria.

⁵⁵ Bremmer, *Hir is eskriven*, 24. De psalm is in de Vulgaat 120 genummerd. Vers 6: ‘Per diem sol non uret te: neque luna per noctem.’; vertaald: ‘Overdag zal u de zon niet branden, noch de maan des nachts.’

⁵⁶ Het genoemde vers is bovendien ook buiten de context van pelgrimage voor christenen zeer wel toepasbaar. Als ‘pelgrimsamuletten’ kennen we de olieampullen uit de zesde, zevende eeuw die door pelgrims vanuit het Heilig Land mee naar huis werden genomen. Deze bevatten olie waaraan bovennatuurlijke eigenschappen werden toegeschreven. De ampullen werden soms als amulet om de hals gedragen. Bekend zijn de ampullen in Monza en Bobbio (zie: André Grabar, *Ampoules de Terre Sainte [Monza-Bobbio]* [Parijs 1958]), maar die worden niet per se als ‘pelgrimssouvenirs’ aangemerkt, sommige ‘losse’ exemplaren elders wel. Zie: Josef Engemann, ‘Palästinensische Pilgerampullen im FJ. Dölger-Institut in Bonn’, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 16 (1973 [1974]), 5-27, Tfn 1-16: 11-13.

⁵⁷ J.A. Mol, *Friezen en de zeggenschap over hun kerken in de Middeleeuwen* [inaugurele rede Universiteit Leiden] 2004, 6-7; Gilles de Langen en Hans Mol, ‘Noormannen en de Kerk in de Friese landen’ in: Stoter en Spiekhout (red.), *Wij Vikingen*, 22-41, aldaar 27-29, 33-40.

⁵⁸ De Langen en Noomen, ‘Jorwerd’, 30-32; Mol, *Friezen en de zeggenschap*, 6 (stichting na het jaar 917), 8, kaart ‘2. De oerparochie Jorwerd met haar dochterkerken’; G.J. de Langen en J.A. Mol, ‘Church foundation and parish formation in Frisia in the tenth and eleventh centuries: a planned development?’, *The medieval Low Countries* 4 (2017), 1-55, aldaar 7-12, 44, 45, 50.

⁵⁹ Otto Derk Jan Roemeling, *Heiligen en heren. Studies over het parochiewezen in het Noorden van Nederland vóór 1600*, Frysk Akademy 1070 (2^e druk; Leeuwarden 2014), 400. De geleerde Radboud, geboren rond 850, was bisschop van Utrecht. Hij stierf in 917. Het patrocinium van de kerk moet dus van na zijn overlijden dateren, toen zijn – bescheiden gebleven – cultus meteen begon. Zie: Peter Nissen en Vincent Hunink (red. en vert.), *Vita Radbodi. Het Leven van Radboud* (Nijmegen 2004), 24, 26; De Langen en Noomen, ‘Jorwerd’, 31; Mol, *Friezen en de zeggenschap*, 6; De Langen en Mol, ‘Church foundation’, 45.

⁶⁰ Dit volgens abt Thomas van Groningen, auteur van *Chronicon abbatum Floridi Campi vulgo Olde-Kloester*. Zie de editie in: M. Schoengen, ‘Akten en bescheiden betreffende de Cisterciënserabdij Bloemkamp of Oldeklooster bij Bolsward. Eene bijdrage tot de geschiedenis van de vestiging der Cisterciënsers in de noordelijke Nederlanden [I]’, *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 29 (1903), 129-242, aldaar 150-151 (Cap. IX); Oostra, *Uit de geschiedenis*, 17, 19.

mede gezien het toegepaste schrift, in de negende of tiende eeuw hebben plaatsgevonden. Met name dankzij ankerkruis en Salomonsknoop doet de iconografie van de steen enigszins archaisch aan en alle indicaties bij elkaar genomen lijkt een datering in de negende eeuw gerechtvaardigd. Misschien was de amulet al vroeg in Jorwert. Het ontbreken van precieze vondstgegevens laat de mogelijkheid open dat die presentie uit een nog latere periode kan dateren. Dat geldt in feite ook voor de vervaardiging van het object. Aangezien Karolingische iconografie in de Ottoonse tijd, dat wil zeggen tussen 919 en 1024, aanwijsbare navolging vond en de amulet geen stilistische aanknopingspunten kan bieden, is een datering in de Karolingische periode weliswaar waarschijnlijk, maar kan vervaardiging tijdens de Ottoonse era niet worden uitgesloten. Het blijft vaststaan dat de amulet het oudst bewaarde christelijke voorwerp uit Jorwert is en tevens een der vroegste uit noordelijk Nederland.

Verschaft deze amulet ons informatie over de kerstening van Fryslân of over cultische praktijken van vroege christenen aldaar, met name in Jorwert? Helaas valt hierover niets met enige zekerheid te zeggen. Natuurlijk is het mogelijk dat deze Christussteen gebruikt werd in het predikingswerk van clerici. Als een klein compendium van de theologie over Christus kon het ongetwijfeld in bekeringspreken of -gesprekken functioneren, maar dit is niet meer dan een veronderstelling. Het staat wel vast dat we met een fylacterion te maken hebben, maar het is een tamelijk onschuldig object geweest dat in een christenvijandige omgeving niet meteen aanstoot zal hebben gegeven. De christologie is op de steen tamelijk verhuld gebleven en de weergave en benoeming van zon en maan is in een niet-christelijke omgeving niet iets dat opzien zou baren.

Zoals de meeste vroegste - in elk geval bewaard gebleven vroegste - objecten met voorstellingen van Christus in ons land is de amulet uit Jorwert een unicum qua vorm, iconografie en functie. Een vergelijkbaar voorwerp is er niet.

Qua theologie en betekenisverknoping is het fylacterion veelzeggend in zijn iconografische gelaagdheid, kunstzinnig gezien is het nogal rudimentair uitgevoerd. Voor de maker en de drager van de amulet zal die wat onbeholpen vormgeving ongetwijfeld van zeer ondergeschikt belang zijn geweest.⁶¹

---

61 Graag bedank ik Nelleke IJssennagger, Diana Spiekhout en Ilse Stap, werkzaam (geweest) in het Fries Museum, voor inlichtingen en toestemming voor autopsie van de amulet en voor de foto's ervan. Hans Kienhorst, Radboud Universiteit Nijmegen, dank ik voor een uitvoerige discussie over de letters op de steen.

of WilHELM Lodewijk
Nassau Stadhouder

Ætatis 60 obiit
in Leeuwarden.

A. 1604

Drie doktoren en een stadhouderlijk lichaam

De obductie op Willem Lodewijk in 1620

GOFFE JENSMA (MET MEDEWERKING VAN PITER VAN TUINEN)¹

Sterven is meer dan doodgaan, onder andere omdat het langer duurt.² Een mens leeft tot zijn dood, daarna is het afgelopen met zijn zelfbewustzijn en leven anderen met hem verder. Ze nemen als het ware dat bewustzijn over. In veel gevallen gaat deze overgang – het sterven – gepaard met iconisering van de overledene, of anders gezegd: met fixatie van beeldvorming. Zo ging het graaf Willem Lodewijk van Nassau, de stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe in het voorjaar van 1620.³ Er werden lijkredes over hem geschreven, er werden portretten van hem uitgegeven en lijkdichten op hem gemaakt, er werd een indrukwekkende begrafenis georganiseerd en ook daarvan werd een grote prent gemaakt, er werden – al dan niet uitgesproken

– laatste woorden opgetekend die zijn karakter tekenden en, tenslotte, er werd een duur grafmonument opgericht.⁴

Zowat de eersten die een substantiële bijdrage leverden aan deze bijzetting van Willem Lodewijk in het mausoleum van het historisch geheugen, waren drie artsen. Op 30 mei 1620 (nieuwe stijl) was Willem Lodewijk aan de gevolgen van een beroerte overleden en op 1 en 2 juni sneden deze doktoren de graaf open en overlegden ze twee dagen lang met elkaar over wat ze aantroffen. Hun – niet eerder gepubliceerde⁵ – verslag wordt in het Koninklijk Huisarchief bewaard. In dit artikel gebruik ik het om te laten zien hoe deze lijkopening in zijn werk ging. Mijn achterliggende vraag is daarbij niet aan welke ziekte Willem Lodewijk

---

1 Piter van Tuinen verzorgde de vertaling van het sectieverslag en gaf commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Ik dank tevens Frans Westra van wie ik indertijd (35 jaar geleden) een fotokopie van het verslag in handen kreeg. Dank verder aan Mart van Lieburg en Rina Knoeff die me hier en daar een klein beetje op weg hielpen.

2 Zie bv. Katherine Royer, *The English Execution Narrative, 1200-1700* (London: Routledge 2015), 49.

3 Over funeraire cultuur onder de Oranje-Nassaus zie Cees van Raak, *Vorstelijk begraven en gedenken. Funeraire geschiedenis van het huis Oranje-Nassau* (Bussum: Thoth 2003) en ook de recente studie door Susan Broomhall en Jacqueline Van Gent, *Dynastic Colonialism. Gender, materiality and the early modern house of Orange-Nassau*. Routledge research in early modern history (London: Routledge/Taylor & Francis Group 2016). Ook las ik een inspirerende samenvatting van een, jammer genoeg niet volledig beschikbare, masterscriptie door Lidewij Nissen, *A Matter of Life and Death. Seventeenth-Century Funerary Culture and the Construction of a Nassau-Dietz Identity* (MA-scriptie Radboud Universiteit, Nijmegen 2017).

4 Over de laatste woorden van Willem Lodewijk verschillen vooral Ubbo Emmius en Pier Winsemius van mening. De laatste merkt op dat Willem Lodewijk helemaal niet meer in staat was om te spreken. Emmius 'noteert' daarentegen: 'Heer Jezus, ontferm U mijner' (origineel: 'Domine Jesu miserere mei'). Zie respectievelijk: Pierius Winsemius, *Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslant, beginnende van den jaere nae des werelts scheppinghe 3635 ende loopende tot den jaere nae de gheboorte Christi 1622...* (Franeker: J. Lamrinck 1622), 904; FR.H. Smit, E. H. Waterbolk en F. Westra (red.; vert. P. Schoonbeeg), *Ubbo Emmius: Willem Lodewijk, graaf van Nassau (1560-1620) stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe* (Hilversum: Uitgeverij Verloren 1994), 196; Ubbo Emmius, *Guilhelmus Ludovicus comes Nassovius, id est, Logos epitafios: quo genus, vita, res gestae, & mors hujusce comitis in Nassou, Catzenellenbogen, Vianden, Dietz, domini in Bielstein, Frisiae, Groningæ & Omlandiae, Drentie q(ue); ... exposita sunt* (excudebat Iohannes Sassivs 1621), 243. Zie hierover ook de brieven van de gezant Carleton, afgedrukt in Johannes Adolf Carel van Heusde, *Diatriben in Guilielmi Ludovici Nassavii vitam, ingenium, merita* (apud Joannem Altheer 1835) 139-141.

5 Er is wel aan gerefereerd, laatstelijk door Djoeko van Netten, *Nicolaus Mulerius (1564-1630). Een geleerde uit Groningen in de discussies van zijn tijd* (Eelde: Barkhuis 2010), 38-39.

1. De anatomische les door Willem van der Meer. Voorbeeld van een anatomische les uit ongeveer dezelfde tijd als de sectie op Willem Lodewijk. Schilderij door Michiel en Pieter van Mierevelt, 1617. Oalje op canvas, Gemeente Musea, Delft. Foto Web Gallery of Art, Wikimedia Commons, Publyk Domein

precies overleed. Dat zou een vrij anachronistische vraag zijn.⁶ Interessanter vind ik de vraag hoe zo'n medische handeling past in de (hof) cultuur van die dagen. Wat gebeurde er als in de zeventiende eeuw iemand van adel stierf en hoe paste Willem Lodewijk daarin? Wat is de betekenis van die obductie van Us Heit.⁷ Wat dachten en voelden die drie artsen eigenlijk terwijl ze hem opensneden? Walging? Routineuze onverschilligheid? Eerbied? Trots?

Het antwoord op die vragen hangt af van een aantal eenvoudige vervolgvragen. Hoe gewoon

was zo'n sectie? Wat was de functie en de betekenis ervan? Hoe paste ze in de ontwikkeling van de medische behandeling en de medische wetenschap? En tenslotte: wat waren de in deze tijd meest voorkomende gedachten en gevoelens aangaande lichamelijkeheid, leven en dood waardoor deze beleving kon worden gestempeld?

In dit artikel maak ik vooral gebruik van recente literatuur over medische geschiedenis, mentaliteitsgeschiedenis en gevoelsgeschiedenis om zo de sectie van Willem Lodewijk te begrijpen, eerder dan dat ik de ambitie heb om veel meer aan

⁶ Roy Porter en Andrew Wear, *Problems and methods in the history of medicine* (2019 (oorspr. 1987)), 50-51 over de bezwaren tegen retrospectieve diagnostiek.

⁷ Wiebe Bergsma, 'Willem Lodewijk en het Leeuwarder hofleven' in: Idem (Klaas van Berkel, Hans Cools en Hans Mol [red.]), *Gelovigen, dominees en geleerden. Opstellen over Friese en Nederlandse geschiedenis in de vroegmoderne tijd* (Hilversum: Uitgeverij Verloren 2019), noot 350.

die literatuur bij te dragen dan de beschrijving van dit ene geval.⁸ Ik doe verder vooral een beroep op die beschikbare primaire bronnen inzake dood en sterven van Willem Lodewijk die ik relevant vind. Daarvan is het verslag van de lijkschouwing van de stadhouder veruit de belangrijkste.⁹ Het wordt hier – inclusief vertaling – voor het eerst gepubliceerd en dit artikel kan dus ook worden gelezen als een contextualiseren van die tekst.

De biografie: het leven tot de dood

De cultuurhistoricus die in bovengenoemde thema's is geïnteresseerd, begint met de eigentijdse, zeventiende-eeuwse levensbeschrijvingen van Willem Lodewijk ter hand te nemen, maar zal ook snel de beperkingen ervan voelen.¹⁰ Neem bijvoorbeeld de biografie door Ubbo Emmius uit 1621. Het omvangrijke stuk was, aldus Waterbolk, een enigszins uit de hand gelopen lijkrede en gaf in grote lijnen het levensverhaal van Willem Lodewijk.¹¹

Emmius, de eerste rector van de Groningse universiteit, kon het weten. Hij was historicus van naam en tevens bevriend met de stadhouder. Zijn verhaal laat zien hoe er indertijd naar een stadhouder werd gekeken. Hij benadrukt de voorname afkomst van de Nassaus en geeft informatie over hun genealogie, hij vertelt over Willem Lodewijks karakter en vanzelfsprekend ook over diens dood en begrafenis. Het hoofdbestanddeel zijn echter de daden die Willem Lodewijk verrichtte. Als stadhouder was Willem Lodewijk ook legeraanvoerder en speelde hij een belangrijke rol in de strijd tegen de Spanjaard. In Emmius' denken speelde de (politieke) vrijheid (voor hem was dat allereerst de befaamde Friese vrijheid) een centrale rol en hij waardeert Willem Lodewijk vooral als de verdediger van die vrijheid. Zo ook

2. Willem Lodewijk. Schilderij door het Atelier van Michiel van Mierevelt, 1609 (1604?). Rijksmuseum, Amsterdam. Publyk Domein

waardeert hij diens krijgsverrichtingen. Willem Lodewijks kwaliteiten worden al met al vooral afgemeten aan diens geschiktheid als krijgshoofd en als onofficiële leider van Friesland.¹²

Voor de doorgaans patriottistisch/nationalistisch ingestelde historici uit latere eeuwen was dit meer dan genoeg. Willem Lodewijk was door deze rol in de Tachtigjarige Oorlog bijvoorbeeld voor de gemiddelde negentiende-eeuwse historicus een van de *founding fathers* van het Koninkrijk der Nederlanden. De bekende biografie door Lützen Wagenaar uit 1904 is hiervan een mooi voorbeeld. In deze goed gedocumenteerde levensbeschrijving kregen zowel het calvinisme van 'Uz Heit' de stadhouder als ook het Fries cultureel nationalisme

⁸ Ik maakte dankbaar gebruik van de inspirerende overzichtswerken door Susan Broomhall (red.), *Early modern emotions. An introduction* (London/New York: Routledge, Taylor & Francis Group 2017) dat een overzicht biedt van de belangrijkste thema's op dit tegenwoordig veelbesproken terrein, en Susan J. Matt en Peter N. Stearns (red.), *Doing emotions history. History of emotions* (Urbana: University of Illinois Press 2014) dat een goed historiografisch overzicht geeft.

⁹ Door de coronacrisis lukte het me jammer genoeg niet om in het Koninklijk Huisarchief een aantal relevante stukken in te zien. Het valt niet te verwachten dat deze het beeld zullen veranderen.

¹⁰ Zie noot 2. Voor een uitgebreide bio-bibliografie van Willem Lodewijk, zie: <https://dutchrevolt.leiden.edu/dutch/personen/N/Pages/nassauwillemlodewijk.aspx> (geraadpleegd 20 mei 2020).

¹¹ Edzo Waterbolk, 'Van grafrede naar biografie' in: Emmius, *Willem Lodewijk*, 9-27.

¹² Zie ook Wiebe Bergsma, 'Willem Lodewijk', 180.

3. Nicolaus Mulerius (1564-1630). Portret door een anonieme kunstenaar. Foto: Patrick Coolen, RU Groningen, Wikimedia Commons CC BY-SA 3.0

een waardige plek toebedeeld als onderdelen van de vroegtwintigste-eeuwse verzuilende Nederlandse samenleving. De zeventiende en de (lange) negentiende eeuw herkenden elkaar in dit boek.¹³

De geschiedschrijving sinds de Tweede Wereldoorlog kenmerkt zich echter door ontzuijing en vooral door een verschuiving van aandacht voor de politieke geschiedschrijving over grote mannen en hun daden naar een meer integrale, cultuurhistorische benadering. Daarin is zowel meer aandacht voor de samenleving als geheel als ook voor het individu als een geheel van – soms tegengestelde – karaktertrekken en emoties.

Stel nu dat men – om vanuit het nu de vroegmoderne periode te kunnen ‘herkennen’ – een ander, een cultuurhistorisch soort van begrip zoekt en dat men bijvoorbeeld een meer invoelend stuk zou willen schrijven over Willem Lodewijk, zijn omstanders en zijn tijdgenoten. Wat waren hun overwegingen, twijfels en eventuele emotionele onevenwichtigheden en hoe bepaalden die hun leven en werk? Geen onzinnige vraag als men bedenkt in wat voor een wrede, traumatiserende oorlogstijd zij opgroeiden en leefden. Aan deze biografie van Emmius heeft men dan niet zo heel veel. Dat is niet omdat Emmius bewust zaken weglief, maar omdat emoties en twijfels op een andere manier in het licht werden gesteld, meer in termen van oorlog en religie.

Een treffend, en in dit verband relevant voorbeeld hiervan kwam ik bij het onderzoek voor dit artikel tegen. De oudste van de drie artsen, Nicolaas Mulerius, was afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden. Toen hij vier jaar oud was, in 1567, was zijn moeder opgepakt, als ketter veroordeeld en ter dood gebracht. Ze was levend begraven. Daarna was Nicolaas met zijn vader vertrokken naar het Noorden, naar wat later de Republiek zou worden. We kennen deze geschiedenis niet allereerst uit de biografie van Mulerius,¹⁴ maar uit eerder gepubliceerde martelarengeschiedenissen. In die hagiografieën werden dergelijke gebeurtenissen begrepen in termen van religieuze overtuiging. Levend begraven te worden getuigde van innerlijke kracht, om het cynisch te zeggen. Mulerius’ moeder was ‘gelukkig’ met de ‘Croone van de Godtsalighen ... gecroont’ (in plaats van haar overtuiging op te geven).¹⁵ Maar wat het met individuele mensen deed, met kinderen en echtgenoten, hoe ze er cognitief-emotioneel op reageerden, hoe

13 Lützen Wagenaar, *Het leven van graaf Willem Lodewijk, een vader des vaderlands, 'Uz Heit'* (Amsterdam: Boekhandel voorheen Höveker & Wormser 1904).

14 Tobias Andreae, 'Nicolaus Mulerius', *Effigies et vitae professorum Academiae Groningae et Omlandiae* (apud Johannem Nicolai 1654), 64-69, in dit verband i.h.b. 65.

15 *Historie van de vrome getuygen Iesu Christi, die de Evangelische waerheyt in velerley tormenten betuyght, ende met haer bloedt bevesticht hebben, tsedert den iare 1524. tot desen tijdt toe Waer by oock gevoeght zijn hare Bekentenissen ...* (Hoorn: voor Zacharias Cornelisz. boeck-verkooper op de Nieuwe-straet in den Liesveltschen Bybel 1626), 518-519. De informatie aangaande zijn moeder kwam van Nicolaas Mulerius en diens zwager – Dirk Velius – zelf. In dat licht is het des te opmerkelijker dat wordt gezegd dat het Mulerius’ moeder bespaard was gebleven dat ze haar geloof zou zijn verloren en – gelukkig! – met de ‘Croone van de Godtsalighen [...] gecroont’ werd, een eufemisme voor de martelaarsdood. Zie ook Van Netten, *Mulerius*, 20-21.

getraumatiseerd ze waren, daarover vindt men in de bronnen niets.¹⁶

De betekenis van een mens lag in de zeventiende eeuw eerder in zijn daadkracht en overtuiging dan in wat daar aan gevoelens aan ten grondslag lag. Dit zet ons eenentwintigste-eeuw op afstand. In zekere zin begrijpen we, maar begrijpen we ook niet. Toegepast op wat zich op 1 en 2 juni 1620 in het Stadhouders Hof afspeelde: we zien iemand een scalpel in een lichaam steken, maar wat hij daarbij voelt (of niet voelt), we weten het niet of nauwelijks. Het is een filmscène zonder geluid.

De drie doktoren

Men mag aannemen dat het lichaam van Willem Lodewijk na diens dood op 30 mei, ergens in het Leeuwarder Stadhouders Hof, op een tafel was neergelegd. Het zou zo dadelijk worden opengesneden. Dat was een uiterst fysieke, medische aangelegenheid, maar het was ook een zacht, cultuurhistorisch feit. Het is aan ons om te bepalen hoe die verhouding ligt.

De drie artsen die de sectie zouden gaan verrichten, waren niet de eersten de besten. De oudste onder hen was, als al genoemd, Nicolaas Mulerius, hoogleraar medicijnen in Groningen en tevens de lijfarts van Willem Lodewijk. Hij was als jongen met zijn vader naar Noord-Nederland gekomen waar hij zijn opleiding had genoten. Hij had ervaring. In Groningen had hij in de jaren 1610 een drietal openbare anatomische lessen gegeven en in hetzelfde jaar 1620 als waarin de

4. Menelaos Winsemius (1591-1639). Portret door een anonieme kunstenaar. Museum Martena, Franeker

sectie op Willem Lodewijk plaatsvond, anatomiseerde hij ook een paard en een aap.¹⁷

Mulerius werd bijgestaan door zijn veel jongere *collega proximus* uit Franeker, Menelaos Winsemius, zoon van de praeceptor van de Leeuwarder Latijnse school. Winsemius had in Leiden bij de bekendste Nederlandse anatoom van zijn generatie Petrus Pauw gestudeerd en ook hij beheerste de regels van de kunst.¹⁸ Hij was getrouwd met een dochter van Mulerius. Ik kom later op hem terug.

¹⁶ Una McIlvenna, 'Punishment' in: Broomhall, *Early modern emotions*, 195-198, 195, geeft een Duits, veertiende-eeuws voorbeeld van 'levend begraven' als straf voor kindermoord omdat zo de angst van de moeder groter zou zijn dan die van haar gedode kind. Ook hier is de emotie opgelegd en normatief.

¹⁷ Frank Huisman, *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730* (Rotterdam: Erasmus Publishing 1992), 3. Voor het paard en de aap, zie: <https://www.rug.nl/university-museum/exhibitions/permanent/?lang=en> (geraadpleegd 20 mei 2020). In het algemeen over Mulerius zie: Van Netten, *Nicolaas Mulerius* en de daar genoemde literatuur.

¹⁸ Arjen Dijkstra e.a., *Wiskunde als familiebedrijf. Menelaos Winsemius' lijkrede op Adriaan Metius (1571-1635)* E.H. Waterbolk-reeks 4 (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen 2012); J.W. Napjus, 'Menelaos Winsemius', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 80-III-3. De geneeskundige hoogleraren aan de Franeker Hoogeschool en het Athenaeum 1585-1843, deel 4 (1936), 3559-3563; W.B.S. Boeles, *Friesland's hoogeschool en het Rijksatheneum te Franeker*. 2 dln., 3 banden (Leeuwarden: [s.n.] 1878) II.1, 96-98; Jelle Banga, *Geschiedenis van de geneeskunde en van hare beoefenaren in Nederland*. Reprint 1868 (Schiedam: Interbook International 1975), 230-233; Arnoldus Verhel, *Parentatio habita eminentiſſ. medico, clariff. collegae D. Menelao Winsemio S.S. med. doctori & professori, in templo academico XXI. Maii, Ai. MDXXXIX*. (Franeker 1639).

De derde arts was Joannes Velsius.¹⁹ Hij was de gelegitimeerde bastaardzoon van een Leeuwarder rector en arts, de vermaarde humanist Joannes Velsius. Voor het overige weten we van hem niet erg veel, behalve dan dat hij in 1603 trouwde met een notarisdochter, dat hij in 1608 als arts van Willem Lodewijk verbonden was aan het Stadhouderlijk Hof,²⁰ en dat hij kinderloos stierf voor 1627. Hij erfde in 1601 de chirurgische instrumenten van zijn pas gestorven vader. Bekend is hij ook door een boekje dat hij schreef naar aanleiding van de komeet die in 1618 aan het firmament verscheen.²¹ Kometen zag hij daarin als een inbreuk in de ordening van het firmament die rampen tot gevolg had,²² een opvatting die hij met de overige twee deelde. Opvallend genoeg schreef namelijk ook Mulerius over diezelfde komeet van 1618 een populair boekje met dezelfde strekking: *Hemelsche trompet morgenwecker ofte comeet met een langebaert*.²³

Velsius merkt in zijn boek op dat, bij alle andere rampen, ook ‘sterften van groote Princen ende heeren’ een gevolg van de verschijning van een komeet kon zijn. Voor alle duidelijkheid: ook van die van 1618 dus. Zo’n uitspraak kan gelezen worden als een ‘prognosticatie’ van de dood van Willem Lodewijk, opent in ieder geval de mogelijkheid dat de drie artsen diens dood konden zien als het gevolg van de verschijning van een komeet.²⁴

Net als Winsemius kende ook Velsius Mulerius niet slechts beroepsmatig; in 1618 speelden ze beiden een rol respectievelijk als ‘voormond’ (voogd) en ‘curator’ van de kinderen van de overleden schilder Hans Clerq.²⁵

Alle drie waren ze medicus en mathematicus tegelijk en alle drie lieten ze zich inspireren door dat voor ons vreemde en voor hun eigen tijd zo kenmerkende mengsel van magisch – Velsius heeft het over ‘bovennatuurlijk’ – en wetenschap-

19 Wagenaar, *Het leven*, 397, misschien in navolging van Winsemius, *Chronique*, 902, noemt Bontius. De ondertekening van het obductieverslag bewijst dat naast Winsemius en Mulerius Velsius optrad. Bontius was wel in de week voor het overlijden door Maurits gestuurd om medische zorg te verlenen.

20 Dit valt op te maken uit de dedicatie bij een disputatie die Johannes Egebrti Reneman in 1608 hield bij de hoogleraar Timaeus Faber: *Johanni Velsio, s.s. med. d. pertiss. ac Guilhelmi comitis `a Nassau medico fideliss*. Ik ontleen dit aan een niet gepubliceerd bestand dat ik kreeg van Dr. Jacob van Sluis, waarvoor dank; zie ook Jacob van Sluis en Ferenc Postma, *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585-1843* (Leeuwarden: Fryske Akademy 1995), 47.

21 Johannes Velsius, *Prognosticatie van die nieuwe ende seer schrickelijcke comeet ofte harige ster anno 1618 verschenen* (Leeuwarden: Voor Barent Arents Boeckverkoper 1618). In de boedelinventaris van de nalatenschap van zijn vader treffen we een ‘[s]eekere bryeve van legitimatie in francijn gescreven beroerende d’legitimatie van Jan Doctoris Joannis Wilhelmi Velsii naturale zoen’ aan, gedateerd 11 mei 1593. In hetzelfde stuk de passage over het vererven van de chirurgische instrumenten: ‘D’glasen, vlessen, potten, dosen, samt d’silveren instrumenten tot d’chirurgie dienende, met oeck alle d’boecken ende astronomische instrumenten op den vs. Jan Velsii camerke sijnde, verclaerd t’zelve Jan Velsius hem all bij sijn wijlen vader Drem. Joannem Velsium in sijn leven gegeven ende geschoncken t’wezen, ende oeck eensdeels bij hem selfs becostyget t’zijn, daarvan Juffre. Impck Gel oeck verclaert goede kennisse t’hebben, ende t’zelve alsoe waer te weesen’, Historisch Centrum Leeuwarden, ra Y13 (19-03-1601); Velsius ging studeren in 1599 (‘Johannes Velsius, Leovardiensis, med’, S.J. Fockema Andreae en Th.J. Meijer, *Album studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)* 1, Naamlijst der studenten (Franeker: Wever 1968), nr. 525 (3 januari 1599). Omdat hij toen minimaal 16 jaar oud zal zijn geweest, mag men ervan uitgaan dat zijn vader hem pas heeft gewettigd toen hij tenminste tien jaar was. Hij was getrouwd met de notarisdochter Maaïke Willems (Wilhelmi) en stierf kinderloos voor 1627. Johannes Woudstra, *Siderius. De familie en het handschrift* (Engelum: Woudstra 2002), 470. Het heeft er alle schijn van dat Johannes verwekt was in de periode tussen de dood van zijn vaders eerste vrouw en diens tweede huwelijk.

22 Zie <http://www.mpaginae.nl/Velsius/001bioJWV.htm>.

23 Nicolaus Mulerius, *Hemelsche trompet morgenwecker ofte comeet met een langebaert* (Groningen: Hans Sas 1618) https://www.dbnl.org/tekst/mule001heme01_01/mule001heme01_01_0006.php (geraadpleegd 20 april 2020).

24 Zie ook Geert Aeilco Wumkes, *Paden fen Fryslân. Samle opstellen*. Vier delen (Bolsward: A.J. Osinga 1932), deel 4, 127.

25 Historisch Centrum Leeuwarden, Hypotheekboeken gg007-176 (1611-10-22): ‘Joh_s Velsius voormond over de weeskinderen van Hans Clerq. Registratie geschiedde op request van Dr. Nicolaes Mulerius, curator van Hans Clerq weeskinderen.’ Over Clerq, zie Piet Bakker, *Gezicht op Leeuwarden. Schilders in Friesland en de markt voor schilderijen in de Gouden Eeuw* (s.n., s.l. 2008), 190.

pelijk denken. Het is niet uitgesloten dat ze er alle drie geen been in zagen om als onderdeel van hun 'medische' praktijk een horoscoop te trekken die de invloed van de stand van de hemellichamen op maatschappelijke ontwikkelingen en ook individuele ziekteprocessen duidelijk kon maken. Zo langzamerhand is in de wetenschapsgeschiedenis het inzicht wel gemeengoed geworden dat de moderne wetenschap aan de ene en religie en magie aan de andere kant voor de tijdgenoot geen tegengestelde krachten waren, maar elkaar eerder aanvulden en dat gold ook voor de medische wetenschap.²⁶

Maar hoe kruip je in de geest van zulke mensen? Mogelijk biedt de obductie van het lijk van Willem Lodewijk een mooie mogelijkheid.

Lichaamsopening: kijken en weggijken

Tegenwoordig zijn mensen veel gewend als het om hun opengesneden soortgenoten gaat. Men kan te kust en te keur gaan: van museale tentoonstellingen van echte, in was geconserveerde lijken (door Günther von Hagen) tot en met televisieprogramma's in allerlei maten en soorten. In informatieve films van chirurgische operaties, maar nog meer in misdaadseries wordt de menselijke anatomie tot in de kleinste details blootgelegd. De meeste mensen zullen er met gemengde gevoelens naar kijken, of beter misschien: proberen te kijken en weg te kijken tegelijk. Het menselijk lichaam heeft, als het dood is en wordt opengemaakt, voor de levenden iets fascinerends en afstotends tegelijk. Zo kijkt de eenentwintigste-eeuwer.

Voorals die weggijkende blik projecteren we gemakkelijk op de geschiedenis, te gemakkelijk. Indertijd zou men, volgens een stereotypisch verhaal, moeite hebben gehad met autopsie, moge-

5. Prognosticatie van die nieuwe ende seer schrickelijcke comect ofte harige ster Anno 1618 verschenen door Johannes Velsius, (ca. 1578 - ca. 1620), (Leeuwarden 1618). Collectie Tresoar

lijk uit religieuze overwegingen. Er was daarom ook niet aan lijken te komen voor anatomische lessen, was de vermeende klacht van medici,²⁷ en dus had bijvoorbeeld de beroemde anatoom Vesalius, om toch nog enigszins aan zijn trekken te komen, ze moeten opgraven op het kerkhof.²⁸

Een veelheid aan modern medisch-historisch onderzoek laat echter zien dat lijkschouwing al vanaf de middeleeuwen in allerlei vormen, maten

²⁶ Zie bv. Allison Coudert, *Religion, magic, and science in early modern Europe and America*. Praeger series on the early modern world (Santa Barbara: Praeger 2011).

²⁷ Banga, *Geschiedenis geneeskunde*, 231. Het betrof anatomische lessen door Menelaos Winsemius. Zie ook de in noot 36 genoemde disputatie over Anatomie.

²⁸ Bv. [https://www.bestor.be/wiki_nl/index.php/Vesalius, Andreas_\(1514-1564\)](https://www.bestor.be/wiki_nl/index.php/Vesalius,_Andreas_(1514-1564)) (geraadpleegd 31 juni 2020).

en kwaliteiten voorkwam, in de late middeleeuwen ook in Noord-Europa.²⁹ Te kust en te keur werden lijken opengesneden om ‘diagnoses’ te stellen, de rechtspraak te bedienen, doodsoorzaken vast te stellen. Studenten kregen, al dan niet in anatomische theaters, proefondervindelijke les in de menselijke anatomie, later keken ook geïnteresseerde burgers daarbij graag hun ogen uit (getuige bijvoorbeeld het bekende schilderij van Rembrandt over de anatomische les van Nicolaas Tulp).³⁰

Te anatomiseren lijken waren echter vaak inderdaad wel afkomstig van de galg of van het schavot en zo’n geopend lichaam is dus misschien weer niet iets wat je bij een adellijk persoon moet voorstellen.³¹ Echter ook die mening moet gecorrigeerd worden. Historisch gezien was sinds de middeleeuwen het openmaken van een lichaam ook ten noorden van de Alpen ingeburgerd geraakt. De sectie was een bijna vast onderdeel geworden van het sterven juist van adellijke en hooggeplaatste kerkelijke personen.³² Zelfs dicht bij huis was Us Heit Willem Lodewijk geen uitzondering. Zesendertig jaar eerder was het dode lichaam van Willem van Oranje door artsen bekeken en vijf jaar later zou dat precies zo gebeuren met het lichaam van Maurits.³³ Eigenlijk

was het dus niet zo vreemd, deze bijeenkomst van de drie artsen en hun stadhoudelijk lichaam.

Van de drie doktoren kennen we alleen van Winsemius teksten die, enigszins indirect, met deze lijkopening van Willem Lodewijk in verband kunnen worden gebracht. Kort na zijn aantreden in 1616 liet hij zijn studenten disputaties houden over anatomie, in totaal twintig stuks. Winsemius zal zelf de structuur van deze serie hebben bepaald en misschien ook heeft hij aan de tekst meegeschreven.³⁴ Meteen in de eerste disputatie geeft de student – Gerhardus de Leew – een puntige beginselverklaring over wat, in Winsemius’ ogen, anatomie was. Daarin valt vooral de praktische inslag op (die trouwens ook kenmerkend was voor de natuurwetenschappen in de Republiek als geheel).³⁵ Anatomie is een absoluut noodzakelijk onderdeel van een medische opleiding en is nodig om de individuele patiënt en ook het algemeen welzijn te dienen. De student moet daartoe zowel op theorie als op onderzoek gebaseerde kennis van het menselijk lichaam kunnen opdoen. De theoretische bagage waarnaar wordt verwezen – Galenus, Celsus en een aantal andere medici uit de klassieke oudheid – is gering. Van de eigentijdse auteurs wordt slechts de beroemde

29 Goede recente literatuur over dit onderwerp is: Silvia De Renzi, Marco Bresadola en Maria Conforti (red.), *Pathology in practice. Diseases and dissections in early modern Europe. The history of medicine in context* (London/New York: Routledge, Taylor & Francis Group 2018). T.V.N. Persaud, Marios Loukas en R. Shane Tubbs, *A history of human anatomy* (2^e druk; Springfield: Charles C. Thomas Publisher 2014) en Nancy G. Siraisi, *History, medicine, and the traditions of Renaissance learning. Cultures of knowledge in the early modern world* (Ann Arbor: University of Michigan Press 2008); Danielle Westerhof, *Death and the noble body in medieval England* (Woodbridge: Boydell Press 2008). Relevant zijn ook Jonathan Sawday, *The body emblazoned. Dissection and the human body in Renaissance culture* (London/New York: Routledge 1995) en Gary Steiner, ‘The cultural significance of Rembrandt’s “Anatomy Lesson of Dr. Nicolaas Tulp”’, *History of European Ideas* 36 (2010) 273–279.

30 William Schupbach, *The paradox of Rembrandt’s “Anatomy of Dr. Tulp”*, *Medical history. Supplement nr. 2* (London: Wellcome Institute for the History of Medicine 1982) en de review door Gary Steiner, ‘The cultural significance’.

31 Roy Porter, *Blood and guts. A short history of medicine*. Ebook (New York: W.W. Norton 2003), hoofdstuk 3, waar wordt verteld hoe Paus Sixtus IV in 1482 sectie geoorloofd achtte mits het lijk van een geëxecuteerde misdadiger was en mits het uiteindelijk een christelijke begrafenis zou krijgen.

32 Thomas F. Glick, Steven John Livesey en Faith Wallis, *Medieval science, technology and medicine* (2006). *An encyclopedia* (2017), s.v. ‘Anatomy’.

33 Voor Willem van Oranje, zie <https://www.medischcontact.nl/nieuws/laatste-nieuws/artikel/genezers-aan-het-hof.htm>; <https://www.trouw.nl/nieuws/willem-van-oranje-stierf-direct-b3f3c0e3/>; ‘Zweeg Willem van Oranje na het schot?’, <https://www.textualscholarship.nl/?p=10616>; voor Maurits: Kees Zandvliet en Arthur Eyffinger, *Maurits, Prins van Oranje* (Amsterdam: Rijksmuseum 2000) 426.

34 Voor de titels van de disputaties zie: Van Sluis en Postma, *Auditorium Academiae* (1995), 75-78. Het is opvallend hoe de disputaties min of meer systematisch op elkaar aansluiten. Voor dit artikel is vooral de eerste disputatie gebruikt, gehouden door Gerhardus de Leew (ASF 1544 Gerhardus Leontinus).

35 Zie van Klaas van Berkel, *In het voetspoor van Stevin. Geschiedenis van de natuurwetenschap in Nederland, 1580-1940* (Meppel: Boom 1985), 23-34.

anatomy Vesalius enigszins behandeld. De student moet, aldus de disputatie, ook niet te veel aan theorie doen voordat hij begint te snijden. Omdat dat snijden nodig is, moeten er ook lijken beschikbaar zijn, desnoods van dieren, maar bij voorkeur van mensen.³⁶

Wat de drie doktoren zagen

Dat lijkopeningen – secties – als die op Willem Lodewijk vaker voorkwamen, zegt op zichzelf nog niet zoveel over de vraag wat ze medisch gezien dan voorstelden.³⁷ Men zou zich zelfs kunnen afvragen of het hier wel om medische handelingen gaat. Laten we voor een antwoord over de schouders van de drie artsen proberen mee te kijken. Mulerius, Winsemius en Velsius richtten zich bij hun sectie vooral op de borstkas en de buikholte van de stadhouder. Een van hen stak de scalpel in de huid van de borstkas en boorde zich een weg door de dikke lagen vet daaronder. Of zou het misschien een chirurgijn zijn geweest die de uitvoering deed op aanwijzingen van de hoge heren artsen, zoals we dat ook op schilderijen van anatomische lessen vaak zien?³⁸ De deftige arts was er voor de uitwendige geneeskunst, de chirurgijn voor het snijden en voor de heilkunde, ook al was die scheiding in de praktijk minder scherp dan in theorie.³⁹ Dat we van Velsius weten dat hij zelf over chirurgische instrumenten beschikte, pleit trouwens

voor de mogelijkheid dat de doktoren zelf de sectie uitvoerden.⁴⁰

Hoe dit ook zij, de beginzinnen van het verslag, over Willem Lodewijks smalle borstkas en dikke uitpuilende buik, geven de verdere snijrichting aan (en ze komen trouwens verrassend goed overeen met het beeld dat bestaande portretten ons van Willem Lodewijk geven: een man met een dikke buik en een smalle borstkas).⁴¹ Getuige het verslag werden ook alleen de borstkas en de buikholte geopend. Het enige verschijnsel dat Mulerius – hij schreef het verslag⁴² – beschrijft buiten die borstkas-buikholte-zone betreft het rechter bovenbeen, waarop zwarte vlekken zichtbaar waren. (Lichaams)kleur en de afwijkingen daarin – ook de vaalgele kleur van delen van de darmen – was voor artsen in die tijd een belangrijke categorie.⁴³ De drie artsen zagen verder afwijkingen aan longen, darmen, blaas, milt, lever en hart. Hoe erg deze afwijkingen waren en wat ze betekenen, blijft onduidelijk en impliciet.

De mens van binnen

Op grond van de al eerder hierboven aangehaalde medisch-historische literatuur mogen we concluderen dat de zeventiende-eeuw bekend was met het inwendige van het lichaam en er ook aan was gewend, evengoed als met het uitwendige. Mensen keken ook massaal (of keken ze weg?) naar gruwelijke openbare terechtstellingen, bijvoorbeeld als

³⁶ Gerhardus de Leew (Leontinus), *Disputationum Anatomicarum Primam, quae est De Anatome*. Sub praesidio ... D. Menelai Winsemii propugnabit ... (Franeker: Jan Lamrinck 1618).

³⁷ Voor een algemeen overzicht zie de bijdragen in: Francesco Paolo de Ceglia (red.), *The body of evidence. Corpses and proofs in early modern European medicine*. Medieval and early modern philosophy and science volume 30 (Leiden/Boston: Brill 2020).

³⁸ Gary Steiner, 'The cultural significance', 275.

³⁹ In het algemeen over deze rolverdeling: Allen Shotwell, 'Dissection techniques, forensics and anatomy in the 16th century' in: De Ceglia (red.), *The body of evidence*, 118. Zie voor de verschillen tussen geneeskundige doktoren en heilkundige chirurgijnen in de Noord-Nederlandse praktijk vooral het werk van Frank Huisman, *Stadsbelang en standsbesef. Gezondheidszorg en medisch beroep in Groningen 1500-1730* (Rotterdam: Erasmus Publishing 1992) vooral hoofdstukken 10 en 11; Frank Huisman (red.), *Gezond weer op in Groningen. Gezondheidszorg en medisch beroep 1500-1900*. Tentoonstellingscatalogus (Groningen: Universiteitsmuseum Groningen 1993) en Idem en Catrien Santing (red.), *Medische geschiedenis in regionaal perspectief. Groningen 1500-1900*. Pantaleon reeks nr. 25 (Rotterdam: Erasmus Pub. 1997), waarin goede samenvattingen.

⁴⁰ Zie noot 21.

⁴¹ Ook Emmius, *Willem Lodewijk*, 197, merkt dit op: '...een ingevallen en behaarde borst...' en een '...dikke, enigszins vooruitstekende buik...'. Voor de iconografie van Willem Lodewijk, zie: R.G. Nonner-Hienkens, 'Willem Lodewijk in beeld. Een portret-iconografie' in Emmius, *Willem Lodewijk*, 29-60, afb. 6, 7, 8, 9, 10, 11.

⁴² Het is zijn handschrift; zie ook Van Netten, *Nicolaus Mulerius*, 38.

⁴³ Shotwell, 'Dissection techniques', 112.

iemand op een schavot werd gevierendeeld of nog levend van zijn ingewanden werd ontdaan.⁴⁴ Dat zal voor artsen en chirurgijns *a fortiori* hebben gegolden. De anatomie als wetenschap ordende die blik op de binnenkant van de mens en zette ze om in medische kennis.

Onder andere analyses als die van Danielle Westerman, ook al betreft die Engelse voorbeelden uit een oudere periode, maar ook het werk van Han Nijdam over middeleeuws Fryslân laten verder zien hoe juist in processen van dood en sterven de metaforische, of eigenlijk metonymische, betekenis van het lichaam sterke nadruk kreeg.⁴⁵ Westermans observaties over publieke executies door middel van het levend uitnemen en wegsnijden van lichaamsdelen, het onthoofden en het vierdelen van een lichaam van een wetsovertreder laten zien dat de – letterlijke – ontleding van het lichaam geen wanordelijke zaak was. Het droeg juist het ernstig karakter van een precies uit te voeren ritueel waarin de betekenis van het lichaam als metafoor voor de maatschappij als geheel zichtbaar en voelbaar werd gemaakt ten overstaan van het brede publiek.

De drie artsen en de stadhouder hoorden bij dat publiek; ze maakten deel uit van dezelfde morele orde. Ook in de zestiende en zeventiende eeuw en ook in de Republiek en dus in Leeuwarden had deze ‘middeleeuwse’ metaforiek nog grote zeggingskracht. Ze lag ook vast in de recht-

spraak en de rechtsuitoefening. Elementen uit Westermans beschrijvingen van terechtstellingen herkennen we bijvoorbeeld gemakkelijk in de bekende executie van Balthasar Gerards in 1584. De losgesneden vier delen van diens lichaam werden op de bolwerken in het oosten, westen, zuiden en noorden van de stad Delft gehangen, terwijl zijn hoofd op een staak werd gezet vlak bij het logement van de vermoorde Oranje, precies zo als Westerman beschrijft voor William Wallace (‘Braveheart’).⁴⁶ Ook in Leeuwarden was men gewend aan zulke ‘*spectacles of suffering*’, zoals de historicus Pieter Spierenburg deze publieke strafvoltage indertijd muntte.⁴⁷ Tot ver in de achttiende eeuw herkennen we in de lijsten met ‘criminele sententiën’ de metaforiek die samenleving en individu op een voor ons vaak bizarre, ruimtelijke manier met elkaar verbindt.⁴⁸ Zo werd – om maar een enkel onschuldig voorbeeld te noemen – op 24 maart 1621 een zekere Ede Romkes wegens herhaalde misdaden onthoofd en werd zijn lichaam – oneervol – bij de galg begraven en omdat hij zich tijdens het voorlezen van de straf smadelijk had uitgelaten over de rechters en het Hof van Friesland werd zijn hoofd ‘ten spiegel’ op een staak gezet.⁴⁹

Dergelijke publieke executies drongen zich door hun gewelddadigheid aan de inwoners van een stad of gewest op als intense bevestigingen van een morele maatschappelijke orde. Maar had

44 Westerhof, *Death and the noble body*, i.h.b. hoofdstuk 5, bv. 120.

45 In zijn baanbrekende analyse van de metaforiek van het lichaam in de middeleeuwen liet Nijdam als eerste een antropologische blik gaan over de Oudfriese boeteregisters, materiaal dat tot dusver bijna uitsluitend filologisch-juridisch benaderd was. Deze methode leverde verrassende resultaten op aangaande de gelaagde beleving van het lichaam als een fysiek individuele, een sociaal-metaforische en een politiek-representatieve entiteit. Door de gekozen filologisch-antropologische methode laat het boek goed zien hoe nauw ‘lichaam’, ‘eer’ en ‘recht’ in de middeleeuwen met elkaar verbonden waren, maar laat het onderwerp zich moeilijk in de tijd plaatsen en roept het de vraag op naar historische veranderingen daarin; Han Nijdam, *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie naar de Oudfriese boeteregisters* (Hilversum: Verloren 2008).

46 Westerhof, *Death and the noble body*, 98-100. <https://historiek.net/balthasar-gerards-moordenaar-willem-van-oranje/489/> (geraadpleegd 25 mei 2020) en ook Nanne Bosma, *Balthazar Gerards. Moordenaar en martelaar*. Serie-uitgave van het Genootschap Delfia Batavorum 10 (Amsterdam: Rodopi 1983), 92-95.

47 Pieter Spierenburg, *The spectacle of suffering. Executions and the evolution of repression. From a preindustrial metropolis to the European experience* (Cambridge [etc.]: Cambridge University Press 1984).

48 Jan Faber, ‘De merkwaardigste meest criminele sententiën van het Hof van Friesland’, Historisch Centrum Leeuwarden, <https://historischcentrumleeuwarden.nl/component/content/article/61-stad/andere-onderwerpen/1837-de-merkwaardigste-meest-criminele-sententien-van-het-hof-van-friesland> (geraadpleegd 20 mei 2020); Goffe Jensma, ‘Het theater “Leeuwarden”’ in: René Kunst e.a. (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker: Uitgeverij Van Wijnen 1999) 202-227, 216-218. Zie ook: Hans Mol, ‘Galgen in laatmiddeleeuws Friesland’, *De Vrije Fries* 86 (2006) 95-140.

49 Faber, ‘De merkwaardigste sententiën’, op het jaar 1621; een vergelijkbaar voorbeeld vond in 1658 plaats.

niet ook de sectie op een adellijk persoon iets van eenzelfde ritueel karakter? Het *hoorde* bij de dood van een hoogstaand persoon uit die samenleving.⁵⁰ Relevant wordt dan de vraag in hoeverre een meer vernieuwend, op empirie geënt medisch vertoog zich een plek wist te verwerven naast dit overgeleverde mengsel van – met rechtspraak en bestuur verweven – metaforisch denkende magie/religie.

Ook hier biedt de recente literatuur aanknopingspunten. Over anatomie en obductie in de vroegmoderne periode geven Sawday's, *The blazoned body*, over secties in de vroegmoderne tijd, of de tekst van Gary Steiner over Rembrandt's 'anatomische les door Nicolaas Tulp' behartenswaardige inzichten.⁵¹ Ze laten samen – de tweede tekst is een intelligente *review* van de eerste – allereerst zien hoe in de vroege zeventiende eeuw een stortvloed aan literatuur en schilderijen vol metaforen en denkbeelden over anatomie over het publiek werd uitgesproken. De belangstelling voor het opengemaakte lichaam was in deze tijd enorm. Pas in de loop van de zeventiende eeuw maakte zich uit deze kokende mengketel van magie, religie en wetenschap langzaam de – voor ons veel herkenbaardere – op Descartes' radicale geest-lichaam-dualisme gebaseerde, technocratische kijk op wetenschap los. Pas toen kreeg de wetenschap vertrouwen in zijn eigen proefondervindelijke, niet door magische denkbeelden 'verstoorde' methodes. Omdat dit proces pas zijn beslag kreeg na de eerste helft van de zeventiende eeuw is de vraag voor dit artikel minder belangrijk hoe lang dit proces van 'emancipatie' duurde.

De drie doktoren en hun *transi*

Literatuur als deze helpt ondertussen wel om – voorzichtig – iets van de denk- en gevoelswereld van de drie artsen te reconstrueren en om een

paar verantwoorde gedachten te berde te brengen over de vraag wat in het geval van de obductie van Willem Lodewijk de verhouding kan zijn geweest tussen medisch, magisch, politiek-juridisch, religieus en praktisch denken.

Ongetwijfeld keken de drie doktoren met een 'medische' blik (al zou je er voor kunnen willen pleiten om deze aan te duiden als 'protomedisch'). Als we deze blik afmeten aan de doelgerichtheid van eigentijdse, eenentwintigste-eeuwse patholoog-anatomen, was de methode uitermate beperkt. Er werd gesneden en er werd gekeken, bijvoorbeeld naar 'aangetaste plekken', een formulering die ook in de hierboven genoemde disputatie een aantal malen voorkomt. Maar er werd geen diagnose gesteld of een doodsoorzaak vastgesteld, er werd slechts een beschrijving gegeven van de gesteldheid van het lichaam van de stadhouder en de afzonderlijke lichaamsdelen werden niet beschreven als onderdeel van een functioneel organisch systeem.

Vanuit dit medisch gezichtspunt lijkt de sectie vrij routineus te zijn geweest en ook het verslag maakt diezelfde indruk van een verplicht nummer. We kunnen het misschien vergelijken met de toentertijd bestaande praktijk om zogenaamde 'wondcedullen' te leveren, documenten waarin chirurgijns ten behoeve van de rechtspraak de aard en de ernst van verwondingen vastlegden. In zijn ook hier te lande in vertaling indertijd veel gebruikte handboek wijdde de Franse chirurgijn Ambroise Paré hieraan een uitgebreide handleiding.⁵² Ook uit Fryslân weten we, zij het voor iets later tijd, dat deze praktijk hier bestond.⁵³ Toegepast op het verslag van de sectie kan men ook daarin een zekere voorgeprogrammeerde structuur herkennen.

Maar de vraag blijft staan: waar was deze medisch gezien vrijblijvende snijpartij dan wel

⁵⁰ Zie noot 30.

⁵¹ Sawday, *The body emblazoned*, 146-158: 'Rembrandt and Descartes in the Anatomy Theatre'; Steiner, 'The cultural significance'.

⁵² Ambroise Paré (vert. Carolus Battus), *De chirurgie, ende alle de opera, ofte wercken van Mr. Ambrosius Paré* (Dordrecht: by Jan Canin 1592), 1082-1094: 'Van de rapporten, ofte aengheuinghen, ende hoe men de doode Lichamen sal inbalsamen'.

⁵³ M.E. Kulsdom, 'De landschapsmedici en operateurs van Friesland in de achttiende eeuw. Lijkschouwers van het hof', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 99 (1955), 1581-1592, aldaar 1582, merkt op hoe de beroemde jurist Ulric Huber de medici een sneer geeft – hij had niets aan hun oordeel.

6. Het grafmonument van René de Chalons (1519-1544) verbeeldt een zogenaamde 'transi', die misschien zijn eigen hart omhoog houdt. Beeldhouwwerk door Ligier Richier (1544) in de kerk van Saint-Étienne in Bar-le-Duc. Foto door Coin-coin, Wikimedia Commons, Publiek Domein

voor nodig? Als ze nauwelijks medisch nut had, had ze dan misschien een religieuze of een magisch-religieuze betekenis? Zou de - in onze ogen - wetenschappelijk-magisch-religieuze rekkelijkheid van die tijd waar het theorievorming en empirie betreft, het denkbaar maken dat de doktoren en hun opdrachtgevers allerlei bovennatuurlijke bijgedachten hadden die ze wilden bewaarheden of ontzenuwen? Het is een interessant gebied waarover in de algemene literatuur tegenwoordig

zeer veel wordt geschreven en waarvan op lokaal niveau zeer weinig terug kan worden gevonden. Winsemius gaat er, in zijn lijkrede op zijn collega Adriaan Metius, hoogleraar wiskunde en tevens doctor (*honoris causa*) in de medicijnen, enigszins op in. We zagen al dat de astrologie in ieder geval bij twee van de drie doktoren niet had afgedaan en duidelijk is dat er wel degelijk in Leeuwarden over zaken als astrologie, horoscopen en ook alchemie werd gediscussieerd, maar dat - in ieder geval in het openbaar - de praktische insteek van de Nederlandse wetenschap al te hoogdravende, academische speculaties over die onderwerpen lijkt te hebben tegengehouden.⁵⁴

Toch is er wel enige aanleiding om een paar woorden aan deze bovennatuurlijke aspecten te wijden. Was het in een denkwereld waarin lichaam en geest nog niet zo scherp van elkaar werden onderscheiden bijvoorbeeld mogelijk dat de drie doktoren, misschien met een zekere huiver, zich bedachten dat ze in een nog half levend lijk sneden? Volgens de historicus Philippe Ariès dachten veel mensen dat in een dood lichaam nog een 'vestigium vitae' - een spoor van leven - zat.⁵⁵ Menelaos Winsemius veroordeelde expliciet, uit godsdienstige overwegingen, de sectie op levende lichamen en vond zelfs dat dieren dood moesten worden gemaakt voordat men er in ging snijden.⁵⁶ Dat wijst eerder op het tegendeel.

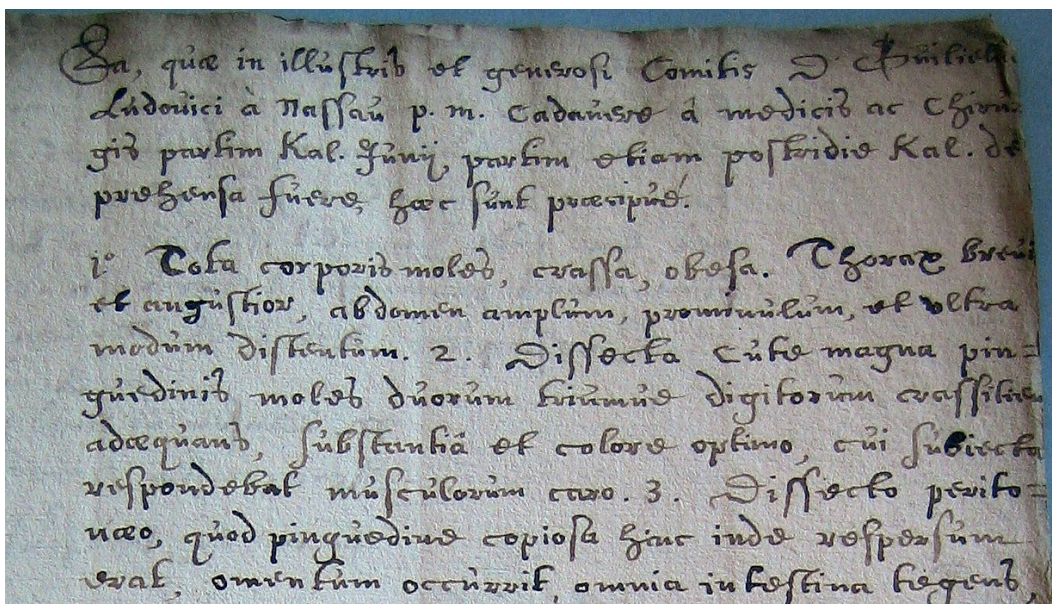
Maar toch. Dat er ook aan het Stadhouders Hof in Leeuwarden zo gedacht en gevoeld zou kunnen zijn, is minder onwaarschijnlijk dan men zou denken. Een afspiegeling van die gedachte van geleidelijke overgang van leven naar dood was bepaald niet ver weg. De vrouw van René van Chalons, de achterneef van Willem Lodewijk, liet op diens graf in het Franse Bar-le-Duc in 1546 een beeld plaatsen van zijn eigen lichaam in staat van ontbinding (zie afb. 6). Zo'n *transi* - een beeld van een levende dode - was indertijd een vrij gebruikelijke grafversiering. Het was de metaforische belichaming van de overgang van dood naar sterven.⁵⁷

⁵⁴ Dijkstra e.a., *Wiskunde als familiebedrijf*, 168-175.

⁵⁵ Philippe Ariès, *Het uur van onze dood. Duizend jaar sterven, begraven, rouwen en gedenken* (Amsterdam: Elsevier 1987), hoofdstuk 8, i.h.b. 371. Ariès citeert hier een werk uit de tijd zelf, geschreven door de Lutheraan Christiaan Garmann.

⁵⁶ De Leew, *De Anatomia*, stelling 19.

⁵⁷ <https://erfgoed.breda.nl/erfgoed/archief/ren-van-chalons/>.

7. Verslag van het ziekteverloop, *Historia Morbi*, en een verslag van de lijkschouwing van Willem Lodewijk. Koninklijk Huisarchief, Archief van Willem Lodewijk (1620) inv.nr. 215. Foto Djoeko van Netten, waarvoor dank

Balseming en begrafenis

Onmogelijk dat Mulerius, Winsemius en Velsius aan de snijtafel dergelijke bijgedachten hadden en er misschien ook met elkaar over spraken is het dus niet. Maar het blijft speculatie.⁵⁸ Er dringt zich hiernaast nog een andere, veel meer praktische verklaring voor de obductie op. Ongetwijfeld was de lijkschouwing namelijk ook voorbereiding op en viel ze zelfs gedeeltelijk samen met de balseming van Willem Lodewijks lichaam. Misschien waren er daarom twee volledige dagen voor uitgetrokken. Ook voor deze balseming waren de drie doktoren verantwoordelijk.⁵⁹ In dit geval zal dat ongeveer net zo zijn gegaan als de beroemde arts Pieter van Foreest bij Willem van Oranje had gedaan. Na verwijdering van de ingewanden (en mogelijk andere zachte delen) vulde deze de

lichaamsholtes met een speciaal poeder om zo het lichaam gedurende langere tijd op te kunnen baren.⁶⁰ De verwijderde darmen en het hart – en dat verklaart mogelijk de gerichtheid van de drie doktoren op buikholte en borstkas in het verslag – werden mogelijk in een tonnetje gedaan om later samen met het lichaam te worden begraven, in dit geval in de Grote Kerk te Leeuwarden. Zo'n balseming had eerder het lichaam van Anna van Egmond, de eerste vrouw van Willem van Oranje ondergaan (in Breda).⁶¹ Van Willem Lodewijk weten we dit niet zeker omdat het grafmonument in 1795 bij de Bataafse Revolutie geheel is vernield.

Balseming was ook functioneel. Willem Lodewijk werd pas op 13 juli, zes weken na zijn overlijden, begraven. Maurits stond vijf jaar later zelfs vijf maanden opgebaard voordat hij in Delft werd

⁵⁸ Het werken aan dit artikel liet me zien dat het intellectueel klimaat in Friesland rond 1600 meer aandacht verdient. Als ik de tijd ervoor vind, wil ik me nog eens storten op een wat uitgebreider groepsportret van de in dit artikel genoemde wetenschappers.

⁵⁹ Winsemius, *Chronique*, 902, die wel foutief Gerardus Bontius in plaats van Joannes Velsius noemt.

⁶⁰ Erich Brenner, 'Human body preservation – old and new techniques', *Journal of Anatomy* 224 (2014) 316-344. Zie ook het eigentijdse 'Hoe dat men lichamen inbalsemen sal' in: Paré, *De chirurgie*, 1092-1094.

⁶¹ Van Raak, *Vorstelijk begraven*, 9.

8. De Franeker professoren in de rouwstoet bij de begrafenis van Willem Lodewijk. Ets door Pieter Feddes van Harlingen. Amsterdam: Claes Jansz. Visscher II, 1620. Rijksmuseum, Amsterdam. Publiek Domein

begraven.⁶² Misschien zouden we dus ook simpel kunnen willen vaststellen dat het beoogde resultaat van de sectie was dat het lichaam van de stadhouder klaar was om te worden opgebaard en te worden begraven.

De politieke betekenis van de obductie

De vraag is dan uiteindelijk hoe al die verschillende mogelijke perspectieven op deze lijkschouwing zich tot elkaar verhouden. Welke interpretatie doet er het meest recht aan: een medisch-historische, een religieuze, een magische, een juridische, een praktische of misschien een politiek-morele blik? Het een hoeft het ander natuurlijk geenszins uit te sluiten.

De associatie van het ziekteverslag (*'status morbi'*, staat er) met een hedendaagse medische praktijk is, zoals we zagen, minder voor de hand liggend dan misschien gedacht. Er zijn termen die herinneren aan (of eigenlijk: vooruitwijzen naar) zo'n moderne medische blik, maar een erg precieze indruk maakt de tekst in dit opzicht als gezegd zeker niet. Uit recente medisch-historische literatuur weten we bovendien, dat dergelijke lijk-

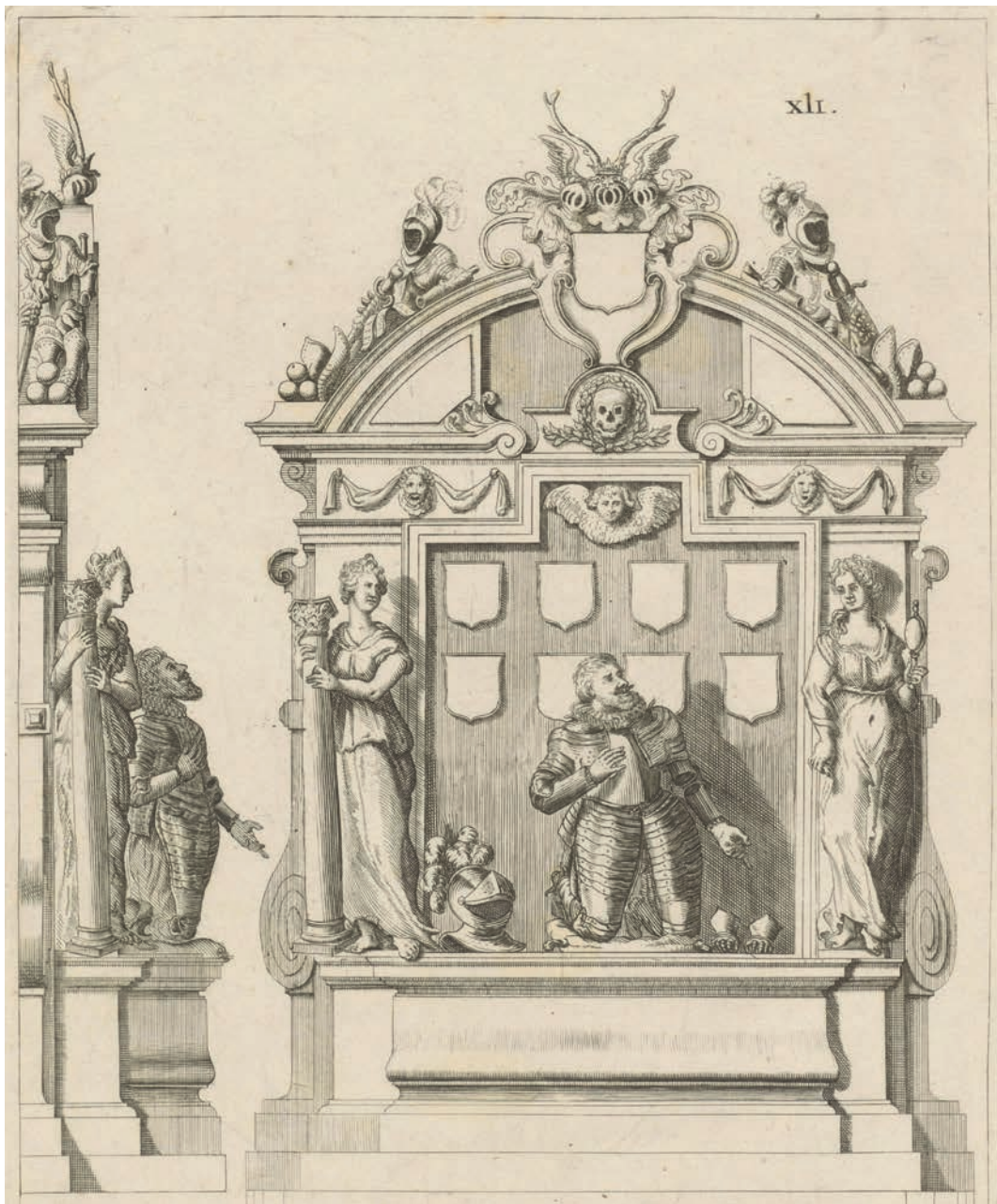
schouwingen al heel lang – al sinds de middeleeuwen – en met in beginsel andere bedoelingen verricht werden.⁶³ De medisch historicus Liboni verwoordt deze; lijkopeningen werden verricht *'(...) to find the signs of charisma and grace in the bodies of leaders or religious people, and prepare them for embalming.'* Ook de opening van het lijk van Willem Lodewijk moeten we allereerst zo interpreteren, als een noodzakelijke vorm van eerbetoon. Belangrijke mensen verdienden deze aandacht.

De obductie door maar liefst drie van de allerbeste medici uit het gewest bevestigde de hoge status van deze stadhouder van adellijke komaf nog eens extra – en ze bevestigde op haar beurt natuurlijk ook de reputatie van de drie doktoren. Ook al werd het niet gepubliceerd en slechts in een archief bewaard, hun verslag onderstreepte het belang van de graaf voor de samenleving aan het hoofd waarvan hij stond. Als zodanig was de sectie op Willem Lodewijk, niet primair een medisch-wetenschappelijk of een religieus-magisch, maar een politiek-moreel feit.

De lijkopening en balseming waren verder slechts een eerste – onmisbaar – onderdeel van

⁶² Kees Zandvliet, Arthur Eyffinger en Rijksmuseum (Amsterdam), *Maurits, Prins van Oranje* (Amsterdam: Rijksmuseum 2000) 426.

⁶³ Gionata Liboni, 'Humanist post-mortems. Philology and therapy' in: De Renzi, *Pathology in Practice*, 21.

9. De Franeker professoren in de rouwstoet bij de begrafenis van Willem Lodewijk. Ets door Pieter Feddes van Harlingen. Amsterdam: Claes Jansz. Visscher II, 1620. Rijksmuseum, Amsterdam. Publiek Domein

een veel groter ritueel theaterstuk waarvan Willem Lodewijks begrafenis het volgende bedrijf was. Er werd daarvoor groots uitpakkt. Het was de ultieme bevestiging van zijn stadhouderschap en daarmee van het instituut stadhouder. Al eerder

was hem groot en feestelijk onthaal toegekomen als hij van belangrijke veldtochten naar Leeuwarden was teruggekeerd. Bij zulke gelegenheden waren er klokken voor hem geluid, was er muziek gemaakt en waren de straten afgezet waarlangs hij

als een ongekroonde koning door een regiment soldaten werd ingehaald.⁶⁴ Maar deze begrafenis spande de kroon. Pier Winsemius – de broer van – geeft in zijn *Chronique* een lijst van alle gezagsdragers die de begrafenis bezochten, in totaal 338 namen.⁶⁵ Daarop prijken buitenlandse edelen naast de burgemeester van Amsterdam, familieleden naast vertegenwoordigers van de overheden in Friesland en Groningen. Op een gravure door Pieter Feddes zien we ze lopen in een lange stoet die keurig was geordend en gerangschikt.⁶⁶ Nicolaus Mulerius en Menelaos Winsemius liepen mee in de plukjes Groningse en Franeker hoogleraren (zie afb. 8), te midden van een veelheid aan met belangrijke ambten en functies beklede Friese mannen – geen vrouwen!⁶⁷ Op de gravure kwam zo heel precies de hiërarchische orde in beeld aan de top waarvan Willem Lodewijk stond. Gedragen op de schouders van zijn hofhouding werd zijn geopende, gebalsemd en weer gesloten lichaam door de stoet begeleid naar het graf in de Grote of Jacobijnerkerk in Leeuwarden.

Het brede publiek kon zich vervolgens de gravure aanschaffen en in het geheugen prenten als de maatschappelijke orde waarin hij of zij leefde. De prent maakte deze zichtbaar, net als het grafmonument voor Willem Lodewijk dat in de Grote Kerk (in 1625) werd opgericht en dat dezelfde betekenis had (zie afb. 9). De stadhouder was bij zijn leven een bewaarder en een voorvechter van die orde geweest en nu na zijn dood was hij dat opnieuw geworden. Het stadhouder-schap en de dynastieke identiteit konden mee daardoor veilig en geloofwaardig worden overge-

dragen aan Willem Lodewijks jongere broer en opvolger Ernst Casimir.

De samenhang in dit rituele theaterstuk ‘van dood naar sterven’ was gelegen in een metafoor, namelijk die van het lichaam (van de koning) als metafoor voor de staat (zoals we die bijvoorbeeld kennen uit Thomas Hobbes’ *Leviathan*).⁶⁸ Daar ligt ook de betekenis van de lijkopening. Hoe hebben de drie doktoren zich tijdens de sectie gevoeld, vroeg ik hierboven. Mijn – natuurlijk speculatieve – antwoord is dat hun primaire beleving er een was van eer en trots over hun rol jegens de politieke werkelijkheid van de ‘staat’. In het lichaam van de graaf openden zij als het ware dat van de ‘staat’, ze balsemden het en hielpen het veilig te stellen voor de toekomst. Het ritueel van overgang tussen dood en sterven was begonnen onder hun handen op die tafel in het Stadhouders Hof, bij het lijk van de stadhouder. De gedachten en de ziel waren er uit weggevloeid. Dood! Maar hij moest nog gestorven worden. En de eerste stap was nu dat hij moest worden opengesneden om zo zijn vaste vorm te kunnen vinden en om zo het belang van het bestaan van het gewest Friesland te kunnen gaan ‘belichamen’.

⁶⁴ Bernard Gerbrands Furmerius, *Diarium Furmerii. Dagboek van Bernardus Gerbrandi Furmerius, 1603-1615, lands-geschiedsschrijver van Friesland* (vert. Durk Willem Kok, red. Onno Hellinga), Fryske Akademy 1008 (Leeuwarden: Fryske Akademy 2006), geeft op 91 en 159 voorbeelden uit 1607 en 1614 van blijde intochten van Willem Lodewijk bij terugkeer van een veldtocht.

⁶⁵ Zie de onvolprezen website van Martin Engels over de begrafenisstoet: <http://www.mpaginae.nl/At/WL1620.htm> (geraadpleegd 12 mei 2020); Nonner Hienkens, ‘Willem Lodewijk in beeld’, 56, noemt een aantal van 460 namen.

⁶⁶ Zie ook Bergsma, *Gelovigen, dominees en geleerden*, 142-144.

⁶⁷ Kenmerkend is ook wie er niet was. De derde arts, Joannes Velsius, wordt bijvoorbeeld niet afzonderlijk vermeld. Het kan zijn dat hij onderdeel van de hofhouding was, maar zo niet, dan zal hij zich, als hij de begrafenis al bezocht, hebben geschaard onder de niet met name genoemde Leeuwarder burgerij. Zie over het grafmonument: <http://www.mpaginae.nl/GroteKerk/grafregister.htm#s4> (geraadpleegd 12 mei 2020).

⁶⁸ Over dit onderwerp, zie in het algemeen: Katherine Bootle Attie, ‘Re-membling the Body Politic. Hobbes and the Construction of Civic Immortality’, *ELH* 75 (2008) 497–530. Ik wijs hier ook graag nogmaals op het uitstekende werk van Nijdam, *Lichaam, eer en recht*.

Lijkschouwing Willem Lodewijk, 1 en 2 juni 1620 volgens *Status Morbi*, Koninklijk Huisarchief Den Haag, A.22 - IV - 3

(vertaling uit Latijn)

recto:

&a, quae in illustris et generosi Comitis D. [Guilelmi] Ludovici à Nassau p.m. cadauero à medicis ac chirurgis partim Kal. Junij, partim etiam postridie Kal. deprehensa fuere, haec sunt praecipue

1° Tota corporis moles, crassa, obesa. Thorax brev[e] et angustior, abdomen amplum, prominulum, et ultra modum distentum. 2. Dissecta cute magna pinguedinis moles duorum triumue digitorum crassitie[?] adaequans, substantia et colore optimo, cui subiecta respondebat musculorum caro. 3. Dissecto peritoneo, quod pinguedine copiosa hinc inde respersum erat, omentum occurrit, omnia intestina tegens, magna et inuitata adipis mole grave. 4. Intestina tam tenuia quam crassa ultra debitum non quidem turgida, aut distenta flatibus sed coloris admodum varii. Siquidem dextro latere (quod paralysi affectum) deprehensum est intestinum llium cum colo livere, colore admodum lurido, ijs, quae sinistra abdominis parte continebantur intestinis nihil fere quoad colorem immutatio, in quibus notatu dignum deprehendimus, quod quae dextra intestini llei parte continebantur excrementa fuerint substantia crassa, vissida, lenta, colore atro, qualia fere duobus tribus ante obitum diebus generosus comes per alium reddiderat similis fere etiam in crassis intestinis reperta est materia. At quae sinistri lateris intestini llei parte a nobis inspecta naturali chijlo non dissimilia fuere. 5. Ventriculi interior tunica [,] nigricantis, quem continebat, succi colore imbuta, alias vacua erat ipsius capacitas. 6. Lien in magnitudine, quidem non excedens, sed admodum flaccidus, adeo et dissecta succingente eum tunica, totus fere diffluxerit, abierit in substantiam amurcae simillimam. 7. [?]epar maius, maxima ex parte sanum, nisi qua parte ab intestinis factum fuerat

8. Pilus Vesicula maiuscula, crassa et nigricante bile scatens. 9. Renes integri ac sani fuere. 10.

Wat in het lijk van de illustere en nobele Graaf de Heer Lodewijk van Nassau zaliger nagedachtenis door de artsen en lijkschouwers deels op 1 juni, deels ook op de volgende dag is aangetroffen, komt in hoofdzaak op het volgende neer.

1. Het lijk geheel massief, dik, gezwollen. De borstkas smal en nogal ingekrompen, de onderbuik breed, naar voren uitstekend en buitengewoon gespannen. 2. Na het opensnijden van de huid een grote massa vet, twee of drie vingers dik, uitstekend van substantie en kleur, waarmee het vlees van de daaronder gelegen spieren overeenstemde. 3. Na het opensnijden van het buikvlies, dat aan weerszijden met een dikke laag vet bedekt was, kwam het omentum te voorschijn, alle darmen omhullend, zwaar vanwege een grote en ongebruikelijke massa vet. 4. Zowel de dunne als de dikke darm niet alleen meer dan normaal gezwollen, of opgeblazen door winden maar zeer verschillend van kleur. Want aan de rechterzijde (door verlamming getroffen) is het intestinum ileum (de kronkeldarm) met de dikke darm aangetroffen, van een zeer vaalgele kleur, terwijl de darmen die aan de linkerkant van de onderbuik liggen bijna helemaal niet van kleur waren veranderd, waarbij wij als opmerkelijk hebben geconstateerd, dat de ontlasting die aan de rechterkant van het intestinum ileum werd aangetroffen dik van substantie was, taai, kleverig, zwart van kleur, zoals de nobele Graaf zo'n twee of drie dagen voor zijn overlijden via de buik had afgescheiden, ongeveer dezelfde substantie is ook in de dikke darm gevonden. Maar wat aan de linkerzijde van het intestinum ileum door ons is gezien was niet ongelijk aan natuurlijke gal. 5. De binnenkant van het zwartachtige buikvlies doordrongen van de kleur van het vocht dat het bevatte, verder was de holte leeg. 6. De milt groot, maar niet overdreven; echter zeer zwak, zozeer dat hij na opensnijding van het vlies dat hem omsloot bijna geheel uiteen viel en oploste in een op waterige olie lijkend vocht. 7. De lever wat groter, voor het grootste deel gezond, behalve waar hij door de darmen was geraakt.

verso:

8. De blaas vergroot, overlopend van dikke en zwartachtige gal. 9. De nieren waren gaaf en gezond. 10. Het

Pericardium adipe undiq obsitum, et in eo conten-
sum. Cor maiusculum, sed flaccisum. 11. Pulmo-
nes hinc inde maculis liuidis distincti, ac in-
flammationis praegressae vestigia ostendentes.

Subscripsere Nicolaus Mulerius Med. Proff.
in Acad. Groningana
M. Winsemius med proff. in illust.
Acad. frasio. franekerana
Joannes Velsius.

postscriptum
Animadversum insuper dextrum latus, quod af-
fectum fuerat a scapularum [rigore] regione usque ad
genu, passim multas nigras maculas exhibuisse
cutemq tribus quatorue locis excoriatam nigris
eschavis fuisse abductam, quae omnia nobis visa
sunt certa imminentis Gangraenae indicia

Subscripsere idem qui Supra

Medici qui Curae generos. comitis praeferere biduo
ante obitum nullas maculas videre potuere

Subscrips.   N. Mulerius
                          Jo. Velsius

pericardium aan alle kanten met vet overdekt en daardoor
ingesnoerd. Het hart vergroot maar zwak. 11. De longen
aan weerszijden door grauwe vlekken getekend en sporen
van voortgeschreden ontsteking vertonend.

Ondertekend hebben Nicolaus Mulerius Med. Prof. in
Acad. Groningana
M. Winsemius Med. Prof. in illustr.
Acad. frasio franekerana
Joannes Velsius

post scriptum.
Opgemerkt is bovendien dat de rechter zijde, die aangetast
was vanaf de schouderbladen tot aan de knie, overal veel
zwarte vlekken vertoonde en dat de huid op drie of vier
plaatsen geschonden overdekt was met zwarte zweren,
hetgeen ons al met al een duidelijke aanwijzing leek van
gangreen.

Ondertekend hebben dezelfde als hierboven.

De artsen die verantwoordelijk waren voor de verzorging
van de nobele graaf hebben twee dagen voor zijn overlijden
geen vlekken kunnen zien.

Ondertekend hebben   N. Mulerius
  Jo. Velsius

Geweld op het Friese platteland 1524-1530

J.A. (HANS) MOL

1. Inleiding

Middeleeuwen en persoonlijk geweld lijken bij elkaar te horen. Johan Huizinga penseelde het meer dan honderd jaar geleden meeslepend in zijn *Herfsttij*: de middeleeuwer was impulsief en geneigd zijn emoties te volgen, zowel in blijdschap als in woede.¹ Was hij in zijn eer aangetast of werd zijn familie iets aangedaan, dan riep dat meteen om wraak, wat vaak uitliep op een bloedige vechtpartij eindigend in doodslag. Of dit door velen overgenomen beeld van een geringe zelfbeheersing op alle niveaus klopt, is de vraag, maar dat het geweldsniveau in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd hoog was, valt niet te ontkennen. Tal van studies hebben voor heel Europa laten zien dat privégeweld vóór 1600 naar verhouding veel meer mensen dodelijk heeft getroffen dan in de negentiende en twintigste eeuw.² Voor Engeland met zijn rijke overlevering aan justitiële bronnen is dat het beste uitgezocht, met de kanttekening dat daarbij wel grote en soms lastig te verklaren verschillen per stad en regio zijn vastgesteld.³

Voor de Noordelijke Nederlanden is sinds de jaren zestig van de vorige eeuw zeker ook cijfermatig onderzoek verricht naar de criminaliteit en het geweldsspectrum daarbinnen. Te denken valt aan de studies van Berents, Boomgaard en Müller.⁴ Hun werk richtte en richt zich echter op de steden, wat begrijpelijk is omdat daar nu eenmaal het meeste en beste archiefmateriaal voor overgeleverd is. Het beeld voor de rurale gebieden is nog grotendeels ongevuld, met uitzondering van het laat veertiende-eeuwse Zuid-Holland waaraan Wayne TeBrake een opstel wijdde.⁵ Als we het getalsmatige aspect even terzijde laten en de blik op het ons interesserende Noorden richten, kunnen we vaststellen dat er intussen wel enkele boeiende studies voorhanden zijn over het eer- en vetegeweld in de Friese landen, op basis van wetsteksten, boetelijsten en gerechtsregisters.⁶ Deels hebben ze een rechtshistorisch, deels een historisch-taalkundig en deels ook een historisch-antropologisch karakter. Het recente boek over *Village Community and Conflict* in het laatmiddeleeuwse Drenthe sluit daar mooi op

---

1 J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (Haarlem 1919), hoofdstuk 1: 's Levens felheid'. Huizinga stelt daarbij niet zozeer het geweld zelf centraal als wel het gewelddadige karakter van de middeleeuwse emotie. De titel van zijn eerste hoofdstuk vindt men in het Engels vertaald als 'The violent tenor of life'.

2 Over de trends in de verklaring van de dalende lijn, zie: Gregory Hanlon, 'The Decline of Violence in the West: From Cultural to Post-Cultural History', *English Historical Review* 128 (2013), nr. 531, 367-400.

3 Een recent overzicht is te vinden bij J. Sharpe, *A Fiery and Furious People. A History of Violence in England* (Londen 2016).

4 D.A. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laatmiddeleeuwse Utrecht* (Utrecht 1976); J. Boomgaard, *Misdaad en straf in Amsterdam. Een onderzoek naar de strafrechtspleging van de Amsterdamse schepenbank 1490-1552* (Zwolle 1992); M. Müller, *Misdaad en straf in een Hollandse stad. Haarlem, 1245-1615* (Hilversum 2017). Voor een overzicht van het onderzoek ook in de Zuidelijke Nederlanden, tot 2000, zie: X. Rousseaux, 'L'histoire du crime et de la justice criminelle dans l'espace du Benelux' in: M.S. Dupont-Bouchat en X. Rousseaux (red.), *Crimes, pouvoirs et sociétés (1400-1800). Anciens Pays Bas et Principauté de Liège* (Kortrijk-Heule 2001), 21-82.

5 W.H. TeBrake, 'Crime and Punishment in Rural Holland during the Late Fourteenth Century', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 19 (1993), 265-287.

6 J.A. Nijdam, *Lichaam, eer en recht in middeleeuws Friesland. Een studie naar de Oudfriese boeteregisters* (Hilversum 2008); R. van der Meer, *Fysiek geweld in laatmiddeleeuws Sneek. Een onderzoek naar strafverzuwarende omstandigheden in de Snitser Recesboeken (1490-1517)* (Eindschrijft master Middeleeuwse Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen 2012).

aan, met onder meer een boeiende analyse van de bloedwraaktraditie.⁷ Al deze studies nu wekken de indruk dat fysiek en verbaal geweld een dagelijks verschijnsel was in het noorden van Nederland.⁸ Daarbij is nog allerm minst duidelijk of de ontwikkelingen in de rurale gebieden anders zijn geweest dan in de steden en of er tussen de diverse regio's ook verschillen aan te wijzen zijn: was men bijvoorbeeld in de boerengemeenschappen van de arme veen- en zandgebieden van Zuidoost-Fryslân en Drenthe sneller geneigd het recht in eigen hand te nemen dan in de vruchtbare kleizones tussen Harlingen en Dokkum?

In dit opstel probeer ik deze vraag te beantwoorden, aan de hand van een serie financieel-administratieve bronnen uit de jaren 1524-1530 die voor veertien van de dertig Friese grietenijen (rechtsdistricten) bewaard gebleven zijn. Het betreft rekeningen uit de archieven van de (Habsburgse) rentmeester-generaal van Friesland, waarin de grietmannen verantwoording moesten afleggen voor hun inkomsten uit de rechtspraak. Dat laatste hield in dat ze moesten noteren wat ze van wie voor welke misdaad aan boeten en breuken hadden geïnd. Deze documenten zijn al wel enige tijd bekend, maar werden nog niet voor misdaad-historisch onderzoek bestudeerd.⁹ Belangrijk voor hun zeggingskracht is dat de overgeleverde rekeningreeksen bij toeval een betrekkelijk evenwichtige spreiding over de provincie laten zien. Nu moet over het daarin behandelde geweld wel benadrukt worden dat homicide er alleen zijdelings in aan bod komt. Dat is omdat de grietmannen sinds de komst van het Saksische

landsheer Albrecht van Saksen in 1498 niet meer bevoegd waren hals- en lijfmisdaden te berechten. Die competentie was voorbehouden aan het Hof in Leeuwarden, ook na 1524 toen het gehele gewest het gezag van Karel V erkende en deel ging uitmaken van de Habsburgse Nederlanden. Toch geven de rekeningen wel degelijk informatie over moord en doodslag, omdat de grietmannen betrokken waren bij de opsporing van daders en daarvan ook de kosten in rekening mochten brengen. Als er in Leeuwarden moordenaars en doodslagers werden veroordeeld, vinden we die terug in de bewaard gebleven sententies van het Hof van Friesland.¹⁰ In de rekeningen worden geen vergelijkbare verantwoordingen voor de Friese steden aangetroffen. Voor het bepalen van het misdadenniveau aldaar zijn we aangewezen op twee stedelijke gerechtsregisters die voor Leeuwarden en Sneek zijn overgeleverd, respectievelijk voor de jaren 1502-1504 en de perioden 1490-1496 en 1506-1517. Van beide bronnen, groten-deels nog in het Oudfries geschreven, bestaan goede edities.¹¹ Voor het normatieve aspect kunnen we een beroep doen op de Saksische Ordonnantie van 1504 waarop de grietmannen hun vonnissen en schikkingen moesten baseren. Deze tekst is uitgegeven in deel II van het *Groot Placaat en Charterboek van Friesland*.¹²

2. De grietenijen en de rechtsgang daarbinnen

De grietenij kan vergeleken worden met een schoutdistrict dat meerdere dorpen omvatte. In totaal had het gewest Friesland dertig van zulke

7 P. Hoppenbrouwers, *Village Community and Conflict in Late Medieval Drenthe* (Turnhout 2018).

8 Cijfers over het aantal uit de hand gelopen bloedwraakgevallen in Drenthe zijn niet voorhanden, maar de inperkingsvoorstellen die er in de overgeleverde rechtscodificaties en casuscommentaren aan zijn gewijd, suggereren wel dat de veten bij herhaling tot een maatschappelijke ontwrichting hebben geleid, waarover de rechters en bestuurders zich ernstig zorgen maakten. *Ibidem*, 239.

9 Tresoar Leeuwarden, Rentmeestersrekeningen, inv.nrs. 35-47. Toelichting bij: A.L. Heerma van Voss, *Rekeningen en andere stukken betreffende Friesland, afkomstig uit de Hollandsche Rekenkamer (1515-1575)* (Den Haag 1949). Vgl. J.S. Theissen, *Centraal gezag en Friesche Vrijheid. Friesland onder Karel V* (Groningen 1907), 184-186, 238. Van de rekeningen voor West- en Ooststellingwerf bestaat sinds kort ook een uitgave: Henk Bloemhoff, Jerem van Duijl en Sjoerd Galema (ed.), *Rentmeestersrekeningen van Stellingwerf-Oosteinde en Stellingwerf-Westeinde (1524-1531)* (Oldeberkoop 2017).

10 Tresoar Leeuwarden, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 7488 Crimineel Sententieboek 1516-1542.

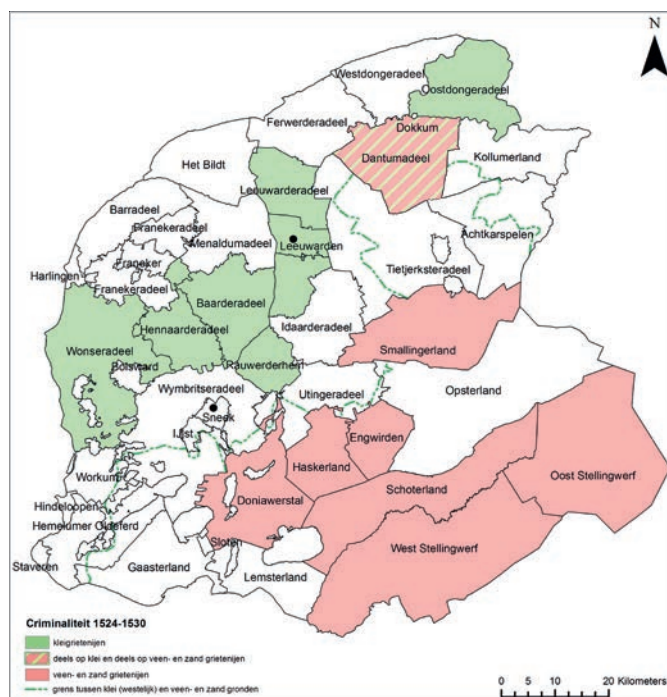
11 M. Oosterhout (ed.), *Snitser Recesboeken 1490-1517, mei nammeregister* (Assen 1960); O. Vries en M. Oosterhout† (ed.), *De Leeuwarder Stedstiole 1502-1504. Tekstuitgave met inleiding, aantekeningen, indices en glossarium* (Groningen 1982).

12 G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (ed.), *Saksische Ordonnantie, Groot Placaat en Charterboek van Friesland (GPCV) II* (Leeuwarden 1773), 35-51.

districten, buiten de steden. Ons bestand telt per grietenij gemiddeld dertien kerkdorpen, met Rauwerderhem (zes) en Wonseradeel (27) als uitschieters naar beneden en boven. Dat is iets meer dan het gemiddelde voor alle grietenijen tezamen. Met 175 dorpen, op een totaal van 344 voor heel Friesland in het midden van de zestiende eeuw, dekt het bestand dan ook de helft van het gewest (49,7 procent), in een willekeurig overgeleverde selectie. Dat geldt ook als we er de aantallen boerderijen bij betrekken waaruit al die dorpen in 1640 waren samengesteld. Voor onze veertien districten waren dat er 4679, tegen 9991 voor Friesland in totaal: dat is 47 procent.¹³

Deze zeventiende-eeuwse boerderijcijfers leveren meteen ook de basis voor een schatting van de bevolkingsaantallen ten plattelande.¹⁴ Als we ze vermenigvuldigen met vijf (uitgaand van even zoveel personen per huishouden) en er per dorp voor de niet-agrarische bevolking in de kernen nog een zesde aan toevoegen, komen we bij benadering uit op een kleine 29.000 inwoners in totaal (tegen een kleine 60.000 voor het platteland als geheel).¹⁵ De populatie van alle Friese steden zal in dezelfde tijd om en nabij de 20.000 personen hebben omvat. Tellen we daarbij nog het inwonertal van de ca. vijftig toenmalige kloosters ter hoogte van ca. 1000, dan heeft de Friese bevolking in de periode 1511-1524 in het geheel om en nabij de 80.000 personen omvat.¹⁶ Onze grietenijen zouden daar dus iets meer dan een derde van binnen hun grenzen hebben gehad.

Sommige grietenijen waren rijk, andere juist betrekkelijk arm. De verschillen zijn in het

Kaart 1. Grietenijen waarvoor informatie beschikbaar is over het geweld in de jaren 1524-1530. Kaart: J.J. Feikens, Fryske Akademy

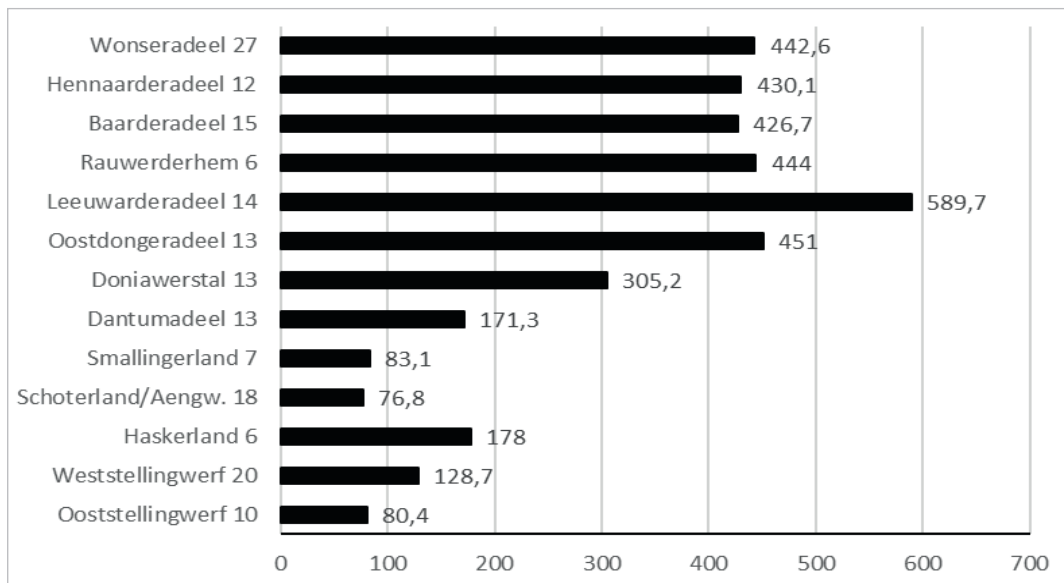
algemeen terug te voeren op het landschap en de bodemvruchtbaarheid. Welvarend waren de districten in het klei- en klei-op-veengebied in het westen en noorden van de provincie, dat ruwweg samenviel met de vanouds bewoonde terpenregio langs de kust. Van onze veertien grietenijen hoorden Wonseradeel, Hennaarderadeel, Baarderadeel, Rauwerderhem, Leeuwarderadeel en Oostdongeradeel daartoe. Arm waren alle zand- en

¹³ De Stemkohieren van 1640 met hun opgaven van stemdragende boerderijen vormen de oudste bron die in dit opzicht het gehele gewest dekt: H. Spanninga, *Gulden Vrijheid? Politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640* (Hilversum 2012), 48. Hoewel ze de situatie van meer dan een eeuw later weerspiegelen, geven ze voor de rurale gebieden een goede indicatie omdat er in de betrokken grietenijen tussen 1530 en 1640 weinig nieuwe landen zijn ontgonnen en nieuwe boerderijen gesticht. Hooguit zijn in een paar dorpen door splitsing van bestaande hoeven enkele nieuwe eenheden gevormd.

¹⁴ Oudere bronnen zijn daar niet dekkend voor overgeleverd. J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (Leeuwarden 1973), 20-24, trachtte aan de hand van het Register van de Aanbreng van 1511 – dat nog niet de helft van het gewest bestrijkt – tot ruwe totaalcijfers te komen. Zijn schatting is dat Friesland in 1511 omstreeks 75.000 inwoners had, met een bovengrens van 80.000 en een benedengrens van 72.000.

¹⁵ Wonseradeel telde dan 3.948, Hennaarderadeel 1.530, Baarderadeel 1.896, Rauwerderhem 822, Leeuwarderadeel 2.394, Oostdongeradeel 1.926, Doniawerstal 2.448, Dantumadeel 1.674, Smallingerland 1.568, Haskerland 1380, Aengwirden 624, Schoterland 2.028, Ooststellingwerf 1.902 en Weststellingwerf 4.788 inwoners. De onderlinge verschillen hebben overigens weinig betekenis, omdat ze gerelateerd zijn aan het aantal woonkernen per grietenij.

¹⁶ Dat komt dus een weinig hoger uit dan het getal van 75.000 bij Faber, *Drie eeuwen Friesland* 1, 24.

Grafiek 1. Relatieve rijkdom van de grietenijen op basis van de floerenopgave (belastingomslagquote) in goudgulden, berekend per dorp omstreeks 1550

veengrietenijen in het oosten en zuiden, ook wel aangeduid als Woudgrietenijen als zijnde gelegen in het kwartier van Zevenwouden. Zij waren sinds de negende en tiende eeuw opengelegd door kolonisten, gevestigd op strookvormige boerderijkavels. Nog in de zestiende eeuw werden deze gebieden gekenmerkt door een egalitaire sociale structuur. Adel was er nauwelijks, de zeggenschap was in handen van vrije maar relatief minvermogene eigenerfde boeren. Dat gold zeker voor de aan Drenthe palende grietenijen West- en Ooststellingwerf en het noordelijk daaraan grenzende Schoterland - alsook voor het daar tijdelijk mee samengevoegde kleine Aengwirden - Haskerland, Doniawerstal en Smallingerland. Dantumadeel vormt een tussengeval omdat het zowel uit klei- als uit veendorpen was samengesteld. De welstandsverhouding tussen de grietenijen onderling kan afgelezen worden uit de hoogte van de floerenopbrengsten, zoals berekend omstreeks 1550 op basis van het Register van de Aanbreng van 1511.¹⁷

Sinds het midden van de dertiende eeuw werden de rechtszittingen in deze grietenijen geleid door een grietman. Zijn titel verwijst naar het Oudfriese *greta* dat 'aanklagen' betekent. Door de slechte bronnenoverlevering is moeilijk na te gaan hoe de grietmannen in de tijd van de Friese vrijheid werden aangesteld en wat hun zittingstermijnen in de diverse districten zijn geweest. In de meeste grietenijen lijkt tot ca. 1500 een roulatiesysteem te hebben gefungeerd, waarbij de eigendom van vanouds stemgerechtigde boerderijen de doorslag gaf. Het laat zich raden dat vermogende grondbezitters daarbij vaak aan de beurt kwamen. Een factor was dat de rechter behalve over aanzien en ontzag ook over militaire vaardigheden moest beschikken, om tegenstrevende rechtsgenoten tot gehoorzaamheid aan het gerecht te dwingen en bij bedreiging van buitenaf de weerbare mannen aan te voeren. Dat is zeker voor veel eigenerfde boeren reden geweest om soms hun beurt aan krachtige 'hoofdelingen' met vermogensreserves en een verdedigbaar steenhuis over te laten. In de kleigebieden blijkt het grietmanschap in de laatste helft

¹⁷ Samengesteld op basis van een in 1582 aangepaste en gecorrigeerde lijst van de floeren van alle grietenijen en steden in Friesland, uit de tijd van rentmeester-generaal Boudewijn van Loo: Historisch Centrum Leeuwarden, Archief gemeente Leeuwarderadeel 1511-1919, inv.nr. 1270.

van de vijftiende eeuw vaak in handen van zulke edelen te zijn geweest.

De hertog van Saksen heeft bij de start van zijn bewind de competentie van de grietenijgerechten ingeperkt: kapitale misdaden moesten voortaan worden berecht door een college van raadsheren, later Hof van Friesland geheten, dat behalve rechtbank en beroepsinstantie ook als hoogste bestuurscollege fungeerde.¹⁸ De grondslag voor de jurisdictie van zowel dit Hof als de grietman is vastgelegd in de Saksische Ordonnantie, uitgevaardigd door Georg van Saksen in 1504. Deze blijkt overigens nog veel strafrechtelijke bepalingen te bevatten uit het Oudfriese gewoonterecht, zoals men dat ook opgetekend vindt in het Ommelander Landrecht van 1448.¹⁹ De Saksische Ordonnantie bleef ook onder Karel V van kracht.

Het grietenijgerecht functioneerde dus sinds 1498 als rechtbank van eerste aanleg voor het platteland, met de door de landsheer benoemde grietman als rechter. Het werd in de Habsburgse en latere gewestelijke administratie ook wel nedergerecht genoemd. Net als voorheen was de grietman tevens verantwoordelijk voor de handhaving van rust en orde. Daarin werd hij geassisteerd door dorpsrechters, die in hun gebied kleine zaken voor hun rekening namen met betrekking tot bijvoorbeeld veldschade en weg- en dijkonderhoud. Zij dienden ook misdrijven te melden, wonden te inspecteren en te helpen met het arresteren van vredebrekers en deze aan het college van grietman en bijzitters te leiden. Deze dorpsrechters en de uit hun midden afkomstige bijzitters - uit elk kwartier een - werden alle door de grietman gekozen. Een van hen kon als substituut of plaatsvervanger optreden. De grietman had verder een secretaris tot zijn beschikking, die ook bij het verhoor van getuigen betrokken werd.

De meeste zaken die door het nedergerecht werden afgehandeld betroffen civiele kwesties, over de eigendom van onroerend goed. Een andere hoofdtak was het bestraffen van alle 'excessen', meest aan de hand van de in de Saksische Ordonnantie opgenomen tarieven. In geval van zware misdrijven waarop een lijfstraf stond, was het aan de grietman om verdachten in hechtenis te nemen, hen te verhoren en met de nodige 'preparatoire' informatie naar Leeuwarden te sturen voor berechting door het Hof. Het grietenijgerecht kwam geregeld bijeen, in ieder geval eenmaal in de vier weken in een of meer centrale dorpen waar dat vanouds de gewoonte was.²⁰ Onder de inkomsten die de grietman eruit mocht genieten hoorde de helft van de boeten die hij aan rechtsovertreders oplegde. De andere helft diende hij af te staan aan de landsheer en dus aan diens gewestelijke rentmeester-generaal te Leeuwarden; reden ook dat de vonnisgegevens waarop we ons baseren en die voor het overgrote deel boeten betreffen, in de rekeningen opgetekend zijn.

3. Boetes en compositie

Het begrip boete verdient nog wel enige uitleg. Oorspronkelijk slaat de term alleen op de vergoeding die de dader schuldig was aan de klager en diens familie om de verhoudingen te herstellen na een verwonding of belediging.²¹ Betaling had ook de bedoeling wraakacties van de slachtofferpartij te voorkomen. Het woord 'bote' in deze zin hangt samen met het element 'bet' in 'beter'. De tarieven die voor deze compensatie golden maakten deel uit van het weergeld.²² Naast deze boete voor het slachtoffer moest de dader echter ook geld betalen aan het gerecht voor het schenden of breken van de vrede. Dit element werd vanouds aangeduid als vredegeld of breuk. Volgens de traditie was de dader voor deze 'brek' half zoveel kwijt als voor

¹⁸ A.H. Huussen jr., 'Jurisprudentie en bureaucratie: het Hof van Friesland en zijn criminele rechtspraak in de achttiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 93 (1978), 241-298, 246-247; Theissen, *Centraal gezag en Friese Vrijheid*, 185-194.

¹⁹ P. Gerbenzon, 'Enkele nieuwe gegevens over de receptie van het Romeinse recht in Friesland', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 27 (1959), 133-157, 144-145.

²⁰ De grietman van Smallingerland meldt dat hij in het boekjaar 1525-1526 achttien maal een rechtsdag heeft gehouden, steeds met vier rechters en een dienaar: Tresoar, *Rentmeestersrekening 38 (Smallingerland)*, p. 55.

²¹ Van der Meer, *Fysiek geweld in laatmiddeleeuws Sneek*, 49-51.

²² Over de systematiek in de Oudfriese 'boetetarieven', zie: Nijdam, *Lichaam, eer en recht*, 58 e.v..

de boete. Slaan we de Saksische Ordonnantie erop na, dan zien we onder artikel 97 met de titel 'Des rechters part van den peenen' inderdaad vastgelegd dat de rechter van alle breuken half zoveel kon opeisen als de klager c.q. de partij van het slachtoffer. Overigens is bij veel bepalingen alleen de klager als ontvangende partij genoteerd. Deze wordt ook wel 'de(n) part' genoemd. Artikel 81 over 'Slaegen sonder blaeu oft bloet' zegt bijvoorbeeld dat de klager van de dader een halve goudgulden krijgt, waaruit tevens mag volgen dat de dader daarboven aan de rechter een kwart goudgulden schuldig was. Uit deze en andere artikelen valt af te leiden dat in gevallen met een klagende partij de bedragen die de grietmannen aan boetes in hun rekeningen noteerden alleen betrekking hebben op het breukdeel en dat de betalingen die de daders de klagers moesten geven ons ontgaan.

We moeten ons echter realiseren dat bij het overgrote deel van de ons interesserende posten sprake is van compositie. Dat wil zeggen dat er dan een schikking getroffen is tussen de grietman en de dader, waarbij de laatstgenoemde zich akkoord verklaard heeft met de hem opgelegde boete en ook toegezegd heeft deze te betalen. In de teksten vindt men dit op uiteenlopende wijze verwoord. Veelal wordt gemeld dat de dader voor zijn of haar vergrijp 'met de grietman overkomen is' om het vervolgens genoemde bedrag te betalen. Zo bijvoorbeeld in het geval van Van Pybe Renickz te Hijum die een zekere Buwa Ackis een doorgaande wond had gestoken '... daer aff hij metten grietman overkomen is om IX p. XV st.'²³ Vaak wordt ook, in diverse spellingen, de term 'composeren' gehanteerd. Een enkele maal valt het begrip 'dading', in het werkwoord 'verdarnicken', wat overigens eveneens overeenkomst betekent. Er zijn genoeg aanwijzingen dat de grietman bij het treffen van zijn compositie (voor de breuk) sterk rekening hield met de financiële spankracht van de dader. Omdat de hoogte van de breuk volgens de Saksische Ordonnantie gekop-

peld was aan die van de boete aan de klager c.q. de slachtofferpartij, ligt het voor de hand om aan te nemen dat de klagende partij steeds in de overeenkomst betrokken werd. Immers, via de compositie regelde de rechter dat de dader verder vrijgesteld werd van rechtsvervolgning, wat moeilijk gerealiseerd kon worden als de klagende partij niet voldaan was.²⁴

Het kwam bij ruzies en tweegevechten natuurlijk wel vaak voor dat de partijen zowel dader als slachtoffer waren en hun schadevergoedingen tegen elkaar konden worden weggestreept. Was er geen klager, dan zal - naar we aannemen - aan de dader geen betaling ten gunste van de slachtofferpartij zijn opgelegd en kwam de opgelegde boete in zijn geheel aan de overheid, in de personen van de grietman en de landsheer. Echt goed uit te maken is dat echter niet omdat de grietmannen in hun rekeningen zelden melding maken van een klagende partij.

De Saksische Ordonnantie draagt in dit opzicht een hybride karakter. Het is in de literatuur al een paar maal benadrukt dat het inheemse Friese recht erin grotendeels is vervangen door het Romeinse.²⁵ Dat klopt zeker voor wat betreft het eerste deel, met de artikelen 1-44 die het procesrecht bevatten. Centraal hierin staat de inquisitoire procedure, met opsporing, getuigenverhoor en gebruikmaking van schriftelijke stukken als bewijsmiddel. De lijdelijkheid van het gerecht, waarbij zaken alleen aanhangig werden gemaakt via een aanklacht en een beschuldiging, had plaats gemaakt voor een actief optreden van de rechter. Er is voor de stad Sneek al geconstateerd dat de nieuwe procedure consequenties had voor de boetes en breuken. Overtreders of daders liepen bijvoorbeeld vaker schulden op aan de stad voor het betalen van boetes, in plaats van aan slachtoffers. Waarbij de schepenen met die daders die hun boetes niet meteen konden voldoen, betalingsregelingen troffen dan wel beslag op goederen lieten leggen.²⁶ Tegelijkertijd lieten de bepalingen

²³ Tresoar, Rentmeestersrekening 36 (Leeuwarderadeel), 1524-1525, p. 35.

²⁴ Uitvoerig over de compositie: R.C. van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Brussel 1954), 311-319.

²⁵ Zie de noten 18 en 19.

²⁶ Van der Meer, *Fysiek geweld in laatmiddeleeuws Sneek*, 72-76.

uit de Saksische Ordonnantie genoeg ruimte voor klagers c.q. slachtoffers om kwesties aanhangig te maken en schadevergoeding te verkrijgen. In het geval van Sneek trad de magistraat dan ook nog vaak op als bemiddelaar, met toelating van zoenprocedures, om escalatie te voorkomen.

4. De rekeningen en hun opbouw

Voor een goed begrip van de misdaadcijfers dient eerst nog iets te worden gezegd over de voornaamste bronnen: de voor de rentmeester-generaal bestemde rekeningen van de grietmannen. Deze zijn alle op dezelfde wijze opgebouwd volgens de voorschriften van het Hof van Holland, die aansloten op de Bourgondische traditie.²⁷ Er zijn dertien pakketten overgeleverd, met dien verstande dat die van Schoterland tevens het kleine Aengwirden dekt, omdat dit toen onder dezelfde grietman viel. De overgeleverde pakketten zijn ruim van opzet en bevatten elk tussen de vijftig en honderd pagina's tekst. Ze zijn logischerwijs onder verantwoording van de grietman opgesteld en werden door hem ook persoonlijk in Leeuwarden aan de rentmeester overhandigd.²⁸ Ze lijken echter haast allemaal door de grietnijsecretarissen te zijn geschreven.²⁹ In de marges vindt men vaak opmerkingen van de controlerende ambtenaren, onder meer over de onkosten die bij de rechtsgang gemaakt waren en door de grietman in mindering op zijn afdracht aangedragen werden.³⁰ Elke rekening blijkt per boekjaar te zijn nagekeken, met tussentijdse optellingen per rubriek én met totalen aan het slot, uitlopend op de totale som die de grietman aan de landsheer moest betalen of van hem kon terugvorderen. Blijkens de afwijkende schrijvershanden

1. Jarich van Dekema (1494-1552), grietman van Baardera-deel. Anoniem zeventiende-eeuws portret, naar een verloren gegaan origineel uit 1552, geschilderd door Adriaan van Cronenburgh. Collectie Dekemastate, Jelsum

zijn de tellingen steeds genoteerd door medewerkers van de Hollandse Rekenkamer. Over elk boekjaar zijn de rekeningen aan het eind, na het afhoren, steeds door de rentmeester-generaal en een of meer raadsheren of een ander lid van de rekenkamer van handtekeningen voorzien.³¹

Iedere rekening start met een korte uiteenzetting over de rechten en plichten van de grietman. Daarbij wordt toegelicht dat de grietman een gedeelte mag behouden van het bedrag dat overblijft nadat de uitgaven van de inkomsten zijn

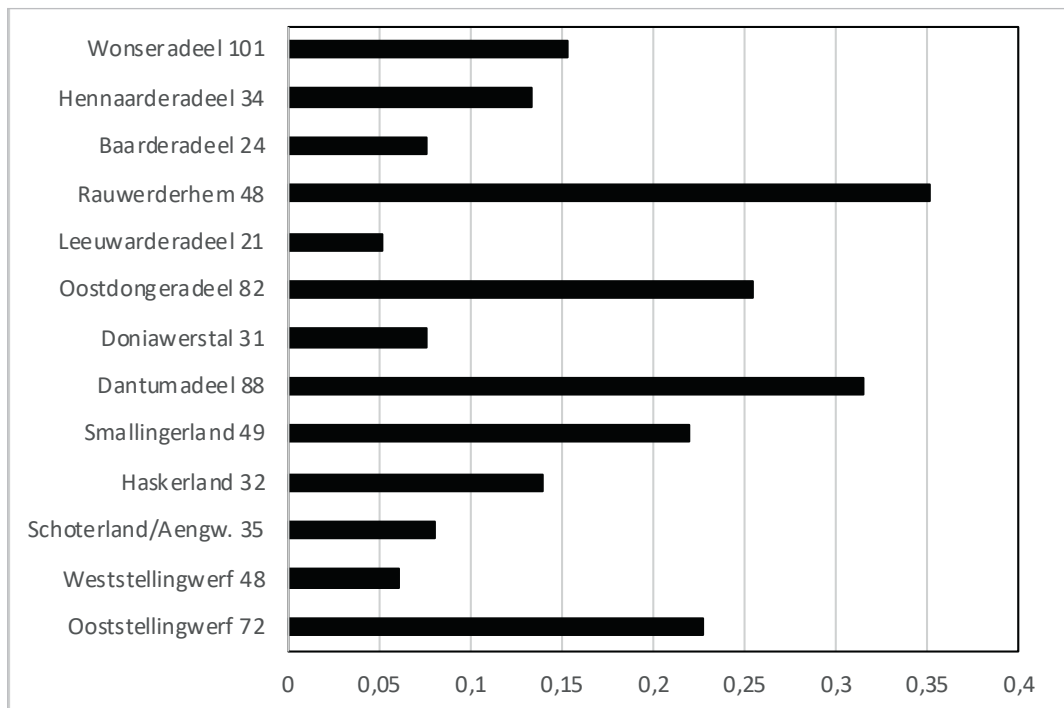
²⁷ Zie over deze traditie: Robert Stein, *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden ca. 1380 - ca. 1480* (Hilversum 2014), 205-231.

²⁸ Slechts in een geval wordt gemeld dat de schrijver van de grietnij de rekening namens de grietman heeft overgeleverd: voor Smallingerland met betrekking tot het boekjaar 1529-1530 (door Lyeuwe Botte zoon): *Tresoar, Rentmeestersrekening 38* (Smallingerland), p. 111.

²⁹ Dat blijkt daaruit dat voor grietnijen waarvan steeds dezelfde grietman in het ambt bleef de schrijvershanden soms wisselen. De grietmannen figureren in de meeste rekeningen steeds in de derde persoon. Alleen in die van Dantumadeel en Weststellingwerf vindt men voor de grietman wel de ik- en mij-vorm gebruikt.

³⁰ Zie bijvoorbeeld de teksten in de editie van *Rentmeestersrekeningen van Stellingwerf-Oosteinde en Stellingwerf-Westeinde*, met de toelichting op de transcriptie door Jerem van Duijl, 24-25.

³¹ In de eerste twee jaren (1524-1525 en 1525-1526) waren er twee raadsheren bij het afhoren betrokken. Voor de latere boekjaren is volstaan met ondertekening door twee of drie geëngageerde leden van de rekenkamer.

Grafiek 2. Aantal criminele processen per grietenij 1524-1530, afgezet tegen het geschatte inwonertal gemiddeld per dorp

afgetrokken, op voorwaarde dat zijn documentatie goed verantwoord is. Er wordt gerekend in ponden, schellingen en penningen. Soms zijn ook andere eenheden gebruikt maar die blijken dan toch steeds te zijn teruggerekend naar het pond (Hollands) van twintig stuivers. Verder wordt de periode van de rekening vermeld. In beginsel besloeg die altijd een jaar, lopend van 1 oktober (Bamisse, oftewel Sint Baafsdag) tot en met 30 september. In het aanvangsjaar 1524 is men echter gestart op 11 oktober, kort na het inzweren van de nieuwe grietmannen op 10 oktober. Ooststellingwerf is dan de uitzondering omdat het eerste register daarvan, op naam van grietman Johannes Koens, 11 oktober 1524 tot en met 20 december van datzelfde jaar loopt. Dat laatste heeft ermee te maken dat Koens tussentijds aan de kant is gezet ten gunste van Gerrit Kost,³² die zijn rekening netjes heeft bijgehouden tot Bamisse 1525 en de volgende jaren de voorgeschreven termijnen volgde.

De rekeningen behandelen altijd eerst de inkomsten en dan de uitgaven. Het deel betreffende de inkomsten bevat steeds eerst de consentgelden,³³ die geheel aan de grietman kwamen, behandelt dan vervolgens de inkomsten uit boeten en breuken, de executiegelden en daarna eventueel kleinere posten zoals de 'criminele zaken' waarvan de opbrengst geheel aan de keizer kwam. De meeste informatie voor ons onderwerp leveren begrijpelijkerwijs de notities over de inkomsten uit boeten en breuken, die naast de opbrengsten van de consentgelden de belangrijkste bron van inkomsten voor de grietman vormden. Zijdelings zijn voor ons thema echter ook enkele kostenrubrieken van belang. Dat geldt in het bijzonder die van de uitgaven voor het innen van de boeten en breuken, het tijdelijk opsluiten van verdachten en het opsporingsonderzoek.

³² De reden voor de grietmanswisseling is niet bekend: Bloemhoff, Van Duijl, Galema, *Rentmeestersrekeningen Stellingwerf*, 14.

³³ Over deze consentgelden (een belasting van een halve stuiver op de goudgulden bij de overdracht van onroerend goed), zie H.A. Drielsma, *Grondbezit en mutatierechten in het oude Friesland* (Leeuwarden 1974).

5. Het aandeel van het geweld in het misdaadspectrum

Hoe passen nu de diverse vormen van fysiek en verbaal geweld in de algemene misdaadcijfers voor de betrokken grietenijen? Een antwoord op die vraag kan afgeleid worden uit de bijgaande grafiek, die per grietenij het aantal behandelde processen weergeeft in relatie tot het inwoneraantal. Daarin vallen meteen een paar zaken op.

De eerste is dat de verschillen onderling niets te maken lijken te hebben met de ligging, bodemgesteldheid en welstand van de grietenijen. De kleine, deels op de klei gelegen grietenij Rauwerderhem piekt er bijvoorbeeld tegenover het grote maar landschappelijk vergelijkbare Leeuwarderadeel enorm uit met een groot aantal zaken. Opvallend is voorts dat het in de zand- en veenstreken gelegen en dunbevolkte Ooststellingwerf veel hoger scoort dan het aangrenzende maar volrijkere Weststellingwerf. Verder springt Dantumadeel in het oog. Met zijn 88 zaken was het de grietenij met het op een na hoogste misdaadcijfer, volgend op het dichtbevolkte Wonseradeel. De verklaring voor dit patroon is niet te zoeken in de grilligheid van de misdaad in het algemeen maar in het vervolgingsbeleid van de individuele grietmannen. We zullen nog zien dat de gestudeerde grietman van Dantumadeel, mr. Syds Tjaarda, zich een buitengewoon actief rechter betoonde en zijn best deed zoveel mogelijk wetsovertreders en misdaden op het spoor te komen. Dat profiel is niet van toepassing op bijvoorbeeld Joost Tjaards van Burmania, die het nedergerecht in Leeuwarderadeel voorzat. Deze rechter lijkt zich eerder terughoudend te hebben opgesteld bij het natrekken van vooral het private geweld in zijn grietenij.³⁴ Een sprekend geval in dit verband betreft het optreden van de opeenvolgende grietmannen van Smallerland: Baucke Kuyper, die actief was

tussen 11 oktober 1524 en 1 juni 1527 en Sake Herjouwsmas te Beets, die hem opvolgde en zeker tot september 1530 in functie bleef. Onder eerstgenoemde, die – ironie van de geschiedenis – aan de kant gezet moest worden omdat hij een doodslag had gepleegd en het land was uit gevluht,³⁵ werden niet minder dan 40 zaken behandeld, waaronder veel geweldsdelicten. Onder de tweede waren dat er slechts negen, waarvan er zes betrekking hadden op eenvoudige diefstallen. Dat laat wel zien dat Sake Herjouwsmas gedurende zijn ons bekende, meer dan drie jaar durende ambtsperiode niet of nauwelijks in het bestraffen van geweld geïnteresseerd is geweest. Deze persoonlijke factor is daarmee uiterst belangrijk om rekening mee te houden. Van de kant van de Rekenkamer is in de rekeningen geen commentaar op het meer of minder actieve optreden van de grietmannen geleverd. Slechts eenmaal wordt – wellicht dan toch niet helemaal toevallig – de grietman van Ooststellingwerf om zijn ‘diligentie’ (ijver) geprezen.³⁶

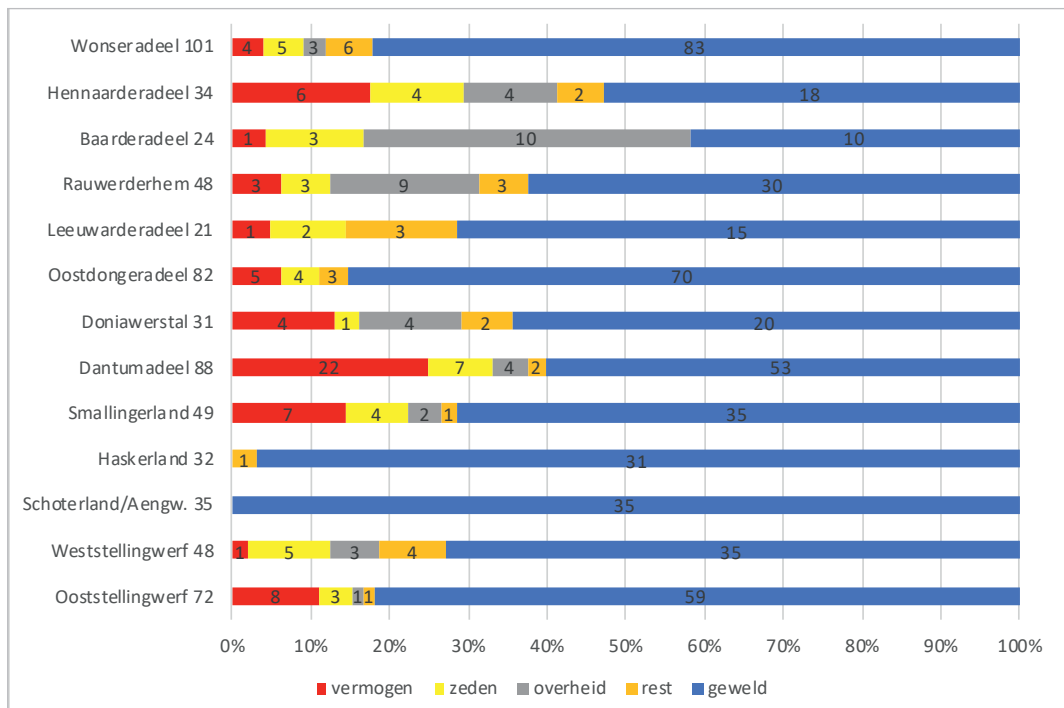
Het rubriceren van misdaden is niet zo eenvoudig. Voor de vergelijkbaarheid lijkt het verstandig geen nieuwe categorieën te ontwerpen maar gebruik te maken van al voorhanden indelingen. Wij oriënteren ons hiervoor op Berents, die zich richt naar de rechtsgoederen die te lijden hebben.³⁷ Hij onderscheidt vier hoofdcategorieën: agressieve of geweldsmisdrijven, vermogensmisdrijven, misdrijven tegen de overheid en misdrijven tegen de zeden, met daarnaast nog de restcategorie ‘overige misdrijven’. Als we zijn indeling hier aanhouden – waarbij verbaal geweld niet apart is gerubriceerd, maar onder de hoofdcategorie van agressieve of geweldsmisdrijven is opgenomen – en allerhande twijfelgevallen van misdrijven met een samengesteld karakter zo goed mogelijk proberen te plaatsen, komen we

³⁴ Mogelijk was hij vaak absent. In een studie over het Burmaniahuis in Leeuwarden wordt hij ‘spilziek’ genoemd en ‘berucht om zijn kwistig gedrag’: <https://historischcentrumleeuwarden.nl/stad/huizen-en-monumenten/157-stad/huizen-en-monumenten/burmaniahuis/370-burmaniahuis> (geraadpleegd 28 augustus 2020).

³⁵ A.J. Andreae, *Nalezing op de nieuwe naamlijst van grietmannen van H. Baerdt van Sminia* (Leeuwarden 1893), 47.

³⁶ Dit als commentaar op het feit dat hij niet minder dan 4 pond had gedeclareerd voor zestien dagen rondreizen door zijn district om boetes en breuken te innen: ‘Dit is den grietman gepassiert voor deze reyze om zijnder diligentie willen ende omdat hij op de frontieren gezeten is’: Tresoar, Rentmeestersrekening 46 (Ooststellingwerf), p. 77.

³⁷ Berents, *Misdaad in de middeleeuwen*, 10-11.

Grafiek 3. Verhouding geweldscriminaliteit tot andere typen misdrijven

voor ons bestand uit op de volgende procentuele verhoudingen voor de diverse grietenijen.

Opvallend zijn ook hier weer de verschillen tussen de grietenijen. Overduidelijk is dat de agressieve of geweldsmisdaden sterk domineren. De rechters in Haskerland en Schoterland met Aengwirden hebben bijna alleen maar geweldsmisdrijven behandeld. En ook in andere Woudgrietenijen zijn de percentages hoog. Toch blijkt de aard van het landschap niet in alle opzichten doorslaggevend, want de kleigrietenijen Wonseradeel en Oostdongeradeel laten even goed hoge cijfers zien. Middeling van de aantallen levert voor alle veertien grietenijen tezamen een percentage op van 75 procent voor de geweldsmisdrijven.

De consequentie van dit grote aandeel van de geweldsmisdrijven is dat de omvang van andere categorieën naar verhouding zeer klein is. Gerend in percentages tellen we 9, 6 en 6 procent

voor respectievelijk de vermogensmisdrijven, de zedenmisdrijven en die tegen de overheid, met voor de restcategorie de overblijvende 4 procent. Voor de zedenmisdrijven en de daden tegen de overheid zouden we misschien geen hogere cijfers verwacht hebben, refererend aan de getallen die voor een aantal Noord-Nederlandse steden overgeleverd zijn.³⁸ Dat echter de vermogensmisdaden in de grietenijrekeningen gemiddeld nog geen tien procent voor hun rekening nemen, is enigszins raadselachtig, zeker als we ze relateren aan de cijfers voor Drenthe, waar tussen 1563 en 1583 bij de door de 'goorspraak'-gerechten behandelde zaken de vermogensdelicten met de geweldsmisdrijven om de voorrang streden.³⁹ Het voorbeeld van Dantumadeel leert dat zich op dit terrein wel degelijk het nodige heeft voorgedaan en ook opgespoord kon worden. Daarbij valt vooral te denken aan het weghalen van vee. Mogelijk speelde hier

³⁸ D.A. Berents, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen* (Zutphen 1985), 195-198.

³⁹ A.Th. van Deursen, 'De zestiende eeuw, 1522-1603' in: J. Heringa e.a. (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel/Amsterdam 1985), 241-296,280, met cijfers van R.D. Mulder, 'Volksgezondheid en medici in het oude Drenthe', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 78 (1960), 50-74.

een rol dat de kruimeldiefstallen aan de ene kant en de ernstige delicten zoals roofovervallen aan de andere kant onder de competentie van andere gerechten vielen: de eerste onder die van de dorpsrechters, de andere onder de hals- en lijfrechtspraak van het Hof in Leeuwarden. Het voorbeeld van de zogenoemde bende van Johan Stenbar die in 1547 te Groningen terechtstond voor een enorm aantal over een reeks van jaren gepleegde excessieve misdaden, laat zien dat er in deze tijd sprake was van georganiseerde gewelddadige en grensoverschrijdende roofcriminaliteit die ook de Friese grietenijen trof, met name in de kuststreek.⁴⁰ Waar in de grietenijrekeningen echter wel informatie gevonden wordt over doodslagkwesities die aan het Hof moesten worden voorgelegd, treft men er weinig zulke gegevens in aan over doorverwezen ernstige diefstallen en roofovervallen. De meeste door de grietmannen behandelde vermogensdelicten hebben betrekking op simpele vormen van inbraak en verduistering door minvermogene dorpelingen. De ervoor uitgedeelde boetes waren relatief laag. Dat de beboeting van zulke *havenots* weinig opleverde, kan een motief voor een aantal grietmannen zijn geweest – met de energieke Syds Tjaarda opnieuw als uitzondering – om weinig energie aan hun opsporing en vervolging te besteden.

Dat lag anders bij de categorie zedenmisdrijven, meer in het bijzonder bij de gevallen van overspel en bigamie, die verreweg de meeste

van de 41 geregistreerde delicten op dit terrein uitmaakten.⁴¹ Normaal gesproken was het bestraffen van echtbrekers in de late middeleeuwen een zaak van het kerkelijk gerecht.⁴² Als bijvoorbeeld voor de stedelijke rechtbank van Utrecht overspelige lieden gedaagd werden, dan kregen die alleen de opdracht mee om uit elkaar te gaan.⁴³ In Haarlem begonnen de schepenen pas tegen het eind van de vijftiende eeuw interesse te tonen voor mannen en vrouwen met buitenhuwelijkse relaties, wat overigens niet resulteerde in een groot aantal strafzaken.⁴⁴ Het staat nog te bezien of in Fryslân de kerkelijke rechtbanken in deze tijd al aan belang hadden ingeboet en hun competentie in huwelijkszaken deels aan het wereldlijk gerecht hadden moeten afstaan.⁴⁵ Zeker is dat in de Saksische Ordonnantie van 1504 twee belangrijke bepalingen zijn opgenomen die de grietmannen de bevoegdheid gaven op dit terrein op te treden. De belangrijkste ervan is artikel 115 ‘Van Ebreckeren’. Hierin is vastgelegd dat echtbrekers door de rechter met een boete van 25 goudgulden kunnen worden gestraft, apart van de vergoeding die zij aan de benadeelde partij moeten betalen.⁴⁶ 25 goudgulden was in die tijd een enorm bedrag, veel hoger bijvoorbeeld dan wat geweldplegers voor het toebrengen van zware steekwonden moesten betalen. Men kon er toen ruim één hectare vruchtbaar kleiland van kopen.⁴⁷ Nu heeft geen der grietmannen deze maximale straf opgelegd en zijn sommige rechters in de

⁴⁰ F.J. Bakker en A.H. Huussen jr., ‘Het oudste Groningse register van criminele en andere zaken en de bekentenis van Johan Stenbar (1475-1547)’, *Verlagen en Mededelingen van de Stichting tot Uitgave der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht* 7 (1992), 43-92.

⁴¹ Van sodomie is in de grietenijrekeningen geen sprake. Er is wel een ernstig geval overgeleverd van kindermisbruik in Sibrandahuis, binnen Dantumadeel, gepleegd door de schoolmeester-vicaris heer Ballinck, die daar overigens in Leeuwarden voor op het rad is gelegd.

⁴² Zie bijvoorbeeld de praktijk in Zeeland omstreeks 1500: J.J. van Moolenbroek, ‘Zeeuwen in verzet tegen hun kerkelijke rechters. Een enquête in het jaar 1505’ in: S. Corbellini e.a. (red.), *Wonderen voor alledag. Elf opstellen over godsdienst en samenleving in de Middeleeuwen door Jaap van Moolenbroek opnieuw uitgegeven bij zijn afscheid van de Vrije Universiteit* (Hilversum 2006), 261-290, 274-278.

⁴³ Berents, *Misdaad in de middeleeuwen*, 114.

⁴⁴ Müller, *Misdaad en straf in Haarlem*, 84-85.

⁴⁵ Elders hoop ik binnenkort dieper op deze materie in te gaan.

⁴⁶ Althans, zo lees ik de enigszins cryptische formulering ‘die eebreeckeren zall teghen den part als zyn beddeghenoet verbeteret worden na rechte ende teghen den rechter in 25 gg, als zo dickwyll als dat gheschiet, ghestraft worden’. De bepaling met betrekking tot bigamie, in artikel 102, laat het aan het oordeel van de rechter over hoeveel boete hij de man ervoor wil opleggen.

⁴⁷ Faber, *Drie eeuwen Friesland*, 322: 1 hectare leverde gemiddeld 1 gg aan pacht op. Voor aankoop moest ten minste het twintigvoud daarvan worden opgebracht.

armere streken minvermogene huwelijksbrekers verregaand tegemoetgekomen.⁴⁸ Dat neemt niet weg dat een aantal grietmannen een substantieel deel van hun strafrechtspraakinkomsten juist uit een beperkt aantal echtbreukprocessen heeft getrokken. In het geval van Baarderadeel bijvoorbeeld, met Jarich van Dekema als grietman, leverden drie van zulke zaken meer dan de helft op van de totale opbrengst voor alle 24 rechtszaken tezamen. Het gegeven ook dat veel grietmannen er bij naam genoemde informanten voor hebben ingezet, doet vermoeden dat het financieel motief een rol gespeeld heeft om zich juist voor dit type misdrijf inquisitoir actief te betonen.

De categorie misdrijven tegen de overheid is relatief klein en heeft betrekking op zaken als verzet tegen executie van een vonnis, het niet komen opdagen bij de verplichte wapenschouw van weerbare mannen,⁴⁹ nalatig dijkonderhoud en dergelijke. De restcategorie bevat meldingen over onbepaald wangedrag en vredebreuk, alsook de enige zaak van religieuze heterodoxie die we in de rekeningen zijn tegengekomen.⁵⁰

6. Klein en grof geweld

In het Oudfriese recht wordt wel onderscheid gemaakt tussen gewelddadige zaken (*wieldelike seka*) en vechtzaken (*fiuchtlika seka*), waarbij de eerste categorie gekoppeld wordt aan vete-gereleerde twisten en de tweede aan de uitoefening van, of dreiging met geweld in de privésfeer bij ruzies en conflicten tussen individuen.⁵¹ Onder die *wieldelike seka* valt dan in het bijzonder ook de *huusbreeck*, of wel het binnendringen van een

huis na een vijandelijke aanval, waarbij vaak ook sprake is van roof, plundering en brandstichting.⁵² Het zal echter duidelijk zijn dat bij privé- en familietwisten even goed sprake kon zijn van zo'n vorm van geweld. Huisvredebreuk en vernieling, maar ook het omver halen van andermans omheining, het bederven van veldvruchten of het mishandelen van dieren konden middelen zijn om personen te treffen bij wijze van eigenrichting, als wraak voor ervaren onrecht. We willen ze daarom hier in het geheel van agressieve delicten opnemen, als passend in een reeks van geweldsuitingen en handelingen die kunnen uitmonden in zware verwondingen en doodslag.

Aan het begin, of de minst levensbedreigende kant van het spectrum, staan de krenkende handelingen waarbij het hoofdmotief van de dader was de tegenstander te ontoren zonder hem of haar fysiek te raken. Als aparte subcategorie kunnen hier de 'lelijke woorden die de eer aangaan' worden onderscheiden.⁵³ Schelden dus en beledigen, maar vaak ook het uiten van valse beschuldigingen. In de grietenijrekeningen vinden we dit, net als in de Sakische Ordonnantie terug onder de Romeins-canonieke rechtsterm *injurie* of 'injuriose woorden'. 'Injurieus' staat dan voor schadelijk en schandelijk. Veel details over de gebezigde woorden geven onze bronnen niet: slechts een keer wordt gemeld dat de een de ander heeft uitgemaakt voor 'meinedige hond' en dat een vrouw is uitgescholden voor 'hoer merrie'.⁵⁴ Het lijdt echter geen twijfel dat in alle grietenijen geregeld door personen van beide seksen over en weer is gescholden en kwade verdenkingen zijn

48 Zo heeft Syds Tjaarda de 'arme gezelschap' Nanne Sywerdts die met een meisje uit Groningen overspel had gepleegd toen zijn vrouw in de kraam lag, dertien dagen in de gevangenis van Rinsumageest opgesloten om hem daarna 'op bedde van veel mensen' vrij te laten. Tresoar, Rentmeestersrekening 37 (Dantumadeel), 1527-1528, p. 111.

49 In Baarderadeel werden daarvoor zes man elk apart beboet.

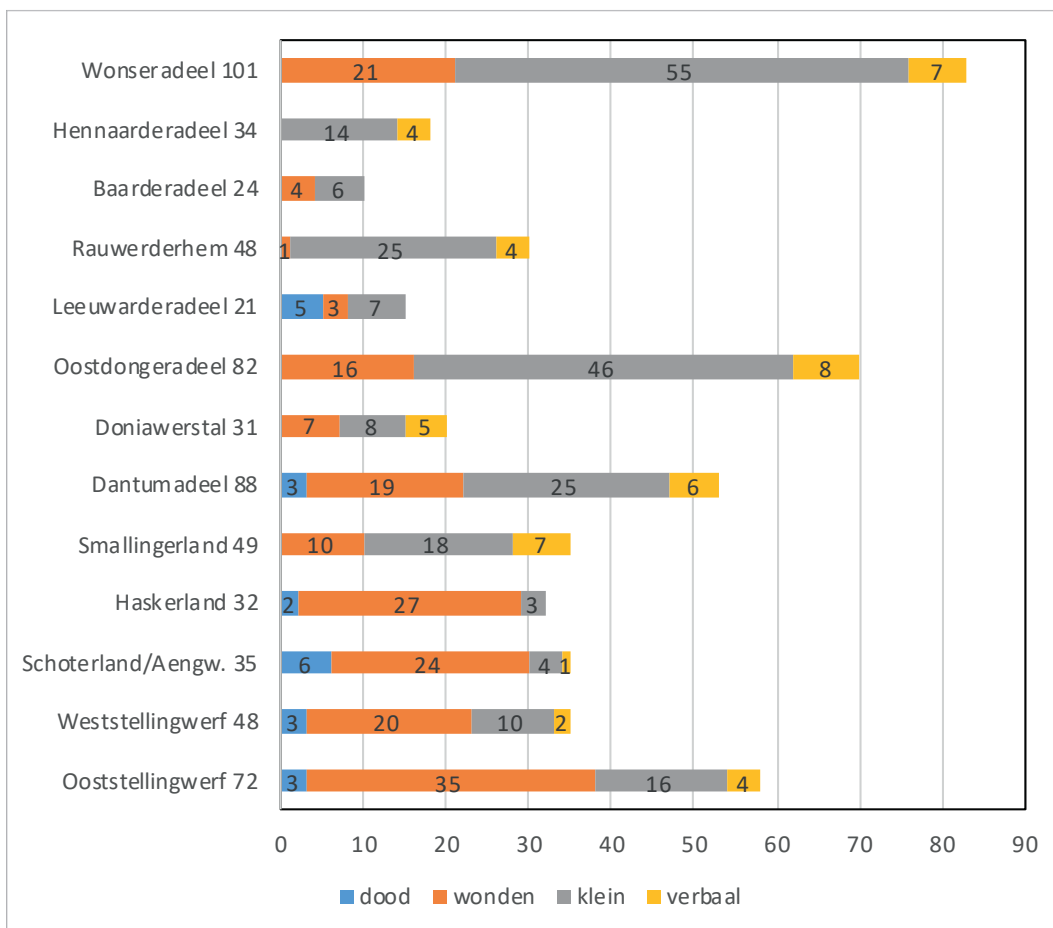
50 Het gaat om een inwoner van Burgwerd wiens zoon geblasfemeerd had tegen God 'en zijne ghebenedide moeder'. Het strafbare feit was overigens dat de man zijn zoon had verborgen. De ketterijzaak zelf viel kennelijk onder de competentie van het Hof.

51 Rudolf His, *Das Strafrecht der Friesen im Mittelalter* (Leipzig 1901), 36.

52 Oebele Vries, "'Ic ontsidse jemme ende jemme onderseten". Bemerkungen zum friesischen Fehdewesen sowie zur Fehdeterminologie' in: W. Schwarz en M. Tielke (red.), *Tota Frisia in Teilansichten. Hajo van Lengen zum 65. Geburtstag* (Aurich 2005), 121-142, 138.

53 Zie hierover: R.H. Bremmer jr., 'Schelden doet zeer. Verbaal kwetsen in middeleeuws Friesland', *Leidschrift* 12 (1996), 19-36.

54 Tresoar, Rentmeestersrekening 36 (Oostdongeradeel), 1526-1527 p. 73; Rentmeestersrekening 37 (Dantumadeel), 1526-1527, p. 62. Vgl. de gebezigde scheldwoorden in de *Leeuwarder Stedstiole*, 14.

Grafiek 4. Verhouding tussen lichte en zware geweldsmisdrijven

geuit, tot in de kerk toe, en dat veel rechters hun best hebben gedaan er straffen voor uit te delen. Ook een voor ons gevoel onschuldige bewering dat iemand twee broden had verkocht 'die te licht waeren', werd daarbij aangepakt.⁵⁵ Wie bij het zwart maken van een ander zijn beschuldiging niet kon staven, moest betalen. De overheid was er heel streng op, juist om te voorkomen dat verbaal geweld uitliep op fysieke mishandeling en dan helemaal de maatschappelijke orde zou verstoren. Voor de 'injurie woerden' bepaalt artikel 85 van de Saksische Ordonnantie dat de dader gestraft kan worden met twee goudgulden schadevergoeding

aan de klager - en dus één goudgulden (van 28 st.) voor de rechter. In de praktijk kwamen de composities daar alleen op uit bij recidive. Enkelvoudig schelden kostte vier tot zeven stuivers. Met valse beschuldigingen waren in het algemeen grotere bedragen gemoeid, zoals in het geval van Wouter ter Wisch te Appelscha die Koen Heynes diens eer te na had gesproken 't welck hij nyet bewijsen en conde' en die daarvoor aan de grietman niet minder dan 148 st. moest afdragen.⁵⁶ Uit bijgaande grafiek, waarin we een en ander hebben samengebracht onder de rubriek verbaal geweld, mag blijken dat dit type misdrijven in alle griete-

⁵⁵ Tresoar, Rentmeestersrekening 41 (Hennaarderadeel), 1525-1526, p. 55.

⁵⁶ Tresoar, Rentmeestersrekening 46 (Ooststellingwerf), 1525-1526, p. 32.

nijen, met uitzondering van Haskerland voor de rechter is gekomen.

Een volgende deelcategorie binnen het brede geweldsspectrum is die van het niet tot interne verwondingen leidende vechtgeweld.⁵⁷ Het bestrijkt de fase waarin het uiten van beledigingen en bedreiging had plaatsgemaakt voor een aanval op het lijf van de tegenstander, maar dan nog zonder de inzet van scherpe wapens. Men kan ook van vechtpartijen spreken, met gebruik van vuisten of stokken, waarbij men elkaar ook vaak bij het haar vastgreep. Het laatste gold bij uitstek als een zware krenking van de persoonlijke eer. In het Oudfries werd het 'faxfang' genoemd, maar in onze bronnen komen we de daad altijd tegen als haarpluk of plukharen. Een variant die op vrouwen van toepassing was, betrof het ontterende aftrekken van de hoofddoek.⁵⁸ Andere krenkende handelingen in deze categorie, die vaak in de rekeningen opduiken, zijn het in het water jagen van de tegenstander of hem bier in het gezicht gooien. De bestraffing richtte zich qua zwaarte in alle gevallen op het lijfelijk effect van de mishandeling. Bleef het bij een paar slagenwisselingen of een simpele haarpluk en was er weinig aan bloeditstorting (bloedig en blauw) te zien, dan werd er een bedrag tussen de vier en tien stuiver gerekend.⁵⁹ Het werd al meer als er lang blauwe plekken zichtbaar bleven of er sprake was van bloedrijzing, dat is van een oppervlakkige, niet al te ernstige bloedende wond. Nog in hetzelfde spectrum viel ten slotte het trekken van messen, oftewel 'mesluck', zoals het in de Saksische Ordonnantie wordt aangeduid. Openbare wapendracht was verboden maar het gebruik van broodmessen ('ytel mes' of 'broet jonge') was wel toegestaan en die werden door mannen - vrouwen droegen ze niet - bij het uit de hand lopen van ruzies juist vaak tevoorschijn gehaald. Als dit dan niet meteen uitliep op

2. Prent van Albrecht Dürer uit 1497 van drie boeren, van wie tenminste één een mes bij zich draagt en een ander een zwaard vasthoudt. British Museum, Wikimedia Commons, Publiek Domein

steken en uithalen, kon het worden afgedaan met bedragen tussen de vier en de tien stuiver.

Hoewel de boven besproken deelcategorie van de zaakbeschadiging of het geweld tegen huizen, beesten en veldvruchten naar haar aard niet direct onder dit kleine vechtgeweld kan worden gevat, hebben we haar daar cijfermatig toch mee samengebracht omdat ze zich qua bestraffing binnen dezelfde orde van grootte bewoog en betrekkelijk weinig voorkwam. Men moet daarbij wel bedenken dat voor meervoudige huisbreuk en vernieling geen vaste basistarieven

⁵⁷ Vergelijk voor de hierna volgende categorieën de boetetarieven, zoals behandeld door Nijdam, *Lichaam, eer en recht*, 194-207.

⁵⁸ Tresoar, Rentmeestersrekening 38 (Smallerland), 1524-1525, p. 27.

⁵⁹ De Saksische Ordonnantie zette een halve goudgulden (14 st.) op elk van deze misdrijven, maar dan als bedrag dat aan het slachtoffer betaald diende te worden. Voor de vredebreuk moest dan dus aan de rechter zeven stuivers worden gegeven. Bij veel vechtpartijen zullen de schadevergoedingen van de vechters ten opzichte van elkaar zijn weggestreep. Zie Van der Meer, *Fysiek geweld in Sneek*, 75, die hier ten onrechte concludeert dat de compositie in de praktijk een vermindering van de helft van de geldboete betekende.

golden en veel afhankelijk was van de schade. Het onklaar maken van een schip in Smallerland bijvoorbeeld, gecomponeerd voor 1 goudgulden (28 st.), was dan nog niet zo duur.⁶⁰ Begroterlijker was de actie van een zekere Aucke Sickema die in Dantumadeel bij een deel van de koebeesten van Jeppe Stania de hoorns had afgeslagen, de ogen uitgebroken en ribben gekneusd.⁶¹ Hij moest daarvoor 70 stuivers aan de grietman afdragen; daarnaast zal hij dan nog 140 stuivers aan Stania hebben moeten betalen bij wijze van schadeloosstelling binnen het kader van het boetedeel.

Als we dan in de grafiek zien hoeveel gevallen deze tweeledige categorie van 'klein geweld' in de verschillende grietenijen telde, valt op dat ze het omvangrijkst was in de kleigrietenijen. In elk daarvan omvatte ze meer zaken dan de hierna volgende categorie van het ernstige, maar niet dodelijke vechtgeweld. De enige uitzondering in dit opzicht vormt Smallerland, maar het beeld lijkt minder representatief vanwege de aanstelling van een inactieve grietman halverwege de door ons bestudeerde periode.

Bij dit ernstige geweld ging het altijd om zware maar uiteindelijk niet dodelijke verwondingen en botbeschadigingen, meestal toegebracht met scherpe wapens, die sporen achterlieten op het lichaam, in de vorm van littekens, verlammingen of andere blijvende handicaps. Natuurlijk konden deze ook het resultaat zijn van het steken met een beitel, het smijten met een kan, het beuken met een vaarboom, het hanteren van een pook, zeis of hooivork of wat een agressiepleger al niet meer aan instrumentarium bij de hand had. Men zou bij dit soort misdrijven verwachten vaak wapens tegen te komen waarover de weerbare mannen thuis moesten beschikken met het oog op hun inzet voor de landsverdediging.⁶² Een enkele keer stuit men wel op het gebruik van een piek, een degen of een gavelijn (korte spies) en tweemaal is sprake van het afschieten van een pijl, vermoedelijk met een handboog. Maar in negen

van de tien gevallen lijkt men daar niet naar deze professionele wapens gegrepen te hebben en was het genoemde broodmes het wapen waarmee de ernstige verwondingen werden veroorzaakt.

In het Oudfries staan zulke verwondingen bekend als *dolgen*. Eenmaal komen we die term ook tegen, in de rekening van Baarderadeel waar onder het boekjaar 1527-1528 voor een zekere Wble Fecke zoon van Jorwert is genoteerd dat hij iemand een 'inrijch (inwendig) *dolch* ofte wond had gesteecken in de borst'.⁶³ Voor het overige spreken de bronnen, geheel conform de Saksische Ordonnantie, van wonden of kwetsuren, waarvan de grootte kan worden opgemeten. Het bedrag dat Wble Fecke zoon aan de rechter voor zijn vredebreuk moest betalen, ter hoogte van vijf pond en twaalf stuiver (maakt 112 st. in totaal) - los van de compensatie aan zijn slachtoffer, laat al zien dat daders kapitalen kwijt konden zijn voor hun doorgaans in woede gepleegde aanval. De grootte van de bedragen werd in beginsel gerelateerd aan de mate van disfunctioneren van het slachtoffer door de bij het misdrijf veroorzaakte beschadiging, waarbij de vergoeding voor doodslag van een man (mangeld) de basis voor alle berekeningen vormde. Wie bijvoorbeeld twee ogen, twee handen of twee voeten verloor, was volledig gehandicapt en kon geen kostwinner meer zijn: reden voor de opstellers van de Saksische Ordonnantie om, aansluitend bij oudere tradities, de veroorzaker ervan voor één mangeld van maximaal 150 goudgulden voor de boete en 75 voor de breuk aan te slaan.⁶⁴ Het verlies van één oog, één hand of één voet kwam de dader logischerwijs op een half mangeld te staan. Bij het bepalen van de boete- en breukgeldten voor *dolgen* was het aan de rechter, de bijzitters, de gerechtsbode of twee 'waerachtige mannen' om de ernst vast te stellen. Soms kon de diepte van de wond worden gemeten, met een vinger of een vingerlid. Vaak lukte dat ook niet en was het een kwestie van de kennersblik. Voor ons is het niet te zeggen waarom Pieter van Munnike-

⁶⁰ Tresoar, Rentmeestersrekening 38 (Smallerland), 1525-1526, p. 46.

⁶¹ Tresoar, Rentmeestersrekening 37 (Dantumadeel), 1526-1527, p. 75.

⁶² J.A. Mol, *De Friese volkslegers tussen 1480 en 1560* (Hilversum 2017), 78-82.

⁶³ Tresoar, Rentmeestersrekening 40 (Baarderadeel), 1527-1528, p. 127.

⁶⁴ Saksische Ordonnantie, nrs. 44 en 45.

buren in 1528 de rechter van Oost-Dongeradeel 168 stuivers moest betalen voor een wond in de borst bij Jacob Douwes, terwijl Jan Popke zoon in dezelfde grietenij slechts 28 stuivers als breuk kwijt was voor een vleeswond in het lijf bij ene Sipke. Meer duidelijkheid was er bij het bijten van een lamme vinger bij een man genaamd Jue door Nitte tapper in Dantumadeel in 1525. Grietman Syds Tjaarda rekende daarvoor 25 goudgulden (700 st.) aan breukgeld, wat dan net weer meer was dan het vierde part van het mangeld-breukdeel dat voor het verlammen van duimen en vingers in de Saksische Ordonnantie stond.⁶⁵ Dat de grietmannen de vrijheid namen om flink van de norm af te wijken, blijkt bij het soortgelijke geval dat zich in 1529 in Baarderadeel voordeed, waar Albert kistmaker van Jellum zijn joodse collega Israhel te Jorwert niet een maar twee lamme vingers had bezorgd – wat laatstgenoemde nadien flink belemmerd zal hebben bij het uitoefenen van zijn beroep – en daarvoor slechts 336 stuivers aan grietman Jarich van Dekema hoefde af te staan.⁶⁶

Het heeft geen meerwaarde hier verder uit te weiden over de andere vormen van ernstige verwondingen in de categorie grof persoonlijk geweld. Zien we naar de aantallen, mede in relatie tot de compositiebedragen die ervoor werden gerekend, dan dringt zich de conclusie op dat dit soort misdrijven naar verhouding het vaakst geregistreerd is en naar alle waarschijnlijkheid ook het vaakst is voorgekomen in de veen- en zandgrietenijen Haskerland, Schoterland (met Aengwirden), Weststellingwerf en Ooststellingwerf.

7. Doodslag en moord

Spoort dit nu ook met de cijfers die de rekeningen ons bieden over de misdrijven met een dodelijke afloop? Over moord in de middeleeuwse betekenis van het verraderlijk en heimelijk ombrengen van

anderen – dat de dader bij behandeling door het hoogste gerecht altijd met de dood moest bekopen – kunnen we kort zijn. Daarvan hebben zich in onze veertien grietenijen maar twee gevallen voorgedaan: een in Ooststellingwerf en het andere in Leeuwarderadeel. Het eerste betrof de politiek geladen moord op de Habsburgse grietman Vranck Roelofs in 1524, gepleegd door een groep Gelders-gezinden die het de rechter kennelijk kwalijk namen dat hij in 1518 van partij was gewisseld.⁶⁷ De nieuwe grietman Gerrit Kost wist een van de daders, Jan Roelofs, gevangen te nemen en naar Leeuwarden op te brengen, alwaar deze na een kort proces op 4 januari 1526 werd onthoofd. Het tweede geval was van een andere orde. Het ging om een moordbrandpoging van een jongen die in 1529 in het huis van zijn meester heimelijk vuur in het stro had gestoken.⁶⁸ Onbekend is of de actie tot slachtoffers leidde en welke straf de jongen kreeg nadat hij in Leeuwarden aan het Hof was overgedragen.

Alle andere zaken, twintig in totaal, hebben betrekking op onbedoelde doding van een voor de dader bekende persoon, als gevolg van een uit de hand gelopen confrontatie, waarbij een mes of een ander wapen werd ingezet. Zo'n typische casus lijkt me die van een zekere Arcke Gerbets in Schoterland die ene Douwe Wittes een doorgaande wond in de schouder had bezorgd waaraan Douwe naderhand is overleden.⁶⁹ Daarbij wordt opgemerkt dat door de verwanten van de dode over de zaak bij het Hof wordt geprocedeerd. Duidelijk is dat de grietman zo'n doodslag zelf niet mocht afhandelen. Het al eerder geciteerde artikel 72 van de Saksische Ordonnantie geeft de slachtofferpartij of klager ruimte om samen met de rechter te bepalen of men de dader met geld wil laten betalen of ervoor kiest te procederen om hem zijn hals te doen verliezen. Hoewel de grond-

⁶⁵ Tresoar, *Rentmeestersrekening 37 (Dantumadeel), 1525-1526*, p. 48. Saksische Ordonnantie, nr. 66.

⁶⁶ Tresoar, *Rentmeestersrekening 40 (Baarderadeel), 1529-1530*, p. 176.

⁶⁷ *Rentmeestersrekeningen van Stellingwerf-Oosteinde en Stellingwerf-Westeinde*, 11-12. Vgl. Criminele Sententies Hof van Friesland, nr. 212, f. 43, met de uitleg dat Jan Roelofs naast een aantal anderen de grietman had opgewacht en persoonlijk, gewapend met een partizaan (een steekwapen met een breed blad), 'geassisteert ende bijden daet geweest is', toen de grietman werd vermoord. Voor de achtergrond van de tussen 1514 en 1524 in Fryslân woedende burgeroorlog tussen Habsburg en Gelre, zie J.A. Mol, *De Friese volkslegers tussen 1480 en 1560* (Hilversum 2017), hoofdstuk 6.

⁶⁸ Tresoar, *Rentmeestersrekening 35 (Leeuwarderadeel), 1528-1529*, p. 117.

⁶⁹ Tresoar, *Rentmeestersrekening 45 (Schoterland en Aengwirden), 1528-1529*, p. 128.

3. Fysiek geweld bij een ruzie over een kaartspel: schilderij uit de kring van Jan Bruegel de Oudere naar Pieter Bruegel de Oudere. Kunsthistorisches Museum, Wenen, Wikimedia Commons, Publiek Domein

regel aangeeft dat een doodslager zijn leven had verspeeld, bleef het zo dus mogelijk doodslagen *civiliter*, met geld, af te handelen. Het staat er niet bij, maar wanneer daartoe werd besloten, diende de dader zijn breukgeld geheel aan het Hof en niet aan de grietman af te dragen. En dus zal er bij veel van dit soort gevallen afgehandeld zijn door een raadsheer in plaats van door de grietman. Bij het natrekken van de namen in de Criminele Sententies van het Hof voor de periode 1524-1530 valt op dat maar weinig van de doodslagcases die de grietmannen naar Leeuwarden doorverwezen,⁷⁰ hebben geresulteerd in een veroordeling met een doodstraf. Omdat ze niet ook elders geregistreerd zijn, weten we ook niet welke bedragen ermee gemoeid zijn geweest. Verder mag worden onderstreept dat in de rekeningen van onze Friese

grietenijen geen enkel bericht over doding in het kader van een bloedwraakvete gevonden wordt. Dat doet toch vermoeden dat dit voor de vijftiende eeuw nog bekende fenomeen op de een of andere wijze door de centrale overheid met succes aan banden was of werd gelegd.

Over de inzet van de grietmannen kan alleen worden gezegd dat deze hun best moesten doen de dader aan te houden en informatie in te winnen over zijn inkomenssituatie om te zien of er iets beschikbaar was aan boete- en breukgeld. Dat viel soms tegen, bijvoorbeeld in Schoterland, waar in 1525 een zekere Hendrick van Drenthe de huisvrouw van een ander had doodgestoken en vervolgens was ontlopen zonder iets anders achter te laten dan twee bedden en een koperen pot.⁷¹ Die huisraad moest volgens de schrijver

⁷⁰ Zie echter de hierna genoemde zaak van Steffen Jacobs.

⁷¹ Tresoar, Rentmeestersrekening 45 (Schoterland en Aengwiriden), 1524-1525, p. 31.

van de Rekenkamer dan maar in handen van de keizer worden gesteld. In 1530 had de grietman van Haskerland op dezelfde wijze te maken met twee doodslagers uit de streek die zich inmiddels buiten het land bevonden.⁷² Uit het goedkeurende commentaar in de marge van de post uitgaven, waar de grietman meldt voor twee goudgulden een zekere Sybren Peekis te hebben ingehuurd ‘... die welcke op zijn hant wacht om alle criminele saecken te straffen’, mag overigens wel blijken dat de rentmeester begrip had voor de noodzaak om juist hier extra in de geweldsbestrijding te investeren.⁷³

Een zijdelingse blik op hoe de grietmannen hierbij te werk konden gaan, biedt een onkosten-declaratie van Syds Tjaarda van Dantumadeel in het geval een ruzie met fatale afloop bij arbeiders van het klooster Klaarkamp.⁷⁴ Na het incident, waarbij de kuipersknecht (*cueperfeint*) Steffen Jacobs uit Dronryp de varkenshoeder (*swijneproest*) Tyaerdt Tonys een levensbedreigend gat in zijn lijf had gestoken, heeft de grietman de dader meteen in het gevang gezet om af te wachten of Tyaerdt het ook zou overleven. Dat bleek niet het geval, want het slachtoffer gaf de geest na zes dagen. Daarop bracht hij Steffen Jacobs met hulp van een paar dienaars persoonlijk naar Leeuwarden voor een verdere behandeling van de zaak. Alles bij elkaar bracht hij daarvoor de rentmeester-generaal 49 stuivers in rekening: 18 (6x3) st. mondkost, 7 st. bewakingsgeld en 24 st. voor twee dagen vervoer en vacatie. De bedragen zijn niet becommentarieerd en zullen hem dus toegestaan zijn; begrijpelijk omdat de grietman er verder geen compositiegeld aan heeft kunnen overhouden.⁷⁵

Wat de spreiding van al deze doodslag- en moordzaken betreft, springt in het oog dat veertien

van de 22 in de vier zuidelijke Woudgrietenijen Haskerland (twee), Schoterland en Aengwiriden (zes), Weststellingwerf (drie) en Ooststellingwerf (drie) plaatsgegrepen hebben. Rekent men ook Dantumadeel met zijn drie casussen tot die groep, dan komt het homicidecijfer voor de Wouden nog hoger uit. Dat in de periode 1524-1530 ook vijf gevallen zijn geregistreerd voor de kleigrietenij Leeuwarderadeel, geeft wel weer aan dat ook toeval en grilligheid een rol gespeeld zullen hebben. Houdt men er echter rekening mee dat voor geen van de andere kleigrietenijen een homicidegeval is geregistreerd en bedenkt men tevens dat in de vier genoemde zand- en veengrietenijen juist ook het aandeel van het grove geweld bovenmatig sterk was, dan leidt deze kennis toch tot de conclusie dat er in de Woudgrietenijen sprake is geweest van een significant hoog geweldsniveau.

In de criminaliteitshistorische literatuur wordt het homicidegetal steeds berekend naar het aantal doden per jaar per 100.000 inwoners.⁷⁶ Wat ons rurale gebied betreft, bieden cijfers voor een periode van slechts zes jaar niet bepaald een stevige basis voor een dergelijke exercitie, maar als we onze 22 casussen afzetten tegen het geschatte bevolkingsaantal van 29.000 en dit extrapoleren, dan hebben we met 76 in zes jaar een homicide-aantal voor alle veertien grietenijen samen van 12,6. Dat lijkt fors, tegen de achtergrond van het huidige homicidecijfer voor heel Nederland van 0,55.⁷⁷ Bij een meer toegespitste berekening voor de vier zuidelijke Woudgrietenijen (veertien doodslagen), in relatie tot hun toenmalige bevolking van om en nabij de 10.500 personen, zou het homicidecijfer op het verhoudingsgewijs hoge getal van 22,2 per jaar (133:6) uitkomen, of - als we er ook de drie andere Woudgrietenijen inclusief Dantumadeel bij betrekken - met

72 Tresoar, Rentmeestersrekening 44 (Haskerland), 1529-1530, p. 90.

73 Ibidem, 1527-1528, p. 67.

74 Tresoar, Rentmeestersrekening 37 (Dantumadeel), 1529-1530, pp. 161, 164.

75 Overigens heeft het Hof er ook geen compositiegeld voor geboekt: de raadsheren hebben de dader met het zwaard ter dood laten brengen: Tresoar, Archief Hof van Friesland, inv.nr. 7488 Crimineel Sententieboek 1516-1542, f. 83, vonnis 25 mei 1530.

76 R. Muchembled, *A History of Violence* (Cambridge 2012), 38-40.

77 Dit alleen bij wijze van ruwe indicatie: moordcijfers voor de huidige tijd zijn moeilijk te vergelijken met die uit vroeger eeuwen. Zie de op internet beschikbare lijst van landen met opzettelijke doodslag-rate: https://nl.qwe.wiki/wiki/List_of_countries_by_intentional_homicide_rate (geraadpleegd 7 augustus 2020).

zeventien doodslagen voor een bevolkingsgroep van een kleine 16.000, op 17,1 per jaar (103:6). De zes kleigrietenijen met hun 12.000 inwoners zouden daartegenover met vijf doodslagen een score bieden van 6,9.

Voor Fryslân is nog weinig vergelijkingsmateriaal beschikbaar. Alleen voor Leeuwarden en Sneek kunnen een paar cijfers gefilterd worden uit de voor die steden overgeleverde gerechtsregisters. De *Stedstiole* van Leeuwarden omvat slechts een tijdvak van krap twee jaar, van het voorjaar van 1502 tot begin 1504, die van Sneek beslaat de perioden 1491-1495 en 1506-1517. In de bron van het toen ca. 4000 inwoners tellende Leeuwarden,⁷⁸ met een kleine tweehonderd aantekeningen over misdrijven, stuiten we op maar één doodslag.⁷⁹ In die van het kleinere Sneek is echter voor de jaren 1491-1495 sprake van niet minder dan dertien doodslagen.⁸⁰ Deze dertien gevallen binnen vijf jaar op een bevolking van 2400⁸¹ zou het extreem hoge homicide-aantal opleveren van 108. Vreemd genoeg tellen we daar voor de periode 1506-1517 slechts twee zaken waarbij iemand doodgestoken is. De verschillen zijn lastig te interpreteren. Misschien moeten we er rekening mee houden dat Sneek in de roerige tijd van Schier en Vet, kort vóór de vestiging van het Saksische gezag een zeer gewelddadige cultuur kende, die dan nadien in meer of mindere mate beteugeld is door het nieuwe gezag.⁸² Het lage getal voor Leeuwarden van één binnen twee jaar en het even lage getal voor het latere Sneek van twee binnen tien jaar, zouden bij extrapolatie tegen de achtergrond van hun bevolkingsaantallen, op respectievelijk 12,5 en 8,3 komen. Dat zijn cijfers die goed sporen

met het getal van Haarlem, waarover voor de jaren 1459-1542 met ca. 1,5 doodslagen per jaar op een bevolking van ca. 16.000 het cijfer 9 berekend kan worden.⁸³ Zo bezien zouden Leeuwarden en Sneek zich dan met hun doodslagcijfers tussen de klei- en de Woudgrietenijen in plaatsen. Dat zal weinig verbazing wekken. Hoewel stadsbesturen veel energie staken in het beteugelen van de misdaad moesten ze er rekening mee houden dat er vanwege de marktfunctie, de drukte en het vertier binnen hun steden nu eenmaal meer kans was op geweldsontsporingen dan op het omringende platteland.⁸⁴

8. Conclusie

Met alle voorbehoud die cijfermatige exercities voor de middeleeuwen en vroegmoderne tijd nu eenmaal vragen, kunnen we op basis van de Friese grietmansrekeningen over de periode 1524-1530 allereerst vaststellen dat het overgrote deel van de in de nedergerechten behandelde of doorverwezen zaken betrekking had op geweldsmisdrijven. Omdat er vooralsnog weinig aanwijzingen zijn dat andere delicten zoals diefstal en roof systematisch aan de aandacht van de rechters zijn ontsnapt, nemen we vooralsnog aan dat de misdaad in Fryslân dan ook in het algemeen voor het merendeel de uitoefening van geweld betrof. Een tweede hoofdconclusie is dat er op dit terrein grote verschillen waren tussen de diverse plattelandsregio's. In de Woudgebieden in het zuidoosten van het gewest was sprake van significant meer doodslagen en misdrijven die met zware verwondingen gepaard gingen dan in de kleigrietenijen in het westen en noorden, waar het minder

⁷⁸ M. Schroor, 'Lantstadt, "Eene jonghe aencommende lantstadt". Een poging tot reconstructie van de bevolkingsomvang van Leeuwarden in de zestiende eeuw (1511-1606)', *Leeuwarder Historische Reeks* 3 (1992), 107-142, aldaar 110, 120.

⁷⁹ *Leeuwarder Stedstiole 1502-1504*, nr. X 96: 'Wÿbren schomaker ... en oer dolgh der by daedel'.

⁸⁰ *Sneker recesboeken*, nrs. 114, 197, 218, 770, 809, 1100, 1210, 1481, 1634, 1792, 1801, 1802 en 1867.

⁸¹ M. Schroor, 'De bevolkingsomvang en bevolkingsevolutie van Sneek', in: idem (red.), *Sneek. Van veenterp tot waterpoortstad* (Leeuwarden 2011), 195-201, aldaar 195.

⁸² Al blijkt uit de casussen zelf geen directe relatie met partijtwisten. Renate van der Meer, die meer focuste op de aard van het geweld, waarin overigens ook een terugloop qua ernst van de zaken waar te nemen lijkt, gaat verder niet in op deze ontwikkeling: Van der Meer, *Fysiek geweld in Sneek*, 73.

⁸³ Müller, *Misdaad en straf in Haarlem*, 64.

⁸⁴ Vgl. TeBrake, 'Crime and Punishment in rural Holland', 280-282, die voor het laatveertiende-eeuwse Holland wel een hoog geweldsniveau vaststelde maar daarbij tevens concludeerde dat de minst geurbaniseerde en afgelegen delen van het platteland het minst gewelddadig waren. Dat spoot dus niet met onze bevindingen voor de vroege zestiende eeuw.

ernstige geweld, variërend van belediging tot slagen zonder 'blauw en bloed', overwoog. Voor zover we een beeld hebben van het hoge niveau van bloedig geweld in het aan die zuidoostelijke streken grenzende Drenthe - voor een aantal decennia later overigens - lijkt dat van Haskerland, Schoterland en de Stellingwerven daarbij aan te sluiten.

Het is dan nog wel de vraag hoe dit en ook het afwijkende beeld voor de kleigrietenijsen, kan worden verklaard. Van Deursen geeft als context dat men in Drenthe volgens het Drentse Landrecht vanouds gewend was het recht snel in eigen hand te nemen; dat Landrecht is volgens hem ook op te vatten als '... een nadere regeling van de bevoegdheid van elke Drent zichzelf recht te verschaffen'.⁸⁵ Dat verklaart op zichzelf echter weinig, want waarom zouden de Drenten, de Stellingwerpers en de Schoterlanders zo sterk aan die gereglementeerde eigenrichting vastgehouden hebben, een traditie die eerder in de economisch welvarender kleigebieden van Fryslân en Groningen ook sterk was geweest? Ik heb het antwoord zelf ook niet meteen voorhanden maar denk dat het op de een of andere manier gezocht moet worden in de rol van de centraliserende overheid - die zich juist in de door ons bestudeerde periode in Fryslân sterk begon te manifesteren - en in de communale vorm van samenleven, die in de relatief arme zand- en veenstreken, met hun geringe mogelijkheden tot bezitsaccumulatie, naar verhouding sterk was en meer dan in het kleigebied neigde tot conservering en continuering van de eenmaal ontwikkelde rechtstradities. Nader onderzoek voor plattelandsregio's elders kan daar misschien een beter zicht op bieden.

---

⁸⁵ Van Deursen, 'De zestiende eeuw', 274.

BOEKBESPREKINGEN

**DE
MANNEN
VAN DE
OVERVAL**

HESSEL DE WALLE

**heroïek en tragiek
in 26 levensverhalen**

Bespreking van Hessel de Walle, *De mannen van de Overval. Heroïek en tragiek in 26 levensverhalen (Dokkum 2019)*

Uitgeverij Wijdemeer, 415 blz, € 26,90

RALF FUTSELAAR

Biografieën liggen goed in de markt. De shortlist van de Libris Geschiedenis Prijs is doorgaans voor minstens de helft gevuld met biografische werken en de bescheiden plankjes met historische boeken in de boekhandel zijn eveneens voor een groot deel met biografieën gevuld. Of het nu een gewone biografie, een dubbelbiografie, of een intergenerationele biografie is, om maar wat recente subgenres te noemen, biografieën zijn nagenoeg de enige geschiedenisboeken die aan de lopende band verschijnen en goed verkocht worden. Een levensverhaal spreekt duidelijk veel mensen aan, juist omdat ze lezers voor hun gevoel dichterbij de historische realiteit brengen. Een levensverhaal hebben de mensen zelf ook, immers, en dat maakt een biografie haast automatisch invoelbaarder dan pakweg de geschiedenis van het drieslagstelsel, het kabinet Ruys de Beerenbroeck, of de opkomst van de guanohandel.

Er is op het eerste gezicht ook niet zoveel tegen een biografie in te brengen. Waarom zou een historisch levensverhaal immers minder belangrijk of lezenswaard zijn dan een geschiedenis van een gebied, een conflict, een landbouwtechnische innovatie, of wat er verder wel niet allemaal historisch te beschrijven valt? Of we echt gelukkig moeten zijn met de dominantie van het biografische perspectief op ons verleden is echter de vraag. Het prettige aan een biografie is dat alles, onvermijdelijk, binnen de 'menselijke maat' blijft en dat is meteen ook het nadeel. Historische veranderingen en gebeurtenissen van betekenis worden zelden veroorzaakt door eenlingen en veel verklaringen voor wat er in het verleden is voorgevallen kom je dan ook niet in biografieën tegen.

Voor de historische beleving zijn deze boeken geweldig, om je als lezer in te leven in iets dat vroeger is gebeurd, maar veel begrip waarom iets is gebeurd, houd je aan een biografie meestal niet over. De conclusies van biografieën zijn dan ook zelden meer dan de vaststelling dat de grote held toch ook wel een beetje een egocentrische hufter was, of dat de enorme schurk toch ook wel leuke kanten had.

Dat beperkte perspectief is natuurlijk vooral een gevolg van het feit dat de biograaf zich vrijwel altijd richt op een of hooguit twee levensverhalen. Dat houdt de zaken overzichtelijk en verlost de auteur en de lezer ook van een hoop ingewikkelde historische analyse en hinderlijke nuance. Het zou een ander verhaal zijn als je niet een of twee, maar veel meer levens als onderwerp kiest. Dat gebeurt in *De mannen van de Overval* van Hessel de Walle. Dit in 2019 verschenen boek bestaat, naast een beknopte geschiedenis van de overval op het Leeuwarder Huis van Bewaring in december 1944, uit biografische schetsen van alle 26 overvallers. Je zou kunnen stellen dat hij geen biografie, maar een prosopografie heeft geschreven, maar dat woord vermijdt hij. De Walle noemt zijn boek een 'multibiografie'. Daar is ook wel iets voor te zeggen, want De Walle doet hoegenaamd geen poging om algemene conclusies te verbinden aan de 26 biografieën. Dat kan de lezer zelf natuurlijk wel doen.

Meteen in de eerste regel van de inleiding stelt De Walle de vraag aan de orde of er nog wel een historisch boek over de Overval nodig is. Dat is een terechte vraag, want de Overval is een van de meest afgezaagde onderwerpen in de Nederlandse en Friese geschiedenis. Toch is hij van

mening dat zijn boek een heel andere invalshoek heeft en heel andere, en andersoortige, informatie geeft dan eerdere publicaties. Dat is ook zo. Over de Overval zelf is weliswaar erg veel verschenen, verfilmd en vermusealiseerd, maar in dit boek speelt de eigenlijke Overval meer een rol op de achtergrond. Voor het plegen van de Overval, op 8 december 1944, kwamen deze 26 mannen bijeen. Voor die tijd waren ze nooit allemaal samen op dezelfde plek geweest en ze zouden dat later ook nooit meer zijn. De Overval is het enige moment dat al hun levens, heel eventjes, maar daarmee niet minder belangrijk, overlapt. Daarna gingen zij huns weegs. Sommige overvallers hielden contact, andere niet, of veel minder.

Het selectie criterium is consequent gehanteerd. Wie deelnemer was aan de Overval is meegenomen, wie er niet bij was niet. Dat lijkt voor de hand liggend, maar het is in zeker twee opzichten bijzonder. In de eerste plaats is over een aantal overvallers al vrij veel verschenen, vaak doordat zij zich na de oorlog ook nogal nadrukkelijk profileerden, en over anderen niet. Natuurlijk speelt ook de rol die mensen in het verzetswerk hebben gespeeld een rol; sommigen waren prominente verzetsmensen, anderen relatieve gelegenheidsguerillero's. In de naoorlogse herinnering, van boeken tot straatnamen, is een duidelijke hiërarchie ontstaan waarin een aantal verzetsmensen belangrijk is geworden en anderen nagenoeg uit het collectieve bewustzijn zijn verdwenen. Aan dergelijke hiërarchie heeft De Walle in ieder geval geen boodschap. Hier staan alle overvallers, zonder verder aanzien des persoons, alfabetisch geordend. Het omgekeerde is even rigide gedaan. Niet meegedaan met de eigenlijke overval, dan ook geen biografietje in *De mannen van de Overval*. Koeriersters, onderduikverleners, de bevrijde gevangenen zelf, commandanten op afstand, ze komen geregeld ter sprake, maar ze behoorden niet tot de 26 en wordt dus ook geen biografische schets van ze gegeven. Hierdoor gaat het in dit boek ook uitsluitend om de *mannen* van de Overval. De Walle is zeker niet blind voor de rol van vrouwen in verzetsorganisaties, maar vrouwen waren bij de Overval nu eenmaal niet als overvallers uitgenodigd.

De 26 biografieën zijn allemaal losjes opgebouwd volgens hetzelfde chronologische stramien, bestaande uit de vooroorlogse jaren, inclusief de vroege jeugd en het ouderlijk gezin, een kort overzicht van het leven tijdens de oorlogsjaren en een relaas over wat erop volgde. Aangezien alle overvallers al een tijd dood zijn, zijn er geen open eindes en lopen de biografieën doorgaans vrij letterlijk van de wieg tot het graf. Zoals te verwachten was, is de omvang van de biografieën nogal ongelijkmatig, maar over elke overvaller is een behoorlijke biografie samengesteld. Dat De Walle zelf nauwelijks een poging doet om algemene conclusies, of zelfs maar observaties, te verbinden aan de 26-voudige multibiografie die hij geschreven heeft, is jammer, vooral omdat het makkelijk had gekund, maar dat is natuurlijk ook een argument om het doen van algemene observaties juist aan de lezer te laten.

De deelnemers aan de Overval hebben nogal wat gemeen. Ze waren zoals gezegd zonder uitzondering man, vrijwel allemaal jong ten tijde van de Overval, ze waren allemaal gekant tegen de Duitse bezetting en ze golden in verzetskringen ook allemaal als min of meer betrouwbaar en inzetbaar. Ze waren in 1944 allemaal in Noord-Nederland gevestigd, omdat ze daar vandaan kwamen of er om andere redenen waren beland. Op Jo Kolff na, die in januari 1945 doodgeschoten is, overleefden bovendien allen de bezetting. Na afloop van de oorlog waren ze als leden van de Binnenlandse Strijdkrachten relatief geprivilegieerd, al moeten we ons bij die privileges niet al te veel voorstellen, en hebben ook niet alle overvallers even goed van hun status gebruik weten te maken.

Dat de overvallers relatief jong waren is op zichzelf niet vreemd. Jonge mannen vormden gedurende de gehele oorlog de meerderheid in het gewapend verzet. Bij lezing van *De mannen van de Overval* wordt meteen duidelijk waarom. De overvallers hadden in meerderheid geen kinderen, waren doorgaans nog niet gehuwd of anderszins gebonden. Hoewel een deel van de overvallers als vader of echtgenoot aanzienlijke verantwoordelijkheden droeg, gold dit voor de meerderheid niet. Een andere reden dat de overvallers relatief jong waren, en in meerderheid nog maar kort bij het verzet betrokken, is dat eerdere generaties

verzetsswerkers eind '44 al voor een aanzienlijk deel waren omgekomen, gedeporteerd, of opgesloten. De mannen van de Overval vormden in zekere zin de laatste lichter van het verzet en hoewel de meerderheid al eerder aan aanslagen of andere activiteiten had deelgenomen, waren de meeste overvallers niet bepaald door de wol geveerd. De Binnenlandse Strijdkrachten, waarin verschillende gremia van het verzet zich hadden verenigd, beschikten wel over de nodige *knowhow*, zodat de overval goed was voorbereid en uiteindelijk tamelijk vlekkeloos verliep, maar de meeste uitvoerders waren relatief onervaren.

Uitgesproken politiek was de groep niet. Binnen het Nederlandse verzet hadden veel groepen zeker in het begin van de bezetting een heel uitgesproken politieke of religieuze signatuur, variërend van reactionair rechts tot radicaal links. Uitgesproken politieke opvattingen lijken nauwelijks een rol te hebben gespeeld bij deze groep overvallers. Daarin waren ze, vrij letterlijk, kinderen van hun tijd. Het feit dat het verzet sterk groeide in deze periode en bovendien verenigd was in de min of meer neutrale BS, maakte verzetsswerk minder ideologisch uitgesproken. Overigens waren de overvallers ook in een meer praktische zin niet politiek betrokken. De meerderheid van hen was bij de laatste democratische verkiezingen in Nederland, in 1937, nog niet stemgerechtigd geweest. Verzetsswerk was doorgaans hun eerste politieke activiteit.

De overvallers waren dus niet uitgesproken politiek gemotiveerd en ze waren ook niet allemaal erg rechtlijnig, of niet altijd rechtlijnig geweest, in het afwijzen van de bezettingsmacht. Anders dan veel vroege verzetsswerkers die zeer principieel ten strijde trokken tegen wat toen nog een in feite onoverwinnelijke overmacht was, en dat vaak ook niet overleefden, waren de meeste overvallers van '44 gewend zich in zekere mate in de bezetting van Nederland te schikken. Meerdere deelnemers hadden bijvoorbeeld als politiemann of marechaussee of anderszins in een eerder stadium van de bezetting nog min of meer loyaal doorgewerkt. Een overvaller, Jelle Visser, nam in 1940 en '41 zelfs deel aan een SS-opleiding in München, volgens hemzelf min of meer per ongeluk, een voorstelling van zaken die De

Walle plausibel acht. Wat het verhaal van Visser in ieder geval duidelijk maakt is dat mensen die bij verzetssorganisaties betrokken raakten lang niet altijd de moreel hoogstaande, politiek bewuste en principiële helden waren (of waren geweest) die ze in de populaire cultuur vaak lijken.

De periode na de bevrijding is in veel opzichten de interessantste die in dit boek wordt besproken, niet alleen omdat die periode veel langer duurde en beter gedocumenteerd is, maar ook omdat de gevolgen van het verzetsswerk, of het ontbreken ervan, juist daar zichtbaar werden. Voor de 25 overlevende overvallers ging, net als voor de rest van Nederland, na de Bevrijding het leven door. Zij waren weliswaar min of meer gecertificeerde oorlogshelden, maar dat nam niet weg dat de meesten van hen toch in de eerste plaats op zoek moesten naar een nieuwe baan. Ze waren welkom bij de overheid - de politie, de marechaussee, het leger, of zelfs de BVD - maar dat wilde niet zeggen dat de glansrijke carrières voor het oprapen lagen in naoorlogs Nederland, ook niet voor verzetssmensen.

Net als voor veel andere jonge Nederlanders lonkte dan ook de emigratie naar de Nieuwe Wereld. Canada en de Verenigde Staten hadden behoefte aan mensen en zowel de Nederlandse regering als veel Nederlanders meenden dat zij hun heil beter aan de overkant van de Atlantische Oceaan konden zoeken. De Walle citeert de weduwe van Pieter Jan Stavast die de emigratie onomwonden als een rage betitelde, waar zij en haar man zelf ook niet ongevoelig voor waren, al bleven ze uiteindelijk in Nederland. De emigratie, en de talrijke plannen daartoe, illustreren niet zo zeer avontuurlijke attitude en de jeugdigheid van de overvallers, al kan die best een rol gespeeld hebben, als wel de beperkte mogelijkheden die hun generatie in de eerste naoorlogse jaren had of zag.

Een andere, doorgaans minder vrijwillige verplaatsing, verliep in de omgekeerde richting, naar Azië. Een aantal overvallers vertrok, als dienstplichtige of vrijwilliger, naar Indonesië. Over die tijd is *De mannen van de Overval* overigens tamelijk summier. De Walle komt ook niet helemaal los van het versluiserende taalgebruik waarmee de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog nog altijd omgeven is. Zo maken, in de

biografie van overvaller en Indiëganger Jan Visser de bunkers bij Madoera ‘het de scheepvaart lastig’, wordt in kampongs ‘medische hulp’ gegeven en een enkele keer vuursteun verleend. Het geweld in deze oorlog blijft wel erg abstract, bloedeloos en op afstand, zeker in vergelijking met de evocatieve beschrijvingen van de gebeurtenissen in Nederland. Hier wreekt zich mogelijk de voorkeur van De Walle voor informatie die door de overvallers en hun nabestaanden zelf is verstrekt. Een bezoekje aan het Nederlands Instituut voor Militaire Historie had waarschijnlijk een wat meer gebalanceerd beeld van de inzet van de voormalige overvallers kunnen geven.

Een kritischer houding ten aanzien van de verhalen die de overvallers en hun kinderen zelf vertelden en vertellen was überhaupt wel op z'n plaats geweest. De Walle laat namelijk heel goed zien hoe prominente verzetsmensen, inclusief een aantal overvallers, in de decennia na de oorlog actief proberen de herinnering en de geschiedschrijving te beïnvloeden. Er golden expliciete of stilzwijgende afspraken over wat wel, en wat niet naar buiten moest worden gebracht. Zo kwam overvaller Piet Stavast in aanvaring met een aantal oude kameraden toen hij in de jaren zestig (!) in *Trouw* naar hun zin te veel mensen met name noemde. Deze werden in een latere bundeling dan ook prompt weggelaten. In sommige gevallen liepen overvallers of hun kinderen te hoop tegen journalisten, historici of filmmakers die in hun ogen een verkeerde voorstelling van zaken gaven. Maar het kon ook subtieler. Gerard Reeskamp, die na de oorlog enige tijd in de gevangenis zat en, verdiend of onverdiend, een minder goede reputatie had, werd bijvoorbeeld niet uitgenodigd voor de reünie van de overvallers in 1969. Sommige overvallers waren blijkbaar best bereid om na de oorlog het verleden wat aan te passen aan hun voorkeuren.

Het is ook niet raar dat de overvallers een eigen kijk op hun oorlogsverleden hadden en ook specifieke voorkeuren en belangen als het ging om de geschiedschrijving ervan. Alleszins begrijpelijk, maar dat De Walle nauwelijks ingaat op de betrouwbaarheid, of selectiviteit, van de herinneringen van de overvallers en hun nabestaanden is daarom wel jammer. Hij meldt wel dat hij met

veel mensen heeft gesproken en geeft een lange lijst namen achterin, maar wat hij precies met al die gesprekken heeft gedaan, is niet duidelijk. Wie vond hij betrouwbaar en wie minder? Zijn uitspraken van de geïnterviewde mensen vergeleken met andere bronnen? Naar eigen zeggen heeft De Walle ‘[d]oor alle beschrijvingen en persoonlijke herinneringen naast elkaar te leggen en te analyseren (...) een nauwkeurige reconstructie van het verloop van de Overval kunnen maken’. Dat zal best. Maar hoe dan? Blijkbaar zijn er verschillende getuigenissen, allicht zijn die er, maar hoe is daar nu een keuze in gemaakt?

Nu is dit geen wetenschappelijk boek en het heeft ook niet die pretentie, maar de onduidelijkheid over de manier waarop het onderzoek is uitgevoerd, is op den duur wel storend. Veel informatie is bijvoorbeeld afkomstig uit krantenartikelen, maar doorgaans is niet duidelijk uit welke krant, of van welke datum. Het lijkt er op dat De Walle de krantendatabase *Delpher* van de KB effectief heeft doorzocht, de URL ervan vermeldt hij ook onder zijn internetbronnen, maar hoe hij dat heeft aangepakt, staat nergens. In sommige gevallen geeft hij de details van een krantenartikel, interview of website waar hij informatie heeft gevonden, maar veel vaker niet. We moeten hem maar geloven, want controleren kunnen we zijn verhalen nauwelijks.

Niet ieder historisch verhaal hoeft afgetimmerd te worden met een lading verwijzingen en een lang hoofdstuk over methodologische finesses. Dat De Walle zijn kaarten dicht tegen de borst houdt, wordt echter hinderlijk als hij, herhaaldelijk, zijn staf breekt over andere auteurs, zoals Pieter Wijbenga en Lou de Jong. Het is natuurlijk prima om kritiek te hebben op anderen die over hetzelfde onderwerp schrijven, maar wie zich polemisch uitlaat over het waarheidsgehalte van het werk van anderen, zal zelf toch ook inzicht moeten verschaffen over zijn werkwijze en de manier waarop hij tot zijn eigen inzichten gekomen is en waarom die afwijken van die van anderen.

Echt (te) bont maakt De Walle het in zijn kritiek op Ad van Liempt. Van Liempt, die eerder een boek over de controversiële Gerard Reeskamp schreef, heeft volgens De Walle ‘veel fouten’

gemaakt en dingen beweerd die ‘aantoonbaar onjuist’ zijn. Dat zal best, maar van dat aantonen komt vervolgens niks. We moeten De Walle maar op z’n woord geloven dat hij een stortvloed aan aantoonbare onjuistheden in zijn bureaula heeft liggen, want hij neemt niet de moeite om ook maar een enkel voorbeeld van zo’n onjuistheid prijs te geven. Dat is niet erg fair ten opzichte van Van Liempt, maar het vergt bovendien (weer) erg veel van het vertrouwen van de lezer. Dat Van Liempt ook door anderen veelvuldig van slordigheid, vooringenomenheid en oncollegialiteit wordt beschuldigd, maakt de kritiek van De Walle wel geloofwaardiger, maar ontslaat hem natuurlijk niet van de plicht om zijn beschuldigingen ofwel in te slikken, ofwel deugdelijk te onderbouwen.¹

Het lijkt er af en toe op dat De Walle in de eerste plaats een fanatieke verzamelaar van informatie is, die in dit boek vooral voor zichzelf op een rijtje heeft gezet wat hij weet en wat hij vindt. In plaats van argumenten of achtergrondinformatie, krijgt de lezer een stortvloed aan gegevens en details. Veel selectie van die details lijkt niet plaats te hebben gevonden, zeker niet in gevallen waar de biografie anders wat kort zou zijn uitgevallen. Zo leren we dat het zusje van Willem Stenenga in 1925, toen Willem 12 was, in Koudum een prijs won met haar zelfgekweekte fuchsia’s, dat de vader van Johannes Willemsse nog in 1941 een damtoernooi in Castricum leidde, hoewel hij eigenlijk meer van schaken hield, en dat Piet Schuddeboom in 1947 in een wagen reed met het kenteken N-79234. Dit zijn geen uitzonderingen; veel van de biografietjes gaan gebukt onder een overvloed aan triviale feitjes die niets of vrijwel niets bijdragen aan het boek, behalve dan misschien dat ze illustreren dat de overvallers uit tamelijk normale gezinnen komen. Waarschijnlijk was er een efficiëntere manier geweest om dat duidelijk te maken. Nu doet de stortvloed aan trivialiteiten af en toe haast komisch aan, of als een absurdistisch literair experiment, maar ik betwijfel of ze zo zijn bedoeld.

Een tweede nadeel is dat wanneer iets meerdere overvallers is overkomen, dat feit of feitje bij elke biografie apart wordt vermeld. Dit probleem is De Walle zelf ook opgevallen, blijkens de inleiding, maar toch niet erg effectief ondervangen. Dus als het gezin van Henk Rijpkema in de jaren zestig een bezoek brengt aan de weduwe van Tjitze van ’t Zet, dan wordt die anekdote in beide biografieën aangehaald, in beide gevallen met de afgelegde afstand in kilometers (2500, beide overvallers waren na de bevrijding naar Canada geëmigreerd) en hetzelfde citaat van Henks zoon Chris. Ook voor dit voorbeeld geldt dat het absoluut geen uitzondering is. De aanslag op een aantal dorsmachines in Het Bildt, in augustus ’44, komt telkens opnieuw voorbij, omdat vrij veel van de overvallers daarbij betrokken waren. Hetzelfde geldt voor de diefstal van radio’s uit een schip in Sneek, de ontsnapping van een joodse arrestante door een dakluik, een bezoek aan een half verwoest huis in de Oosterstraat in Groningen; stuk voor stuk episodes die twee, drie, of nog meer keren voorkomen, zonder dat erg duidelijk wordt waar de herhaling voor bedoeld is. Het boek wordt er in ieder geval wel dikker door, maar niet echt spannender.

De Mannen van de Overval staat vol met overbodige herhalingen die De Walle zelf, of een redacteur, mijns inziens had moeten en kunnen voorkomen. Zelfs informatie die er niet is, ontkomt niet aan de herhalingsdrift; telkens als in een biografie een gat valt in de tijd, vermeldt De Walle keurig dat ‘we’ verder niets hebben kunnen vinden. (Wie die ‘we’ is wordt trouwens niet erg duidelijk; in de inleiding is de auteur nog gewoon een ‘ik’ die gegevens verzamelt.) Ondanks de talrijke herhalingen is het boek bovendien ook nog inconsistent. Het citaat van Chris van ’t Zet dat ik hierboven al aanhaalde, staat de ene keer cursief en de andere keer tussen aanhalingstekens in de lopende tekst. Dit boek had, zeker gezien het monnikenwerk dat aan het schrijven vooraf moet zijn gegaan, een zorgvuldiger afwerking verdiend.

¹ Zie bijvoorbeeld: Rudolf Dekker, *Plagiaat en nivellering. Nieuwe trends in de Nederlandse geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2019).

Er is, kortom, nogal wat aan te merken op *De Mannen van de Overval*. Dat laat onverlet dat het idee achter het boek ontzettend goed is en, voor zover ik weet, enig in zijn soort. Dat maakt het een bijzonder, maar ook een belangrijk boek. Wie zich bezighoudt met de geschiedenis van het verzet in Fryslân kan niet om *De mannen van de Overval* heen. Ondanks de vele herhalingen is het boek bovendien ook voor een relatieve leek heel toegankelijk en onderhoudend, vooral omdat het stilistisch sterk is. Vooral in spannende passages is De Walle een meeslepende auteur. Dat geldt voor de korte passages over de eigenlijke overval, waar elke biografie mee begint, maar ook voor bijvoorbeeld de beschrijving van een naoorlogse storm die Jan Visser meemaakt als opvarende van de Hr.Ms. Snellius in 1954. Dat die passage eigenlijk weinig met de rest van het boek te maken heeft, is dan ook geen echt probleem meer. Met al z'n gebreken is dit toch een boeiend, pakkend boek geworden. De verhalen zijn niet minder invoelbaar en aansprekend dan in een meer traditionele eenpersoonsbiografie, maar juist door de 26-voudige uitvoering biedt het boek veel meer dan dat.

Koninklijk Fries Genootschap voor Geschiedenis en Cultuur / Keninklik Frysk Genoatskip foar Skiednis en Kultuer

191ste verslag, over het jaar 2019

BESCHERMVROUWE H.K.H. PRINSES BEATRIX

Bestuur

Het bestuur kwam in dit verslagjaar zes keer bijeen. Op 26 juni werd de Algemene Ledenvergadering gehouden in Museum Martena in Franeker. In de vergadering werd afscheid genomen van Meindert Seffinga, die twee termijnen van vier jaar in het bestuur had vervuld.

Eind 2019 was de samenstelling van het bestuur als volgt:

Dr. Hotsjo Spanninga (voorzitter)
definitief aftredend in 2020

Drs. Ritske Mud (secretaris)
tussentijds aftredend in 2021

Dhr. Sape Halbesma (penningmeester)
tussentijds aftredend in 2020

Mevr. drs. Anneke Hellinga (lid)
definitief aftredend in 2021

Mevr. mr. Romana Bremer (lid)
definitief aftredend in 2021

Drs. Geart de Vries (lid)
definitief aftredend 2023

Drs. Evert Kramer (lid)
definitief aftredend 2023

Dr. Joop Koopmans (lid)
tussentijds aftredend 2023

Mevr. drs. Marjan Brouwer (lid)
tussentijds aftredend 2023

Secretariaat

Aan het begin van de zomer gaf Tresoar aan het verrichten van secretariaatswerkzaamheden voor het Genootschap te willen beëindigen. Met ingang van 1 november worden ook de dagelijkse werkzaamheden door de secretaris van het bestuur uitgevoerd. Het Genootschap kreeg daarom een nieuw email- en postadres. De ledenadministratie was in handen van Abonnementenland, dat ook zorg droeg voor de incasso van de contributie. Abonnementenland verzorgde eveneens de adressering voor de verzending van Historisch tijdschrift *Fryslân* en *De Vrije Fries*.

Ledental

Om nieuwe leden voor het Genootschap te werven werd in september een nieuwe folder gepresenteerd. Het effect daarvan was in het resterende deel van het jaar niet genoeg om achteruitgang van het ledenaantal te voorkomen. Op 31 december bedroeg de teruggang 25 en waren er 992 leden.

Het Genootschap digitaal

Het *hosten* van de website van het Genootschap is ondergebracht bij Ozingavorm in Oentsjerk waar eveneens voor het Genootschap bestemde email binnenkomt. In afwachting van 'groot onderhoud' aan de website zijn de pagina's dit jaar slechts hier en daar wat geactualiseerd.

Lezingen

Na het zakelijke gedeelte van de Algemene Ledenvergadering in Museum Franeker gaf conservator Marjan Brouwer een uiteenzetting over de omzwervingen en restauratie van een van de topstukken uit de collectie van het Fries Genoot-

schap, namelijk de Orrery van Wright & Cole. (Wie de lezing heeft gemist kan een en ander nalezen in een artikel in *Fryslân* (25ste jg. nr. 3 mei/juni 2019.)

Nieuws over het Fries Museum en de collectie van het Koninklijk Fries Genootschap

Directeur Kris Callens van het Fries Museum begon het overzicht van ‘zijn jaar’, lopend van juni 2018 tot juni 2019, met de constatering wat voor een bijzonder jaar Culturele Hoofdstad 2018 ook voor het Fries Museum is geweest. Record-aantallen bezoekers en uitstekend gewaardeerde tentoonstellingen. Door het succes van de grote *blockbusters* konden elders in het museum flinke stappen worden gezet. Zo is het deltaplan voor de digitalisering van de collectie inmiddels voor driekwart gerealiseerd. Met andere, kleinere musea wordt gewerkt aan gezamenlijke zichtbaarheid waarbij de Friese collectie, de rijkste regionale collectie van Nederland, wordt getoond aan een zo breed mogelijk publiek. Om de rijkdom van Fryslân in dezen te illustreren, noemde Callens de 1800, veelal langdurige, bruiklenen die het Fries museum heeft uitstaan, in vergelijking met de 2000 bruiklenen van het Rijks in Amsterdam. Ook de operatie ‘Waardering en ontzamen’ loopt zeer voorspoedig. Het externe depot van het museum kan al eind 2019 worden afgestoten in plaats van eind 2020, wat een aanzienlijke financiële besparing met zich meebrengt. Callens gaf enkele voorbeelden van voorwerpen die zijn ontzamen en die in een aantal gevallen weer betekenis hebben gekregen op hun oorspronkelijke plaats. Hij benadrukte nogmaals dat het ontzamen zeer zorgvuldig geschiedt en waar het objecten uit de verzameling van het Fries Genootschap betreft in goed overleg met het bestuur.

Op 9 september vond ten overstaan van notaris K.A. Breuker de overdracht plaats van ca. 20.000 nummers archeologische vondsten Categorie C uit de collectie van het Fries Genootschap aan de provincie Fryslân. Het betrof een inhaalactie, want al in 2005 was de schenking overeengekomen, maar ze was nooit officieel vastgelegd. Na het ondertekenen van de akte door de voorzitter en secretaris namens de schenker, Commissaris

van de Koning A.A.M. Brok namens de provincie als begiftigde en J. Taekema als betrokkene namens het Fries Museum, vertelden conservator terpencultuur & middeleeuwen Diana Spiekhout en provinciaal archeoloog Gilles de Langen kort iets over het wetenschappelijk belang en de onderzoeksmogelijkheden van de collectie.

Legaat

In juni ontving het Genootschap een legaat in de vorm van een zilveren brandewijnkom uit 1759 samen met een zeventiende-eeuwse zilveren huwelijkslepel. Gelet op de herkomst van de kom en het werkgebied van de maker ervan, namelijk Noordoost-Fryslân, heeft het bestuur het geheel geschonken aan Museum Dokkum in de overtuiging dat het verhaal van beide objecten daar het beste tot zijn recht komt.

Sieperda Symposium

Op zaterdag 12 oktober organiseerden het Koninklijk Fries Genootschap en de Fryske Akademy in het Historisch Centrum Leeuwarden de vierde editie van het tweejaarlijks terugkerende Sieperda Symposium. Het thema van het met ruim honderd bezoekers goed bezochte evenement was ‘De *legacy* van koning Redbad’. Een internationaal gezelschap van onderzoekers wist met uiteenlopende voordrachten het gehoor van tien tot vijf uur te boeien.

Speciaal voor leden

Zoals in het jaarverslag over 2018 al werd opgemerkt, smaakte de speciale ontvangst van de leden van het Fries Genootschap door het Fries Museum op de tentoonstelling *Rembrandt en Saskia* naar meer. Op 29 oktober was het zover. Vele leden hadden zich opgegeven voor de rondleiding over de tentoonstelling ‘Wij Vikingen’. Na een heldere inleiding van conservator Diana Spiekhout volgde een rondgang over de verschillende zalen. Het belang van de historische verzameling van het Genootschap kwam nog maar eens naar voren in de vele vermeldingen van het Genootschap als eigenaar van de tentoongestelde voorwerpen. In de maanden voorafgaand aan de tentoonstelling had het Genootschap een *crowdfunding* georganiseerd om geld bijeen te brengen

voor de restauratie van een aantal door bronspest aangetaste Viking munten. Leden die een donatie van minimaal 100 euro hadden gedaan, mochten op deze avond een exemplaar van de tentoonstellingspublicatie in ontvangst nemen.

Historisch tijdschrift *Fryslân*

In 2019 verscheen *Fryslân* zoals gebruikelijk zes keer. In de eerste vier nummers van het jaar kwam een rijke verscheidenheid aan onderwerpen aan de orde. Van de Hindeloper klippfiskpionier Jappe Ippes, Stellingwarver Laandschopsnaemen, Mata Hari en Piet van der Hem, Pieter de Clercq, Simke Kloosterman en Theun de Vries, om maar wat te noemen. Nummer 5 was naar aanleiding van de tentoonstelling in het Fries Museum in zijn geheel gewijd aan de Vikingen en het laatste nummer van het jaar stond in het teken van de held van de arbeiders, 'Us ferlosser' en profeet van de hoop Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Anne van Lieshout heeft de redactie jammer genoeg verlaten waardoor overbleven Kerst Huisman, Hester Postma, Meindert Seffinga, Doeke Sijens en Jan van Zijverden. De hoofdredactie was als altijd in handen van Siebrand Krul. Marijke de Boer nam de beeld- en eindredactie voor haar rekening. De vormgeving kreeg gestalte door het werk van Frank de Wit en Van der Let & Partners zorgde voor druk en verspreiding.

De Vrije Fries

De samenstelling van de redactie heeft dit jaar enkele wijzigingen ondergaan. Het vertrek van voorzitter Marijn Molema en redactiesecretaris Suzanne Rus leidde tot een herschikking van taken. Doeke Sijens nam het voorzitterschap over en Binne Keulen werd de nieuwe secretaris. De overige leden van de redactie zijn Martha Kist, Otto Knotnerus, Hans Mol, Han Nijdam (eindred.) en Hans Zijlstra. Een deel van de inhoud van dit 99ste deel was gewijd aan het thema Culturele Hoofdstad 2018. Daarnaast telde dit nummer nog een zestal wetenschappelijke artikelen over uiteenlopende onderwerpen. Een daarvan was een bewerking van de lezing van Jonathan Israel op 8 mei 2018 in Tresoar met als titel 'Friesland and the rise of democratic republicanism in the Western World (1572-1795)'. Tot besluit waren

er de vaste rubrieken 'Boekbesprekingen' en 'Kroniek'. Redactionele ondersteuning kwam van Jan Ybema. Ontwerp en opmaak werden verzorgd door Van der Let & Partners te Heerenveen.

Financiën

De contributie aan het Genootschap is op de Algemene Ledenvergadering ongewijzigd vastgesteld op € 44,50 (bij betaling middels automatische incasso € 42,50). Een opmerking uit de kascommissie in de jaarvergadering van 2018 over het aanhouden van een pakket aandelen PLC (voorheen RELX/Reed-Elsevier) als niet passend binnen het gehanteerde beleggingsprofiel met betrekking tot risicospreiding, heeft geleid tot de verkoop van deze aandelen. Ontwikkelingen op de financiële markten leiden ertoe dat het rendement op het vermogen van het Genootschap onder druk staat. Een deel van de aanvraag om een bijdrage in de organisatie van het project *Old Frisian Summer School 2019/2020* van de Rijksuniversiteit Groningen kon gehonoreerd worden uit het Hora Siccama van de Harkstedefonds.

Over de auteurs

Hanno Brand (1959) studeerde middeleeuwse geschiedenis in Leiden en Gent. Daarna was hij verbonden aan de universiteiten van Leiden, Gent en Groningen en het Duits Historisch Instituut in Parijs. Sinds 2009 werkt hij aan de Fryske Akademy - waarvan vijf jaar als directeur-bestuurder (2013-2018) - en leidt voor het ADVN in Antwerpen een internationaal netwerk (NISE) met betrekking tot de geschiedenis van nationale bewegingen in Europa.

Patrick Breternitz (1985) is historicus en werkzaam aan de Universiteit van Keulen. Hij promoveerde in 2019 op een onderzoek naar Pippijn de Korte en het recht. Eind 2020 zal zijn boek *Königtum und Recht nach dem Dynastiewechsel. Das Königskapitular Pippins des Jüngeren* (Uitgeverij Thorbecke) verschijnen.

Ralf Futselaar (1976) is historicus. Hij is werkzaam als onderzoeker bij het NIOD en als bijzonder hoogleraar 'sociale geschiedenis van oorlog, geweld en genocide' aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Simon Halink (1983) is als universitair docent moderne Europese geschiedenis verbonden aan de Universiteit Leiden. Hij heeft zich gespecialiseerd in de historische ontwikkeling van nationale identiteiten en nationale bewegingen gedurende de 'lange negentiende eeuw'. Hij promoveerde aan de Rijksuniversiteit Groningen (2017) op een proefschrift over de rol van Oudnoorse mythologie in de nationale cultuur van IJsland. In zijn onderzoek bestudeert hij de thema's nationale identiteit en cultureel geheugen vanuit een transnationaal, vergelijkend perspectief.

Goffe Jensma (1956) studeerde filosofie en geschiedenis in Groningen. Hij was verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en de Fryske Akademy en is sedert 2008 hoogleraar Friese taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Otto S. Knottnerus (1959) is redacteur van *De Vrije Fries* en werkt aan een overzicht over geschiedenis en geschiedschrijving in het internationale Waddengebied. In 2019 publiceerde hij samen met Han Nijdam het artikel 'Redbad, the Once and Future King of the Frisians' (zie hun bijdrage aan dit nummer voor de volledige verwijzing), waarin zij ook veel aandacht besteedden aan het *Nachleben* van Redbad.

Gilles de Langen (1959) studeerde geschiedenis en archeologie aan de Rijksuniversiteit Groningen en promoveerde in 1992. Hij is provinciaal archeoloog van de provincie Fryslân en werkt sinds 2015 tevens als onderzoeker middeleeuwse archeologie aan de Fryske Akademy te Leeuwarden. Daarnaast is hij sinds 2011 als bijzonder hoogleraar 'archeologie van het Noord-Nederlandse terpen- en wierdenlandschap' verbonden aan de RUG.

Theo Meder (1960) is senior volksverhaalonderzoeker aan het Meertens Instituut in Amsterdam en bijzonder hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen met als leerstoel 'volksverhalen en vertelcultuur van de middeleeuwen tot heden in Nederland in een internationaal perspectief'. Hij is coördinator van de Nederlandse Volksverhalenbank (www.verhalenbank.nl) en de internationale database ISEBEL (www.isebel.eu).

Hans Mol (1954) studeerde geschiedenis en historische geografie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, alwaar hij in 1991 ook promoveerde. Hij werkt aan de Fryske Akademy in Leeuwarden als onderzoeker op het terrein van de middeleeuwse geschiedenis. Daarnaast is hij sinds 2003 namens de Fryske Akademy verbonden aan de Universiteit Leiden als bijzonder hoogleraar 'geschiedenis van de Friese landen in de middeleeuwen'.

Joke Mooij (1957) studeerde economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1988 promoveerde zij aan de Katholieke Universiteit Brabant. Van 1988 tot medio 2007 was zij historicus bij de Nederlandsche Bank en vervolgens tot eind 2019 bedrijfshistoricus van de Rabobank. Sindsdien is zij gevestigd als zelfstandig historicus, werkzaam op het terrein van bedrijfsgeschiedenis en erfgoed.

Marco Mostert (1957) is hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. In zijn onderzoek houdt hij zich vooral bezig met de sociale geschiedenis van de communicatie in de middeleeuwen, vooral met het gebruik van het schrift. Daarnaast publiceerde hij onder meer over de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van de Noordelijke Nederlanden, met speciale aandacht voor de religieuze geschiedenis.

Han Nijdam (1969) is verbonden aan de Fryske Akademy voor onderzoek naar het Oudfries en het Oudfriese recht. Zijn belangstelling voor koning Redbad dateert van zijn doctoraalscriptie middeleeuwse geschiedenis, die ging over Redbad en de kerstening van de Friezen. In 2019 publiceerde hij samen met Otto Knottnerus het artikel 'Redbad, the Once and Future King of the Frisians' (zie hun bijdrage aan dit nummer voor de volledige verwijzing) waarin zij ook veel aandacht besteedden aan het *Nachleben* van Redbad.

Ronald Plantinga (1988) studeerde geschiedenis in Groningen en Leiden. Hij is als promovendus verbonden aan de Fryske Akademy en de Rijksuniversiteit Groningen en doet onderzoek naar de naoorlogse geschiedenis van de Friese zuivelsector.

Mark Raat (1988) studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit. Voor het Westfries Archief onderzocht hij de mogelijkheden voor lokalisatie van prekadastrale landerijen. In dienst van de Fryske Akademy werkte hij als historisch onderzoeker voor de Time Machines van de Friese steden en Amsterdam. Hij publiceerde onder meer over huizenonderzoek, Grutte Pier en diverse onderwerpen uit de geschiedenis van Medemblik. Is nu werkzaam als particulier onderzoeker.

Peter Swart (1968) studeerde bedrijfskundige economie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Na zijn studie werkte hij als IT-consultant. Sinds 2019 is hij adviseur-projectleider bij het Westfries Archief in Hoorn. Hij publiceert geregeld over de geschiedenis van Medemblik en is betrokken bij het onderzoek naar het fregat Huis te Warmelo, een Westfries oorlogsschip dat in 1715 in de Finse Golf verging.

Kees Veelenturf (1955) studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Universiteit van Amsterdam en de Rijksuniversiteit te Utrecht, met als bijvak Keltische Taal- en Letterkunde. Hij promoveerde bij R.W. Scheller aan de Universiteit van Amsterdam (1997). Veelenturf publiceert vooral over onderwerpen uit de kunstgeschiedenis, met name over insulaire kunst, en over de geschiedenis van de keltologie. Hij doceert Kunstgeschiedenis van de Middeleeuwen aan de Radboud Universiteit, Nijmegen.

Redbad Veenbaas (1948) studeerde sociologie aan de Vrije Universiteit Amsterdam, met bijvak Fries. Hij is gastdocent en onderzoeker aan de Faculteit Religie en Theologie van dezelfde universiteit. Zijn onderzoek is voornamelijk gericht op de Oudsaksische Heliand, in het bijzonder het auteurschap van de Heliand. Daarnaast is hij bestuurslid van het Feitsmafûns, fûns fwar it Frysk.

Harry Jacob Vellenga (1952) was werkzaam bij de FNV, waarvan twintig jaar (tot aan zijn pensionering) als landelijk vakbondsbestuurder/cao-onderhandelaar voor de zuivelindustrie en de particuliere kaashandel. Wijdde zich na zijn pensioen aan het schrijven van een boek over de ontwikkelingen in de Nederlandse zuivelindustrie vanuit Fries perspectief. Eerder schreef hij samen met zijn vader Jakob Vellenga een biografie over diens leven als politicus, als ambtenaar en als Liwwadder.

De Vrije Fries

Deel 100
2020

THEMA: KONING REDBAD

Koning voor eens en altijd. Inleiding op het thema Redbad

Koning Redbad en zijn bewegingsruimte

Koning van de Friezen: wat we te weten kunnen komen
over het koningschap van Redbad

Radbods verpletterende nederlaag in de slag bij Dorestad

De legende van Cunera en het Gudrunlied

De Friese kroon in de Bourgondische machtspolitiek: een stand van zaken

Een portret van koning Radboud en zijn relatie met de stad Medemblik

De verbeelding van Redbad en andere 'heidense helden' in vergelijkend perspectief

Redbad: over het vuren van de pijl en het kruis als icoon

BIJDRAGEN

Een organisatorische geschiedenis van de Friese zuivelindustrie, 1950-1997

De boerenleenbanken in Opsterland tot 1940

Hoe God verscheen in Jorwerd

Drie doctoren en een stadhoudelijk lichaam

Geweld op het Friese platteland 1524-1530

BOEKBESPREKING

Bespreking van Hessel de Walle, *De mannen van de Overval: Heroïek en tragiek in 26 levensverhalen*

Jaarverslag Koninklijk Fries Genootschap over 2019

Over de auteurs